

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI**

**MİLLİYETÇİLİĞİN ÜRETİM İLİŞKİLERİYLE İNŞASI:
ÇAY TARIM-SANAYİ, DEVLET VE TOPLUM**

Doktora Tezi

Rahşan İNAL

Ankara, 2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI**

**MİLLİYETÇİLİĞİN ÜRETİM İLİŞKİLERİYLE İNŞASI:
ÇAY TARIM-SANAYİ, DEVLET VE TOPLUM**

Doktora Tezi

Rahşan İNAL

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hayriye ERBAŞ

Ankara, 2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

Rahşan İNAL

MİLLİYETÇİLİĞİN ÜRETİM İLİŞKİLERİYLE İNŞASI:
ÇAY TARIM-SANAYİ, DEVLET VE TOPLUM

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hayriye ERBAŞ

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı

İmza

Prof. Dr. Hayriye ERBAŞ

Prof. Dr. Ayşe GÜNDÜZ HOŞGÖR

Doç. Dr. Cenk SARAÇOĞLU

Doç. Dr. E. Atilla AYTEKİN

Yrd. Doç. Dr. Kurtuluş CENGİZ

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi 26/02/2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Hayriye ERBAŞ danışmanlığında hazırladığım “Milliyetçiliğin Üretim İlişkileriyle İnşası: Çay Tarım-Sanayi, Devlet ve Toplum (Ankara.2018)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:21.03.2018

Rahşan İNAL

ÖNSÖZ

Bu çalışma, saha ve arşiv araştırmasıyla, milliyetçiliğin üretim ilişkileriyle inşasına; çay-tarım sanayi, devlet ve toplum ilişkisine odaklanmaktadır. Tüm aşamalarıyla sosyal bilim çalışmalarının zorluklarından geçilerek; uzun bir sürede ve sıkıntılı zamanlarda yazıldı. Adını anmadan geçmeyeceğim pek çok insanın çalışmaya katkısı olmakla birlikte elbette olası hatalar çalışmayı yapan kişiye aittir.

Öncelikle tez danışmanım Prof. Dr. Hayriye Erbaş’a, araştırmaya sunduğu akademik katkı ve önerileriyle muazzam bir destek olduğu için çok teşekkür ediyorum. Tez izleme komitesinde yer alan Doç. Dr. Cenk Saraçoğlu’na bilimsel emeği, aklımı aydınlatan danışmanlığının derin ve önemli izleri için çok teşekkür ederim. Tez jürisinde yer alma nezaketini gösterdikleri, ayırdıkları zaman ve ufuk açıcı önerileriyle teze sundukları değerli katkılarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Kurtuluş Cengiz’e, Prof. Dr. Ayşe Gündüz Hoşgör ve Doç. Dr. E.Atilla Aytekin’e teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmanın tamamını okuyarak paha biçilmez önerilerde bulunan Dr. Gaye Yılmaz’a, doktora sürecimde bilimsel desteği ve eşsiz dostluğuyla var olan Dr. Erkan Aydoğan’na, akademik dayanışma ve dostluğun kapılarını hep açık tutan Yrd. Doç. Dr. Mehmet Şahin’e, teknik sorularımı bıkmadan cevaplarken moral desteğini eksik etmeyen araştırma görevlisi Hasan Kürşat Akcan’a çok teşekkür ediyorum.

Toplumsal hayatın olumsuz değişkenlerine karşın varlığıyla cesaretlendiren insanlar olmasaydı tez yazım sürecim daha da güçleşebilirdi. Gündelik hayatımı kolaylaştırarak “zaman” gibi en önemli sorunlarımdan birini çözmemde yardımcı olan dostlarımdan çalışmaya katkıları büyüktür; Suzan, İlyas, Mehmet, Yasemin, Ali Fırat... Sevgili annem ve babama; sağladıkları tüm olanaklar ve destekleri için içtenlikle teşekkür ediyorum. Dışarıda mevsim değişirken kütüphane arşivlerinde geçirdiğim vakitlerde, kütüphane görevlilerine yakın ilgileri için teşekkür ederim.

Çalışmanın saha araştırması ve yazım sürecinde de bardak bardak beyaz, yeşil, siyah renkte sıcak soğuk çaylar içildi. Çayın, bahçeden bardağa yolculuğunun her aşamasında emeği olan “çaycılar”, ellerinize sağlık. Samimi sohbetlerinize borcumdur; teşekkürler.

Rahşan İnal

Ocak, 2018

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR	ix
I. BÖLÜM	1
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Problem.....	4
1.2 Araştırmanın Yöntemi	7
1.2.1 Sahaya Gidiş	7
1.2.2 Veri Toplama Teknikleri	8
1.2.3. Evren ve Örneklem: Neden Rize?	12
II. BÖLÜM	17
2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE: ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE MİLLİYETÇİLİK.....	17
2.1 Milliyetçilik ve Milliyetçiliğin Tarihsel Analizleri	17
2.1.1 Milliyetçiliğin Bütünlüklü Analizine Doğru.....	18
2.2 Türkiye’de Hegemonik Milliyetçilik Çalışmaları.....	29
2.2.1 “Patrimonyal Devlet” Mirasıyla Ulus Devlet ve Milliyetçilik	30
III. BÖLÜM.....	47
3. ULUS DEVLET ÖNCESİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ VE RIZE.....	47
3.1 İdari Yapı ve Nüfus	47
3.2 Mekân.....	49
3.3 Tarım Dışı Üretim	55
3.4 Ulus Devlete “Miras”	57
IV. BÖLÜM	62
4. ÇAYIN EKONOMİ POLİTİK TARİHİ I	62
4.1 Osmanlı Dönemi’nde Çay Tarımı İçin Mekân Arayışları ve Üretim Denemeleri.....	62
4.2 Bahçeden Bardağa Çayın Yolculuğu.....	66
4.1.1 Dünya Çay Piyasasında Türkiye.....	71
4.3 Çayda Devlet Tekeli	72
4.3.1 Milliyetçiliğin Üretim İlişkileriyle İnşasında İlk Yıllar: 1920-1935	72
4.3.1.1 Toplumsal Sorunların Çözümünde Devletin Yasal Sorumluluğu: 1924 Çay Kanunu	75
4.3.1.2 1924 Çay Kanunu Sonrası ve Tek Muhalif Toplumsal Eylem	85
4.3.2 Çay Tarım-Sanayinde “İktisat Siyaseti” Olarak Devletçilik	90
4.3.2.1 Rizeliler’de Devlete Bağlılığın Temelleri: 1935-1950.....	94
4.3.2.2 Milliyetçiliğin Söylemsel İnşasının Ötesi	99
4.3.2.3 “Cumhuriyet Hükümetinin Hediyesi Çay”: 1935-1940 Yılları.....	101
4.3.2.4 Rize’de Çay Kanunu Bekleniyor	108
4.3.2.5 “Milli Şef” İktidarında Dönüm Noktası: 1940 Çay Kanunu.....	109
4.3.2.6 “Müreffeh Hayatın Manası Rize Çayı”; 1940 Çay Kanunu Sonrası.....	119
4.3.2.7 Siyasal İktidarın Oy Avcılığı ve İlk Çay Fabrikası.....	126

4.3.3 Çayın “Yeşil Altın” Yılları: Demokrat Parti Dönemi 1950-1960.....	131
4.3.3.1 Çay, İşçileşme ve Sendikalaşma	142
4.3.4 Devlet ve Toplumun Dinamik İlişkileri; 1960-1980 Yılları	144
4.3.4. 1 “Çay Bizimdir”; 1962 Yeşil Yaprak Mitingi	144
4.3.4.2 Ekolojik Sınırları Zorlayan Çayın Zaferi	148
4.3.4. 3 Çay Alım Politikalarında “İki Buçuk Yaprak” Kuralının Bozulmasıyla “Destekleme”	150
4.3.4. 4 “Çay Parası” yla Değişen Toplumsal Hayat	153
4.3.4.5 Çay Bahçelerinin ve Devletin/Milliyetçiliğin Mekânsal Genişlemesi	156
4.3.4. 6 Milliyetçiliğin Yeniden Üretiminde Sendikanın “Vazifeleri”	157
4.3.4. 7 “Çayın Merkez”ine Dönüşümde Kurumsal Adım	159
4.3.4.8 Çay Kurumu Dönemi (Çaykur).....	160
V. BÖLÜM	170
5.ÇAYIN EKONOMİ POLİTİK TARİHİ II	170
5.1 “Çaycılar” a 1980 Askeri Darbesi	170
5.2 “Çaycılar” a İkinci Darbe: 1984 Çayda Devlet Tekelinin Kaldırılması	174
5.2.1 Sahne Arkası: Devlet- Sermaye Kol Kola	180
5.2.2 Kuralsız Piyasaya Radyasyonlu Çaylar Karışıyor	185
5.2.3 1984 Sonrası Devlet ve Özel Sektör “Rekabeti”	187
5.2.4 Çay Fabrikası İşçileri ve Çay Üreticilerinin Özel Sektörle “İmtihani”	196
5.2.4.1 “Devlet Kapısı Devlet Kapısıdır”	206
5.2.4.2 “Devlet Baba” sız Çay Olmaz	212
5.2.4.3 Çaykur “Grevi”: Sendika Yerine Devlete Güven	216
5.3 Çay Sektörü’nün Düzenlenmesinde Son Arayışlar, “Yeniden Yapılanma”	222
5.3.1 Ulusal Çay Konseyi	228
5.3.2 Çay Borsası	229
5.3.3 Adı Var Kendi Yok: Çay Kanunu Taslakları	231
VI. BÖLÜM	234
6.SONUÇ	234
ÖZET	244
SUMMARY	245
KAYNAKÇA	246
EKLER	282
EK-1: Rize Vilâyetiyle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandarina ve Çay Yetiştirilmesi Hakkında Kanun	282
EK- 2: 1940 Çay Kanunu	283
EK- 3: Katılımcıların Özellikleri	287
EK- 4: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Soruları	288
TABLolar LİSTESİ	290
Tablo 1: Çaykur ve Özel Sektöre Ait Çay Fabrikalarının İllere Göre Sayı ve Kapasiteleri (2016)	290
Tablo 2: Dünya Kuru Çay Üretim- Tüketim- İhracatı (2013) (Bin ton)	290

Tablo 3: Rize’de Yaş Çay Yaprağı Alım Fiyatları, Satın Alınan Yaş Yaprak Miktarı, Toplam Ödenen Para Miktarı (1939-1950).....	290
Tablo 4: Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Yıllara Göre Üretici Sayısı, Üretim Sahası, Satın Alınan Yaş Çay ve Kuru Çay Üretimi (1940-2016).....	291
Tablo 5: Yaş Çay Yaprağı İmhaları (Ton) (1967- 1982).....	291
Tablo 6: Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Belirli Yıllara Göre Devlet Çay Fabrikalarında Daimi-Geçici(Mevsimlik) İşçi İstihdamı	292
Tablo 7: Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Belirli Yıllara Göre Devlet ve Özel Sektöre Ait Yaş Çay İşleme Fabrika Sayısı ve Fiili Kapasiteleri	292

KISALTMALAR

ANAP: Anavatan Partisi

AP: Adalet Partisi

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

ÇAY-İŞ: Karadeniz Çay Sanayii İşçileri Sendikası

ÇAYKUR: Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü

ÇAYSİAD: Çay Sanayici İşadamları Derneği

DB: Dünya Bankası

DİSK: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

DYP: Doğru Yol Partisi

DZİK: Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu

IMF: Uluslararası Para Fonu

İDT: İktisadi Devlet Teşekkülü

KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsü

ÖİB: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı

ÖYK: Özelleştirme Yüksek Kurulu

RTB: Rize Ticaret Borsası

SHP: Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TAEK: Türkiye Atom Enerjisi Kurumu

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TEKGIDA-İŞ: Türkiye Tütün Müskirat Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası

TÜRK-İŞ: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu

TVF: Türkiye Varlık Fonu

TVS: Trabzon Vilayeti Salnamesi

UÇK: Ulusal Çay Konseyi

ZRG: Zümrüt Rize Gazetesi

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ

Toplumsal ve siyasal tarih kitaplarında yaklaşık iki yüzyıldır kendisine yer edinen milliyetçilik sayfası henüz kapanmadı. Günümüzde yeni sayfaların; dünyanın pek çok dilinde karşılığı kolaylıkla anlaşılır olan “millet, milli bilinç, milli çıkar, devlet ve vatan” gibi kavramlarla; kimi zaman “kalın” kimi zaman “sılık” cümlelerle eklendiği olgusal bir gerçeklik.

Elbette günümüz milliyetçilik siyasetiyle on dokuzuncu yüzyıl siyasetindeki milliyetçilik birbirinin benzeri değil. İmparatorlukların dağılmasının ardından ulus devletlerin kuruluşlarıyla birlikte siyaset alanında etkisi artan milliyetçilik, günümüzde toplumsallaşmış olarak daha güçlü bir konumda. Üstelik ulus devletlerin; 1980’lerden sonra uygulamaya başladığı neo-liberal ekonomi politikalarıyla “refah devleti” modelini terk ettiği; kamu harcamalarını kısıtladığı günümüzde! ¹

Milliyetçiliğin toplumsal gücüne karşın akademik çalışmalar alanında Anderson (1995:19)’un tespit ettiği paradoks görmezden gelinemeyecek kadar ilgi çekicidir: “diğer –çiliklerle kıyaslandığında [milliyetçilik] kendine Hobbes’lar, Tocqueville’ler, Marx’lar ya da Weber’ler ölçeğinde büyük düşünürler yaratamamıştır”. Lakin milliyetçiliğin ne “büyük düşünürler yaratamamış” olması ne de Freedon (1998:748-765)’ın ifade ettiği gibi diğer ideolojilerle karşılaştırıldığında “kapsamlı bir ideolojinin kriterlerini karşılamakta yetersiz oluşu” da geniş toplumsal kesimlere ulaşmasına ve tutkuyla savunulmasına engel olmamıştır.

Milliyetçiliğin güçlü bir biçimde toplumsallaşması; tarihsel olarak devletin sadece siyaset alanındaki bir inşası değil aynı zamanda ekonomi alanında yürüttüğü programların sonucudur. Bu iddiadan hareketle çalışmamız üretim ilişkilerini temel

¹ Batı Avrupa’da aşırı sağın oy oranlarının yükselişleri ve popülerleşmesiyle ilgili olarak bkz. Atikkan, 2014.

almaktadır. Üretim ilişkilerinin temel alınmasının nedeni; devletin, milliyetçiliğin inşasında ideolojik aygıtlarının işlevsel öneminin yanı sıra maddi üretim ilişkilerindeki “dönemlik düzenleyici ve koruyucu” müdahalelerinin de bir inşa süreci olduğu sonucuna verilerle ulaşılmasıdır.

Ulus devlet, Rize’de çay tarımıyla başlayan ve çay sanayisiyle devam eden üretim ilişkileri içerisinde toplumsal yapının bütün alanlarını düzenleyerek milliyetçiliğin “inşa” edilmesinde kilit bir rol üstlenmiştir. Ulus devletin bu inşa sürecinin temelinde olan ekonomik, siyasal ve sosyal nedenler, devletin düzenlediği alanlardır. Toplumsal kesimler ve üreticiler bu düzenlemelerin sosyal ve ekonomik sonuçlarını yaşadıkça sürece “aşağıdan” rıza göstererek katılmıştır.

Bu araştırmanın amacı; milliyetçiliği, devletin maddi üretim ilişkilerinde üstlendiği rolün analiziyle, anlamak ve açıklamaktır. Milliyetçiliğin omurgası olan devlete itaat ve bağlılık düşüncesinin gelişimini anlamak için maddi üretim ilişkilerindeki inşasına odaklanılmaktadır. Araştırmada ampirik bulgular tezin iddialarının somutlaştığı tarihsel süreç içerisinde teorik çerçeveye birlikte sunulmaktadır.

Bu kapsamda çalışmamız altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; araştırmanın genel çerçevesi, problemi, yöntem ve teknikleri ele alınmaktadır.

İkinci bölüm, tezin kuramsal perspektifinin oluşturulduğu bölümdür. Bu kapsamda milliyetçilik literatürünün 1980’lerden sonra önde gelen çalışmaları ve Türkiye’deki milliyetçilik çalışmalarındaki yaklaşımlar eleştirel perspektifle değerlendirilmektedir.

Araştırma ulus devlet dönemine odaklanmakla birlikte ulus devlet öncesi zaman dilimi; toplumsal, ekonomik, kültürel, siyasal yapıyı anlamamız ve üretim ilişkilerinde

devletin rolünü açıklamak için önemli veriler sunmaktadır. Bu nedenle üçüncü bölümde Rize ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin² ulus devlet öncesi tarihsel dönemi sunulmaktadır. Bu değerlendirmelerde veriler ikincil kaynaklarla aktarılırken yorumlar, tarihsel bir perspektifle sosyolojik bir analiz üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü ve beşinci bölüm; birbiriyle devamlılığı olan ve teorik çerçevenin ampirik verilerle ele alındığı; Çayın Ekonomi Politik Tarihi I ve Çayın Ekonomi Politik Tarihi II'dir. Bu bölümler kendi içlerinde de dönemlendirilerek sunulmaktadır.

Bu kapsamda dördüncü bölüm olan Çayın Ekonomi Politik Tarihi I' de; çayın özgün nitelikleri çalışmamız için önemli değişkenlerden olması nedeniyle bahçeden bardaklara çayın yolculuk hikâyesi ve günümüzde çay tarım- sanayinin panoraması sunulmuştur. Osmanlı Döneminde çay tarımı için uygun tarımsal bölge arayışlarının ulus devlet dönemindeki çalışmalara katkısıyla dikkate alınması gerektiği için bu bölümde değerlendirilmiştir. “Çayda Devlet Tekeli” başlığında, ulus devletin kuruluş yıllarında başlayan, devletin “organik aydınları” ziraatçi kadrosunun üretim ilişkileriyle milliyetçilik ve devlet sadakatının inşa süreci aktarılmıştır. Bu dönemde Rize ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ulus devletin üretim ilişkilerindeki etkin rolünün yanı sıra bütün kavramsal öğeleriyle milliyetçiliğin siyasal alandaki inşa çalışmalarının merkezi ve yerel örneklerine değinilmiştir. Milliyetçiliğin toplumsallaşmasında belirleyici olan bu dönem ayrıntılı olarak ele alınırken alt başlıkların oluşturulmasında hem çayın ekonomi politik tarihine özgün olan uygulamalar hem de devletin genel ekonomi politikaları göz önünde bulundurulmuştur.

² Coğrafi olarak Karadeniz “Bölge”, Batı-Orta-Doğu Karadeniz ise “Bölüm”dür. Çalışmamızda yaygın kullanım “Doğu Karadeniz Bölgesi” ni tercih ettik. Rize ilçeleri, Rize merkez, Ardeşen, Çamlıhemşin, Çayeli, Der pazarı, Fındıklı, Güneysu, Hemşin, İkizdere, İyidere, Kalkandere ve Pazar'dır (HGK, 2017). Rize merkez dahil 2016 yılı nüfusu 331.048 (Tüik, 2016) ve Rize'nin yüzölçümü 3.835 kilometrekare ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin illeri, Artvin, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize ve Trabzon'dur (Tüik, 2014:7).

Beşinci bölüm; Çayın Ekonomi Politik Tarihi II, hem Dünya’da hem de Türkiye’de neo-liberal ekonomi politikaların uygulandığı 1980 sonrasındaki gelişmelerin aktarıldığı bölümdür. Çayda devlet tekelinin kaldırılmasının ardından çay tarım sanayinde devletin uyguladığı ekonomi politikalarla etkili rolü günümüze kadar yaşanan gelişmelerle ele alınmaktadır.

Sonuç bölümünde ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi sunulmaktadır.

1.1 Problem

Milliyetçiliğin ana akım ³ tarihsel çalışmaları pek çok aydınlatıcı ve ikna edici önermeler ortaya koyuyor olsa bile ulusun ve ulusal kimliğin inşa süreçlerinde devletin ideolojik aygıtlarının işlevselliğini vurgularken milliyetçiliğin inşası ve gelişimini daha çok “yukarıdan/ siyasal” bir müdahale olarak ele almış ve sıradan insanların bu sürece çeşitli düzeylerdeki katılımına ve şekillendirici rolüne dair doyurucu bir analiz ortaya koyamamıştır. Türkiye’deki milliyetçilik çalışmaları da; “hegemonik” bir yaklaşımla “güçlü, otoriter, ceberut devlet geleneğinin” zor ve baskıya dayalı yöntemleriyle millet inşa sürecine ve devletin ideolojik aygıtlarıyla yukarıdan siyasal inşasına odaklanmaktadır.

Bütün önemine karşın milliyetçiliğin ana akım çalışmalarındaki değerlendirmeler kitleleri edilgenleştirirken “sıradan insanların” milliyetçiliğe neden tutkuyla sarıldıklarını açıklamada boşluklar bırakır. Hobsbawm (1995a:25)’ın da dikkat çektiği bu “eksik” lik; “sıradan insanların” milliyetçi reflekslerinin gelişim sürecinin yeterince değerlendirilmemesidir. Oysa milliyetçiliğin inşasını anlama ve açıklamada tamamlayıcı olan; devletin maddi üretim ilişkilerindeki “düzenleyici” rolünün yanı sıra

³ Özkırımlı (2010: 33-58)’nın “milletlerin ve milliyetçiliğin doğasının ne olduğu” sorusuna verilen yanıtlarla ortaya koyduğu milliyetçilik kuramları sınıflandırması bize göre de makul ve kapsayıcıdır: İlkçiler, etno-sembolcüler ve modernistler. Çalışmamızda “ana akım” kavramıyla: Milletleri ve milliyetçiliği modern dönemlerin ürünü; sanayileşmeyle, kapitalizmle, ulus devletlerin kurulmasıyla, kentleşmeyle, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ya da onların ürünü olarak (Özkırımlı, 2008a) ele alan çalışmalar kastedilmektedir.

“sıradan insanların” dahil oldukları toplumsal ve iktisadi ilişkilerle bu sürece sunduğu katkının ve milliyetçiliğin sürdürülebilirliğindeki asli rollerini çözümlemenin bir parçası yapmak elzemdir. Zira herhangi bir üretim ilişkisi, kendisinin ayrılmaz bir tamamlayıcısı olan üretim güçleriyle birlikte üretim biçimini, her üretim biçimi de kendisine tekabül eden siyasi, hukuki, ideolojik, kültürel üst yapı kurumları ile birlikte sosyo-ekonomik kuruluşu, ya da toplumsal sistemi oluşturur (Boratav, 1980:11-12). Ulus devletin maddi üretim ilişkilerindeki “düzenleyici” rolü; devleti “baba” laştıran toplumsal onayın ardındaki iktisadi nedenlerle birlikte ele alınmalıdır. Carr (1945/2012:31-40) milliyetçiliğin en fazla yükseldiği 1914 sonrasında, ulus devletlerin işlevlerinin hem siyasi hem iktisadi olduğunu belirtir. Dönemin yapısal koşulları, “ulusal kendi kendine yeterlik” ve “ekonomik milliyetçiliğin” öne çıkmasına neden olmuştu. Ücretlerin belirli bir düzeyin altına düşmemesi açısından alınan özel önlemler ve istihdamın artırılmasına yönelik bilinçli politikalar, işçi sınıfının önemli bir kısmının kendi ulus-devletinin uluslararası rekabet ve güç mücadelesinde onun yanında durmasını sağlamış ve artan uluslararası gerilimlerde onları daha yoğun bir şekilde salgilanan milliyetçi söylemi benimsemeye açık hale getirmiştir.

Ekonomik alanda “baba” olan devletin siyasi alandaki ideolojisi milliyetçiliğin de “onay” lanması, karşılıklı etkileşimi olan bir inşa sürecidir. Bu süreç devlete sadakatin de temelini oluşturur. Devlet, yaşamın bütün alanlarına “müdahale” ederek ve bu müdahale sürecinde de toplumsal onayı alarak varlığını sürdürür. Zira Balibar (2000:117)’ın da belirttiği gibi ulusal-toplumsal devlet kurumu; iktisadın yeniden üretimine ve özellikle bireylerin formasyonuna, aile yapılarına, halk sağlığına ve genelde ‘özel hayat’ın tüm alanlarına ‘müdahale eden’ bir devlet kurumudur. Milliyetçilik; modern devlet ve sivil toplum arasındaki bağın uzaklaşmaya başladığı noktada devreye girerek dikkat çekici bir biçimde devlet ve toplum; kamu ve özel arasındaki ilişkiyle ilgilenir (Breuilly, 1993:366-380). Milliyetçilik sadece ulus-

devletlerin kuruluşuyla inşa edilen bir sürecin tamamlanan sonucu değildir; daima yeniden üretilir. Maddi üretim ilişkilerinde inşa edilen milliyetçilik, “aşağıdan” rızayı sağlayarak toplumsallaşır. Toplumsallaştığı oranda da aile, akrabalık, cemaat, hemşehrilik ilişkileriyle yeniden üretilen davranış kalıplarının kuşaklar boyu aktarımıyla da yeni içerik ve biçimler alır. Dolayısıyla millet ve milletleşme toplumsal ve ekonomik belirlenimlerle diyalektik olarak ele alınmalıdır (Hroch, 2011).

Bu araştırmanın problemi; çay tarım sanayi örneğinde milliyetçiliğin/milliyetçi ideolojinin inşasını, yeniden üretimini ve gelişimini devletin üretim ilişkilerindeki somut yeri ve işlevi çerçevesinde anlamak ve açıklamaktır.

Araştırmanın problemi kapsamında çalışmada aşağıdaki temel sorulara yanıt aranacaktır:

1. Devletin maddi üretim ilişkilerinin gelişimine verdiği önemin ardındaki tarihsel nedenlerin ortaya konulması amacıyla; ulus devlet öncesi tarihsel dönemde, Rize’de genel iktisadi ve toplumsal yapı özellikleri nelerdir?
2. Milliyetçiliğin inşasında devletin rolünün ortaya çıkarılması amacıyla; devlet hangi ekonomi politikaları ve nasıl uygulayarak “devlet baba” olmaktadır?
3. Toplumsal hayatın “düzenlenme” si ve toplumsal dönüşümün, devlete sadakatin oluşumunun ortaya çıkarılması amacıyla; devletin maddi üretim ilişkilerindeki ekonomi politikalarıyla toplumsal hayatın dönüşümü milliyetçiliğin inşa sürecini nasıl etkilemektedir?
4. Devletin sınıfsal niteliğinin belirginleştiği neo-liberal ekonomi politikaların uygulandığı günümüzde milliyetçiliğin omurgası olan devlete itaat ve sadakat neden çözülmemektedir?

1.2 Araştırmanın Yöntemi

Toplumsal gerçeğin bilgisine ulaşma çabası; bütünü oluşturan parçalar arasında bağlantılar kurularak mümkündür. Zira parçaya bütünden bağımsız ontolojik bir konum atfedilemez. Dolayısıyla, diyalektik düşünce ve araştırma yöntemi önce bütünlükle başlar, daha sonra yavaş yavaş parçayı, onun bütün içerisinde nasıl bir yer tuttuğunu, nasıl işlediğini araştırır ve sonunda buradan da başlangıç noktası olan bütüne ilişkin daha net bir kavrayışa ulaşır (Ollman, 2006:33). Araştırmanın milliyetçiliğin/ milliyetçi ideolojinin inşasını, yeniden üretimini ve gelişimini devletin üretim ilişkilerindeki somut yeri ve işlevi çerçevesinde anlama ve açıklama çabası siyaset alanından milliyetçilik inşasını görmediği anlamına gelmez. Aksine milliyetçiliğin inşasında ekonomi politığın tarihsel analizi ve devletin etkin rolüne dikkat çekilirken aynı zamanda bu tarihsel sürecin toplumsal onayı ya da toplumsal reddini de görmekteyiz. Bu bütünlükte “sıradan insanların” hikâyeleri ve öznel deneyimlerine de makro ekonomi politikalara da yer verilmektedir.

1.2.1 Sahaya Gidiş

Sahaya olan ilgimin kısa hikâyesi; sistematik olmayan ilk saha gözlemleridir. Bu kısa hikâye, araştırmanın filizlenen fikirlerini içermesi ve saha araştırmasına olan katkısıyla “görmezden gelinmemelidir”. Örneğin bir bitki olarak çayla tanışmam ilk defa sahada değil; çocukluğumda ailece Artvin’e yaptığımız yaz tatilleri seyahatlerinde oldu. Bu kısa yeşil ağaçların yapraklarının toplanıp, fabrikalarda işlenip, içtiğimiz çaya dönüştüğünü yine bu seyahatlerde öğrendim. Hopa’da büyük dedenin köy evinin bahçesindeki çayları satarak geçinen akrabaların olduğunu öğrendiğim dönemler lise yıllarıydı. Zaman içinde Doğu Karadeniz Bölgesi; hem doğa sporları yapmak hem de tanımadığım akrabalarımıyla tanışmak için gittiğim bir coğrafyaya dönüştü. 2010’da Rize’ye gittiğimde tanıştığım bir rehberden Zihni Derin’i, Rize’nin ve çayın tarihini dinlerken fırsatı kaçırmayarak etnografik bir merakla notlar alıyordum. Bu kısa kişisel

hikâyenin saha araştırmasındaki en büyük yararı hem “içeriden” hem “dışarıdan” bakma zenginliğini sağlamasıdır. 2013’te doktora tez konumun netleşmesi için bilimsel araştırma sürecine başladım. Bu süreç aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

1.2.2 Veri Toplama Teknikleri

Bu araştırmanın problemi; Doğu Karadeniz Bölgesi çay müstahsilleri ve çay fabrikası işçileri evreninde, Rize’de gerçekleştirilen bir saha araştırması üzerinden incelenmiştir. Çalışmanın olgusal dayanakları; nitel veri toplama tekniklerinden; sözlü tarih, yüz yüze derinlemesine görüşmeler, gözlem, arşiv ve doküman taraması tekniklerinin bir arada kullanılmasıyla elde edilmiştir.

Çalışmada kullanılan veri toplama tekniklerden sözlü tarih iki katılımcıyla gerçekleştirildi. Sözlü tarih tekniğiyle, belirli bir döneme ait kişisel tanıklık ve/veya yaşantıların belleğin derinliklerinden çıkarılarak değerlendirilmesinin (Danacıoğlu, 2001:133) çalışmaya önemli bir katkısı olacaktı. Görüşmeler öncesinde gerekli olan literatür, arşiv ve doküman taraması yapmışım ⁴ ama olayları yaşayan “sıradan insanlar” ın öznel anlatıları nelerdi? Örneğin çok partili siyasal hayata geçiş yılları ya da 1980 askeri darbe süreci insanların belleklerini nasıl etkilemişti? Benim önemsediklerim ise sözlü tarih tekniğine yöneltilen temel eleştiridir; öznel bir anlatıya dayanması. Paul Thompson (1999:122-123)’a göre ise sözlü kaynakların zaafı olarak görülen öznellik aynı zamanda onlara bir değer kazandırmaktadır. Çünkü “daha görünür nitelikteki ‘olgular’ kadar öznellik de tarihin ilgi alanına girer. Görüşülen kişinin inandığı şeyler-kişinin o olguya inandığı gerçeği- ‘gerçekten’ olanlar gibi birer olgudur.

Çalışmada kullanılan bir diğer veri toplama tekniği yüz yüze derinlemesine görüşmelerdir. Derinlemesine görüşme tekniğinin tercih edilme nedeni; sosyal dünyadaki ‘görünür’ birçok olgu, süreç, ilişkinin görünümünden çok özüne inmeyi,

⁴ Sözlü tarih görüşmeleri için ön hazırlık olan bu araştırmalarım aynı zamanda Hobsbawm (2009:259)’nın sosyologların çalıştıkları konuyla ilgili bilmeleri gereken “temel bilgileri”n de ötesine geçmek içindi.

bunların ayrıntılarını kavramayı ve bütüncül bir biçimde anlamayı mümkün kılmaktadır (Kümbetoğlu, 2005:72). Derinlemesine görüşmeler için yarı- yapılandırılmış bir görüşme formu düzenlenmiştir. Bu form esnek bir form olmakla birlikte görüşme sırasında unutulabilecek soruların hatırlanması bakımından önemli olmuştur. Çalışmanın bütün aşamalarında nitel araştırmalardaki “doğal, açık uçlu bir tarzda ve müdahaleci olmayan gözlem” (Punch, 2014:174-178) tekniğini sürdürdüm ve gözlemlerimi notlarla kayıt altına aldım. “Kısmi katılımlı gözlemlerim” beyaz çayı ilk defa sahada tanıdığım için -kısa bir süre- toplamayı da denemek ya da çayın bahçeden bardağa yolculuğunda “çaycılara” eşlik etmekle sınırlıydı.

Saha araştırması 2013- 2016 yılları arasında ancak devamlılık göstermeyen; iki hafta, iki ay, bazen hafta sonları olmak üzere gerçekleştirildi. Saha araştırmasında en büyük sorun Ankara- Rize arasındaki coğrafi uzaklığın ekonomik maliyeti arttırmasının yanında sahaya ayrılan zamanı uzatması oldu. Araştırmada aşağıdaki aşamalar izlendi:

Birinci aşama 2013 yılında gerçekleştirildi. Bölgede bir araştırmanın sınırlılıklarını, olanaklarını görmek ve gözlem amacıyla Rize’de çay fabrikası işçileri, çay üreticileri ve sendikacılarla görüşmeler yapıldı. Bu dönemin yetkili sendikasının şube yöneticileri, çay fabrikası işçileri aracılığıyla diğer aşamalardaki katılımcılara ulaşıldı.

İkinci aşama Rize’de pilot görüşmelerle başlatıldı. Yüz yüze yapılan pilot görüşmeler de hedefimiz; saha araştırması için bölgede gerekli ön adımları atmaktı. Toplumsal yaşamı; ekonomik, kültürel ve siyasal alanda tanıma amaçlı olarak hazırladığımız sorularla pilot görüşmeler gerçekleştirdik. Hem sorularımızın işlevselliğini, hem çalışma problemimizi gözden geçirmek, hem “çay kampanyası” döneminde emek sürecini gözlemlemek hedefiyle olduğu için çalışmada bu veriler kullanılmadı. Bu aşamadan sonra çalışma problemimiz yeniden gözden geçirildi. Yine

bu dönemde Çaykur'dan izin alınarak nicel veri sağlama amacıyla alan taramasında en çok kullanılan teknik olan anketi iki defa pilot olarak uyguladık. Fakat nicel veri toplamaktan “zaman, enerji ve ekonomik sınırlılıklar” nedeniyle vazgeçtik. Alan araştırmasından elde edilen nicel verilerin sağlıklı olması için ya araştırma ekibiyle çalışacaktık ya da araştırmacının yeterli zamanı olacaktı. Ekonomik sınırlılıklarımız bir ekiple çalışmaya, zaman sınırlılığı ise araştırmacının tek başına sağlıklı veri toplamasına olanak vermedi.

Üçüncü aşama da yarı yapılandırılmış görüşme formu (Ek-4) yeniden düzenlenerek yüz yüze derinlemesine, süresi 40- 90 dakika arasında değişen yirmi iki (22) katılımcıyla görüşme gerçekleştirildi. Ayrıca Rize merkez ilçelerinde çay fabrikasından emekli işçi ve müstahsil iki katılımcıyla sözlü tarih görüşmesi yapıldı. Rize’de var olan çay bahçesini yarıcıya vererek çay üreticiliğine devam eden iki “uzaktan üretici” katılımcıyla da Ankara’da görüşme yapıldı. Toplam olarak yirmi altı (26) katılımcıyla görüşme gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların cinsiyet dağılımı 4 kadın, 22 erkektir.

Görüşme mekânları; ev, kahve, dernek, çay alım yerleri ve çay bahçeleridir. Çoğu zaman soruların bitmesinin ardından yapılan sohbetler de yanıtlar alındı. Ses kayıt cihazı; katılımcıları rahatsız ettiği, gazeteci imajı yarattığı, görüşmeyi samimiyetten arındırdığının deneyimlenmiş olması nedeniyle kullanılmadı. Görüşmelerde ve sonrasında notlar alındı. Kayıt cihazsız görüşmeler daha verimli ve samimi geçerken ne yazık ki yöresel şive yazıya yansıtılamadı.

Çayın ekonomi politik tarihini bütünüyle izleyebilmek ve gözlem amacıyla Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki devlet ve özel sektör çay fabrikalarının bulundukları yerleşim alanlarına da gidildi. Çay üreticisiyle birlikte çay alım yerine gidilerek satışının yapılması dahil olmak üzere bahçeden bardağa çayın tüm aşamalarında gözlem

gerçekleştirildi. Devlet ve özel sektör çay alım yerleri ziyaret edildi, çay üreticileriyle sohbetler edilerek çayla ilgili pratik bilgiler edinildi. Kent içinde geçirilen zaman iyi değerlendirilerek gidilen mekânlarda (köy kahvesi, alışveriş merkezi, müze) dolmuşta, otobüste yapılan sohbetler ve gözlemler sonrasında tutulan notların araştırmanın ikincil veri kaynaklarından olduğunu ve son derece önemli olması nedeniyle kullanıldığını belirtmeliyiz.

Kadın katılımcılarla yapılan görüşmeler Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgü yemek tariflerinden, kadınların Rize'deki toplumsal sorunlarına kadar geniş bir yelpazede sohbetlere dönüştü ve araştırmanın ana konusu etrafından da zaman zaman uzaklaşıldı. Toplumsal hayatı anlama açısından çok verimli olduğunu düşündüğümüz için bilinçli olarak asıl konudan uzaklaşılmasına müdahale edilmedi. Erkek katılımcılarla yapılan görüşmelerde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan olası olumsuzluklarla hiç karşılaşmadı. Bu konuda araştırmacının kentin gündelik yaşamına uyum sağlayacak biçimde iletişim kurduğunu ve hassasiyetlere göre davranmış olmasının yanı sıra “hemşehri” etkisinin de azımsanmaması gerektiğini düşünmekteyiz. Fakat yine de “dışarıdan” gelen araştırmacıya karşı duyulan güvensizlik ve kuşku bariyerine zaman zaman takıldığımızı belirtelim. Ayrıca saha araştırmasının çay kampanyası sırasında gerçekleştirdiğimiz dönemde iklim ve hava şartlarının olumsuzluğundan etkilendiğini söyleyebiliriz.

Çayın ekonomi politik tarihi, Rize için oldukça eskilere dayanmakla birlikte 1950'lerden sonra bütün Doğu Karadeniz Bölgesi'ni kapsayan bir tarihtir. Dolayısıyla Rize'yi arşiv- doküman taramasında bu genel tarihten ayırmak biraz zor olsa da zaman zaman “Çayeli'nden öteye” geçmemizin çalışmaya yararı olmuştur. Bu konuda en zengin arşivin Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Kütüphanesi ve Milli Kütüphane 'de olması bizim açımızdan avantajdı. Bunun yanı sıra çay fabrikaları işçilerinin ilk ve en

eski sendikası Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası (TEKGIDA-İŞ) nın arşivi de orijinal kaynaklara ulaşmada kolaylık sağladı.

1.2.3. Evren ve Örneklem: Neden Rize?

Saha araştırmaları, seçilen alanın neden seçildiğine ilişkin nesnel; kuramsal ve metodolojik açıklamalarla yanıtlanmalıdır. Milliyetçiliğin omurgasındaki devlete sadakat ve itaatin inşasını, devletin üretim ilişkilerindeki rolünde araştırmak için neden Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Rize seçildi?

Öncelikli olarak Rize'nin, kuramsal savunularımızın yansıdığı mekân olarak “biricik” olmadığını belirtmeliyiz. Toplumsal olaylar dizisinde, bu araştırmanın kuramsal eleştiri ve tezlerini karşılayan farklı mekânlar da bulunabilir; devletin üretim ilişkileriyle milliyetçilik inşası monokültür⁵ olan başka bir ürüne odaklanarak da açıklanabilir. Ya da tam tersi iddia edilebilir. Rize'yi seçmemizin bir nedeni bilimsel araştırmalarda “görünen ve gerçek” sorunsalıyla bağlantılı olarak kentin toplumsal algıdaki etkileriyle ilgilidir. Araştırmanın evreni olan Doğu Karadeniz Bölgesi'nde neredeyse her köy ve kasabanın politik tercihlerinin “en sağdan en sola” kadar çeşitli olmasına karşın medyanın ilgisi “milliyetçi linçler” dir. Örneklem alanımız Rize ise dindar muhafazakârlığın kalesi ve Türk milliyetçiliğinin baskın olduğu “homojen” bir toplum olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla “homojen” olduğu varsayılan bir toplumsal yapı sosyolojik alakadan uzak kalamazdı. Bu da bir başka nedenin kapısını aralamaktadır; Rize'de ya da Doğu Karadeniz Bölgesi'nde sosyoloji disiplininde, araştırma problemimizle de ilişkili olarak, çay tarım-sanayini de kapsayan bir saha araştırmasına rastlanmamıştır.⁶ Bu bağlamda da yeterli sayıda araştırmacının ilgisinin yoğunlaştığı bir alan olmadığı açıktır.

⁵ Monokültür: Belirli bir ürünün (pamuk, çay, fındık gibi) belirli bir üretim alanında çok yaygın ve devamlı olarak yetiştirilmesidir.

⁶ En kapsamlı sosyal bilim araştırmasının sosyal antropoloji disiplininde elde edildiği görülmektedir. Hann ve Hann (2012); 1982, 1983 ve 1992'de; Rize, ilçe ve köylerinde, geniş bir zaman aralığında (Rize

Milliyetçiliğin/milliyetçi ideolojinin inşasını, yeniden üretimini ve gelişimini devletin üretim ilişkilerinde hem tarım hem sanayileşme süreçlerindeki somut yeri ve işlevi çerçevesinde anlamak ve açıklamak için Rize'nin tercih edilmesinin bir diğer nedeni devletin üretim ilişkilerindeki varlığının hem çay tarımında hem de çay sanayisinde gerçekleşiyor olmasıdır. Dolayısıyla tarımsal üretim ve sanayileşme süreçlerinin birlikte değerlendirilmesi kuramsal analizlerimizin genişlemesine olanak vermektedir. Ayrıca toplumsal varlık ve toplumsal bilinç arasındaki ilişki çerçevesinde, “sıradan insanlar” ın gözünden “aşağıdan” değerlendirmelerinin kayıt altına alınmasının gelecek araştırmalar için oluşacak bilimsel birikime katkısı olacağını düşünmekteyiz.

Kuramsal olarak zamana ve mekâna yayılmışlık milliyetçi ideolojinin merkezi niteliklerinden biridir. “Ezel- ebed” zeminindeki merkezde niteliği inşa edilen “millet, milli çıkar, vatan ve devlet” milliyetçiliğin başat öğeleridir. Türkiye siyasetinde milliyetçi ideolojinin ana gövdesindeki söylem, merkezi nitelikler zemininde başat öğelerle tasvir edilerek biçimlenir: “*Türk milleti, Türk vatanında ve Türk Devleti'yle ezel-ebedir*”. Bu tasvirdeki “Türklük ve devlet” ; Türk milliyetçisi ideologların külliyatlarında asli konulardandır (Öztan, 2012:425-458). Bu bakımdan “*devlet olmazsa millet olmayacağı, devletini kaybeden milletin millet olma özelliklerini yitireceği*” fikriyatı milliyetçiğin tezahürüdür.

Türklüğün devletle olan ilişkisinin boyutları “devlet fetişizmi” , “devlet mitosu” olarak değerlendirilir. Türk milliyetçi tarihçiliğinde olduğu gibi siyasetinde de “Türk devlet”i “kadim” bir devlettir. Devletli bir millet olmak Türk milliyetçiliğinin toplumsal

merkez altı ay, Fındıklı ilçesi Sümer kasabası üç buçuk ay, sonra altı hafta, 1991 ve 1993'te sekiz ay) gerçekleştirdikleri sosyal antropoloji saha araştırmalarını “katılımcı gözlem” tekniğiyle, yetkililer istediği için bir de anket uygulayarak, gerçekleştirmişlerdir. Lazların etnik kökenleri temelinde olan bu araştırmada doğal olarak çay tarım sanayisi alt konu başlıklarından biridir. Taşkın (2016)'da çalışmasında da Laz kimliği ve kültürü kapsamında çay tarım-sanayisine yer vermiştir. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay tarım sanayisi ile ilgili nicel verilerin (anket) toplandığı Ziraat ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde akademik çalışmalar ve sendika araştırmaları da yapılmıştır (Özyurt,1987; Kaptangil, 1992; Karakaş, 1994; Kasapoğlu,1998; Gülçubuk, Albayrak ve Güneş, 2003). Bunun yanı sıra saha araştırmasına dayanmamakla birlikte nitelikli iki çalışmayı da anmadan geçemeyiz: Genç, 2010; Keskin, 1989.

öväünç kaynağıdır. Bora (2007:43-63)' nın Türk milli tarihçiliğinde “devlet mitosu” inşasını ele alırken incelediğı temel resmi tarih, popöler ile siyasal- ideolojik metinlerdeki ana unsurlardan biri, Türklerin “devlet kuruculuğı” ve “devletliliğinin” tartışılmaz medenilik, beşerilik özelliğı olarak gösterilmesidir. Bağlantılı olarak Türklerin “devletliliğı” aynı zamanda “devamlılık” tır ve bu “devamlılık” ekseninde kurulan bütün Türk devletleri de “milli” nitelik taşır. Bir yandan devlete kutsallık, güçlölük atfedilirken diğler yandan “doğıştan ordu-millet” gibi başka mitosların da kapıları açılır.

Rize’de milliyetçilik, devlete itaat ve sadakat tezahürünün öne çıkmasıyla ayırt edicidir. Ancak Rize’de, Türk milliyetçi siyasetinin dayandığı milliyetçi tarih inşası eksenindeki “devlet” somutlaşmıştır. Zira Rize’de devlete kutsallık atfeden milliyetçilik; milliyetçi ideologların fikriyatının toplumsal karşılığı olmaktan ziyade devletin çay tarım sanayinde, üretim ilişkilerindeki rolüyle, toplumsallaşmış bir milliyetçiliktir. Bu bakımdan da “aşağıdan” da talep edilen bir milliyetçilik oluşuyla da farklılaşmaktadır.

Diğler taraftan “devlet kutsallığı”, “devlete yönelik iç ve dış tehditler”, “devleti korumak” gibi milliyetçi söylemler kamuoyunda artık “aşına” olunan ve “aşına” olunduğı için “görünmez” hale gelen söylemlerdir. Oysa Rize’de adeta meşruiyetini devletten alan bir milliyetçilik karşımızdadır. Devlete itaat ve sadakat tezahürünün milliyetçilikle olan bağının oldukça güçlü bir biçimde görünür olması da Rize’nin saha araştırması için seçilmesinde etkilidir.

Rize’de milliyetçiliğın diğler başat öğeleri de devlete itaat ve sadakati besleyen varyantlar olarak belirir. Örneğın, “milli çıkar”ların korunduğına duyulan inancın tesisindeki bağlantıda da devlet, üretim ilişkilerindeki rolüyle yer alır.⁷ Bir başka

⁷ Hem “korunması gereken devlet” hem de “milli çıkarları koruyan devlet” arasındaki paradoksal yan ise gündelik hayatta “önemsiz”dir.

varyantta milliyetçiliğin aileyi, aile üyelerinin birbirleri ile ilişkilerini, ailelerin birbiriyle ve kurumlarla olan ilişkilerini kurmakta, aile-içi ilişkiler de milletle olan, iktidarla olan ilişkiyi düzenlemekte ve anlamlı kılmakta oluşudur (Sirman, 2008:233). Böylece milliyetçiliğin ideolojik dili gündelik hayatta toplumsal cinsiyet eşitsizliğini yeniden üreten işlevselliğiyle karşımıza çıkar. Türk milleti bir “aile” olarak betimlenirken devlette bu “ailenin reisi” “baba” figürüyle paternalist formda ele alınır. Bu bakımdan da milliyetçiliğin dili Rize’de de “şaşırtmayacak” bir biçimde erildir. Rizeliler için “vatan” ögesi de “aile” den uzak olmayan “*Vatanım benim evimdir*” e tekabül eden ortak bir ögedir ve “*vatana yönelik tehditler varsa*” devletin askerleri olmaya hazırlardır: “*Kimse bir şey söylemeden elime silah alır, devletin askeri olurum*”. Milliyetçiliğin militarizmle olan ilişkisindeki “asker millet” söylemi de belirgindir. Aynı tepki “*devletin milletiyle bölünmez bütünlüğüne kasteden*” lere yönelikte ortaya çıkar. Araştırmanın başlarında bir sohbette işittiğimiz şu hikâye “bölücüler” le dost olunmayacağına dair net bir düşüncenin tasviridir:

Adam bağ bahçe işinde uğraşırken yılanı denkle geliyor. Yılanı süt veriyor. Yılan sütünü içiyor. Ertesi gün yılan getiriyor ona bir tane altın. Diyor ki yılan sen bana her gün süt ver ben de sana her gün bir altın getireyim. Bu böyle devam ediyor tabi. Adam yılanı süt veriyor, yılan her gün bir tane altın getiriyor. Adamın da çocuğu küçük bu arada büyüyor. Çocuk bahçeye çıkıyor yılanın geldiği saat denkle geliyor. Çocuk yılanı görünce ürperiyor böyle elindekini yılanı bir vuruyor kuyruğunu kesiyor. Yılan da acıyla çocuğu ısırtıyor, çocuk yığılıyor oraya. Yılan tabii pişman oluyor ama ağlıyor ama gidiyor. Adam bakıyor çocuk yatıyor bahçede alıyor götürüyor hastaneye diyorlar ki yılan zehirlemiş çocuk ölüyor. Aradan epey zaman geçiyor. Yılan bahçeye geliyor adama diyor ki gel yine dost olalım sen bana süt ver ben sana altın getireyim. Adam diyor ki sen de kuyruk acısı bende de bu evlat acısı varken ben seninle daha dost olamam. Diyor ve yılanın kafasını orada eziyor. Bu yılanın [bölücülerin] kafasını ezmezsen olmaz.

Diğer taraftan “milli kimlik” bazı “ortak” öğelerle inşa edilir. Ezel- ebedle karşılığını bulan “Türk Devleti” yle özdeş kılınan Türkçe ve İslamiyet; milletin ortak değerleri olurken milliyetçiliğin devlete sadakate çıkan yollarındaki diğer varyantlardır: “*Türk, Türkçe konuşur, Türk Müslüman’dır, Türk milliyetçidir, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak gurur vericidir*” . Laz kimliği kabul edilir ancak Laz olmak asla Türk kimliğinin üstünde değildir. Zira “*Lazlar Türk’tür, bölücü değildir, devletine milletine*

sadıktır”. Lazca konuşulması rahatsız etmez ama öğrenilmesi “*memlekete gelince dedeyle nineyle anlaşmayı sağlar ama iş için İngilizce sorarlar, Lazca değil*”. Rizelinin tarihi ise “*Ecdadımız bize bu ülkeyi bıraktı, biz de gelecek kuşaklara bırakacağız*” cümlesinde açığa çıktığı gibi “*ezel-ebed*” dir. Bu “*milli tarih*”te “*Lazistan*” adı verilmiş bir coğrafya “*ya yoktur ya hiç duyulmamıştır ya da bu ismi kullanan bölücü faaliyetleri olan kimseler vardır*”.

Rize’de milliyetçiliğin bütün bu bileşenleri müphemliğe yol açmayacak kadar mevcuttur. Bu varyantlar milliyetçi ideolojide kendisine merkezi yer bulan devlete itaat ve sadakatin tezahürleridir.

Bununla birlikte açıklıkla belirtmeliyiz ki; çalışmamız milliyetçiliğin “*harcıalem söylemlerine*” - katılımcılardan işitmediğimiz anlamına gelmemekle beraber - malumun ilamı olması nedeniyle yer vermezken, “*harcıalem söylemlerin*” maddi üretim ilişkileriyle inşasına dikkat çeker.

II. BÖLÜM

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE: ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE MİLLİYETÇİLİK

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllara damgasını vuran, günümüzde de etkisini sürdüren bir ideoloji, aynı zamanda sosyal bilimlerin bir araştırma konusu olan milliyetçiliğin ortak kabul gören bir tanımlaması yoktur. Milliyetçiliğin tanımlanmasına dair ortaklaşmış bir kabulün olmaması, milliyetçiliğin; ekonomik, siyasal, toplumsal-kültürel dönüşüm bağlamındaki etkenlerden biri ya da bir kaçının ön plana çıkarılarak açıklanıyor olmasıyla yakından ilişkilidir. Milliyetçiliğin tanımlanması bağlamında ortaya çıkan farklı görüşler aynı zamanda bu olgunun kökenlerine dair değerlendirmelere de yansıtılmıştır.

2.1 Milliyetçilik ve Milliyetçiliğin Tarihsel Analizleri

Milliyetçiliğin tarihsel analizleri, olgunun temel kavramlarından “millet”in kökenleriyle başlar.⁸ Milletlerin doğal, verili, sabit yapılar olduğu iddiasında bulunan “ilkçilere” karşı çıkan Gellner (1992:104)’ın “Milliyetçilik, milletlerin bir ürünü değil, tam tersine milletleri meydana çıkaran milliyetçiliğin kendisidir” cümlesi ana akım milliyetçilik çalışmalarının ortak vecizesidir. Hobsbawm (1995a:24-25), bu düşünceye “devlet”i ve “teritoryel”liği ekler. Ona göre; millet ancak belli bir modern teritoryal devletle, ‘milli devlet’le ilişkilendirildiği kadarıyla bir toplumsal birimdir; bununla ilişkilendirilmedikçe milleti ve milliyeti tartışmanın hiçbir yararı yoktur. Anderson (1995:18-26) ise, milliyetçiliği kültürel değişimlerin izinde arayarak milliyette (ulus-olmaklık) “özel bir kültürel yapım” türüdür düşüncesiyle inşacı temelde destek verir: “Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur- kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir”. Balibar (2000:109-133) milliyetçiliğin tarihsel seyrini sınıf mücadeleleri, kapitalizm, devletle birlikte ele

⁸ Çalışma kapsamında nation, nationalism, nation-state kavramlarının Türkçe karşılıklarında ulus/millet; milliyetçilik/ulusalcılık, ulus devlet/milli devlet eş anlamlı kavramlar olarak ele alınmaktadır.

alırken “ulus inşası” fikriyatının temel ekonomik çerçevesini Braudel ve Wallerstein’da bulur: “Merkez” ve “çevre” etrafında örgütlenmiş, hiyerarşikleştirilmiş bir “dünya ekonomisi”. Millet modern gibi görünmekle birlikte, köklerinin derinlerde olduğu, modern çağın da bir *tabula rasa* olmadığı iddiasıyla karşı çıkan, etno sembolcü perspektiften Smith dahi milli kimliğin modern öncesi dönemler için “inşa” sını reddedemez. Aradaki fark milli kimlik inşasında devlet ve ideolojik aygıtlarının işlevini “etnik simgesel yeniden inşa”yla etnik entelijansiyanın üstlenmesidir (Smith, 1994:107-111; 2013, 2002a, 2002b). Nairn’de siyasal ulus-devletlerin “millet” in milliyetçilikle olan ilişkisini “canlandırma” temeliyle katkı sunar:

Milliyetçilikle ölümler uyanır. Mesele zaten budur; ölümler gerçekten uyanır. Bütün kültürler ölümleri takıntı haline getirmiş ve onları başka bir dünyaya yerleştirmiştir. Milliyetçilik onları yeniden bu dünyada ağırlar. Milliyetçiliğin vekâletinde, geçmiş ‘kadim’ olmaktan çıkar: Şimdiki zaman yeniden hatırlanır, anıtlaşır, böylece kendine bir gelecek sağlar. Geçmiş, ilk kez, geleceğin ekranında anlamlı bir şekilde yansıtılmış olur (Nairn, 2015:19).

Milliyetçilik çalışmalarında “millet”, “milli kimlik”, “ulus devlet”, “vatan” kavramları başat konumdadır. Pek çok millette modern öncesi unsurlar olabilir, hatta milletin kökleri derinlerde de olabilir lakin milliyetçilik olmadan “ölümler” uyanmaz. Toplumsal yapıların değişmesiyle kapitalist ekonomi ve peşi sıra modern devletlerin kurulmasıyla gelişen modern süreçlerle birlikte anılan milliyetçilik tam da milletleri canlandırdığı için milliyetçiliktir.

2.1.1 Milliyetçiliğin Bütünlüklü Analizine Doğru

Milliyetçilik çalışmalarında “millet inşası” farklı tarihsel kökenlere vurgu yaparken inşa zemini müşterektir. “İnşa” nın “yukarıdan” analizleri ise “açıklayıcı” lakin “eksik” bırakılan ve sorunlu bir olgunun habercisidir. Hobsbawm (1995a)’ın, Gellner’a yönelik eleştirisi de bu noktadadır:

Milletler, benim görüşümce özünde tepeden oluşturulmuş; ama ayrıca aşağıdan bir bakışla, yani sıradan insanların mutlaka milli olması gerekmediği gibi milliyetçiliği daha da az olan varsayımları, umutları, ihtiyaçları, özlemleri ve çıkarları temelinde analiz edilmedikçe anlaşılamayan ikili olgulardır... Hükümetler ya da milliyetçi (ya da milliyetçi olmayan) hareketlerin sözcüleri ve aktivistleri yerine, onların eylem ve

propagandalarının hedefleri olan sıradan insanların gözüyle görülen milletin nasıl bir şey olduğunu ortaya sermek olağanüstü zordur (Hobsbawm, 1995a:25).

Bu noktada içinden zor çıkılır olan; devletin ideolojik aygıtlarının milliyetçi düşüncenin içerdiği kavramlarıyla inşası ve gelişimindeki işlevsel önemine rağmen, kitlelerin neden iki yüzyıldır böylesine tutkuyla milliyetçiliğe sarıldıklarının yanıtındaki muammadır. Soru, milliyetçiliğin; hem ekonomi hem de siyaset alanından inşa edildiğinin ispatıyla; bütünlüklü bir kuramsal yaklaşımla yanıtlanabilir. Bu noktada Balibar’ın işaret ettiği ancak ayrıntılarını sunmadığı “dikkat”i önemli yol göstericilerden biridir. Balibar (2000:109-133)’a göre; milliyetçilik, “halk”ı “ulus” yani ulusal devletin kurduğu cemaat “kurgusal etniklik” olarak çağırmanın ideolojisidir. “Kurgusal etnikliğin” kökenlerin en doğal olarak üretilmesi için dilsel cemaat ve ırksal cemaat olarak iki yolu vardır. Bu iki cemaate vücut veren kurumların oynadığı rolü çözümlerken Althusser’in “devletin ideolojik aygıtları”ndan eğitim ve okulun oynadığı rolü inkâr etmeden; devlet, iktisadi ilişkiler ve aile hayatının da bir anlamda okul olduğunu ifade etmesi Balibar’ın sunduğu nirengi noktasıdır. Bu bağlamda aile hayatı, devlet ve iktisadi ilişkiler şemsiyesinin altında sıradan insanların gündelik yaşamlarının özenli bir tahlili milliyetçiliğin “aşağıdan” değerlendirilmesinde elverişli bir yoldur. Başlangıç olarak da milliyetçiliğin devletle olan bağıını anlamak önemlidir; “İnşa” fikriyatında, devlet; millet, milli bilinç, yurtseverlik, teritoryel vatan gibi milliyetçiliğin kapsadığı kavramların yerleşimindeki rolüyle hâkim bir konumdadır. Milliyetçilik “devlet”i, “devlet”te “millet”i çağırır. Dün, bugün ve yarınıyla millete, millet kimliğini vererek içeriğini belirleyip şekillendirecek olan devlettir. Bu tahlilde milliyetçiliğin devletle ilişkisindeki ortak vecizesi “*Devleti yaratan millet değil, milleti yaratan devlettir*” olmasına rağmen literatürde farklı yaklaşımlarda bulunmaktadır.⁹ Hobsbawm (1995a:199), on dokuzuncu yüzyılın ‘gelişmiş’ dünyasında, milli devlet ile milli

⁹ Breuer (2010:26) bu tarz yorumlara eleştirel bir perspektifle; milliyetçiliği daha ziyade eylem kuramı açısından belirli bir cemaat tasarımının gerçekleştirilmesi olarak yorumlayanların Gellner dahil Anderson, Hobsbawm’ın milliyetçiliğin tüm bu tanımlarda millet inşası ile aynı manaya geldiğini ve böylelikle, milliyetçilerin milliyetçiliğinin görece küçük bir kısmını açığa kavuşturduğunu belirtmektedir.

ekonomiyi birleştiren çeşitli ‘milletler’in inşa edilmesini tarihsel dönüşümün temel olgusu olarak ele alır. Millet ve milliyetçilik olgularını açıklarken kullandığı kavram “icat edilmiş gelenekler”; toplumsal mühendislik uygulamalarıdır ve faillerinin merkezinde devlet vardır.¹⁰ Hobsbawm (2006:305-356)’a göre; Avrupa’da en çok “gelenek” 1870-1914 yılları arasında “icat” edilmiştir. Millet, ulus-devlet, milli semboller, milli bilincin yaratılmasında rol oynayan bu gelenekler; kamusal ritüeller, sportif etkinlikler, seremoniler, kahramanlar, törenler, yeni kurumlardır. ‘İcat edilmiş gelenekler’ siyasal (resmi) olanları devletler ve örgütlü siyasal ya da toplumsal hareketler tarafından inşa edilir ve yayılır. Toplumsal (gayri resmi) olanları ise siyasal işlevleri olsun ya da olmasın, biçimsel olarak örgütlenmemiş toplumsal gruplar, amaçları açıkça ya da bilinçli olarak siyasal olmayan kulüp ve kardeşlik cemiyetleri gibi topluluklar tarafından ortaya konulur. Geleneklerin icadı sürecine; devlet, formel yöneticileri ya da hakim gruplar açısından, “yukarıdan” bakıldığında kendi tebaasının veya üyelerinin itaatini, sadakat ve işbirliğini ya da onların gözündeki meşruiyetini nasıl sağlayacağı ve oluşturacağı sorunlarının varlığına dikkat çekmektedir. Zira “aşağıdan” en büyük tehdit toplumsal sınıfların özellikle de işçi sınıfının kendisini ulusal çaptaki siyasal hareketler ya da örgütlenmelerle (partiler) özdeşleştirmeye başlamasıdır. Gellner (1992: 19-104), devletin milliyetçiliğin gelişimindeki rolüne “*iktidar, eğitim ve ortak kültür*” arasındaki ilişkiyle vurgu yapar. Ona göre; sanayi toplumunun işlevsel açıdan ön gereksinimleri; evrensel okuryazarlık ve yüksek düzeyde rakamsal, teknik ve genel anlamda gelişmişliktir. Eğitim; altyapısı ancak devlet tarafından üstelenilebilecek kadar büyük ve pahalıdır. Bu derece önemli ve elzem bir işleyişin denetimi de ancak devlet kadar güçlü bir aygıt tarafından yapılabilir. Sanayi toplumunda kültür; gereksinim duyulan ve paylaşılan bir ortam olduğu kadar toplum üyelerinin hayatını idame ettirdiği

¹⁰ “ ‘İcat edilmiş gelenekler’ görece yeni bir tarihsel yenilik olan ‘ulus’ la, onunla ilintili milliyetçilik, ulus-devlet, ulusal semboller ve tarihler vb fenomenlerle yakından alakalıdır. Bütün bunlar, genellikle üzerinde düşünülmüş ve (sadece tarihsel bakımdan yeni oluşları, yeniliği aklına getirdiğinden) her zaman yenilikçi olan toplumsal mühendislikteki uygulamalara dayanmaktadır (Hobsbawm, 2006:2-17).

ve üretimi gerçekleştirdiği asgari ortak bir atmosferdir. Sanayi toplumunda devlet ve kültürün birbirleriyle bağlantılı olmaları gerekmektedir. Bunun en temel ipucu yerel topluluk dışında toplumsallaşma zorunluluğudur. Milliyetçilik belirsiz uykuya yatmış bir gücün uyanışı değil; aslında derinliğine içselleştirilmiş, her biri devlet tarafından korunan eğitime bağlı üst kültürlerle dayanan yeni biçim bir toplumsal örgütlenmenin sonucudur. Zaten bu nedenle de milliyetçilik, siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasal bir ilkedir. Anderson (1995:129-182) hanedanlıktan ulusal devletlere geçişte “yeni” ve “eski” arasında hafıza kurma ve unutturma sürecinde devletin rolüne dikkat çeker. Birinci Dünya Savaşı’nın hanedanlığın altın çağını sona erdirdiğini, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ulus- devletin taşkın noktasına ulaştığını ve bu savaştan sonra kurulan yeni devletlerin ‘ulus inşa etme’ politikalarında, gerçek, popüler milliyetçi bir coşku ile kitle iletişimi, eğitim sistemi, idari düzenlemeler ve benzeri yollarla sistematik, hatta Makavelci bir tarzda milliyetçi ideolojinin yaygınlaştırılmasının sıklıkla yan yana görülebildiğine vurgu yaparak; yeni devletlerin ulus inşa etme politikalarının pratiklerini Güneydoğu Asya örnekleriyle; nüfus sayımı, harita ve müzenin önemini açıklamaktadır. Ona göre bu üç kurum birlikte sömürge devletinin mülkünü, bu mülkün coğrafyasını, yönetilen insanların doğasını ve eskiliğinin meşruluğunu nasıl hayal ettiğini derinden şekillendirmiştir. Milliyetçiliği bir siyaset biçimi olarak ele alan ve modern devletin hem milliyetçi politikayı biçimlendiren hem de bu politikanın başlıca hedefinin, devletin sahipliği olduğunu düşünen Breuilly (1993:366-380), modern devletin bazı “ideal tip” niteliklerini şöyle belirler: Modern devlet, ülke üzerindeki egemenliğin sahibidir. Egemenlik, monarşi veya parlamento gibi özel bir kuruluşun elinin altındadır ve doğası gereği paylaşılmaz. Devlet; sınırlandırmayan, gerekçelendiren ve egemenliğe bağlı iddiaları örnekleyen düzenli bir kurumsal yapıya sahiptir. Devlet eylemlerini hem iç hem de dış tehditlere karşı kendi gücünü kullanma ve bu gücü devam ettirmeye adanır. Siyasi dünya, ülke devlet

güçleri topluluğundan oluşur. İç siyasette devletin gücü sınırlıdır; kamu ve özel sahalardan tarafından ikiye ayrılmıştır. Devlet, gücünü kamu sahasında doğrudan uygular. Özel sahadaysa bireyler ve gruplar arasındaki anlaşmaları sağlayan temel kuralları oluşturmaktan fazlasını yapmaz. Dolayısıyla modern devlet ve sivil toplum arasındaki bağlar birbirinden uzaklaşarak kopmaya başlar. İşte milliyetçilik bu noktada devreye girer. Milliyetçilik ideolojisi göze çarpar bir şekilde devlet ve toplum; kamu ve özel arasındaki ilişkiyle ilgilenir. Breuilly (1993: 269-280), inşacı pratikleri (okullarda rejime boyun eğme, sadakatin erdeminin yanı sıra bu erdemin bağlı olduğu milli kimlik düşüncesinin aşılması, milliyetçi rejimin politik sembollerinin; bayrak, seferberlik, milli marş, ordu marşları, lider resimleri kullanımı, okuryazarlığın ve yayıncılığın gelişimiyle birlikte devletlerin birçok konuda milli imaj geliştirme projesi yapmaları) “kültür mühendisliği” olarak tanımlar. “Milli kimlik” duygusu yaratma amacıyla olan “kültür mühendisliği” inşacı pratiklerin insanlar üzerindeki etkilerinin ne şekilde olduğunu bilmenin ve geniş çaplı etkiyi görmenin zor olduğunu belirtmektedir. Balibar (2000:117)’a göre diğer eski burjuva oluşumlarda olduğu gibi, kapitalizmin getirdiği çelişkileri çözmeye, henüz tamamlanmadığı halde ulus biçimini yeniden yapmaya (ya da daha tamamlanmadan bozulmasını önlemeye) olanak sağlamış olan şey ulusal-toplumsal devlet kurumudur; yani devlet iktisadın yeniden üretimine ve özellikle bireylerin formasyonuna, aile yapılarına, halk sağlığına ve genelde ‘özel hayat’ın tüm alanlarına ‘müdahale eden’ bir kurumdur. Bu eğilim ulus biçiminin ortaya çıkışından beri vardır, fakat 19. ve 20. yüzyıllar süresince başat hale gelmiştir ve bunun sonucunda her sınıftan bireyin varlığı tümüyle ulus-devletin yurttaşı statüsüne, yani belli bir milliyete aidiyet sıfatına tabi kılınmıştır.

On dokuzuncu yüzyılla birlikte çözülen siyasal sistemler ve gelişen kapitalist ekonomiler ulusal devletlerin kurulmasına neden olmuştur. Milliyetçiliğin öncülüğüyle devlete “millet” yaratılmıştır. Ulus devletler kurulduktan sonra “millet”in “yukarıdan

inşa”sı; “toplumsal mühendislik” uygulamaları gibi “icat edilmiş gelenekler” le “millet”in bağlılığını sağlamak, aynı zamanda “toplumsal hafıza”yı oluşturmak, ihtiyaç durumlarında ise “unutturmak” gibi uygulamaları içerir. Uygulamalarda devletin ideolojik aygıtları; kitlesel okuryazarlık, eğitim, okullar, basın yayın, nüfus kontrolleri, etkili araçlardır. Diğer yandan söz konusu pratikler devletin meşruiyetini sağlamak içindir. Bu meşruiyet vatandaşların itaatine, sadakatine ve işbirliğine ihtiyaç duyar.

Ulus devletin, milliyetçilik düşüncesi perspektifinde gerçekleştirdiği siyasal inşacı pratiklerin başat rolü göz ardı edilemezken tarihsel analizler ulus devletin iktisadi alandan da “inşa” sürecini gerçekleştirdiğini göstermektedir. E. H. Carr, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerle, kitlelerin milliyetçiliğe meyletmesi arasındaki diyalektik belirlenimi Avrupa tarihiyle incelediği çalışmasında ulus devletlerin “ekonomik milliyetçilik” uygulamaları ile “ulusun toplumsallaşması” nı ilişkilendirmektedir. Carr (1945/2012:31-40)’a göre; milliyetçiliğin en fazla yükseldiği 1914 sonrasının en belirgin özelliklerinden biri, kitlelerin ekonomik istemlerini de içeren ‘ulusun toplumsallaşması’dır. Ücretlerin ve istihdamın savunulması artık ulusal politikanın ilgi alanına girer ve gerektiğinde diğer ülkelerin ulusal politikalarına karşı dayatılır. Bu da, karşılığında, işçinin kendi ulusunun politikasına ve gücüne karşı yakın bir pratik ilgi duymasını sağlar. ‘Laissez faire’ devletinin ‘toplumsal hizmet’ devleti lehine sahneden çekildiği; ulus devletin fonksiyonlarının siyasal olduğu kadar ekonomik olduğu dönemdir. Serbest rekabeti inkâr eder görünen ‘ulusal kendi kendine yeterlik’ ve ‘ekonomik milliyetçilik’ tedbirleri dönemselsel bir gelişmenin doğal bir sonucudur. 1930 sonrası ise tek dünya ekonomisinin yerini kendi bireylerinin refahıyla ilgilenen ulusal ekonomiler almıştır. ‘Dış ticaret tekeli’ gibi ekonomik milliyetçilik araçları olan uygulamalar, sosyalist ilkelere de kusursuzca uyan ‘planlı ekonomi’ler; bir yüzü milliyetçi diğer yüzü sosyalist olan iki yüzlü bir Janus’tur. Ancak şeceresi kuşkusuz milliyetçidir.

Milliyetçiliğin gelişimini dünya kapitalizmiyle ilişkilendiren bir başka isim de Nairn'dir. Milliyet siyasetinin ezilmiş ve yerinden edilmişler arasında doğmadığını, milliyet siyasetinin asıl kaynağının Hollanda, İngiltere ve Fransa'daki yeni zenginler olduğunu belirtir. Ancak 'milliyet-çilik' çevre ülkelerde ortaya çıkmıştır (Nairn,2015:285). Çünkü milliyetçilik, dünya modern kapitalist gelişim tarihinin, çok önemli, oldukça merkezi özelliklerinden biridir ve uzlaşmaz kapitalizm gerçeğinin dünyada büyümesi de "eşitsiz gelişimi" ifade eder. "Çevre" ülkelerin orta sınıf aydınları, Batı Avrupa'nın "merkez" ülkelerinin kapitalist kalkınma sürecini yakalamak, onların kopyası olmak için kendi ülkelerinin sahip olduğu "farklılıkları" öne çıkarmışlardır; etnik köken, dil, folklor, derinin rengi. Bu noktada da milliyetçiliğin yeni orta sınıf aydınları kitleleri tarihe davet etmek zorundaydılar ve davetiye kartı anlaşılır bir dilde yazılmak zorundaydı" (Nairn, 2003:325-332). Kapitalizm ve milliyetçilik gibi iki olgunun, birbirlerini besledikleri, etkileşim içinde olduklarının altını çizmesiyle çekici analiziyle Nairn, bir yandan da kitlelerin tarihe davetiye kartına yazılanların neler olduğunun yanıtını vermede "aşağıdan" bir değerlendirmenin gerekliliğine de işaret etmektedir.

Bu noktada Hroch (2011)'un çalışması- her ne kadar Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeki "egemen olmayan etnik grupların" milli hareketlerini inceleyip milli devletlerinin kurulmasına odaklanmış olsa da- yöntemsel açıdan milliyetçiliği "aşağıdan" da gören nadir bir çalışmadır. Zira milliyetçiliğin ve milletin kökenlerini, hem toplumsal hem ekonomik alanlardaki temel ve tayin edici ilişkiler çerçevesinde hem de millet- inşa sürecinde modern milletlerin oluşumlarını yurtseverlik hissiyatı ve bireylerin tutumlarının önemiyle tahlil eder. Hatta milli hareketlere katılımı mekân; coğrafi yapı ve coğrafi özelliklerin zorunlu olarak beraberinde getirdiği iktisadi- sosyal etkileşimi dikkate alır. En önemlisi de millet ve milletleşmeyi toplumsal ve ekonomik belirlenimlerle diyalektik olarak ele almasıdır:

Temel olarak meta üretimi ve üretim ilişkileri dilsel, kültürel ya da siyasal alandaki gelişmelerden bağımsız olarak gelişir; ancak bu gelişmenin yoğunluğundaki eşitsizlikleri, bilhassa mübadele ilişkilerinin bölgesel kapsamı içerisindeki eşitsizlikleri müştereken belirleyen elbette dilsel ve siyasal ilişkiler gibi başka bazı ilişkiler ve ulusal koşullardır. Bu belirlenim aksi doğrultuda da işler. Dil, kültür ve benzeri alanların gelişimini iktisadi ilişkilerin gelişimi tayin eder... Doğmakta olan bir milletin yapı taşlarının doğasını belirleyen daha ziyade ekonomik gelişmeyken, ulusun alacağı biçimi tayin eden bölgesel, dilsel ve siyasal ilişkiler olmuştur (Horch, 2011:25,26).

Ulus devletin “yukarıdan inşacı” pratiklerinin, milliyetçiliğin gelişimindeki önemi ve devletin meşruiyetini sağlamadaki etkisi açıktır. Lakin milliyetçilik duyguları, milliyetçiliğe karşı kayıtsız ve ilgisiz halka asla zorla benimsetilemez (Guibernau, 1996: 7-45). Milliyetçiliğin toplumsallaşması, “aşağının” iştirakiyle mümkündür. Bu iştirak; devletin maddi üretim ilişkilerinden başlayarak insanların gündelik yaşamlarında beklentilerinin karşılanmasına ve çıkarlarının korunduğuna duyulan inancın tesisiyle devlete sadakatini gerektirir. İtici güç; toplumsal taleplerin somut karşılıklarının olması ve toplumsal çıkarların korunmasıdır. Bu nedenle de toplumsal talepler; kapitalist iktisadi ilişkilerin rasyonel mantığına ters bir yönde de olsa belli tarihsel koşullarda devlet tarafından “ekonomik milliyetçilik” ya da “kalkıncı milliyetçilik” tedbirleriyle “tavizler” i de içererek karşılanır.

Literatürde çok az kuramcının değindiği iktisadi alan, siyasal alanla birlikte inşa sürecine dahildir. Zira aynı tarihsel süreçte, iki dünya savaşının yıkıcı iktisadi etkileri ve kapitalizmin kriz dönemleri yaşanmıştır. Klasik liberal iktisadi uygulamalar, devletler tarafından zorunlu olarak “ekonomik milliyetçilik” uygulamalarına dönüşmüştür. Devlet iktisadi hayatta; ‘milli ekonomi’, ‘ulusal kendi kendine yeterlik’ gibi ‘ekonomik milliyetçilik’ uygulamalarıyla var olarak; hem milliyetçiliğin toplumsallaşmasını hem de kendi meşruiyetiyle toplumun kendisine sadakatini sağlamıştır.

Devletin maddi üretim ilişkileri içindeki etkili konumuyla varlığı, toplumda devlete bağlılığın ve itaatin gelişimi ve kalıcılaşması, devleti toplumun dışında soyut bir tahayyül olmaktan çıkarır. Somut olarak yaşamın bütün alanlarına sirayet eden devlet ve bağlılığıyla birlikte milliyetçiliğin de toplumsal hayatta karşılığının olması

kaçınılmazdır. Bu kapsamda milliyetçiliğin inşasını; devletin maddi üretim ilişkilerindeki somut yeri ve işlevi çerçevesini anlamak ve açıklamak için; Marx ve Engels'in altyapı (ekonomi) üstyapı (siyaset) arasındaki ilişkiye dair kuramsal çözümlmeleri referans olarak alınmaktadır. Bu kuramsal referansın araştırmayla bağlantısı materyalist tarih anlayışını da içerir. Engels materyalist tarih anlayışında “son kertede belirleyici öğeyi, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden-üretimi” olarak ele alırken bir açıklama gereği duyarak iktisadi determinizmden bahsetmediğini, iktisadi durumun bir temel olduğunu ve çeşitli üst yapı öğelerinin tarihin gidişi üzerinde etki yaptığını ve “birçok durumda özellikle onların biçimini belirlediğini” ifade etmektedir (Marx ve Engels, 1890/ 1996:236).

Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır (Marx, 1859/2011a:39).

Milliyetçiliğin inşa süreci, ekonomi politik perspektiften “üretim ilişkileri” kavramıyla ele alınarak toplumsal gerçekliğin analizi yapılmaktadır. Marx (2011b:90)'ta bu nedenle, *“klasik ekonomi politik yalnızca görünüşleri ele alan [...] vülger ekonomiye karşın gerçek üretim ilişkilerini araştıran bir ekonomi bilimini anlıyorum”* demektedir.

Üretim ilişkileri, maddi yaşamın “üretim tarzı” na bağlıdır ve kapitalist üretim tarzına tekabül eden üretim ilişkileri de; “insanların, kendi toplumsal yaşamlarının yaratılmasında, toplumsal yaşam süreci boyunca girdikleri ilişkilerdir” (Marx, 2009:770). Diğer taraftan kapitalist üretim süreci, toplumsal üretim sürecinin tarihsel olarak belirlenmiş bir biçimdir. Toplumsal üretim süreci de özgül tarihsel ve ekonomik üretim ilişkileri içerisinde yer alır. Bu üretim ilişkilerinin kendilerini üreten ve yeniden-üreten, böylece bu sürecin varlığının maddi koşullarını ve bunların karşılıklı ilişkilerini,

yani kendilerine özgü toplumsal - ekonomik biçimini devam ettiren bir süreç olarak, insan yaşamının maddi koşullarının üretimidir. Çünkü bu üretim faaliyetlerine katılanların doğayla ve birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerinin bütünü, ekonomik yapısı açısından düşünüldüğünde, toplumun ta kendisidir (Marx, 2009:719). “Üretim ilişkileri” hem toplumsal ilişkileri hem de iktisadi ilişkileri kapsayan ve bu ilişkilerin niteliklerini ortaya koyan bütünlüklü bir analizin kavramı olmaktadır.

Üretim tarzındaki tarihsel gelişmeler paralelinde beliren “üretim ilişkileri” kavramı farklı bir perspektiften “kalkınma” ya da “modernleşme” olarak aktarılabilir. “Üretim ilişkileri” ,“üretim tarzı” yani kapitalizmle doğrudan ilişkisinden dolayı kapitalist üretim sürecinin çelişkilerini bir ön kabul olarak ele alır. Benzer olarak “kalkınma” ve “sanayileşme” de kapitalist toplumlara ilişkin kavramlardandır; lakin verili bir durumdan görece daha olumlu bir duruma geçişi ifade etmesiyle nötr değildirler (Tuna, Yaman-Öztürk ve Ercan, 2008:68). Kalkınma kavramı sanki içerisinde sınıflar olmayan organik bir bütünlük olarak toplumun genelinin, tasarlanan “ilerleme” sürecinden aynı şekilde ve eşit biçimde etkileneceğini varsayması, böylelikle de birikim stratejilerinin arkasındaki sınıfsal çelişkileri gizlemesi bakımından ideolojik bir yön taşır.

Çayın ekonomi politik tarihini “üretim ilişkileri” kavramı kullanılarak analiz edildiğinde sürecin ideolojik boyutu “gizli” kalmadığı gibi devletin bu süreçteki rolünün “tarafsız” olmadığı ve “sermaye birikim” süreciyle olan ilişkisi de açığa çıkmaktadır. Sermaye birikimi kavramı; kapitalist toplumsal ilişkilerin özüne ait ve dolayısıyla yapısal olanla bağı kurulmuş bir kavramdır. Kalkınma kavramının homojenleştirici içeriğinin tersine sermaye birikiminde toplumsal ilişkinin ortaya çıkışında üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olma üzerinden toplumsal taraflar arasında eşitsiz bir ilişki zorunluluktur. Sermaye birikim sürecine içkin olan sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleriyle birlikte sermaye birikim süreci eşitsiz bir ‘gelişme’ sürecidir

(Tuna,Yaman- Öztürk ve Ercan, 2008:73). Dolayısıyla “retim ilişkileri”; ekonomik, siyasal ve toplumsal olanın bir “an”ını değil sermaye birikiminin devlet eliyle oluşturulmasını bir süreç olarak kavram haritasında konumlandırır ve “devlet”i toplumsal ilişkilerin dışında bir güç olarak değerlendirmmez. Zira toplumsal yaşam sürecinde insanların insanlarla, insanların doğayla ilişkileri olduğu kadar devlet ve hukuksal ilişkilerde makro- denetim mekanizmaları olarak toplumsal ilişki biçimleri içinde yer alır (Ercan, 2001:99-107). Devletin, retim ilişkilerinde ki somut yeri ve işlevini anlama süreci, kapitalist ekonomik- toplumsal formasyonla ele alındığında ideoloji görünür kılınmış olur.

Çalışmamızda milliyetçi düşüncenin omurgasını teşkil eden devlet bağlılığının tesisindeki analiz; “ekonomik milliyetçilik” ve “ulusun toplumsallaşması” arasındaki tarihsel sürecin diyalektik analizidir. Milliyetçiliğin toplumsallaşmasında, devletin toplumla kurduğu tahakküm ilişkilerinin “aşağıdan” bir katılımla dönüşerek, devletin de kendi sürecini zorlayan bir içeriğe bürünmesinde pek çok farklı etkeni ortaya çıkarır. Her ulus devletin “millet, milli kimlik, milli bilinç” inşa süreci kendi özgün tarihiyle, örneğin geç kapitalistleşen geç ulus devlet oluşumuyla ilişkili olduğu gibi, o ulus devletin sınırları içinde de farklı bölgesel/yerel özellikler devreye girer. Coğrafi zellikler, bölgesel/yerel tarih, geleneksel-kültürel kodlar; kuşaklar öncesinden devralınarak sabitlenen politik ve ideolojik konumlar, aile, akrabalık, hemşehrilik ilişkileriyle toplumsal olarak yeniden üretilen davranış kalıplarının etkileri ve etkileşimleri dikkate alınmalıdır. Ancak böylece Nairn’dan referansla kitlelere davetiye kartının “yazarı” nı, yazılanların içeriğiyle “ekiciliği” nin ne olduğunu anlayarak; milliyetçilik ve milliyetçiliğin devamlılığı açıklanabilir.

Bu çalışmada milliyetçilik; kurumsal yapılarla desteklenerek temel kavramları devlet tarafından “inşa” edilen, sadece bir söylem değil devlet tarafından üretim

ilişkilerinin kontrolüyle “sıradan” insanların gündelik hayatlarında var olan bir gerçeklik olarak toplumsallaşan bir olgu olarak ele alınmaktadır.

2.2 Türkiye’de Hegemonik Milliyetçilik Çalışmaları

Bu başlıkta, milliyetçiliğin inşasında devletin üretim ilişkilerindeki rolüne odaklanmamızın nedenleri, Türkiye’de milliyetçilik çalışmalarına yönelik eleştirilerimiz ve dolayısıyla çalışmanın önemi de sunulmaktadır.

Türkiye milliyetçilik literatürünü incelediğimizde; milliyetçilik ve kapsadığı temel kavramlar olan; millet, milli kimlik ve milli devletin oluşumundaki düşünsel ortaklık “yukarıdan siyasal inşa” dır. Ancak Türkiye’de milliyetçilik alan yazınının farklılık zemini; imparatorluktaki devlet ve üretim biçimlerinin “Batı’ya benzemezlikleri” nden yola çıkılarak geliştirilen “devamlılık” eksenli ulus devlet ve milliyetçilik değerlendirmeleridir.

Türkiye politik ekonomi tarihinde oldukça geniş yer tutan ve ulus devletin kuruluşuna dair geliştirilen ve hegemonik bir anlatıya dönüşen fikriyatın temel kaynağı; Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne kaldığı iddia edilen miras, “güçlü devlet geleneği” tezi ve bu tezin temel kavramı “patrimonyal devlet” te görülmektedir.¹¹

“Patrimonyal devlet” anlatısı; imparatorluğun son yüzyılından ulus devlete geçişi mutlak bir süreklilik/devamlılık süreci olarak ele alır. Devlet seçkinlerinin/elitlerinin baş aktörlerinin yönlendirdiği bu ulus devlet anlatısı; merkez ve çevre, devlet ve toplum, siyasi alan ve iktisadi alan gibi “ikilikler analizleri” ne de zemin oluşturarak Türkiye milliyetçilik çalışmalarının da belirleyenisidir. Bu hegemonik anlatının takipçilerinin siyasal ve toplumsal değerlendirmeleri; devleti merkeze alarak, milliyetçiliğin kapsadığı tüm kavramların “yukarıdan siyasal inşa” biçiminde tesis

¹¹ Bu konuda kapsamlı eleştirel bir çalışma için bkz. Dinler, 2003.

edilerek ve mutlak surette devletin ideolojik/baskı aygıtları aracılığıyla topluma “zor”la kabul ettirildiğine dayalıdır.

2.2.1 “Patrimonyal Devlet” Mirasıyla Ulus Devlet ve Milliyetçilik

Türkiye’de “güçlü devlet geleneği” tezinin ana gövdesini oluşturan “patrimonyalizm” kavramı Weber’in sosyolojisinde önemli bir yeri olan ¹² “ideal tip”lerden biridir:

Meşruiyeti geleneğe dayalı en önemli hâkimiyet tipi partiyarkalizmdir... Patriyarkal ve onun bir çeşidi olan patrimonyal otoritenin belirgin özelliği karşı gelinmez normlar sisteminin kutsal sayılmasıdır; bu normların dışına çıkılması sihirli ya da dinsel felaketle sonuçlanacaktır. Bu sistem ‘fonksiyonel’ yerine ‘kişisel’ ilişkiler çerçevesinde hüküm veren efendinin kısıtlanmamış keyifliğini ve lütuflarını beraberinde getirir. Bu anlamda gelenekçi otorite irrasyoneldir (Weber, 2011:405-406).

Osmanlı Devleti’nin, Batı Avrupa devlet biçimlerinden farklı ve özgün yönleri olan bir devlet olduğu iddiası, onun “patrimonyal devlet” olmasıyla açıklanır. İnalçık (2011:69-75)’a göre Osmanlı’da devlet hanedanla özdeşleşmiştir. ¹³ Osmanlılar kendi devletlerine, kurucu Osman Gazi adıyla Devlet-i Osmâniyye veya imparatorluk anlamında Devlet-i Aliyye (Yüce Devlet) adını vermişler, ülke ve halk da Osmanlı sayılmıştır. Bu tutum, devlet anlayışının patrimonyal karakterinden ileri gelmektedir; devlet, o dönemde ülke ve milleti değil, hükümdarı temsil eder, hükümdarın mülkü sayılırdı. Osmanlı Devleti’nde egemenlik, Osmanlı hanedanının tekelindedir, patrimonyal bir karakter taşır, yani ülke ve halk, hanedanın babadan oğla bir mülkü gibi algılanır. ¹⁴ Mardin (2008:207-209)’de Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal

¹² Weber’in sosyolojisinde yüksek soyutluluk derecesinde kurulmuş ideal tipler; rasyonel, ama anlam bakımından gerçekliğe uygun olması istenen kurulusal (konstruktif) düşünce birimleridir: “Sosyoloji, çoğunlukla kendinden anlaşılır olarak tasarlanmış tip kavramları kurar ve oluşun genel düzenliliklerini arar... Sosyolojinin amacı, bu kavram ve kurullarla, kültürel önemi olan fenomenlerin tarihsel/nedensel biçimde saptanması işine yardımcı olmaktır... Aynı tarihsel fenomen, örneğin, kendi oluş sürecinin bir bölümü içersinde ‘feodal’, öbüründe ‘patrimonyal’, bir başkasında ‘bürokratik’, bir diğersinde ise ‘karizmatik’ olarak biçimlenmiş olabilir. Bu sözcüklerle bazı şeyleri açıklayabildiğine inanılırsa, sosyoloji, kendi açısından, her türlü toplumsal oluşumlar hakkında salt(ideal) tipler ortaya atmak zorundadır” (Özlem, 1989:97-137).

¹³İnalçık (1998:9-19)’ın Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki “süreklilik/devamlılık” tartışmasında yer almadığını belirtmeliyiz. Ona göre kültür devam edebilir ancak temelde hukuksal bakımdan “Türkiye Cumhuriyeti’yle Osmanlı devlet sistemi arasında hiçbir bağ kurulamaz”.

¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nda “üretim biçimi” tartışması imparatorluğun uzun tarihiyle konunun derinlerine inmeyi gerektirir ve bu alanımızın dışındadır. Odaklandığımız kısım “patrimonyal devlet”

özelliklerinin en iyi anlatıldığı şemanın, “patrimonyal bürokrasi” adı verilen bir topluluk türü olduğunu belirtmektedir:

Patrimonyal yönetimlerde, meşruiyet’i hükümdar temsil eder. Hükümdar, otoritesini, ülke düzeyine dağılmış, oldukça özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, gelecekleri kendine bağlı bir ‘patrimonyal bürokrat’ sınıf aracılığıyla sağlar. Bu sınıfın Osmanlı Devleti’nde iki kolu vardır: Biri askeri güçlerden, ötekisi ‘sivil’ memurlardan oluşur. Bunlara devlet emrinde oldukları söylenebilecek din adamları da eklenebilir... Patrimonyal yönetim, herhangi bir kümelenmeye göz yumduğu anda kolayca yara alabileceği için, çabalarını topluluk üstündeki denetimini korumaya çevirmiştir. Rejimin parolası, sosyal hareketleri denetim altında tutmak, sosyal kümelenmeleri izlemek ve topluluğa sürekli olarak ‘düzen’ vermeye çalışmaktır... (Mardin, 2008:207-209).

Patrimonyal devlet mirasıyla başlayan kavramsallaştırmalardan ilki “merkez çevre”dir. Heper (2011:15-36)’e göre; Osmanlı’da “merkez”; yönetimde devletin özerkliğini ve üstünlüğünü korumaya çalışan zümreler ya da kişiler, “çevre” ise yerel eşraftan oluşan bir zümredir. Ekonomik gücü olan bu yerel seçkinler, amaçlarını gerçekleştirmek için merkeze siyasi baskı gücünü elde etmek yerine yasalarda boşluklar bularak, görevlilere rüşvet vermeyi ve köylülere baskı yapma yolunu seçmişlerdir. Bu yöntemler, “çevre” eşrafının devletle bağımlılık ilişkisi içinde olmasıyla sonuçlanmıştır. Reform girişimleri “merkez” ve “çevre”nin rolleri ve işlevlerine ilişkin geleneksel çizgide bir değişim yaratmamış; yerel eşraf “merkez”in onlara verdiği rolleri oynamıştır. “Merkez” ve “çevre” arasında gerginlik uzlaşma yoluyla aşılamamıştır. “Merkez”in denetim gücü arttıkça “çevre” zayıflamış ya da tam tersi gerçekleşmiştir.

Bu düşüncüyü savunanlara göre; Osmanlı Devleti’nin patrimonyal karakteriyle Batı’dan farkı, güçlü bir “merkez”i otoritenin kontrolünde olan “çevre” nin etkisizliği olarak değerlendirilir. Heper (2006:38)’e göre; İngiltere’de öncül yapı merkezi feodalizm, Fransa’da adem-i merkeziyetçi feodalizm iken, Osmanlı’da bu yapı

mirasının milliyetçilik ve ulus devlet çalışmalarındaki açmazlarıdır. Lakin yine de belirtmeliyiz ki bu konuda farklı düşünceler mevcuttur. Örneğin Timur (1998:21)’a göre, “mülk” sözcüğünün devletin, sultanın mülkü olduğu anlamına gelmemekte, kamu hukuku planında egemenliğini ifade etmektedir. Çoğu kez bu ayırım yapılmamış ve Osmanlı anlayışına göre devletin, sultanın mülkü sayıldığı düşünülmüştür. Osmanlılar’da toprak mülkiyetinin yadsınmasına yol açan böyle bir yorum, Batı’da da ‘Doğulu despotizm’ kuramcılarının dayanağını teşkil etmiştir.

patrimonyalizmdir. Hem merkezi hem de adem-i merkeziyetçi feodalizmde merkezi otorite, dengeleyici güçler tarafından etkin biçimde kontrol edilirken, patrimonyalizm de çevre, merkez tarafından hemen tamamen etkisiz hale getirilmiştir. Türkiye ulus devletini “merkez- çevre” temelinde analiz eden bir diğer isim Şerif Mardin’dir.¹⁵ Mardin (2008:63-64)’e göre günümüze kadar “merkez” ile “çevre” nin karşı karşıya gelmesi Türk siyasasının temelinde yatan en önemli toplumsal kopukluktur ve modernleşme sürecinde de varlığını devam ettirmiştir:

Yasalar koyarak tepeden inme bütünlüşmeyi sağlamak, Osmanlı toplumsal yöneticiliğinin temelinde bulunan bir davranıştı. Kemalizmin karakteristik özellikleri de, toplum konusundaki bu görüşün hâlâ ağır bastığını gösterir. Kemalist programda köylülerin üzerinde önemle durulması, eski bir Osmanlı temasının tekrarıdır ve köylülerin ilerlemesinin tepeden inme bütünlüşmeyle gerçekleştirileceği düşüncesinde de, ‘daha önce görülmüş’ bir yan vardır (Mardin, 2008:63-64).

İmparatorluktan kalan mirasla, “süreklilik/devamlılık” la geliştirilen, devlet odaklı bu anlatı; “çevre” nin yani toplumun daima “merkez”e devlete boyun eğdiği bir ulus devlet anlatısıdır. Doğal olarak ulus devlet ve milliyetçilik analizleri de “devlet merkezci” dir. Devlet merkezci bu anlatı; devlet-toplum ilişkisini böyle tek yönlü kavrayan bir perspektif toplum içerisinde yaygınlık kazanan milliyetçi ideolojiyi ve onun kalıplarını da yine yukarıdan inşa edilebilir olarak görme eğilimindedir. Bu açıdan da merkez-çevre ve patrimonyal devlet geleneği eksenindeki varsayımlar Türkiye’deki milliyetçiliğin gelişimine dair çözümlemelere de yansımış ve milliyetçilik devletin ideolojik aygıtları vasıtasıyla tek yönlü yayılan bir kurgu olarak değerlendirilmiştir. Açıktır ki toplumsal tarihin bu anlatısı diyalektik olmaktan uzaktır. “Tarihi de, toplum yerine devletin belirlediğini savunarak, merkez ve çevre/kenar kavramlarına tarih boyunca değişmeyen işlevler tanıyarak, metafizik roller yüklemektedir. Devlet ve toplum arasındaki diyalektiği kavrayamayan bir açıklama, merkez ve taşra arasındaki diyalektiği de görememektedir. Oysa tarihi toplumun gelişmesinden, sınıflardan ve

¹⁵ Arlı (2006:101) yapısal işlevselci sistem kuramının, siyaset teorisi bağlamında öne çıkan şekli merkez-çevre tartışması etrafında oluştuğunu ve Parsons’la birlikte kuramın önde gelen isimlerinden Edward Shils’in sosyal bilim çevrelerinde büyük yankı uyandıran bu incelemesinin Şerif Mardin’in kullandığı pek çok kavrama da kaynaklık ettiğini belirtir.

sınıfların tarihi rollerinden soyutlayarak “merkez-kenar” gibi toplumda maddileştirilemeyen soyut kavramlarla açıklamak mümkün değildir.” (Keskin, 2007:60).¹⁶ Dikotomiler zemininde yapılan analizler; var olan değişkenlerin dinamik etkileşimlerini göz ardı ederek sosyal gerçekliğin yorumlanmasına neden olurken doğa ötesine doğru yol almaktadır.

Diğer yandan “patrimonyal devlet” kavramı “Batı”da geliştirilen kavramsal çözümlemelerin somut gerçekliğinin olmadığı “Doğu”lu bir kavramı yine “Batı”ya referansla geliştirmekle çelişkiyi de içerir. Mutman (2007:197)’ın “aşırı gelebilecek bir önerme” ile başladığı tespiti bu anlatının oryantalizm tarafından kurulmuş bir nesne olduğuna ilişkindir. Örneğin Osmanlı-Türk tarihinde ‘sivil toplum’ un ya da ‘ikincil yapılar’ın olmadığı veya despotik-merkeziyetçi bir geleneğin varlığı gibi en bilinen tezler tamamen Avrupa tarihine göre üretilmiş kavramlardır.”¹⁷

Bu anlatının bir diğer sorunu imparatorluktan ulus- devlete geçiş sürecini kopuş ya da süreklilik temellerini mutlaklaştırarak değerlendiren bir “kamp”a dahil olunması ve bu seçim tercihiyle meselenin özünün anlaşılmasını engelleyen başlangıç noktasında

¹⁶ Bugün yaşanan toplumsal sorunları “devlet- toplum geleneği” yle açıklama çabasının yukarıda değerlendirdiğimiz liberal formasyon dışından da ele alındığı görülebilir. Başkaya (1999:14-15)’ya göre, “Bütün ‘yenilikçilik’, ‘modernlik’, ‘ilericilik’, ‘meşrutiyetçilik’, ‘cumhuriyetçilik’, ‘reformculuk’, ‘çağdaşlık’, ‘kalkınmacılık’ vb retoriğine rağmen Fatih Sultan Mehmet döneminden beri iki şey, hiçbir ciddi değişikliğe uğramamıştır. “Birincisi, yönetici egemen sınıfın halka, topluma, dünyaya, insana bakışı önemli bir değişikliğe uğramadan devam etti; ikincisi, emekçi halk çoğunluğunun, devlete bakışı, devleti algılayışı ve devlet karşısındaki ‘duruşu’, kayda değer bir değişikliğe uğramadı.” Lakin liberal tezlerden farklı olgular olarak Başkaya (1997:8)’nın Osmanlı- Cumhuriyet arasında kesin bir süreklilik” gösteren çizgi olarak belirlediği sömürgeleşmedir: “‘Türkiye’nin iki yüzyıllı aşan “asrileşme”, “muasırlaşma”, “Batılılaşma”, “çağdaşlaşma”, “kalkınma”, “çağ atlama” problematiği, sömürgeleşme sürecidir”. (Bu konuda eleştirel bir değerlendirme için bkz. Aytekin, 2001).

¹⁷ Bu çelişkiyi Mardin’den vereceğimiz bir başka örnekle somutlaştırabiliriz. Mardin (2007:157-164), Türkiye’de siyasal sözlüğe iyice yerleşen, faşizm kelimesinin yerinde kullanılıp kullanılmadığı veya memleketimizdeki gelişmeleri gereken şekilde aydınlatıp aydınlatmadığını tartışma konusu olarak ele aldığı makalesinde; “Batı’nın gelişme safhalarıyla ilgili mefhumları kendi gelişmemize (*Türkiye*) tatbik ettiğimiz zaman yanıltıcı neticeler elde ediyoruz... Zaman zaman geçirdiğimiz siyasi-sosyal nöbetlerde faşizm kavramını kullanmanın ne dereceye kadar faydalı bir tahlil imkânı temin edeceğini araştırmaktır” demektedir ve Türkiye tarihinde olan kitlesel linç girişimlerini de Osmanlı geleneğiyle birleştirerek izah etmektedir: “6-7 Eylül hadiselerinin sosyolojik izahını, tarihimiz boyunca İstanbul’u kasıp kavurmuş Yeniçeri hareketlerinde aramak gerekir.” demektedir.

bulunmasıdır.¹⁸ Kesin hatlarıyla böyle bir “ikilem” yaratılması süreci anlamayı zorlaştırmaktadır:

Bu tür bir ikilemin aşılabilmesi için, kopuş ve süreklilik alanlarının mümkün olduğu ölçüde tanımlanması, netleştirilmesi gerekmektedir. Böyle bir çaba mutlak bir kopuş ya da mutlak bir süreklilik argümanının tek başına yeterli olmayacağını ortaya çıkaracaktır. Diğer bir deyişle her iki argümanın eş zamanlı kullanımı süreci anlamayı kolaylaştıracaktır. Böyle bir alan tanımlama ve/veya netleştirme çabasının mümkün olabilmesi için ise, geçiş sürecini niteleyen temel ilişki sisteminin ‘adının’ konması gerekmektedir. Bu noktada, Osmanlı’da nasıl bir üretim tarzı ve dolayısıyla nasıl bir toplumsal ilişki ağının geçerli olduğu sorusu saklı kalmak üzere ve bu anlamda farklılıkları ya da özgünlükleri akılda tutularak, Osmanlı’nın 19. yüzyılda netleşmeye başlayan dönüşüm sürecinin yönünü belirleyen kapitalist ilişki ağının özellikleri üzerinden soruna yaklaşmak gerekmektedir (Türkay, 2009:197).¹⁹

Patrimonyal devlet analizlerinin “merkez-çevre” kavramsallaştırması devletin topluma uzaklığını; devlet- toplum ikiliğini de içerir. Bu bakış açısına göre güçlü bir devlet ve devlet karşısında hiçbir varlık gösteremeyen bir “sivil toplum” ya yoktur ya da zayıftır.²⁰ “Türkiye’de sivil toplumun olmaması da, siyasi, ekonomik ve toplumsal gücün merkezde kümeleştiği Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e kalan bir mirastır (Heper, 2011:53). Zaten demokratikleşmenin önündeki en önemli engellerden biri de budur. Bu noktada da Kemalist modernleşme süreci ve onun “patrimonyal” kökenleri öne çıkarılmaktadır. Bora (2008:16), Kemalizm ve milliyetçiliği Türkiye’de resmi ideolojinin ana eksenini olarak tanımlarken bu eksenin Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecinde *-dikkatli bir not düşerek- belirli bir devamlılığı da taşıyan korporatist ve patrimonyal- vesayetçi devlet yapısının ve devlet aklının (Raison d’etat, hikmet-i hükümet) kendini ideolojik olarak yeniden üretme zemini olarak ele alır.*

Türkiye’de ana akım milliyetçilik çalışmaları; ulus devletin resmi ideolojisi olan Kemalizm ve onun Batı’lı modernleşmeci karakterini tartışmalara dahil ederken düğüm

¹⁸ Cangızbay (2007:11-12) Osmanlı ve Cumhuriyet arasında devamlılık ve “kesiklilik” i metodolojik bir tartışma olarak ele almakta ve ona göre; aralarında devamlılık bulunması zaten mümkün olmadığı gibi birbirlerinin aynısı dolayısıyla aralarında hiçbir kesiklilik bulunmadığını söylemekte mümkün değildir.

¹⁹ Türkay (2009:208)’ın Türkiye’nin kapitalist birikim sürecine dair dönemlendirmesi şöyledir: Toplumsal Kuruluş Süreci; (1923-1939), Savaş Ekonomisi Süreci; (1939-1945), “Yeniden Yapılanan” Dünya Ekonomisiyle Entegrasyon Süreci; (1945-1960), İthal İkameci Birikim/Sanayileşme Süreci; (1960-1980), İhracat Yönelimli Birikim/Sanayileşme Süreci; (1980-.....)

²⁰ Bu konuda eleştirel bir çalışma için bkz. Coşkun, 2007.

noktasında yine patrimonyalizm kavramı yer alır. İnsel (2009)’e göre; milliyetçilik ve medeniyetçilik Kemalizm’in iki asli ögesini oluşturur:

Bu medeniyetçi devlet milliyetçiliği duruşu, tarihsel olarak, patrimonyal devlet anlayışından beslenir. Toplumu bir mülk nesnesi, devleti de bu mülkün sahibi olarak tanımlayan patrimonyal geleneği ‘halk için halka rağmen’ fikriyle dinamize eden Kemalizmin bütün versiyonlarında çok belirgin bir paternalist boyut vardır. Zaten Kemalizme topluma derinlemesine müdahale etme meşruiyetini veren etmenlerden biri de bu patrimonyal devlet anlayışı geleneğidir. Bu gelenek, devleti mülk olarak algılar. Dolayısıyla devlet katının temsil ettiği konum, sahiplik konumudur. Kemalist çevrelerde, ‘devletin sahibi oldukları’ inancının çok güçlü ve yaygın olması, bu patrimonyal siyasal tasarımla bağlantılıdır. Toplum katıyla ilişkisini paternalist tarzda tasarlayan Kemalist düşün, kendini devletle bütünleştirirken, devleti de özneleştirir. Devlet, toplumdan bağımsız, kendisine ait hedef ve çıkarları olan bir yüksek öznedir (İnsel, 2009:21-22).

Bu düşüncenin savunucularına göre Türk modernleşmesi hem otoriter bir modernleşme sürecidir hem de modernitenin global hegemonyasından türemiştir. Kahraman ve Keyman (1998:77)’a göre Kemalizm, modernleşme sürecinin radikalleşmesini, modernleşmenin toplumu dönüştürücü ‘total bir proje’ olarak ele alınmasını ve Batı modernitesine ‘içsel’ niteliği içinde, ‘ulus - devlet, sanayileşme ve modern - laik- ulusal kimlik üçgeni üzerinde yükselecek modern bir ulus kurma girişimini’ simgeler. Bu bağlamda Kemalizm, hem Batı modernitesine ‘içsel’ hem de modernite projesi yoluyla toplumu yukarıdan-aşağıya dönüştürmeyi amaçlayan, modernitenin global hegemonyasından ‘türemiş bir milliyetçilik söylemi’ dir. Bir burjuva devrimini dahi gerçekleştiremeyen bir grup seçkinler kadrosuyla “Türk Devrimi” de “yukarıdan” dır. Zürcher (2005:61)’e göre, söz konusu olan sadece, yönetici asker/bürokrat elitin, toplumu 19. yüzyılın sınırlı, tepeden inmeceli modernleşme kavrayışıyla yeniden şekillendirme girişimidir. Keyder (2014:9-100)’e göre de “İmparatorluk parçalanırken yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan burjuvazi değil, yönetici sınıf olarak bürokrasydi. Tarımsal yapıda büyük toprak mülkiyeti bulunmamaktaydı ve gücünü sırf devletteki konumuna borçlu olan bürokrasinin karşısına, özerk bir toplumsal tabana dayanan toprak sahibi bir sınıfın çıkması mümkün değildi. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Hristiyan burjuvazinin

büyük bölümünün ülkeden çıkarılmasıyla ortada sadece bürokratlar kalmıştı. Mardin (1991:154-155)'e göre Türk Devrimi'ne de yön veren etkenlerden hiç de önemsiz olmayanlardan biri devletin korunması idealidir. Bu noktada bürokratların eğitim sistemleri değişmiş olabilir, ama devletin bireyden daha önemli olduğuna ilişkin Osmanlı geleneği değişmemiştir... Devlete duyulan ilgi, giderek, olgunlaşmamış bir milliyetçilik ideolojisine dönüştü... Türk Devrimi hoşnutsuz bir burjuvazinin aracı değildi, toplumsal düzenden tatmin olmayan köylü dalgasıyla da sürüklenmedi ve feodal ayrıcalıkları kaldırmayı da hedef almadı; oysa Osmanlı ancien regime'inin değerlerini hedef almıştı. Berkes (2003:521-523) ise Cumhuriyet dönemini Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden ayıran en önemli özelliğin geleneksel İslam- Osmanlı temeli yerine onun karşıtı olarak ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesine dayanması ve Cumhuriyet döneminin devrimsel değişikliklerinin de tarihsel zorunlulukların bir ürünü olduğunu düşünür. Bu değişmelere devrimsel nitelik veren etkenlerden biri de yeni bir siyasal rejim, yeni bir devlet ve yeni bir toplum olma zorunluluğudur.

Milliyetçilik çalışmalarının genel literatüründe görüldüğü gibi milliyetçilik ve modernleşme birbiriyle ilişkili olgulardır. Elbette Türkiye'de ulus devletin milliyetçi siyasal inşacı pratikleri, Kemalizm ve onun Batı'lı modernleşmeci içeriğine değinmeden anlaşılabacak bir süreç değildir. Ulus devletin kuruluş sürecinde milliyetçiliğin kavramsal öğelerinin ve kurumsal yapılarının inşa edilmesinin Avrupa'yla olan benzerlikleri kadar farklılık noktaları bulunmaktadır. Örneğin inşa pratiklerinde “kültür mühendisliği” “gelenek icat etmek” Türkiye'ye özgün değilken tarihsel ve coğrafi koşulların özgünlüğünden söz edilebilir. Benzer şekilde, Osmanlı tarihinin toplumsal hafızadan silinip- ve elbette yeniden yazımı- yerine ulus devletin resmi tarihinin inşa sürecinde Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kabulü; kültürel milliyetçilik inşasını içerdiği kadar ulus ve ümmet kopuşunun da en radikal halkası olarak ayırt edicidir. Bu politikalarla milliyetçilik bir tür din ikamesi olarak ele alınmaktadır. Milliyetçilik ve

millet kavramı Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde entelektüel alanda tanınmaya ve tartışılmaya başlamıştır. Fakat imparatorluğun siyasal, ekonomik ve kültürel yapısı milliyetçiliğin bir devlet politikası haline gelmesini mümkün kılmamaktadır. Millet, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Devrimi öncesinde bugün anladığımız anlamıyla “millet”e değil, dinsel cemaatlere (Müslüman milleti, Ortodoks milleti) karşılık gelmektedir (Hanioğlu, 1985:1389-1390). İkinci Meşrutiyet dönemiyle başlayan “*Bu devlet nasıl kurtulabilir?*” sorusunun yanıtlarında olan ideolojik arayışlardan Türkçülük akımı “*Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim*” sloganıyla fikir ve eylem temelli Türk milliyetçiliğinin savunucusu olmuştur (Tunaya, 1988:9-12). Lakin yayılmacı Türkçülük akımının kendisine hayat vereceğini umduğu beden yanlıştır. Çok uluslu bir imparatorlukta Türkçülük “ayrılıkçı milliyetçilik” tir ve “bölecek” türdendir. Bu nedenle milliyetçilik 20. yüzyıl başlarına kadar tehlikeli bir ideoloji olarak görülmüş ve Müslüman yönetici zümre -gizliden gizliye Türk milliyetçiliğini geliştirmekle beraber- uluslaşma sürecindeki Osmanlı halklarının kimlik arayışlarını önlemeye çalışmıştır (Timur, 1998:9).²¹ Rıza Nur'u hayıflandıran mesele de budur:

Ben Türklük için can veriyorum; fakat bunu gizli leğen gibi taşıyorum. Kimseye söyleyemiyorum. Çünkü biz bunu yaparsak, diğerleri de zamirlerini açığa vurmağa meşru bir sebep bulacaklar. Bu da memleketin parçalanması ve inkırazı demektir. Vatan, İskodra'dan Basra'ya ve Yemen'e kadar uzanıyor. İçinde yetmiş iki buçuk millet

²¹ Aslında burada gizliden gizliye vurgusunda Türk Ocakları'na geniş bir parantez açılmalıdır. Zira Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e uzanan zaman içerisinde milliyetçi örgütlenmelerin en güçlüsü 1912'de kurulan Türk Ocağı'dır. Türk Ocağı, milliyetçiliği güçlü olarak yayan bir kültür kurumu olmuştur. Türk Yurdu, Küçük Mecmua gibi dergiler de kamuoyunu hayli etkilemişlerdir Mütareke dönemine kadar İstanbul ve dışında Türk Ocağı'nın 28 şubesi açılmış, İstanbul merkezinde üye sayısı 2743'e yükselmiş, dönemin ünlü yazarları, Darülfünun müderrisleri, gazeteciler bu çatı altında kendilerini bulmuşlardır (Tunaya, 1988:10-444). Üstel (2004:402)'e göre de Türk Ocakları İttihat ve Terakki Fırkası'nın bütünüyle denetimine girmeyerek görelî özerkliklerini korumuşlardır. Cumhuriyetin ilanından sonra da ulus devletin milli kimlik inşasında ve özellikle kültürün millileşmesinde “aşağıdan” örgütlenme sürecinde Türk Ocağı kadrolarının güçlü bir etkisi olmuştur. Türk milliyetçiliğinin gündelik hayata sirayetinde ve modern Türk milliyetçiliğinin Türkiye'ye yayılmasında pek çok faaliyete imza atmışlardır. Üstel (2004:327-328), 1929 ve 1930 yıllarında yerli mallarının kullanılması ve Latin harflerinin kitlelere öğretilmesi konusunda ülke çapında iki büyük kampanyanın yürütülmesinde Türk Ocakları'nın önemli katkıları olduğunu belirtir.

var. Bu hal Türkiye'nin en büyük zaafı ve hayatını daima tehdit eden en büyük tehlike idi. Bu sebeple milli fırkaların teşekkülünden tüylerim ürperiyordu (Nur, 1993:330).²²

Milli Mücadele sonrasında yeni kurulan ulus devletin ideolojisi milliyetçilik ve millet, milli kimlik, vatan, devlet gibi asli bileşenlerinin kitlelerce benimsenmesi de kendiliğinden gerçekleşmemiştir. Lewis (1993:351) yeni bir toprak esasına dayanan Türkiye devleti- Türk denen bir ulusun vatani- fikrinin, uzun süre din ve hanedan bağlılıklarına alışmış bir halkın zihnine sinmesinin kolay olmadığını belirtmektedir.²³ Bu nedenle Cumhuriyet bir ulus devlet seferberliğidir ve asli ideolojisi milliyetçilik olan devlet, milletini yaratmak için uyguladığı “inşa”cı politikalarla oldukça zengin bir “arşiv” de yaratmıştır!²⁴ Nüfus mübadeleleri ve azınlıklara yönelik politikalardan dil ve tarih tezlerine, antropoloji araştırmalarından beden terbiyesi hedefli sportif etkinliklerine, basın-yayın ve eğitim kurumları ideolojik araçlarıyla milli kimlik inşa edilmiştir. Devletin ideolojik aygıtları olduğu kadar baskı aygıtlarının da devreye girdiği, ulus devletin topluma kabul ettirilmesinde “zor”a dayalı “yukarıdan inşacı” uygulamaların olduğu yapılan pek çok araştırmanın ortaya koyduğu gibi bir sır değildir.²⁵ Özellikle modernleşme/ Batılılaşma kapsamlı reformların uygulanması ve yeni kurulan seküler devlete karşı isyan hareketlerinde, Türkleştirme sürecini kapsayan

²² “Her devrin “muhalif damarlı milliyetçi”si Dr. Rıza Nur’un (d. 1879-ö.1942), etnik temelli Türkçülük savunusu özellikle ‘Hatırat’ larında marazi olarak görülebilir, lakin marjinal olarak değerlendirilemez. Bora (2017:271)’ ya göre de Rıza Nur, hem Osmanlı Türkçülüğüyle Cumhuriyet dönemi Türkçülüğü arasında devamlılığı hem de resmi milliyetçilikle ırkçı milliyetçilik arasındaki geçişliliği temsil eder. Türk milliyetçiliğinin resmi çizgisi, ana akımında, Rıza Nur bünyesindeki ırkçı, etno- merkezci kolun hiç de marjinal olmadığını ifade eder. Alpkaya (2008: 374-377)’ya göre Rıza Nur, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk kuruluş sürecinde kitapları Maarif Vekaleti tarafından basılan biriyken, Cumhuriyetin kurumlaşmasıyla birlikte geçmişte kalmış bir milliyetçilik anlayışının savunucusu konumuna düşmüştür. 1930’larda İngiliz hegemonyasının yıkılması, Fransız Devrimi’nin “hür ve eşit yurttaşlar” düşüncesinin sarsılması, demokrasinin reddedilmesi gibi gelişmeler sonucu yükselişe geçen faşizm/nazizm gibi akımların bir yansıması olarak etnik temelli romantik/reaksiyoner bir Türkçülük yeniden canlanırken, Dr. Rıza Nur yeni nesil Türkçüler tarafından sahiplenilmiştir.

²³ Lewis (1993:351) aynı pasajın devamında bu yabancılığın sadece halk için değil ülkenin adı -Türkiye-nin bile kavram olarak yeni, şekil olarak yabancı olduğunu hatta Türk otoritelerinin bile bu telaffuzda uzun süre tereddüt geçirdiğini belirtmektedir. Gökalp (1988:38)’te Osmanlı’da “Türklüğü ile övünen sanki bir tek kişi bile yoktu. Türk ismini, sanki utanç duyulacak bir sıfatmış gibi kimse üzerine almak istemiyordu. Türk, Doğu Anadolu’da ‘Kızılbaş’, İstanbul’da da ‘kaba-köylü’ anlamındaydı”.

²⁴ Çalışmamızda milli kimlik inşasının milliyetçilik zemininde sadece ulus devlet kuruluş yıllarıyla sınırlandırmamaktayız. Bu sürecin sona ermeyen bir bütün olarak devam ettiğini düşünüyoruz. Bununla birlikte literatürde dönemlere ayrılarak incelenmekte olduğu görülebilir. Yıldız, (2009:210- 234)1919-1938 yılları arası Türk milli kimliğinin Kemalist inşa süreci olarak isimlendirir ve birbirini izleyen üç dönemde ele alır: Birinci dönem 1919- 1923 Milli Mücadele Dönemi, 1924-1929 Cumhuriyetçi Dönem ve 1929-1938 yılları arasındaki Etnik Tanıma Kayış ‘Halkta Birlik’ Dönemi.

²⁵ Bu konuda yapılan çalışmalardan bazıları; Aktar, 2000; Özkırımlı ve Sofos, 2013; Yıldız, 2001.

nüfus mübadeleleri ve İskân Kanunu, Varlık Vergisi gibi uygulamalardaki “zor” göz ardı edilemez.

Lakin toplum, sadece “zor” a dayalı yöntemlerle kendisine tahakküm edilen ideolojiyi kabul eden boş bir alıcı mıdır? Toplumun bu kadar dışında bir güç olarak varolan devletin otoritesinin baki olması, böylesine uzlaşmasız yeni bir ulus devletin varlığının onaylanması ve varlığının devamı olası mıdır? Devlete kutsallık atfeden Türk milliyetçiliği, toplumsal ve siyasal hayattaki hegemonyasını “zor” la mı kazanmıştır? Devlet, sadece zor ve baskı kullanan bir aygıtı indirgenemez. Gramsci’de devlet, “kendisi aracılığıyla, yönetici sınıfın kendi egemenliğini, yalnızca haklı gösterip koruduğu değil, yönetimi altında tuttuklarının etkin rızasını da kazanabildiği pratik ve teorik etkinliklerin karmaşık bütünlüğüdür” (Curnoy, 2001:252-253).

Osmanlı İmparatorluğu’nda var olan “patrimonyal devlet” anlayışından beslenen süreklilik temelinde yapılan “baskıcı, otoriter, ceberut, güçlü bir devlet geleneği” vurgusuyla toplumsal, siyasal ve iktisadi her sorunun sebebi olarak ele alınan bu kavram, mutlaklaştırılmış her kavram gibi değişmekte olan olgusal gerçeklerden uzaklaşmaktadır. Oysa ümmetten ulusa, tebadan yurttaşa dönüştürülme sürecindeki yeni bir ulus devletin resmi ideolojisinin tarihsel olarak her dönemde -devletin bütün ideolojik ve baskı aygıtlarına rağmen- toplumsal onay aldığı iddia edilemez. Örneğin ulus devletin resmi ideolojisi olarak ele alınan Kemalizm hegemonik olamazken (Yeğen, 2009:56-74) ulus devlet ve kapsadığı tüm kavramlarla milliyetçi ideolojinin hegemonik olduğunu iddia edebiliriz.

Milliyetçiliğin hegemonik olma “başarısı” nın ardında toplumsal onay bulunmakla birlikte bu “onay” durağan değil kendi içinde dinamikleri olan bir süreçtir. Bütünlüklü bir analiz milliyetçiliğin hangi aşamalarda toplumsal onay aldığı, hangi aşamalarda reddedildiği, hangi aşamalarda “aşağıdan” da geliştirildiğini dikkate alırken

kritik nokta sürecin sadece siyaset alanından değil iktisadi alandan da yürütüldüğünü görmekten geçmektedir.²⁶

Hegemonik milliyetçilik literatürü ise sadece “seçkinler” mirasını temele almaktadır. Heper (2006:41)’e göre, Türkiye Cumhuriyeti’ne Osmanlı’dan; (belli başlı politikaları toplum kesimlerinden bağımsız tespit edebilme gücüne sahip olan) güçlü/aşkın bir devlet ve zayıf bir toplum miras kalmıştır. Osmanlı döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de bürokratik seçkinler güçlü/aşkın devleti, topluluğu bir arada tutabilmek için vazgeçilmez görmeye devam ettiler.²⁷ 1980’lere kadar devlet (bürokrat) seçkinleri ve siyasi seçkinler olarak iki gruba ayrılan seçkinler arasında; “devlet mantığı” ve “siyasi mantık” çatışma ve gerilim sürmüştür. Cumhuriyetin değerlerini vurgulayanlarla ‘ulusal iradeye’ ağırlık verenler karşı karşıya geldi. İlk grup, kendisini laikliğin/sekülerizmin ve vatandaşlığa bağlı/kültürel milliyetçiliğin bekçisi olarak görüyordu; ikinci grup ise halkın özel çıkarlarının savunucusu olduğunu düşünüyordu (Heper, 2011:45). Patrimonyalist analizlerin ortak noktası; milliyetçiliğin seçkinler ya da elitlerin bir “devlet mantığı” yla inşası olduğudur. Bu anlatıda millet “tarihin değişmeyen öznesi devlet seçkinlerince” yaratılır ve milletleşme süreci de devlet seçkinlerinin kontrolündedir:

Türkiye’de devlet ulustan önce vardır. Devlete meşruluğunu kazandıran ulus olmadığı gibi, tersine ulusu ulus yapan, ona belli bir meşruiyet kazandıran devlettir. Bu ilişkilerin

²⁶ Burada sözünü ettiğimiz “aşağıdan milliyetçilik”, Türkiye milliyetçilik literatüründe ele alınan; resmi milliyetçiliği kimi zaman besleyen, birbiriyle çelişmeler dahi birbirini tamamlayan, resmi milliyetçiliğin sınırlarını zorlayarak onu değiştirmeye uyum sağlamaya yönelten, “gayri resmi milliyetçilik” değildir (Özkırımlı, 2008b; Bora, 2008). Milliyetçilik gündelik hayat içerisinde kendisine yer bulurken “resmi-gayri resmi” ayrımı yapmadığı gibi toplumsal pratikte Türk milliyetçilikleri ideolojik içeriklerine göre kuramsal düzlemde sınıflandırılmamaktadır. Çalışmamızda üzerinde durduğumuz “aşağıdan ya da gündelik hayat milliyetçiliğinde” milliyetçi ideolojinin ortak “vatan, milli kimlik, devlet, milli çıkar” gibi ortak bileşenlerinin hayat bulmasıdır. Milliyetçiliğin bütün çeşitlerinde (Kemalist, liberal, muhafazakâr, popüler, resmi vd.) bu ortak bileşenler bakidir.

²⁷ Heper (2006), 1985 yılında yayınlanan çalışmanın orijinali olan “The State Tradition in Turkey” de kullandığı “strong state” kavramını 2006 yılı Türkçe basımında “aşkın devlet” olarak değiştirmiştir. Gereğini; “güçlü devlet”in “etkin devlet” olarak yanlış anlaşıldığını ve bu yanlış anlamalara meydan vermemek olarak açıklar. “Güçlü” sıfatını, siyasal seçkinleri denetimleri altında tutmaya çalışan ve bunu bir ölçüde başaran devlet seçkinlerinin konumlarının altını çizmek için kullandığını belirtir. Yazarın çalışmasını bu noktayı göz önüne alarak değerlendirmekle beraber kullanılan kavramı temellendiren içeriği analiz etmekte olmamız nedeniyle “güçlü” sıfatının içeriğe oldukça uygun bir kavram olduğunu düşünmekteyiz. Çalışmamızda orijinal kavram olan (güçlü) italik olarak belirtilmiştir.

ortaya çıkardığı oluşum ‘milli devlet’ vasfını taşımaktan ziyade, devlete ait bir millet veya ‘devletin milleti’ tanımlamasına uygun düşmektedir. Bu ‘devletin milletinin’ özünü oluşturacak olan Türk ulusu ise resmi toplantılarda ve devlet seçkinlerinin denetiminde, hatta tekelinde belirlenir (İnsel, 2003:53,54).

Milliyetçiliğin temel kavramlarından “millet”i devletin yaratması ne patrimonyal devlet mirasıyla açıklanabilecek ne de sadece Türkiye’ye özgü olarak kabul edilebilecek bir olgudur. İtalyan Massimo d’Azeglio’nun “*İtalya’yı yarattık, şimdi İtalyanları yaratmak zorundayız*” (Killinger, 2002:1) veciz sözü ulus devlet ve millet inşasının “*evrensel formülü*” nü dile getirir. Devlet ve millet temel bileşenleriyle ulus devlet milliyetçiliğe bir atıftır. Ulus devletler Avrupa’da 1860’lı yıllardan itibaren topraksal egemenlikler olarak inşa edildiler ve bu politik yapıların milliyetçiliğin inşasında derin etkileri bulunmaktaydı (Yıldırım, 2006:185). Diğer yandan ideal bir ulus -ulus devlet- milliyetçilik modeli de yoktur. Aydın (1993:76)’ın tarihsel temel ve kuramsal birikimle oluşturduğu şemaya göre; oluşumun esas dinamiğinde burjuvazi ve kapitalist kurumların olduğu ülkeler İngiltere ile Fransa’da önce uluslaşma, sonra ulus ve sonra da milliyetçilik ortaya çıkmıştır. Almanya, İtalya ve Çekoslovakya’da oluşumun esas dinamiğinde burjuvazi, küçük burjuvazi ve aydınlar bulunmakta ve oluşum uluslaşma- milliyetçilik- ulus devlet olarak gerçekleşmiştir. Balkanlar, Orta Doğu, Güney Amerika, Afrika ve Asya’da esas dinamikler aydınlar, yabancı işgali ve sömürgecilik olmuş ve önce milliyetçilik ardından ulus-devlet ve uluslaşma gelmiştir. Esas dinamiklerin aydınlar, küçük burjuvazi ve yabancı işgalinden oluştuğu Doğu Avrupa, bazı Balkan ülkeleri, İspanya ve Portekiz’de önce milliyetçilik ardından uluslaşma ve son olarak ulus-devlet ortaya çıkmıştır.

Patrimonyalist analiz “devlet merkezci” bakış açısına sahip olduğu için, “aşağıdakiler”i sürece dahil etmez. Bir önceki başlıkta da sunduğumuz gibi Hobsbawm (1995a:25)’ın, Gellner’a yönelik eleştirisinin de temeli olan, “ikili olgu”; yukarıdan modernleşmeci perspektifin, aşağıdan değerlendirmeye yeteri kadar önem vermemiş olmasıdır. Dolayısıyla egemen sınıflarca dışsal siyasal bir inşa sürecinin, “*icat edilmiş*

bir gelenek” ve *“hayali cemaatler*” olarak ulus inşasını, diyalektik olarak toplumsal varlık ve toplumsal bilinç arasındaki diyalogun her iki yönde ilerlemesi yönünde yapmak daha elverişli olacaktır. Zira Hroch (2011)’un belirttiği gibi süreç tek taraflı değildir:

Modern bir tarihçi modern milletin doğuşu gibi zorlu bir toplumsal süreci sadece ‘bir öznenin iradesi’, milliyet fikri ya da bu fikrin eğitim aracılığıyla yaygınlaşması yoluyla oluştuğunu fikrini kabul edemez... Bireyin milli bilinci ve yurtseverliği bir yandan genel unsurlar dolayısıyla (nesnel ilişkiler), öte yandan da kendi varoluş koşulları tarafından tayin olur (Hroch, 2011:33-36).

Patrimonyalist analizler de; ulusun ve devletin koruyucusu olan; seçkinler ya da elitler gibi tarih yapmaya toplum yaratmaya muktedir bir seçkinler zümresi bulunur. Çoğunlukla sivil- asker bürokrat aktörler, sınıfsal konumlarıyla değil kişilik özellikleri, meslekleri, eğitimleri kısacası “statü”leriyle ve bu statülerle temsil olunan resmi/devlet milliyetçiliği incelenir. Zürcher (2005:45-61)’e göre, Osmanlı İmparatorluğunun son on yılında idareyi elinde tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile savaştan sonra Türk bağımsızlığını yeniden gerçekleştirmiş ve daha sonra Türkiye Cumhuriyetini kurmuş olan Türk milliyetçi ya da Kemalist hareketi arasında büyük benzerlikler vardır. Toplumsal arka planda büyük toprak sahiplerinin ve paşaların çocuklarına rastlanacağı gibi, kısa süre memurluk yapmış olanların ya da tüccarların çocuklarına da rastlanabilir. Jön Türklerin küçük burjuva kökenli olduklarına ilişkin arada yapılan genelleştirmeler, olgulara dayanmamaktadır. Jön Türkleri birleştiren iki ortak özellik, eğitim ve meslektir.²⁸ Oysa Timur (2013:65), Milli Mücadele döneminde Ankara hükümetinin küçük burjuva kökenli asker-sivil aydın ve Anadolu eşrafı (büyük toprak sahipleri, küçük ticaret burjuvazisi) ittifakına dayandığını belirtir.

Patrimonyalist perspektif, sosyal gerçekliği “sınıf” temelli analiz etmediği için milliyetçi ideolojiyi maddi üretim ilişkileri bağlamında ele alan bir perspektife sahip

²⁸ Zürcher (2005: 45-61) Bu iki grup arasındaki benzerlik ve devamlılığı; toplumsal arka plan, örgütsel nitelik ve ideoloji olarak üç düzeyde ele alır ve İttihadçı” terimini ilk grubu, “Kemalist” terimini ise onların savaş sonrası ardılarını, “Jön Türk” terimini ise her iki grup için kullandığını belirtmektedir.

değildir. Akça (2011:26)’nın da hem teorik hem de tarihsel-ampirik sorunla malul olan “devlet merkezci” bu hegemonik anlatıda tespit ettiği bir sorun da şudur: Bu yaklaşım, çubuğu devletin ve siyasal alanın militarist-milliyetçi kurumsallaşmasına ağırlık vererek bunlara kapitalist kurumsallaşma pahasına odaklanıp aralarındaki ilişkiselliği de yok saydıkça devletin ve siyasal alanın sınıfsallığı da görünmez hale gelmiştir. İktisat ve siyaset alanı birlikte ele alarak diğer çalışmalar içinde ayrıksı görünen İnsel (1996) ise “üretim biçimi” kavramını dahi “zorunda” olduğu için kullanır.²⁹ Bu bakış açısına göre, modern Türkiye tarihi, iktisadi alanın bir siyasal irade tarafından kurulmasına anlamlı bir örnek oluşturur. Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm iktisadi faaliyet alanlarını mümkün olduğu kadar siyasal merkezin denetimi altında tutma geleneğinin yarattığı özel bir örnektir. Çözümlemesini “salt iktisadi sınıfların çıkar çatışması perspektifine dayandırmayan” İnsel (1996:14-22) devletin sınıfsal karakterini değil “patrimonyal” karakterini görür. Doğal olarak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen iktisadi politikaların patrimonyal iktisadın izlerini silemediğini, Cumhuriyet reformlarının kapitalist hayatiyeti canlandırıcı özünün de sınırlı olduğunu belirtir (İnsel, 2003:33). Cumhuriyet’in kuruluşu da yine “devlet seçkinleri” tarafından “yukarıdan” gerçekleştirilen “çağdaşlaşma/ modernleşme” inşa pratikleri için araç olan iktisat, devletin toplumu denetleme aracıdır. İnsel (2003:19-60) bu süreci Tönnies’in cemaat ve toplum temel kavramlarından yararlanarak ürettiği birincil ve ikincil toplumsallık ilişkileriyle açıklayarak analitik bir çözümlemeye tabi tutmaktadır: Soyut ikincil toplumsallık olarak ‘milli devlet’; birincil toplumsallık ilişkilerini (geleneksel yüz yüze ilişkilerin olduğu akrabalık, komşuluk ve arkadaşlık) çağdaşlaştırmayı ve somut ikincil toplumsallıkları (geleneksel topluma özgü ve varoluş sorununa toplum ötesi kozmik bir anlam veren dinler, etniler, tarikatlar gibi) ortadan kaldırmayı ve yeni toplumun denetlenmesinin gereklerine uygun toplum kuralları oluşturma müdahalesinde iki

²⁹ İnsel (1996:55) çalışmasında insanlık tarihini ve özel olarak Osmanlılar’ı konu edinirken istemeye istemeye “üretim biçimi” kavramını kullanmak zorunda kaldığını, ancak yerine henüz bu kavramdan daha uygununu bulamadığını belirtir.

yöntem dener. Birincisi kanunlarla belirlenen yeni toplumsal ilişkiyi zorla kabul ettirmek ve ikinci ve hayati boyutu ise, *bu toplumsal ilişkilerin* iktisadi ve ulusal motivasyonlar etrafında türetilmeleridir.³⁰ Devletin iktisadi alana müdahalesi sadece iktisadi kalkınmayı hedeflemez, devleti topluma karşı koruma ve güçlendirme kaygıları da iktisadi müdahaleyi belirler, hatta birçok kez, bu ikinci tür motivasyonlar salt kalkınmacı kaygıların önüne geçebilmektedir... İktisadi devletçilikle siyasal devletçilik aynı siyasal egemenlik tasavvurunun farklı tezahürleridir (İnsel, 1996:16-22). Kemalizm’de de devletçilik sadece bir iktisat politikası tercihinin bir ifadesi değildir. İktisatta devletçilik, bir kalkınma politikası olmanın yanında, ama ondan daha fazla, siyasal devletçiliğin tamamlayıcısıdır (İnsel, 2009:20).³¹ “İktisadın son tahlilde belirleyici olduğunu kabul etmeyen” Insel (1996:22) “ekonomik determinizm”i reddederken “siyasal determinizm”i tercih eder. Yakın tarihli çalışmalarında düşünceleri daha berraklaşmıştır: Son bir buçuk yüz yıllık süre zarfında meydana gelen gelişmeler iktisadın aklının iktisatta olmadığını, kültürel ve siyasalın son tahlilde iktisada hükmettiğini göstermiştir (İnsel, 2005: 35). Sonuç olarak Insel, her iki alanı analiz eder görünürken gerçekte siyasal determinizme düşerek, devlet merkezçiliğini devam ettirir ve bütünsel perspektiften uzaklaşır.

³⁰ Insel (2003:56) bu süreç sonunda günümüzde ortaya ciddiye kazanmış bir çağdaşlaşma bunalımının çıktığını ifade eder: “Devlet denetlediğini sandığı toplumun, bir ölçüde yanına yaklaşamayacak bir durumdadır. Sonuçta bir meşruiyet sorunu vardır. Meşruiyetini toplumdan değil kendinden alan bir devlet, devlet karşısında meşruiyeti olmayan cılız bir toplum ve gayri meşru (yani görünürde şapkalı olup da, şapkanın altında kendi bildiğini okuyan) ama o ölçüde de güçlü bir ‘alt toplum’ vardır.” Ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte; günümüzde “gayri meşru” olduğu ifade edilen “alt toplum”un güçlü olduğunun açıkça görülmesi ulus-devletin hedeflerine ulaşmadığı anlamına gelmez ve zaten çalışmamız da bu “başarıyı” gösterir niteliktedir.

³¹ Insel (1988:1915)’in “devletçilik”le ilgili düşünceleri “Bütüncül Devletçilik” kapsamına uyar: “Devletçiliğin üçüncü ele alınış şeklinin açık ifadelerini Cumhuriyetin ilk yıllarında devletçiliği sistemli bir şekilde savunan siyasal kadrolarda buluruz. Bu kesim devletçiliği sadece bir iktisat politikası veya bir iktisadi sistem olarak ele almaz. Devletçilik, Osmanlı İmparatorluğu’ndan devralınan devlet yapısının bekasını sağlamanın temel aracıdır. Bu anlamda devletçilik, T.C devletinin kendine yeni bir toplum oluşturmak için gerçekleştirdiği müdahalelerin bütünüdür. Bunu bütüncül devletçilik olarak tanımlayabiliriz. Siyasal otoritarizmin gelenek olduğu Türkiye’de, bu bütüncül devletçilik, otoriter devlet geleneğinin cumhuriyet söylemine uygulanmış şekilde tezahürüdür. Bu şekilde anlaşılan devletçilik, içinde iktisadın da barındığı, siyasetten kültüre, kamu yaşamından özel yaşama kadar uzanan geniş bir alan içinde devletin topluma müdahale etme pratiğidir. Kimi dönem bu müdahalenin iktisadi dozu artar. Kimi dönemlerde ise siyasal müdahale, kültürel alanları da kapsayarak daha ön plana çıkar. Ama sadece iktisadi olmayan bu müdahalecilik anlayışının temel özelliği, toplumun iktisadi, kültürel ve siyasal yaşamında devletten menkul bir kütle olarak kabul edilmesidir.”

Türkiye’deki hegemonik milliyetçilik çalışmalarına yönelik yukarıda ele aldığımız eleştiriler doğrultusunda çalışmamız göz ardı edilen bir alana; milliyetçiliğin üretim ilişkileriyle inşasına odaklanmaktadır. Zira Türkiye’de ulus devlet; siyaset ve ekonomi alanlarının bütünlüğünde kurulmuş ve Rize’de de ulus devletin toplumsal “rızaı” sağlayarak ekonomik ve siyasal kuruluşu da; sanayi ürünü olan çayın maddi üretim ilişkilerinde yer almasıyla gerçekleşmiştir. Bu nedenle çalışmamız da çayın ekonomi politik tarihine yolculuk, bugünü “milliyetçiliğe ve devlete neden tutkuyla bağlanıldığını” anlamak ve açıklamak için yapılmaktadır. Kavram ve olguları tarihsel süreç içinde değerlendirirken, geçmişi açıklamak suretiyle bugünle bir bağ kurma, bugünü anlama ve açıklama çabası içindeyiz. Kapitalist devletin üretim ilişkilerindeki rolünün milliyetçi ideoloji inşasının zemini olduğunu gösteren olaylar dizisi bu tarihtir. Bu kapsamda çalışma toplumsal gerçeğin bilgisine ulaşma çabasında; tablonun bütünü oluşturarak parçalar arasında bağlantıları ayrıntılarıyla kurarak; ekonomi politik, tarih ve sosyoloji disiplinlerinin senteziyle örülmüştür.³²

Araştırmamız öncelikli olarak, devletin, milliyetçiliğin oluşumundaki rolünde ideolojik aygıtların önemini reddetmemekle birlikte milliyetçiliğin sadece siyasal bir inşaa olarak değil aynı zamanda maddi üretim ilişkileri aracılığıyla da inşaa edildiğini iddia etmektedir.

Türkiye ulus devlet kuruluşunda uygulanan ekonomi politikalar; hem kapitalist üretim biçiminin hem de bu üretim biçiminin dönemsel koşullarında en işlevsel ideoloji milliyetçilikle birlikte yeni bir toplumsal yapı ve ilişkilerin inşasıdır. Milliyetçiliğin bir ideoloji olarak sıradan insanların gündelik yaşamlarına sirayet etmesi bütün yapısal öğelerin karşılıklı ilişkileriyle birleşiminin sonucudur.

³² Sosyoloji ve tarih arasındaki ilişkinin önemine vurgu yapan Hayriye Erbaş’ın Halil İnalcık’la gerçekleştirdiği söyleşisi için bkz. Erbaş, 2016. Çalışmamız Carr (1961/2006:76-77)’ın “...gerek sosyologun tarihe daha çok dayanması, gerekse tarihçinin sosyolojiye daha çok dayanması her ikisinin de hayrınadır. İkisi arasındaki sınır iki yönlü gidiş-geliş açık olmalıdır” önerisini dikkate almaktadır. Ayrıca sosyolojinin Boratav (2005:24)’a referansla bölüşüm dinamiklerine yönelen iktisadi incelemelerden de kopuk olmamaları yönündeki önerisi de çalışmanın bütününde görülecektir.

İkinci olarak devletin maddi üretim ilişkilerindeki rolüyle geliştirdiği sürecin sadece yukarıdan geliştirilmediğini aşağıdan da talep edildiğini; kitlelerin failliğinin de hem maddi üretim ilişkileri çerçevesinde hem de geleneksel-kültürel kodlar; kuşaklar öncesinden devralınarak sabitlenen toplumsal bağlar; aile, akrabalık, cemaat, hemşehrilik ilişkileriyle yeniden üretilen davranış kalıplarıyla, milliyetçiliğin yeni biçimler almasında etkisinin olduğunu iddia ediyoruz.

Bunun en somut örneği çayın ekonomi politik tarihindedir. Devlet, maddi üretim ilişkilerindeki “koruyucu, düzenleyici, destekleyici” rolüyle insanların gündelik hayatında maddi karşılığı olan dönüşümler yarattıkça devlete bağlılık artmış ve devlet soyut bir tahayyül olmaktan çıkmıştır. Kapitalistleşmesi ve ulus devlet olması gecikmiş bir milletin inşa sürecinde devlet dönemsel olarak farklı ekonomi politikalar uygulamış, zaman zaman maddi ya da sembolik ödüller vermiştir. Bu süreçte hem ulus devlet meşrulaşmış hem de milliyetçilik ideolojisi toplumsal onay almıştır. Ancak bu “koşullu” bir onaydır. Devletin karşısında güçlü bir toplumsal yapı bulunmaktadır. Devlet, Rize’de “gerçek”te ne olduğuyla değil “görünen” de ne olduğuyla “baba” dır. Devletin, sermaye birikimi için gerekli koşulları sağlayabilmek için dönemsel ihtiyaçlar zemininde aldığı koruyucu ve düzenleyici önlemler; onun sınıfsal karakterini gizlediği gibi, yönetilenlerin gözünde “Baba”nın hayatı maddi üretim ilişkilerinden doğru kurduğunu ve somut karşılığını da hayatın içinden aldığını görürüz. Baba “zor” değil “teşvik” uygulamıştır. Lakin “Devlet baba” da toplumsal onayın “koşullu” olduğunun farkındadır. Bu nedenle devlet özelleştirme uygulamalarını hassasiyetlere göre zamana yayarak sürdürürken hem sermayeye zarar vermemeyi hem de toplumun “onay”ını almaya çalışmaktadır.

Tezimizin yukarıdaki iddiaları; milliyetçilik ve devlete sadakatin, köylülükten işçileşmeye giden yolunu devletin maddi üretim ilişkilerindeki rolü ve milliyetçiliğin pek çok toplumsal değişkenle etkileşimiyle sunulmaktadır.

III. BÖLÜM

3. ULUS DEVLET ÖNCESİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ VE RİZE

Çay tarım ve sanayisinin gelişim sürecine devlet müdahalesini belirleyen nedenler arasında; hem Rize hem de Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgün toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullar bulunmaktadır. Ulus devlet kuruluş yıllarında da devam eden bu koşulların temelleri, on dokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarına kadar olan zaman diliminde belirginleşmiştir. Dolayısıyla ulus devlet öncesi toplumsal yapının panoramik değerlendirilmesi hem devletin üretim ilişkilerindeki rolünün anlaşılması hem de bölgenin toplumsal yapısının tarihsel arka planındaki olaylar açısından önemli veriler içermektedir.

3.1 İdari Yapı ve Nüfus

Karadeniz'i tarih boyunca önemli kılan etken, diğer liman ve pazarlarla kurulan ilişkideki stratejik konumu olmuştur. Fatih, Ege ve Karadeniz'de bütün Ceneviz kolonilerini vergi vermeye zorladıktan ve eski vergileri artırdıktan sonra fırsat buldukça bunları imparatorluğa kattı. 1459'da Amasra, 1461'de Sinop ve Trabzon, 1475'te Karadeniz kolonilerinin en büyüğü olan Kefe, Azak ve Kırım kıyılarındaki diğer limanlar Kopa ve Anapa ele geçirildi (İnalcık, 2013:47).³³ Kesin tarih belirtilmemekle birlikte Rize'nin de, Trabzon'un ele geçirilmesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu topraklarına dahil olduğu kabul edilmektedir. Trabzon'un fetihten 25 yıl sonra 1486'da tutulan ilk Trabzon Sancağı tahrir defterlerinde Rize adı (hem 'nahiye' hem 'kaza' olarak) geçmektedir (Bostan, 2002:34-37; Lowry, 1981:19).³⁴ 1877-78 (93 Harbi) sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Batum Ruslara bırakılınca Rize kazası,

³³ Ticaret yollarındaki konumu nedeniyle en önemli kent Trabzon'dur. Trabzon limanı, 19. yüzyılda dış ticaretin beş önemli limanından biridir (Kurmuş, 2007:87).

³⁴ 1869'da Lazistan Sancağı sınırlarında; Batum (merkez), Livana ve Arhavi kazalarıyla Hopa, Gönye, Atina, Hemşin, Maçahel, Çürüksu, Acara-i süfla ve Acara-i ulya nahiyeleri bulunmakta, Rize ise tek nahiyesi Kuraiseba (İkizdere)'yla Trabzon Sancağı'na bağlı bir kazadır; 1870'de Rize yine Trabzon Sancağı'na bağlı bir kaza ancak nahiye sayısı arttığı görülmektedir: Mapavri, Karadere, Kuraiseba (Trabzon Vilayeti Salnamesi: TVS, 1869/1993:145; TVS, 1870/1993:175).

Lazistan Sancağı'na dahil edilmiş ve Lazistan Sancağı'nın merkezi olmuştur (Bilgin,1997:48). 1902'de Lazistan (Rize) Sancağı'nda; Rize, Hopa ve Atina kazaları ile Viçe, Mapavri, Karadere, Kuraiseba, Arhavi nahiyeleri bulunmaktadır (TVS, 1902/2008). Bu yerleşim yerlerinin Türkçe olmayan mahalle ve köy isimlerinin değiştirilmesi için ilk girişim, 1913'te Rize'de kurulan yerel komisyon tarafından gerçekleştirilmiştir (Rize'ye Ferman, 2011). Yer isimlerinin Türkçeleşmesinde imparatorluk dönemindeki Türkçülük akımının etkisi görülmektedir. Bu girişim “doğru beden” ulus devlette hayat bulacaktır.

Lazistan Sancağı'nda nüfus yoğunluğu da oldukça fazladır.³⁵ Bölge, yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar farklı din ve farklı etnik kökenleri olan bir nüfusa sahiptir.³⁶ Müslüman nüfusun Hristiyan nüfusa göre fazla olduğu çeşitli belgelerde görülebilir.³⁷ Müslüman nüfusun fazla olmasının nedenlerinden biri Osmanlı Devleti'nin iskân politikalarıdır.³⁸ Trabzon'un fethinden sonra bölgeye yerleşen alimler, şeyhler, dervişler

³⁵ 1894/95 yılında Trabzon idari bölgesinde toplam nüfus 1.073.000; nüfus yoğunluğu km² 33.5 ile imparatorlukta 5. sıradadır. 1899'da Trabzon idari bölgesinde 4 sancak 18 kaza, 24 nahiye, alan 37.894 km² ve toplam nüfus 1.164.827, km² ye düşen nüfus yoğunluğu 30.73'dür (Karpaz, 2010: 429-430). 1901 yılında Trabzon Sancağı'nın dokuz kazasıyla kadın erkek toplam nüfusu 611.685 iken Lazistan Sancağı'nın üç kazasıyla (Rize merkez, Atina, Hopa) toplam nüfusu 159.233'dür (TVS, 1901/2008:429).

³⁶ Marr (1910/2016), 1910'da Lazistan Sancağı'na yaptığı yolculukta yerleşim bölgelerinde Lazlar, Rumlar, Ermeniler, Gürcüler, Türkler, Hristiyanlar, Müslümanlarla tanıştığını anlatır. Meeker (2005:118) 1960'lı yıllarda; Türkiye'nin Doğu Karadeniz illerinde, Artvin'den Ordu'ya kadar uzanan kesimde dil, hikâye, gelenek ve giysilerde Laz, Ermeni, Rum, Türk etnisitelerinin izlerinin kolaylıkla keşfedilebilir olduğunu belirtmektedir.

³⁷ 1869 yılında Trabzon Sancağı'nın Rize (126 köy dahil) kazasının toplam erkek nüfusu 209 Rum, 26.965 İslam olmak üzere; 27.124'tür. 1869-1871 yıllarında; Romanoş Mahallesi (Hamzabey), Vonit Mahallesi (Atmeydanı) ve Kalitoz (Güneli) Karyesi gayrimüslimlerin yaşadığı yerleşim alanlarıdır ve Müslümanlarla birlikte yaşarlar (Yıldız, 2012:46-47). Gayrimüslimler 1911-1913 yıllarında da Rize'nin Vonit-i Rum ve Romanoş-i Rum mahallerinde ikamet ederler (Erkan, 2010:60). 1881/82-1893 yılları arasında Lazistan Sancağı toplam nüfusu 136.280, Rize'de Müslüman 31.595 kadın ve 41.154 erkek; Rum 308 kadın ve 333 erkek nüfus, toplam 73.390 kişi görülmektedir (Karpaz, 2010:292,293). Nakracas (2006:214)'ın Soteriades 1919'dan aktardığı verilere göre 1912'de Lazistan (Rize) sancağı; Rize, Atina, Hopa ve Of'tan oluşmaktadır. Sancağın toplam nüfusu 234.830 ve 231.885'i Türk, 2.924'ü Rum olarak görülmekte, Ermeni nüfus yoktur. Rize'de 93.176 Türk, 1.424 Rum, ayrıca Atina, Hopa ve Of'ta da 400'er Rum sayısı verilmektedir. Karpaz (2010:44) 1881/ 82- 1893 yılları sayımda Hristiyan nüfus için birkaç etnik- dini sınıflamadan yararlanıldığını ama bütün Müslümanların aralarındaki etnik ve dinsel farklılıklara karşın türdeş bir topluluk olarak sayılmaya devam edildiğini belirtmektedir.

³⁸ Trabzon'un 1461'de ele geçirilmesinin ardından, Rize bölgesinden dışarıya sürgünler yapılırken Orta Karadeniz ve Orta Anadolu vilayetlerinden de bölgeye bazı aileler yerleştirilmiştir (Bilgin,1997:30). Gümüş ve Erkan (2012:41)'da Osmanlıların fetihden sonra tıpkı Trabzon nüfusu gibi Rize nüfusunun da İslâmlaşması ve Türkleşmesi için çaba harcamış olduklarını tahmin etmenin zor olmadığını belirtirler. Bu çabalar sonucunda Rize' de Müslüman nüfusunun arttığı ve 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde halkın büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu görülmektedir. Trabzon'un fethiyle, 1461- 1583 arası iskan politikaları için bkz. Lowry, 1981.

sayesinde hem bölge nüfusu İslamlaşmış hem de tarikat / tasavvuf kültürü ve dini eğitim geleneği kök salmıştır (Yıldız, 2013:231). Günümüzde bilinen tekkeler fetihten yaklaşık iki yüz elli yıl sonra kurulmaya başlanmıştır. Özellikle Trabzon ve Rize şehir merkezlerinde önce Kadiri daha sonra da Nakşi ve Halveti tarikatlarına mensup tekkelerin kurulduğu bilinmektedir (Bilgin, 2013: 206).

3.2 Mekân

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin özgün coğrafyası toplumsal ve ekonomik koşulların oluşumundaki ayırt edici nitelikleriyle önemli bir değişkendir. Politik ilişkiler bağlamında mekânın tarihsel sürecini; milliyetçiliğin toplumsallaşmasında üretim ilişkilerinin ve üretim tarzının yayılımının gerçekleştiği, sosyal ve iktisadi ilişkilerin anlaşılması hem de olgular hakkında yorumlarımızı aydınlatacak veriler sunması bakımından değerlendirmek elzemdir. Zira coğrafya, toplumsal hayatın yeniden üretiminin temelini oluşturan koşullar ile verili bir üretim tarzı altında ulaşılan toplumsal yaşamın niteliği arasındaki ilişkileri de açıklamaya çalışır (Harvey, 2012:107). Bu anlamda özelde Rize genelde ise Doğu Karadeniz'de coğrafi mekân; ekonomik ve toplumsal yaşamı etkileyen sınırlılıklarıyla “olanaksızlık” lara ve ilişkisel olarak ulus devlet sonrası “olanak”lara da neden olan tarihsel bir süreci içerir.

On dokuzuncu yüzyıl kaynaklarında bölge coğrafyası; sayısız çeşitlilikte ağaçlarla kaplı ormanları, çetrefilli arazi yapısı, yağmurları, Karadeniz'in fırtınaları, doğal güzellikleriyle anlatılır. Bölgenin manzarası meftun olunacak kadar çekicidir (TVS, 1902:367). Trabzon'da İngiliz konsolosu James Brant'ın 1835 yılında bölgeyi anlattığı seyahat notlarında:

18 Mayıs 1835 yılında bir tekneyle Trabzon'da yolculuğa başladım... Sırasıyla Yomra, Sürmene, Of, Rize ve Lazistan'ı geçerek Rus sınırına kadar ilerledim... Sahilin görülmeye değer güzelliği çarpıcıdır. Çoğunlukla kestane, kayın, ceviz, kızılâğaç, kavak, söğüt ağaçları, nadiren küçük meşe, karaağaç, dişbudak, akçaağaç, şimşir ve yüksek bölümleri köknar ağaçlarıyla kaplanmış ormanlarla çevrelenen dağlar, denizden 1200 metreden 1500 metreye kadar yükselir (Brant, 1836:191).³⁹

³⁹ James Brant İngiltere adına bölgede hem ticari hem politik görevleri olan Trabzon konsolosudur (Yılmaz, 2014).

Rize, sadece sık ormanlarıyla değil, güzel limon ve portakal bahçeleriyle de tanınmaktadır (Bijiçkyan, 1969:61). 1843'te botanik alanında saha araştırması yapan Karl Koch'ta Rize'yi doğal güzelliğiyle anlatır:

Rize hakkında duyduğum her şey gerçektir. Kısmen iç içe girmiş kent dağ yarımayının ortasındaydı ve yukarıdan kıyılara doğru uzanıyordu. Muhteşem korular tüm yükseklikleri sarıyor ama tek ton örtü oluşturmuyor, tam tersine taşıyıcı gibi değişik biçimlere giriyor, çok çeşitli, değişik biçimli ve değişik tonda yeşiller birbirinin yerini alıyordu... Bahçelere Rize'de özen gösterilir, tüm sahilde hiçbir yerde böylesine güzel meyve ağaçları görmedim. Armut, erik, kiraz, fındık ağaçları birbirinin yerini alır ve bakımlıdır, düzensiz büyüme veya verimsiz yer yoktur. Tek tek ailelerin yerleri canlı çitlerle, daha çok karayemiş, kızılbaş, böğürtlen çalılardan oluşur biçimde birbirinden ayrılır (Koch, 1846/1991:7-9).

Bu gözlemlerde Karadeniz; dalgalarında denizcilik yapmanın, nimetlerinden faydalanmanın ustalık isteyen zor bir iş olmasıyla da yer alır. Bijiçkyan (1969:1)'a göre bütün dillerde Karadeniz'e "kara" sıfatının verilmesi kıyılarındaki siyah kumdan başka, şiddetli ve korkunç dalgalarından dolayıdır. Günümüzde olduğu gibi, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında da bölgenin coğrafi özellikleriyle; "*insan yaşadığı yere benzer*" misali ⁴⁰ bölge halkı arasında benzerlik ilişkisi kurulduğu görülebilir. Resmi belgelerde Karadeniz'in tehlikeli deniz hayatı ve bölgenin engebeli arazisi anlatıldıktan sonra halkla (Lazlar özelinde) benzerliğine yapılan vurgu toplumsal çatışma vurgusudur. Karadeniz'de ne zaman fırtına çıkacağı belli olmaması "potansiyel" bir toplumsal gücün varlığına da işaret eder:

Herhangi bir memleketin evsafı ve şeriat-i tabiyesiyle orada sakin olan ahalinin teşekkülât-ı uzviyyeleri, a'dat ve ahlakı arasında pek samimi bir münasebet olduğu malumdur. Bu hakikati başka bir tarzda ifade etmek lazım gelirse, Karadeniz'in hiddet ve şiddeti tamamıyla Lazlarda tecelli eylemiştir demek kafidir...Siz şimdi arazinin birbiri ardınca uzanıp giden sarp ve dik dağlardan, dehşat uçurumlardan, dar vadilerden teşekkül eylemiş olduğunu da düşünecek olur isek, bu kadar yaramaz bir denizde gezip dolaşmağa, böyle bayır ve taşlıklarda hayatını kazanmağa mecbur olan bir halkın komşularından- hem de çok nokta-i nazardan- farklı adamlar olmaları lazım geleceğini tasdikte tereddüd etmezsiniz (TVS, 1902:135, 136).

Doğa güzelliğiyle büyüleyicidir lakin üretim faaliyetleri yetersizliği, yeniden üretim ve tüketime olanak vermeyerek "olanaksızlık" nedenidir. Mekânın bu

⁴⁰ "...İnsan yaşadığı yere benzer/ O yerin suyuna, o yerin toprağına benzer/ Suyunda yüzen balığa/ Toprağına iten çiçeğe/ Dağlarının, tepelerinin dumanlı eğimine..." (Cansever, 1998:33-35).

durumunun doğal sonucu da emek gücünün “mevsimlik göç formu olan gurbetçilik” tir (Karpas, 1976:54). “Gurbetçilik” Doğu Karadeniz Bölgesinde oldukça eskidir. Örneğin on sekizinci yüzyılın sonlarında Batı Anadolu tarımındaki en büyük ücretli işçi grubunu Kürtler ve Lazlar oluşturmaktadırlar (Kasaba, 2005:27).⁴¹

Bölge o kadar ağaçlıklı ve ormanlıdır ki ürün elde edilebilecek her parça toprak ekildiği halde nüfusun tüketimini karşılayacak kadar tahıl üretimi yoktur. Mısır tarlalarının, hiçbir sabanın erişemeyeceği sarp yamaçlarda asılı gibi olduğu görülür. Toprak kol gücüyle hazırlanır, bu iş için alışılmamış bir yapı olan iki uçlu çatal kullanılır. Genellikle yetiştirilen tahıl mısırdır ve ekmek yapmak için insanlar tarafından başka tahıl çeşitleri nadiren kullanılır. Bölgede karşılanamayan ihtiyaçların tümü Gurriel ve Migrelia’dan [Batum’un kuzey bölgeleri] temin edilir (Brant, 1836:191).

Mayıs 1893’te Trabzon valisi Mehmed Kadri Bey’in sadarete gönderdiği yazıda Trabzon ve Rize’deki işsizlik sorunu ayrıntılı bir biçimde dile getirilerek, her yıl yaklaşık 10 bin erkeğin arazi sıkıntısı ve iş sahalarının kısıtlı oluşu nedeniyle Rusya ve Kafkasya gibi Karadeniz sahillerine gittiği, gidemeyenlerin İzmit ve civarına göç ettikleri belirtilmektedir. Lazistan sancağındaki işsizlik arazi darlığı ve buna bağlı miras kavgaları ile Karadeniz’deki Rus liman şehirlerine yönelik “gurbetçilik” hareketlerine dair raporlar hazırlanmıştır (Hut, 2012:31).⁴² 1902 yılında Lazistan (Rize) ve Atina (Pazar) kazası halkının emek gücü göçünün yönü imparatorluk sınırları içine ve dışına doğrudur.

Rize, arazi ahali-i mevcudeyi geçindirmeye kafi olmadığından ve ekser yerler dahi dağlık ve taşlıktan ibaret olup ziraate kabiliyeti bulunmadığından halkın hemen ekserisi Rusya ve Romanya’ya ve memâlik-i şahanenin diğer bir çok yerlerine gidip rençberlik, fırıncılık, balıkçılık, tütüncülük, bıçakçılık ve taşçılık gibi sanayile meşgul olurlar(...) [Atina] kaza ahalisinden birçok kimseler fırıncılık ve tütüncülük ve rençberlik etmek

⁴¹ Bazı kaynaklarda Laz olarak belirtilen insanların gerçekten Laz mı yoksa Lazistan Sancağı’ndan giden insanlar mı olduğuna dair bir bilgimiz yok. Zira Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yaşayan herkesi Laz sanmak gibi yanıltıcı bir müphemliğin geçmişten günümüze kadar taşındığı gerçeği karşımızda durmaktadır. Örneğin İngiliz konsolosu Brant’ın yanılışı çok açıktır: “Of dışında tüm buralar Lazistan genel adı ile bilinir ve halkına da Laz denir (Brant, 1836:191). Oysa nüfus kayıtlarında görüldüğü bölgede yaşayanlar sadece Lazlar değildir. 1910’da Atinalı (Pazar) Fevzi Bey’de bu yanılgıya işaret etmektedir: “İstanbul’da, Samsunlular ve Sinoplular da dahil olmak üzere Türkiye’nin Karadeniz kıyısında yaşayan herkese Laz denir. Sinoplular Samsunlulara, Samsunlular Trabzonlulara, Trabzonlular Rize’lilere Laz der, Rize’liler ise bizim bölgemiz için Laz adını kullanırlar ve bunlardan sadece sonuncusu doğrudur. En azından biz Rize’liler için bugün Laz ifadesini kullanmıyoruz”(Marr, 1910/2016:68). Meeker (2005:218)’de 1960’lı yıllarda bu yanılgının farkına varmıştı: “Laz sözcüğü daima sözcüğü kullananın durumuna göre anlaşılmalıdır. Hut (2013:77)’a göre Lazların Rize ve çevresinde (Rize merkez ve köyleri, Güneysu, Çayeli, Kalkandere, İkizdere, İyidere ve Derrepazarı ilçeleri) toplu yerleşimleri olmamıştır. Lazlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Aksamaz, 2014.

⁴² 1894/95’de Trabzon 32.000 alanın 25.000 ekilebilir, ekilebilir toprak yüzdesi 18.03’dür (Karpas, 2010:451).

için her sene Kafkasya ve Rusya'nın eyâlât-ı cenûbiyyesine ve Romanya ve Bulgaristan'a gittikleri gibi yerlerinde kalanlar da ziraat-i âdiyyeden başka kayıkçılık, balıkçılık, taşçılık, dülgerlik gibi sanayi ile temin-i maişet ederler (TVS, 1902:547-563).

Emek gücü göçünün tek nedeni tarım arazilerinin yetersizliği değil aynı zamanda bilimsel tarım tekniklerinin kullanılmaması ve imalat sanayinin de yokluğudur:

(...) usul-u ziraat ıslah edilmiş ve fennin en ziyade suhuletle [kolaylık] kabil-i tatbik olan terakkiyatı az çok bilinmiş olsa bu kadar arazinin beş altı milyon nüfusu Kemal-i refah ve saadette geçindireceğine şüphe yoktur. Yalnız ziraat-ı adiyeden başka, sinai-i ziraiyenin ale'l- umûm sinayiın daha vasi bir mikyasta terakki etmesi ve ziraatle istihsal olunamayan menafin sinayi ile temin edilmesi lazımdır (TVS, 1901:381). Bu hale bâis olan şey, işlemeğe kabiliyeti olan toprakların mahdûdiyeti ve imalat-ı sinâiyyenin [imalat sanayinin] fıkâdânıdır [yoksunluk] (TVS, 1902:169).⁴³

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıl başlarında Rize'nin bir diğer sorunu ulaşımır. Osmanlı Devleti 1859 yılında, askeri amaçlarla merkez tespit edilen Erzurum şehrine ulaşımın Rize- Erzurum bağlantı yoluyla inşasını uygun bulur, ancak 1911 yılına gelindiğinde hala yolun yapımına başlanmamıştır (Rize'ye Ferman, 2011). 1900'lü yılların başındaki bir belgede Rize sancağının karayolu bağlantısının neredeyse yok denecek düzeyde olduğu; Lazistan Sancağı'nın madencilik ve ormancılık yönünden bir servete sahip olmasına rağmen halkın geçim sıkıntısı çektiği belirtilmektedir:

(...) Ayrıca on beş seneden beridir, imara, yörenin kalkınmasına yönelik hükümet tarafından bir teşebbüs gösterilmeyip Rize halkının önceden olduğu gibi fakirlik içinde kaldığına üzüntüyle şahit olmaktadır. Yollar servetin kapılarıdır. Bundan dolayı yol yapılmadıkça, servetin kapısını açmadıkça zengin olunmaz. Lazistan Sancağı'nda yol inşa edilmesinin evvelden beri 'yasak' oluşu askeri bir tedbir ise onun takdiri ehil ve erbabına aittir (Safî, 2005: 59-60).

Rize'ye ulaşım ve nakliye deniz yoluyla mümkündür. Yirminci yüzyıl başında ise sadece tahta iskelesi mevcuttur (TVS, 1902:165). 1889 ve 1892'de inşa edilen iki ahşap iskelenin yetersizliği nedeniyle, özellikle Rizeli tüccarların demir iskele talepleri yirminci yüzyıl başlarına kadar giderilmemiştir. Rize iskelesinin ticari gelir bakımından diğer Karadeniz iskelelerine oranla daha az gelir getirmesi belki de bu gecikmenin nedeni olmuştur (Dıgıroğlu ve Albayrak, 2013: 99-115).

⁴³ Çalışma boyunca günümüzde anlaşılmayacak derecede yoğun Osmanlıca cümleler, ana metne sadık kalarak sadeleştirilerek ve imla düzenlemeleriyle aktarılmıştır. Daha sade olan doğrudan alıntılarda bazı kelimelerin anlamları köşeli parantez [] içinde verilmiştir.

Belki de bölge coğrafyasından “en iyi yararlananlar” eşkıyalardır. Hobsbawm (1995b:15) eşkıyalığın dağlar, yüksek ovalar, ormanlar ve dar geçitli engebeli yöreler gibi ırak ve ulaşılamaz bölgelerde görüldüğünü, endüstrileşme öncesinin gelişmemiş yollarında kol gezdiğini belirtir. Trabzon Vilayeti sınırlarındaki yerleşim alanlarında yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden eşkıyalık vakaları da sosyal ve ekonomik sorunların bir başka sonucudur.⁴⁴ Yüksel (2013:115- 130)’e göre bölgede gerek Osmanlı döneminde, gerek Milli Mücadele yıllarında, gerek Cumhuriyet döneminde halk ve hükümetler tarafından eşkıya olarak nitelenen çok sayıda isim bulunmaktadır. Rize’nin en ünlü eşkıyası 1910’da öldürüldüğü bilinen Sandıkçı Şükrü’dür. Bayrak (1985:190- 193) Sandıkçı Şükrü’nün fakirlere bir şey yapmaması, zenginlerle mücadele etmesi yüzünden halk tarafından da sevilip desteklendiğini aktarır. Gümüş ve Erkan (2012:46); 1911-1913 yıllarında Lazistan Sancağı’nın merkezi Rize kazasında kaçak olarak silah taşıma ve tüfek çalma ile ilgili kayıtların yanı sıra adam öldürme ile ilgili kayıtların çokluğunu bölgede güvenliği tehdit eden unsurlar ve boyutları çerçevesinde değerlendirirler.

Eşkıyalık, ülkelere göre farklılıklar gösterse de olgusal nedenlerinde ortak noktalar bulunur. Yetkin (1997:4)’e göre yeryüzünde yaşanan savaşların, ayaklanmaların, eşkıyalığın, başkaldırıların temel nitelikleri farklı olsa da, doğuş nedeni evrensel, tektir. Bunların temelinde yatan sosyo-ekonomik nedenlerdir. Hobsbawm (1995b:16)’da eşkıyalığın ekonomik krizin görüldüğü ve halkın çok yoksul düştüğü dönemlerde yaygınlaştığını belirtmektedir. Örneğin Rize halkı 1850 yılında bütün vergilerini tam olarak ödemiş, hatta 1851 yılında kazanmadıkları gelirin vergisini de

⁴⁴ Hobsbawm (1995b)’a göre, sosyal eşkıyalık tarihin en yaygın en evrensel, toplumsal olaylarından biridir. Toplumsal olarak kapitalist ya da endüstriyel toplum biçimleri ve akrabalık bağlarının çözülerek tarımsal kapitalizme geçiş aşamasında bulunan bütün toplumlarda görülür. Sosyal eşkıyalığı üç biçimde görülebilir: Erdemli eşkıyalar ya da Robin Hood, haydut adıyla adlandırılan ilkel direnme ya da gerilla grupları ve terör yaratan öcalıcılar. Sosyal olmayan eşkıyalar ise; savaş ve savaş sonrası gibi karışıklık dönemlerinde sayıları artan asker kaçakları, eski askerler, çapulcular gibi istemeyerek toplum dışı olmuş köylüler sosyal ve sosyal olmayan eşkıyalık arasındaki zincirin halkasıdır. Bu tip adamlar sosyal eşkıya gruplarına ayak uydurabildikleri gibi sosyal olmayan gruplara da uyum yapabilirler fakat bu gruplara geldikleri ortamın değer yargılarını da beraberlerinde getirirler.

peşin ödemiştir. Aynı yıllarda; 1853'te ise Trabzon Valiliği tarafından Rize kazası eşkıyaları ve eşkıyalara yardım, yataklık eden sülale isimlerinin uzun bir liste oluşturduğu görülmektedir (Safi, 2007: XXII -XXXI). Vergisini peşin ödeyen halkın aynı zamanda eşkıyalara yardım ve yataklık ederek “yasa dışı bir eylemin” içinde olmalarındaki derin çelişki; eşkıyalığın oluşumuna neden olan toplumsal ve ekonomik sorunlara referansla açıklanabileceği gibi toplumun devlet karşısında güçsüz olduğu hegemonik anlatısının “görünen” olduğunu ve “gizli senaryolar” ın varlığına da işaret eder. Ayrıca eşkıyalığın varlığı siyasal iktidarın gözünde burada yaşayan halkın kontrol altına alınması ve bölgede sosyo- ekonomik düzenlemelerin gerekliliğine de işaret eder. Lakin bu dönemde toplumsal hayatın düzenlenmesi tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Zira ulus devletin kuruluş dönemlerinde bu sosyal huzursuzluklar devam etmiştir.

Bölge de güvenlik sorunlarının giderilmesi, halkın itaat altına alınmasının zor kullanarak mümkün olmayacağı bilinir ve padişaha aşağıdaki satılar yazılır:

Memleketimizde ve bilhassa Rize sancağında asayişin sağlanması zorla mümkün görülmemektedir. Belki buradaki insanların asayişlerinin sağlanmaları ve itaat altına alınmaları onların refah derecelerinin yükseltilmesiyle olur. Bu da memleketin tümünün ıslahına çalışmakla meydana gelir. Bundan dolayı ıslahat hareketlerinin bir an önce başlaması gerekmektedir. Bu düşünceler doğrultusunda Rize sancağının ıslahı ve kalkınmasının sağlanması, istikrarlı, kararlı ve yapıcı bir hükümetin varlığına ve yöre insanın işlerinin ve kazançlarının teminine bağlıdır. Çünkü bu şekilde yapılan icraat, insanların medeniyetten istifade etmelerine, medeniyetten lezzet almalarına sebep olacaktır. Bu da medeniyetin ilerlemesine, halkın daha düzenli yaşamalarına, hatta böyle bir hayata meyletmelerine, dolayısıyla devlet ve millet arasında sıcak bağların kurulmasına sebep olacaktır (Safi, 2005:60).

Yukarıdaki satırlar da belirtilen devlet- toplum ilişkisinin kurulması, devletin toplumsal düzeni sağlaması ve güvenlik sorunlarının çözümünün ancak halkın ekonomik refahının sağlanmasıyla mümkün olduğu fikriyatıyla, son derece önemlidir. Bu satırlarda dikkat çekici olan, iktisadi tedbirlerin alınmasıyla devlet-toplum ilişkisi kurulabileceğinin, zor kullanılarak Rize (Lazistan) Sancağı halkına herhangi bir uygulama yaptırılamayacağı erken dönem tespitleridir. Lakin yukarıda da belirttiğimiz gibi imparatorluk döneminde bölgenin sosyal ve ekonomik gelişimine dair bütünlüklü bir perspektif geliştirilememiştir. Ulus devletin kuruluş yıllarından itibaren merkezi

devlet ise belirli bir plan ve perspektif doğrultusunda belirli kalıplar içeren bir müdahaleciliği hayata geçirmeye çabalamıştır.

3.3 Tarım Dışı Üretim

Üretim ve yeniden üretim sürecine yetmeyen mekânın olumsuzluğunun bir başka üretim faaliyetine olanak sağladığı görülmektedir: Tekstil ürünleri imalatı. Geleneksel adı Rize bezi (feretiko) olan bu tekstil ürününün tarihi on dokuzuncu yüzyıl öncesine dayalıdır. Rize bezinin hammaddesi yine yörede yetiştirilen kenevirdir.⁴⁵ 1817-1819 yılları arasında Karadeniz kıyılarını gezen rahip Bijiçkyan (1969:61) Rize’de yetişen kenevirin ince ve çok iyi cins olduğunun her yerde bilindiğini belirtir. Fransız konsolosu 1868’de Rize köyünün en önemli ihraç ürününün “Rize bezi” olarak adlandırılan ve üç ayrı kalitede üretilen bir kumaş olduğunu aktarır: Birinci kalite saf ketenden üretilir, diğer ikisi pamukla karışıktır (Akt. Meeker, 2005: 109). Rize’de üretilen 40 farklı tür kumaş vardır ve Altınbaş adı verilen en kaliteli dokuma, şehirde dokunan en ucuz kumaşların 17 katı fiyata satılmaktadır (Quataert, 2011:177). Keten bezi dokumalar 1869’da Rize kaza ve köylerinde senede tahminen yirmi bin top, 1870’de tahmini olarak kırk bin top miktarda üretilmektedir (TVS, 1869:185; TVS, 1870:223). Rize kazası ve köylerinde üretimi yapılan dokumalar Erzurum, Bağdat, Arabistan ve İstanbul’a Trabzon üzerinden ihraç edilmektedir (TVS, 1869/1993:185). 19. yüzyılda Rize’nin keten dokuma üretimi miktar olarak çarpıcı bir artış gösterdi, ama değer olarak belki de pek artmadı.⁴⁶ Feretikonun oldukça yaygın bir üretim alanı olduğu görülmekle birlikte işgücü sayıları ve dokumacıların gelirleri hakkında bilgi sınırlıdır. Peysonnel (1787:67-68) 1780’lerde Rize kasabasında dört, civar köylerdeki on iki

⁴⁵ Hut (2012:9,10)’a göre; yurt dışında ‘Trabzon keteni’, yurt içinde ise ‘Rize bezi’ olarak şöhret kazanan bu dokumanın hammaddesi aslında keten değil Hint keneviridir... Liflerinden ve tohumundan yararlanılan kenevir bitkisinin sapından çıkarılan life kendir denir; ancak halk arasında bitkinin asıl ismi olan kenevir yerine daha çok kendir ismi kullanılırdı.

⁴⁶ 1830’ların ortalarında, çeşitli kalitelerde yıllık keten dokuma üretimi ortalama 75.000 top düzeyindeydi. 1890’lara gelindiğinde, üretim hacmi iki katına çıkmıştı. 20. yüzyılın ilk on yılında da üretim hacmi belli bir artış (yaklaşık yüzde 8) gösterdi. 20. yüzyılın başlarında, en iyi kalite keten dokuma üretimi 12.500 top düzeyine ulaşıyordu, topların her biri 40-100 kuruş arasında satılıyordu. İkinci kalite keten dokuma üretimi ise, her biri 11-12 kuruş olan 150.000 top düzeyindeydi (Quataert, 2011:115).

kumaş üreticisine atıfta bulunur (Akt. Meeker, 2005:109). Hut (2012:2) ise bu küçük ölçekli imalathanelerin dışında hemen her evde feretiko dokunduğunu belirtmektedir. Feretikonun imalat aşamalarında gereken emek yoğunluğu ve imal edilen miktarların yüksekliğiyle birlikte düşünüldüğünde iş gücü sayısının yüksek olması mümkündür.⁴⁷ Rize bezinin imparatorluğun geniş bir coğrafi alanı kapsayan iç pazarına yönelik ihracatı; Durmuş Efendizade Hacı Abdülhamid Efendi, Rize ayanı Tuzcuoğlu Memiş Ağa, Mataracızade kardeşler (Mustafa Hulusi Efendi) gibi yerel tüccar sınıfını da oluşturmuştu (Hut, 2012:20-24). Ayrıca Meeker (2005:236), Rizeli Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın Rize civarında önemli bir endüstri haline gelen keten ve kenevir imalatı ve taşımacılığı yaptığını; köylülere üretim için avans verdiğini böylece köylülerin de vergilerini ödeyebildiklerini aktarmaktadır.⁴⁸ Pamuk (2007:209) on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da geleneksel el tezgâhlarında çalışanların düşük ücretlerle yetinmek zorunda kaldıklarını Quataert (2011:116) ise, keten ürünlerinin benzersiz niteliğine rağmen, Rizeli dokumacıların (diğer Osmanlı tekstil üreticileri gibi) fiyatları düşürerek rekabeti sürdürdüklerini, 1896 ile 1910 yılları arasında, fiyatların genel olarak yükseldiği bir dönemde, en iyi kalite Rize keten kumaşının birim fiyatının neredeyse üçte iki oranında azaldığını, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında Rizeli dokumacıların gerçek gelirlerinin büyük ölçüde düştüğünü belirtir.

Rize'de toplumsal ve iktisadi alanın bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde; geleneksel el sanatı ve tek ihraç ürünü feretikonun; imalatındaki yoğun emeğe karşılık elde edilen gelirin yetersiz olduğu görülmektedir. 20. yüzyıl başında feretikonun ticari önemini yitirmesinin; Birinci Dünya Savaşı'nın ardından temel geçim kaynaklarındaki

⁴⁷ Karpat (2010:437) 1894/95'de Trabzon Vilayetinde ticaret ve sanayi (el sanatları) alanında çalışanların sayılarını 577.000 olarak vermektedir.

⁴⁸ Meeker (2005:236-241) "Bölgesel seçkin" olarak nitelendirdiği Rizeli Tuzcuoğlu Memiş Ağa'yı şöyle tanımlar: "Sosyal oligarşinin iktidar sahiplerinden biri, bir girişimci, tefeci, vergi tahsildarı ve nihayetinde bir devlet görevlisidir". 1814'ten 1817'ye kadar, Rize, Of ve Sürmene kazalarının ağalarını ve ayanlarını Trabzon valisi Hazinearoğlu Süleyman Paşa'ya karşı ayaklandırmış, 1817'de yakalanıp idam edilmiştir. Trabzon valisi Hazinearoğlu Süleyman Paşa zaman zaman Rizeli Tuzcuoğlu Memiş Ağa'dan borç para almaktadır. İkisi arasındaki düşmanlığın bir diğer nedeni ise rekabet eden otorite ve ticaret hiyerarşilerinin lideri olmaktan kaynaklanmaktadır". Bijiçkyan (1969:62)'ın tarifıyla de "bir kral gibi kuvvetli ve nüfuz sahibi" dir.

sıkıntıyla köylülerin kendir ekilen arazilerini mısır ve sebze üretimi için azaltmaları, geleneksel el sanatı ürünü olan Rize bezinin, fabrika üretimi tekstil ürünlerinin ucuzluğu ve kolaylığına karşı rekabet edememesi gibi pek çok nedeni bulunmaktadır. Hut (2012:25)'a göre 1933 yılında çıkarılan bir kanunla münhasıran esrar yapmak için kullanılan kenevir ziraatinin yasaklanması fazla bir etki yaratmamış ancak çay faktörü, keten dokumacılığına belki de en büyük darbeyi indirmiştir. 1940'lı yıllarda bölgede ziraatına başlanan çayın ekonomik değer kazanmasıyla birlikte üretim alanlarının hızla artması kendir tarımına ayrılan sahaların iyice daralmasına neden olmuştur.⁴⁹

Gerçekten de ulus devletin çay tarım ve sanayine sunduğu iktisadi teşvikler feretiko üretiminin giderek kaybolmasına neden olmuştur. Doğal olarak Rizeliler de daha çok kazanç sağladıkları ve feretikoya nazaran çok daha az zahmetli olan çay tarımını tercih etmişlerdir. Ayrıca feretiko hammaddesinin ekim alanı sınırlıdır. Oysa çay tarımı için gerekli iklim koşullarının varlığı mekânsal yayılıma olanak vermektedir.⁵⁰

3.4 Ulus Devlete “Miras”

Yirminci yüzyıl başında Lazistan (Rize) Sancağı halkı tarım arazilerinin nüfusun temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetersizliği nedeniyle; gelirlerini imparatorluk sınırları içindeki şehirlere, kasabalara ve deniz yoluyla da Rusya, Kafkasya, Bulgaristan ve Romanya'ya giderek elde ediyorlardı. Özellikle Rusya'yla olan yakın ilişkileri

⁴⁹ Elbette bunlar feretikonun eski önemini koruması için çalışmalar yapılmadığı anlamına gelmiyor. Rize bezleri 1941 yılında İzmir fuarında sergilenmiş, üretim için siparişler alınmıştır. Merkez ve köylerde 2000'e yakın tezgahta üretimi yapılmaktadır (Işıkdemir, 1 Mart 1941). 1942 yılında Rize Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifi kurulmuştur (Rize Gazetesi, 2 Mayıs 1942).

⁵⁰ Bölgede feretiko dışındaki üretim alanları; iplik, balmumu, bal, tereyağı, peynir, limon, portakal ve balıkağıdır (Bijçıkyan, 1969: 62). Hatta narenciye satışlarından elde edilen gelir önemli bulunduğu için fidanlarının ihracı dahi yasaklanmıştır: 1895'te Rusya'nın Kutayis (Kutasi ve Gürcistan) şehirlerinden gelenlerin Rize'den portakal ve kebbad fidanlarını Kutayis'e götürme ve orada yetiştirme taleplerine Osmanlı devleti kurumlarının kararları; ihraç edilen ağaçlardan başlangıçta bir gelir edileceği ama ileride bunun bölge ekonomisine zararı olacağı, zaten fakir olan halkı iyice yoksullaştıracacağı yönünde olmuştur (Rize'ye Ferman, 2011).

nedeniyle Lazistan Sancağı'nda halk alış verişlerinde dahi Rus rublesi kullanılmaktaydı (Marr, 1910/2016:90).⁵¹

Bölgenin jeolojik yapısı tahıl ekip biçmeye elverişli olmadığı için, yöre halkı başlıca gıda maddesi olan şeker, un ve diğer ihtiyaçlarını bu komşu ülkede çalışarak sağlama yolunu bulmuştu... Denize yelkenle ve takalarla açılarak, karşı tarafa ulaşmak daha kolay oluyordu. Zaten yaşamlarının bir kısmını denizden balık avcılığı ile sağlayan bölge erkeği orta çaplı deniz tekneleri yapımında çok ustalaşmıştı. Kayığına atlayan, yelkenini rüzgâra göre ayarlayarak Karadeniz'in öbür kıyılarına, hatta Romanya ve Kırım topraklarına kadar uzanabiliyor, dönüşte de Romanya'dan veya Ukrayna'dan mısır, un gibi yiyecek ve giyecek malzemesini evine taşıyordu. Bu insanların Moskova'ya Rusya'nın iç taraflarına ve Polonya'ya kadar uzandıkları da oluyordu. Oralarda kazandıkları manatlarla her türlü ihtiyaç malzemesini satın alıyor, kendi tekneleriyle beraberlerinde getiriyorlardı (Zihnioğlu, 1998:13).

Toplumsal hayatın yeniden üretimi emek gücü göçüyle sağlanırken Birinci Dünya Savaşı'nda bölgede yaygın kullanımı “muhacirlik” olan göçler de toplumu derinden etkilemiştir. Rusların, 1915'te başlayan Rize ve çevresindeki işgali ilerledikçe göçlerde artmış, Artvin, Borçka, Rize, Of ve Sürmene'den göç eden halk önce Trabzon ve Akçaabat'ta birikmiş, Trabzon' da işgal edilince vilayet merkezi Ordu'ya taşınmış, insanlar bu defa Giresun, Ordu, Samsun, Sinop ve işgalin olmadığı başka illere gitmek için yollara düşmüştür (Arslan ve Usta, 2016:206-207).

Çayeli'nde olan bütün işyerleri yağmalanmış idi. Bir haber geldi. Ruslar bu akşam işgal edecek diye. Oradan kalktık. Çoluk çocuklarla yola koyulduk. Kaptanpaşa Şenoz deresini geçtik. Burada bir sürü muhacir kaynıyordu. O akşam ateş yakıp ümitsiz bir şekilde bekliyorduk... Babam Rusça biliyordu. Nöbetçilerin yanına gidip selam vererek yanına gitti. 'Çoluk çocuklarla perişan bir haldeyiz. Muhacir nasıl gideceğiz' dedi. Nöbetçi babama 'Naçalığa gidip izin belgesini alın size hiç kimse dokunamaz' dedi. (Rus işgalinin Rize tanıklarından Fehmi Sümer'in anlattıkları, Topaloğlu, 1997:34-35).

İşgalin tanıkları kendilerine kötü davrananların Rus askerlerinden ziyade, Rus ordusu içindeki Ermeniler olduğunu, Rus komutanlarının da buna taviz vermediklerini dile getirmektedirler (Kesici,2013: 146-150). Rus İşgali'nin olumsuz bir deneyim olduğu açıktır. Lakin “Rus zulmü” yerine kimi görüşmelerde “Ermeni zulmünün” öne çıkarılması bir soruyu beraberinde getiriyor: Bölge halkının Rusya'yla emek göçü yoluyla olan kurduğu iktisadi ve toplumsal ilişkilerin etkisiyle “korumacılık” hissiyatının oluştuğu düşünülebilir mi? Ne yazık ki bu soruya; bölgede akademik

⁵¹ 1911-1913 yıllarında 90 Ruble borcun karşılığı 1125 kuruş olduğu sicillerde görülmektedir (Erkan, 2010:64). 1 Ruble= 12,5 kuruş.

düzeyde sözlü tarih araştırmalarının yapılmamış olması nedeniyle bugün yanıt veremiyoruz.

Ülke içi göçlere paralel olarak Rus şehirlerinde bulunanlarda ayrılmak zorunda kalmışlardır. Hut (2013:89) bu şehirlere gidenlerin oralarda dükkan, kahvehane, fırın ve mağaza sahibi olduklarını, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus şehirlerinde bulunan Rize Aron (Sütlüce)- Mağaloğlu gurbetçilerin 1915 yılında özellikle Batum ve Nevarusya şehirlerindeki bütün mal ve mülklerine el konulması üzerine, her şeylerini bırakarak Rize'ye dönmek zorunda olduklarını; Arslan ve Usta (2016:200-203)'da Rize'ye göç etmek zorunda kalanların kayıtlardaki bilgilerinden geldikleri yerlerde iyi bir yaşam standardına sahip olduklarını belirtirler.

Rusya'da 1917'de Sovyet Devrimi gerçekleşince Sovyet iktidarı tüm cephelerde ateşkes ilan ederek, savaştan çekilir (Potyemkin ve diğerleri, 2009:372-373). Doğu Karadeniz Bölgesi'nden ayrılmaları ise 1918'ü bulur. İki yıllık göç sürecinden sonra evlerine dönebilen halkın hayatı eskisinden de zor koşullarda devam edecektir.

Trabzon ve yöresinin halkı, bölgenin kurtarılmasından sonra da Rus tahribatının büyüklüğü nedeniyle başta açlık ve salgın hastalıklar olmak üzere büyük sıkıntılarla karşılaşır. Özellikle, yurdun dört bir yanındaki muhacirlerin de gruplar halinde dönmeye başlamaları bu sıkıntıları daha da artırır. Osmanlı yönetiminin aldığı bazı kararlarla, gösterdiği bir takım çabalara rağmen ülkenin genel şartlarının elverişsizliği yüzünden yeterli yardımlar yapılamamış, bölge halkı, karşılaştığı felaketlere uzun süre kendi imkânlarıyla göğüslemeye çalışmıştı. Bölge halkı işgalden ve işgal sonrası giriştiği bu yaşama mücadelesinden nüfusunun yaklaşık üçte birini kaybederek çıkabilmişti (Özel, 2012: 36).

Diğer yandan Sovyet Devrimi'nin ardından çalışmak için Rusya'ya gitmek eskisi kadar kolay olmayacaktır. Henüz devrimin başlangıcında dönemeyenler de olmuştur.

Dedem, çalışmak için Rusya'ya gitmiş. Ama ihtilal olunca orada kalmış. Gelmek istemiştir ama bırakmamışlardır. Zaten kapı bir kapandı o kapanış, kimse ne gidebildi, ne gelebildi (2. Katılımcı, erkek, emekli işçi, üretici).

Sovyet Devrimi öncesi Rizeliler için geçim kaynaklarına ulaşmadaki “sınırsızlık” devrim sonrasında “sınır” dır.⁵² Dolayısıyla toplumsal ve ekonomik hayat olumsuz yönde etkilenir. Lazistan Sancağı halkı neredeyse iki yüzyıldır çalışmak için gittikleri, kültürlerini tanıdıkları, dillerini öğrendikleri, mal mülk sahibi oldukları şehirlere gitme olanağından mahrum kalır. Çetiner (1968:44-46) Sovyet Devrimi’nden en büyük zararı Karadeniz’de Rize’nin gördüğünü, Rusya’dan dönenlerin, karınlarını doyuracak iş bulamayıp bu defa çalışmak için İstanbul’a doğru gitmeye başladıklarını belirtmektedir.

Sunduğumuz temel verilerle değerlendirdiğimizde Rize; doğal mekânın toplumsal yapıya egemen olduğu tarım toplumlarının temel özelliklerini göstermektedir. Lazistan Sancağı’nda mekânın sınırlılıkları nüfus yoğunluğu bir araya gelince ekonomik ve toplumsal sorunlar ortaya çıkmış, halk bu sorunu emek gücü göçüyle, kalanlar ise sınırlı mekânda feretiko üretimine, narenciye ürünlerine yönelerek ya da denizden yararlanarak aşmaya çalışmıştır.

Rize’de eşkıyalıklara eklenen Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan çeteler, insanların güvenliğini tehdit eden boyutlara ulaşmıştır. İki yüzyıldır süren emek gücünün kalıcı olmayan göçü; gıda kıtlıkları, savaşlar, işgaller, güvenlik sorunlarıyla birlikte kalıcı göçlere dönüşmeye başlamıştır.

Dolayısıyla Rize ulus devlet kuruluş yıllarına; yukarıda belirttiğimiz pek çok sorunun yanı sıra azalan ve azalmaya devam eden Türk nüfusuyla girmiştir.

Diğer yandan çok açıktır ki, “merkez” e uzak, sınıra yakın ama sınır ticaretinin, kara yolu ulaşımının ve liman ticaretinin önemli boyutlarda olmadığı; deniz yolu ulaşımının iki tahta iskeleyle gerçekleştirildiği hatta kentte üretilen feretiko ihracatının dahi Trabzon üzerinden yapıldığı bir mekân sermaye açısından yatırım yapılacak cazip bir coğrafi mekân değildir. Mekânın sermaye birikimine hazırlanması devletin üretim

⁵² Sınır kapısı Sovyet Devrimi’yle kapanır. Ancak Türkiye ile Gürcistan arasındaki sınırda resmi üç önemli tarih var: Sınırın çizildiği 1921 yılı, geçişlere tamamen kapatıldığı 1937 yılı ve yeniden insan ve araç trafiğine açıldığı 1988 yılı (Akyüz, 2014:88).

ilişkilerindeki etkili rolüyle mümkün olacak ancak bu süreç uzun yıllar alacaktır. Bu dönem çayın ekonomi politik tarihinin başlamasıyla açılacaktır.

Bir sonraki bölümde Karadeniz'in hırçın dalgaları ve bölgenin coğrafi yapısına benzerliğiyle isyana meyilli olduğu siyasal iktidarlarca bilinen bu toplumun, ulus devletle birlikte “uysallaşarak” itaatkârlaşmasında “örülen taşların” izlerini arayacak ve milliyetçiliğin bölgedeki gelişimini ve artan hakimiyetini devletin çay tarım ve sanayisindeki etkin rolünün doğurduğu maddi ve toplumsal sonuçlar bağlamında değerlendireceğiz. Devletin bölgedeki etkin iktisadi rolünün doğurduğu sonuçların aynı zamanda bölge insanının milliyetçiliğin şekillenmesinde ve yeniden üretiminde özneleşeceği bir alan açtığı düşüncesiyle ilerleyen bölümler aynı zamanda “sıradan insanların” ve onların kolektif eylem ve eğilimlerinin “yapıcı” rolünü de ortaya çıkarmaya çalışacak.

IV. BÖLÜM

4. ÇAYIN EKONOMİ POLİTİK TARİHİ I

Çayın ekonomi politik tarihinin birinci bölümünde devletin çay tarım ve sanayinde uyguladığı ekonomi politikalarla milliyetçilik inşası, ulus devlet kuruluş yıllarından başlayarak 1980'lere kadar ele alınmaktadır. Bu kapsamda çayın özgün nitelikleri, ardından imparatorluk döneminde çay tarımı çabaları aktarılmaktadır. Çayda devlet tekeli dönemi başlığında ise çay tarımı ve sanayisinde devletin uyguladığı ekonomi politikaları toplumsal karşılıklarıyla değerlendirilmektedir.

4.1 Osmanlı Dönemi'nde Çay Tarımı İçin Mekân Arayışları ve Üretim Denemeleri

Osmanlı'nın son dönemlerinde çay üretimi için çabalar Cumhuriyet dönemine yansımış olması bakımından çayın ekonomi politik tarihinde dikkate alınmalıdır. Çayın içimlik serüveni, toplumsal tüketim kalıpları arasına girdiği Tanzimat Dönemi'yle başlar.⁵³ Kuzucu (2012:58-527)'ya göre çay Tanzimat'a kadar toplumun birkaç asırdır uzaktan aşına olduğu bir madde olmakla birlikte, bugünkü anlamda tüketilmesi alışkanlığının geniş kesimlere yayılma ve yerleşme sürecini bu dönemden itibaren başlatmak gerekir. Osmanlı ülkesine İran ve Rusya üzerinden giren çay içme alışkanlığı ardından, İstanbul'da kendi kamusal mekânlarını da yaratmış, kahvehaneler ve kıraathanelerden sonra çayhaneler açılmaya başlanmıştır. Pamuk (1985:659)'a göre 1911-1913 yılları arasında içinde çayın da olduğu gıda maddelerinin (hububat, un, pirinç, şeker, kahve, çay vb) toplam ithalat içindeki payı %31-38 arasındadır. İstanbul merkezli çay tüketiminin Anadolu'ya, köylere yayılmasının daha geç bir zamanda olmasının nedeni genel tüketim politikalarında görülebilir. Getirilen malların, örneğin, Bağdat'tan gelen kahvenin, Bursa ipeğinin, derilerin, ayakkabıların, zeytinyağının yayınlanan genelgelerle önce İstanbul'a yollanması istenmekte, Saray'ın ihtiyacı

⁵³ Çayın nasıl içileceği, sunumu, yararları, yetiştiği bölgeler gibi bilgiler içeren, çayı tanıtan bu eserlerin en bilineni çay içme tutkusuyula dostları tarafından "Çaycı" olarak anılan Seyyid Mehmed İzzet Efendi'nin 1878 yılında yazdığı Çay Risalesi'dir (Seyyid Mehmed İzzet Efendi, 1878/2014).

karşılandıktan sonra diğer kentlere satılmaktadır (Köymen, 2007:77-78). Ali Rıza Erten[Ertem]'in ⁵⁴ tespit ettiği rakamlara göre İstanbul'da 1919-1923 yılları arasındaki ithal çay miktarları: 1919: 527.586, 1920:433.550, 1921:127.103, 1922:120.430, 1923:670.930 kilogramdır (Kaçar, 1987:5).

Çay, su gibi yaşamsal bir ihtiyaç olmamasına rağmen toplumsal tüketimiyle günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de talep edilen bir içecek “mertebesinde” dir. Tüketim boyutuyla tanınan çayın, üretiminin yapılması için de Osmanlı döneminde çabalar olmuştur. Zira Tanzimat Dönemi (1839) ve sonrasında imzalanan ticaret anlaşmalarıyla Osmanlı Devleti, kapitalist Avrupa sermayesiyle daha yakından ilişki kurmuştur. Bu bakımdan Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 1838’de imzalanan Baltalimanı Ticaret Anlaşması dönüm noktalarından biri olarak; Avrupa ve dünya kapitalist ekonomi mantığıyla bütünleştiği, Osmanlı pazarları ve hammaddelerinin Avrupa ticaret ve sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılması için gerekli yasal çerçeveyi sağlayan ilk anlaşmadır (Keyder, 1985:642; Pamuk, 1985:653). Anlaşma aynı zamanda Osmanlı’nın rolünü gıda hammadde, hammadde tedarikçisi ve mamul malların tüketicisi olarak belirledi. Hükümet, devletin modernleşmesini ve bekasını sürdürmek için gittikçe artan bir şekilde tarımsal gelişmeye başvurdu. II. Abdülhamit döneminin hâkim görüşü - ticari, esas olarak da ihracat odaklı bir tarımın geliştirilmesi- bu serbest ticaret bağlamında var oldu (Quataert, 2008:32). Osmanlı toplumunun sosyo- ekonomik yapısının değişiminde önemli bir dönüm noktası olan Tanzimat’la birlikte tarımda meta üretimine geçişin ön koşulları yaratılmış, üniter para sistemiyle birlikte, para ve kredi sistemleri oluştu ve iç ve dış ticaretin gelişimi için yasal, kurumsal düzenlemelere gidilmiştir (Toprak, 1985:1341). Quataert (1985:1556-1562) göre, bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıl boyunca da

⁵⁴ Arşivlerde bazı özel isimlerin, farklı kaynaklarda farklı biçimde ya da yazım hatasıyla kullanıldığını gördük. Bu nedenle isim ilk kullanıldığında, köşeli parantez içinde [] diğer kaynaklardaki kullanımları belirtilmiştir.

çok büyük ölçüde tarıma bağlı kaldı. Osmanlı vergi gelirlerinin çoğunluğunu tarımsal nüfustan toplanan dolaysız ve dolaylı vergiler sağlıyordu:

Ancak 1880 ve 1890'larda, Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşundan, Osmanlı mali özerkliğinin büyük ölçüde ortadan kalkmasından sonra, Osmanlı ekonomisinin en kazançlı kesimleri doğrudan Avrupa denetimine girmişti. Dahası, ithal ikamesi stratejileri benimsenmemiş, ilgi odağı daha çok Osmanlı tebasının gereksindikleri değil, Avrupalı tüketicilerin gereksindikleri malların üretimi olmuştu. Devletin tarım geliştirme programlarının ilk hedefi Avrupa'ya ihracatın artırılması olarak belirleniyor, bu da Osmanlı üreticilerini dış ekonomik güçlere daha çok bağlıyordu (Quataert, 1985:1556-1562).

Tanzimat Dönemi sonrasında ziraat alanında yapılan çalışmalara baktığımızda yeni ziraat kurumlarının açıldığı ve ziraatçi kadroların yetiştirildiği görülür. Quataert (1985)'a göre; on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın dünya ekonomisiyle ilişkileri derinleştikçe yönetimin tarım politikalarına ilgisi somutlaşmış; buna bağlı olarak da tarımsal gelişme programları daha ayrıntılı ve daha başarılı olmaya başlamıştır. Tanzimat'la birlikte gündeme gelen sanayi-zirai ürünlerinin yetiştirilmesinin teşviki ile tarım alet ve tekniklerinde modernleşme düşüncelerine paralel olarak, ürün yetiştirecek ve tarımda modern aletleri kullanacak kalifiye ziraatçi yetiştirmek amacıyla okullar açılmıştır (Çeşme, 2014).⁵⁵ II. Abdülhamid döneminde açılan ve 13 Ekim 1892'de modern tarım kuram ve uygulaması üzerine eğitim vermek için ilk öğrencilerini alan İstanbul, Halkalı Ziraat Mektebi merkezi ve en önemli kurumdur. Artık Osmanlı Devleti'nde özellikle 1892'den sonra tarım alanında gereken eğitim ve uzmanlığa sahip görevlilerce yürütülen bir devlet programı, tarımsal değişim sürecini belirlemeye başlamıştır (Quataert, 1985).

Bu girişimlerle Osmanlı'da ithal edilen ürünler arasında yer alan çayın üretilmesi için ilk çalışma 1888 yılında Çin'den getirilen tohumlarla Bursa'da yapılmış, 1892 yıllarında tekrarlanmış fakat çayın yetiştirileceği kent yanlış seçildiği başarısız olunmuştur (Kaçar, 2010:3; Tekeli, 1962:101). 1895 yılında Ziraat Nezareti, Batum ve

⁵⁵ Ziraat okullarının açılış- kapanış tarihleri: Ziraat Tâlimhânesi (1848-1852), Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi (1881-1884), Selanik Ziraat Mektebi (1887-1912), Bursa Ziraat Amelîyat Mektebi (1891-1928), Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi (1892-1928) (Çeşme, 2014:46).

Japonya'dan gelen bir miktar çay fidanını ziraat okulları ve örnek tarlalara dağıtımış, çay ekimiyle ilgili deneyler ilave miktarlarda Rusya tipi çay türlerinin nezaret tarafından üreticilere dağıtılmak üzere sipariş edildiği 1899 yılına kadar devam etmiş, 1899'da Aydın ziraat müfettişi tarafından Aydın, Denizli Afyonkarahisar civarında içlerinde çayın da olduğu keten, hayvan yemi, pirinç, patates, sebze, kahve, fındık gibi ürünlerin deneysel ekimleri için verimli tarlalardan geçici olarak faydalanılmıştır (Quataert, 2008:116- 256).Bu yılların çayla ilgili en önemli girişimi, Halkalı Ziraat Mektebi hocası Ali Rıza Erten [Ertem] Bey'in, 1917 yılında Ziraat Nezareti'nce Batum'un zirai yapısını incelemek üzere görevlendirilmesidir (Tekeli, 1976:16; Hatipoğlu, 1939:13). Yazdığı 91 sayfalık rapor; şiml-i şrki Anadolu ve Kafkasya'da Tedkikt-i Ziriye (Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasya'da Tarımsal İnceleme)'nin nemi, Batum'un iklim koşullarıyla Doğu Karadeniz'in iklim koşullarının benzerliğinin tespit edilerek, bilimsel anlamda çay yetiştiriciliğinin nerede ve nasıl olması gerektiğini belirten ilk eser niteliği taşımasıdır (Arer, 1969:59-60; Kaçar,1993:4). Ali Rıza Erten'in yazdığı bu çok önemli raporun kâğıt üzerinde kalmasının bir nedeni Birinci Dünya Savaşı ve savaş sonrası koşullarıdır (Tekeli, 1976:17). Diğer yandan Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu durumun yanı sıra dünya kapitalizm krizinin de yansımasıdır. Akarlı (1985:1293)'ya göre II. Abdülhamid döneminde, 1878-1900'de bütün dünyada büyük iktisadi buhranın hüküm sürmesi sonucunda; Osmanlı ülkesindeki en büyük etkisi dışsatım ürünlerinin önemli bir kısmının dünya piyasalarındaki fiyatlarının ve rekabet gücünün büyük bir düşüş gösterdi. Öteki lkeler, dışalım gümrük duvarlarını yükselterek kendilerini buhrana karşı bir ölçüde korurken, kapitülasyonlar yüzünden Osmanlılar bunu da yapamadılar. Yatırımlar durdu, tarımsal üretim düştü, devlet gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturan tarımsal vergilerin toplanması aksamalara uğradı.

Sonuçta ayın Osmanlı dönemi; gerek iç pazara gerekse dış pazara ürün sağlamak amacını taşıyan coğrafi mekân arayışları dönemidir. Bu bakımdan ay; Batı

Anadolu’da on dokuzuncu yüzyılda ihracatı yapılmaya başlanan pamuk ve Fransız sermayeli bir şirket, Reji’ye devredilmiş tütüne (Keskin ve Yaman, 2013; Varlık,1976; Kurmuş, 2007) göre “gecikmiş” bir ürün olmasıyla da farklılaşır.

4.2 Bahçeden Bardağa Çayın Yolculuğu

Dünya tarihinde tarım ve ticareti binlerce yıl öncesine dayanan çayın özgün nitelikleri çalışmamız için önemli değişkenlerden biridir. ⁵⁶ Yapraklarını dökmeyen sürekli yeşil kalan, bodur ağaç görünümünde bir bitki olan çay dikildikten sonra 100 yıla kadar yaşayabilir. Ancak 50 yaşından sonra verim gittikçe azalır (Tekeli, 1976:19). Bugün Türkiye’de hala 1950 ve 1955 yılında ekilmiş çaylıklardan ürün alınıyor olsa da ürün kalitesi açısından çaylıkların yenilenmesi gerekmektedir. Günümüzde çayın ekonomik ömrü 60 yıl olarak kabul edilmekte; Türkiye’de 2015 yılında 58.015 dekar çaylık alanın, gelecek on içerisinde ise 221.353 dekar çaylık alanın daha ekonomik ömrünü dolduracağı hesaplanmaktadır (Türkyılmaz, 2015:97). Uzun ömürlü olması nedeniyle de başta tütün, şekerpancarı gibi endüstri bitkileri olmak üzere tek yıllık sulu tarımın yapıldığı bitkiler kadar yoğun işgücü kullanımı gerektirmez. İşgücüne en fazla gereksinim budama ve hasat dönemlerinde ihtiyaç duyulur (Gülçubuk, Albayrak ve Erdoğan, 2003:105-106). Çay, ekildikten üç-beş yıl sonra ürün verir. Tarkan (1973:67)’a göre tam randımanlı bir çay bahçesinden dekarda 300 kg yaş çay yaprağı toplanabilir. Çay, ürün vermeme riski taşımaz her yıl ürün alınır. Hem tütün üreticilerini

⁵⁶ Çayın yetiştiği bölge Güney Çin’den başlayıp Assam’a, (Hindistan) kadar devam eden nemli tropikal ve nemli subtropikal iklim özelliği taşıyan Güneydoğu Asya’dır (Tarkan, 1973:2). Çin’de, kısa boylu, yeşil yabani çay ağacının yaprakları önceleri hastalıkların tedavisi için ve altıncı yüzyıla kadar içilerek değil çiğnenerek tüketilmiştir (Gürsoy, 2005:25-27). M.S. dördüncü yüzyılda çay içmek o kadar popülerleşir ve bilinçli olarak çay tarımı başlar. Yedinci yüzyılda Çin’de çay tarım ve ticaretinin hacmi de değeri de artar. Çay, Hollanda ticareti aracılığıyla 1630’larda Fransa’ya, 1650’lerde İngiltere’ye ulaşır (Standage, 2005:190-197). Dünyanın en eski imparatorluğu Çin, çayın ticaretini yapan ilk ülkedir. Doğu ülkelerinde üretilen Batı ülkelerine ihraç edilen çay, zengin sofralarının vazgeçilmezidir. Çaya asaletini verenin Japonya olduğunu söyleyen Kakuzo (Tarihsiz:18) Avrupa’da çay fiyatlarının yüksekliği nedeniyle toplumsal tüketiminin engellendiğini ve “*Kibar âleminin kabul resimlerinde prenslere yapılacak bir ikram*” haline getirildiğini yazmaktadır. Çayın tüm toplumsal kesimlere ulaşmasında, İngiltere’ye Doğu Hint Adalarından ithalat tekeli verilen Doğu Hindistan Kumpanyası’nın önemli bir rolü olmuştur. Standage (2005:203)’ye göre on sekizinci yüzyılın başında Doğu Hindistan Kumpanyası Çin’de ticaret noktaları kurup doğrudan çay ithalatına başlayınca çayın miktarı artmış, fiyatı düşmüş ve geniş kesimlerin ulaşabileceği bir ürün haline gelmiştir.

gözlemlemiş hem de çay üreticisi olan katılımcımız çayı tütünle ve Rize’de yetiştirilen diğer ürünlerle kıyasladığında çıkan sonuç çay lehinedir:

Çay, tütünle mukayese edilemeyecek kadar kolaydır. Tütünü biliyorum. Sabah beşte altıda tütün ekmek için eşeklerle inerlerdi. Sadece fide değil fideler biter sonra toplaması, zift gibi yapışan şeyleri var, dizmesi, kurutması... Tütün çayla mukayese edilemez. Çayı ekersen elli yıl sadece toplarsın. Gübrelemesi, budaması var bir de. Zor olanı toplamaktır. Bizim buralarda eğimli arazilerde çay toplamak en zor iştir. Güneşte, yağmurda, çamurda hasta eder insanı. Ama tütüne göre diyorum yine kolaydır. Ha bir de tütünün tüccarları vardı. Çayda tüccar falan yoktur. Sen satarsın devlet alırdı, önceden. Sonra özelde eklendi... Bugün Doğu Karadeniz Bölgesi’nde hiçbir mahsulden alacağın randıman çay gibi olmaz. Niçin? Yaprak açmaması mümkün değildir. Çayın meyvesi yoktur. Meyvesi yapraktır çayın. Gerek kivi’nin gerek stevia’nın -gerçi stevia da galiba yapraktır, eğrelti gibi bir şeydir- içlerinde en ideali çaydır (1. Katılımcı, erkek, üretici).

Katılımcımızın çayı dikim, bakım ve hasat açısından diğer bir sanayi ürünü, tütüne göre “kolay” değerlendiriyor olması gözlemlerimizi de doğrular niteliktedir. Gerçekten de çayı meyvesi yaprak olan bir ağaç gibi ancak ürün vermeme riski olmayan bir ağaç gibi düşünebiliriz. Katılımcımızın belirttiği gibi bu “meyve”yi yani “yaprak”ları toplamak ve budama çay tarımının yoğun emek gerektiren kısmıdır. Ancak çayın monokültür olması diğer bir ifadeyle, tarımsal bir ürüne insanların geçim kaynağı olarak “baş rolü” vermesini “kolaylıkla” açıklamak mümkün değildir. Devletin ekonomi politikalarının, üretim ilişkilerindeki rolü belirleyici olmuştur. Bu ekonomi politikalarla çaya verilen ekonomik teşviklerle devlet, toplumsal yeniden üretim için insanlara geniş olanaklar yaratacaktır. Doğal olarak ne feretiko ne de başka bir tarım ürünü “çay”la “rekabet” edemeyecektir.

Türkiye’de yetiştirilen çayların en önemli özelliği, kışın kar yağdığı için ilaçlama yapılmamasıdır. Bu özelliğiyle de bölgesel ve kültürel gurur kaynağıdır. Aşağıdaki katılımcımızın sözlerini saha araştırması sırasında sıklıkla işittik:

Çay Allahın lütfudur bize. Rabbim böyle bir iklim bahşetmiş Rize’ ye. Kışın üstüne kar yağar, kar yağdığı için ilaca gerek kalmaz. Doğal yoldan böceği temizlenir. Başka memleketlerde yoktur bu. Seylan’da falan ilaçlıyorlar çayı. Kanseri yapar. Bizde yok. Bizim çayımız en iyi en kaliteli çaydır (10. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici)

Katılımcının ifade ettiği ayrıcalıklı iklim koşulları diğer taraftan çay bitkisinden ürün alma dönemini kısaltarak diğer çay üreticisi ülkelere nazaran dezavantajı da içerir.

DPT6 (1991:87) raporunda da belirtildiği gibi; önemli çay üreticisi ülkelerde yıl boyunca 12 ay veya buna yakın bir sürede çay ziraati yapılırken ülkemizde 6 ay gibi kısa bir dönemde çay ziraati yapılabilmektedir. Diğer taraftan da çayın bu özgün niteliği diğer tarım ürünlerinden farklı olarak üreticisine “boş zaman” olanağı yaratır. Çayın kar altında kaldığı mevsimlerde, yeniden üretim için farklı işlerde çalışmak ya da başka bir kentte yaşama konusunda serbestlik vermektedir.

Türkiye’de çay iklim ve toprak uygunluğu nedeniyle Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yetiştirilir, üretimin en yoğun olduğu ve çayın merkezi olan kent Rize’dir. Ancak Türkiye’de ucsuz bucaksız buğday, mısır, ayçiçeği, pamuk, tütün gibi çay tarlaları yoktur. Bu nedenle “çay tarlası” yerine “çay bahçesi” denilmektedir. Zira çay çoğunlukla insanların yaşadıkları evlerin bahçelerinde ekilidir. Doğal olarak 2016 yılında da çaylıkların % 83,75’i, 10 dekarın altındadır. Rize dışında çay yetiştirilen diğer iller Trabzon, Artvin, Giresun ve Ordu’dur. 2016 yılında Doğu Karadeniz Bölgesi’nde 829.505 dekar alanda yetiştirilmekte ve çay cüzdanı sahibi olan üretici sayısı da 212.692’dir. Çaylık alanların % 65,96’sı ve çay cüzdanı sahibi üreticilerin %61,81’i Rize’dedir (Çaykur, 2016b:16)⁵⁷. (Tablo:1).

Doğu Karadeniz Bölgesi’nde artık monokültür haline gelmiş olan çayın hasadı, yılda üç-dört defa makasla “kesilerek” yapılır. Bu dönemler “Birinci sürgün, ikinci sürgün, üçüncü sürgün -her zaman olmasa da- dördüncü sürgün” olarak adlandırılır. Nisan ayının sonu ya da Mayıs ayının ilk haftalarında başlayan yaş çay kampanyası Ekim ayı sonuna kadar yaklaşık beş- altı ay sürmektedir.⁵⁸ “Çay kampanyası” dönemi çay müstahsillerinin çay hasadı yaptıkları ve toplanan yaş çay yapraklarının fabrikalarda kuru çaya dönüştürüldüğü aylardır. “Çay kampanyası” bölgede nüfusu gözle görülür biçimde arttırır. Bölge dışında çalışan ya da yaşayan çay fabrikalarının “mevsimlik/geçici işçiler”i ve çay hasadı için tarım işçileri kente gelirler. Hem çay müstahsilleri

⁵⁷ Bir ailede birden fazla çay cüzdanı olabilir. Çaykur (2016b:15) raporuna göre; 3.966 üreticinin birden fazla çay cüzdanı bulunmaktadır.

⁵⁸ Bu belirsizlik hava koşullarıyla ilişkilidir.

hem de fabrika işçileri için yılın en sıcak, bazen en yağışlı ve rutubetli ayları yaş çay toplama ve üretme zamanıdır.

Yaş çay yaprağında en iyi hasadın elle toplanarak gerçekleştiği belirtilmektedir (Kaçar, 1993:42). Türkiye’de de ilk yıllarda çay elle toplanmış daha sonra makasla kesilmeye başlanmış ve günümüzde çay hasadı “makasla kesilerek” yapılmasına rağmen dillere pelesenk olmuş bir biçimde çayın “toplandığı” söylenir.⁵⁹ Yaş çay yaprağı toplanırken önemli olan; bir çay bitkisinde filizin üzerinde yarı açmış bir tomurcukla iki yaprağın birlikte koparılması ya da kesilmesidir. Buna “iki buçuk yaprak” denir ve iki buçuk yaprak uluslararası tescil edilmiş standarttır (Mwaura, 1986: 98).⁶⁰ Çayın “iki buçuk yaprak” olarak ve “taze sürgün” toplanması günümüzde hala önemini korumaktadır:

Çayın üstünde gördüğün o iki buçuk yaprağı toplayacaksın... Eskiden “Yeşil altınmış” çay. Altın değerindeymiş... Çayını toplarken zarar verirsene zararını sen çekersin. Eksperin gözünden kaçmaz. O yüzden ya kendin ailenle toplayacaksın ya da kiraladığın işçi işi bilecek, çayı tanıyacak, zarar vermeyecek...(21. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici)

İki buçuk yaprak toplayacaksın ama bu demek değildir illa iki buçuk, taze yaprak önemlidir. Tomurcuk olacak. Önceden elle topluyorduk sonra çok çay oldu başa çıkılmadı, makas çıktı. Makas çıkınca kendi kendini dengelemeye başladı çaylar. Yani kesile kesile aynı hizaya geldi çaylar. Elle toplayınca biri yüksek biri alçak oluyordu ama makasla toplamaya başlayınca bir ara çalı gibi oldu. Sonra Çaykur seçmeye başladı çayı. Ama sonra dengelendi. Doğa dengeliyor zaten (1. Katılımcı, erkek, üretici).

Uzun yıllar “iki buçuk yaprak” çay hasadının çay alım politikalarının temel meselelerinden biri olduğu çayın ekonomi politik tarihinde görülecektir. Doğu Karadeniz Bölgesi’nde çay üreticileri devletle dönem dönem uzlaşmış dönem dönem bu mesele nedeniyle çatışmıştır. Tarımsal açıdan ise “iki buçuk yaprak” kesilirken fazla derine inilirse bir sonraki sürgünde çayın kalitesi azalır. Bahçelerden toplanan çay yaprakları bekletilmez, aynı gün, çay alım yerine, üreticinin kendi olanaklarıyla

⁵⁹ Çalışmamızda bizim de “çay toplama” tabiriyle sözünü ettiğimiz yaş çayın yapraklarının makasla kesilerek hasat edilmesidir.

⁶⁰ Çay konusunda pek çok araştırmacı “İki buçuk yaprak” normuna bağlıdır. Ancak DPT6 (1991:8) raporunda; çay bitkisi varyetelerinin, hatta tiplerinin arasında dahi önemli farklılıkların bulunması nedeniyle kimi yörelerde 3 yaprak ve bir tomurcuğunda çay üretimi için uygun olabileceği ve önemli olanın sürgün ucundan koparılan genç ve taze yaprakların kuru çay üretimi için kullanılması olduğu belirtilmektedir.

götürülür. “Çay alım yeri” çay üretiminin yapıldığı her köyde bulunan, genellikle duvarlarında delikli havalandırmaları olan tek katlı; yaş çay yapraklarının “pazar”a sunulduğu mekânlardır. Bu “pazar” da çayın satışı 1984’e kadar devlet tekeliyle güvenceye alınmıştır. 1984 sonrasında çayda devlet tekelinin kaldırılmasının ardından ise hem devlet hem özel sektör çay firmaları alıcıdır. Üreticinin getirdiği çayı, çay eksperleri kontrol eder, kantarla tartar, çay defterine kaydeder ve yaş çay yapraklarını müstahsilden satın alır. Yaş çay yaprakları hassastır; çürüme ve bozulmasını önlemek amacıyla çay alım yerinde geniş bir alana serilir. Bu noktadan sonra en kısa zamanda kamyonlara yüklenerek yaş çay işleme fabrikalarına gönderilir. Tarkan (1973:37-38), yaş çay yaprağının koparıldıktan sonra sandıklarda, nakil vasıtalarında pamuk, tütün gibi balyalamak suretiyle az yer kaplamasının düşünülemeyeceğini, uzun zaman çok elverişli şartlarda; ambar ve korumalı yerlerde tutulsa dahi yaprağın kimyasal olarak değerini kaybettiğini, yaş çay yapraklarının koparıldıktan en geç bir saat içinde fabrikaya ulaştırılması gerektiğini belirtmektedir. Kısacası yaş çay yapraklarının canlılık ve tazeliğinin bozulmadan en kısa zamanda fabrikaya ulaştırılması zorunludur (Zihnioğlu, 1960:92; Kaçar, 1993:44). Bu nedenle çay alım yerleri ve çay fabrikaları çay üretim sahalarına yakın yerlerde kurulmuşlardır. Çay üretim sahalarına yakın yerlerde kurulu olan çay fabrikalarının varlığı ise işçileşmenin yönünün belirleyeni aynı zamanda çay üreticiliği dışındaki ilk tercihin çay fabrikası işçiliği olmasında etkili bir nedendir.⁶¹ Yaş çay yaprakları çay fabrikasına en kısa zamanda gönderilmediği durumda bozulur, çürür ve müstahsilin deyimiyle “çay yanar”.

Türkiye’de devlet ve özel sektör tarafından ağırlıklı olarak siyah çay üretimi yapılmakla birlikte son yıllarda artan oranda yeşil çay üretilmektedir. Ayrıca 2014

⁶¹ Bu konu ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak değerlendirilmektedir.

yılında devlet sektöründe beyaz çay üretimi için beyaz çay alımı başlamıştır. Çay türlerinin imalat sürecindeki aşamaları da farklıdır.⁶²

Her ne kadar bugün içtiğimiz çaya benzemeyecek olsa da çay, bahçeye ekilip yaprakları elle kurutularak bireysel tüketime hazırlanabilir. Ancak Türkiye’de çayın bahçeden bardağa yolculuğu devlet tarafından planlanmıştır. Çay, kullanım değeri gözetilmeksizin değişim değeri amacıyla üretilmektedir. Ancak çayın değişim değeriyle üretilen bir meta olması ise ürünün metalaşması için tek koşul değildir. Çünkü metaların değeri diğer metalarla ilişkiye girerek “piyasada” belirlenir. Oysa 1984’e kadar çayın değeri “piyasada” değil tekel konumunda bir alıcı devlet tarafından belirlenmektedir. Yine aynı dönem içerisinde çayın “değişim fiyatının, değerine karşılık gelme koşulu” yine tekel konumunda olan devletin varlığı nedeniyle sağlanmamıştır.

Özetle çayın ayırt edici nitelikleri; bitkinin uzun ömürlü olması, kaliteli kuru çay üretilmesi için toplanırken “iki buçuk yaprak” ya da “taze yaprak” kuralına uyulması, hasat zamanı gelen çayın en kısa sürede toplanması ve yine toplanan çayın en kısa sürede fabrikaya nakledilerek işleme aşamasına geçilmesidir.

4.1.1 Dünya Çay Piyasasında Türkiye

Dünyanın en geniş çay plantasyonlarına sahip Çin, 2013’te 1 milyon 924.500 ton çay üretimiyle birinci sırada, dünya ihracatında Kenya 415.900 ton, çay tüketiminde ise yaklaşık 1milyon 614.200 tonla yine Çin ilk sıradadır. 2013’te Türkiye 227.000 ton çay üretimiyle dünyada beşinci sırada, 228.000 ton tüketimle dünya da üçüncü sıradadır Türkiye, çay ihracatı rakamlarının düşüklüğü nedeniyle bu istatistiklerde görülmemektedir. Ayrıca raporlarda görüldüğü gibi Türkiye ürettiğinden fazla çay

⁶² Örneğin dünyada en çok kullanılan ortodoks yöntemle siyah çay üretimi; soldurma, kıvrırma, fermentasyon, kurutma işlemlerini içerirken beyaz çay sadece soldurma ve kurutma işlemlerinden geçirilir. Çay türlerinden beyaz çayın hasadı da diğer çaylardan farklı olarak elle yapılmaktadır; bitkinin tüylü, beyaz tepe tomurcukları tamamen açmadan toplanır. Beyaz çayı saha araştırmasında tanıdık ve çay bahçesinde toplamayı denedik. Bu deneyimin sonucunun bir saatten fazla zamanda sadece bir avuç beyaz çay olduğunu belirttim. Bir üretici normal koşullarda bir günde yarım kilo beyaz çay toplayabilir. Elle toplama zahmetinin ekonomik karşılığı olarak devlet, 2014 yılında kilogramına 300 TL, 2015 yılında 350 TL ve 2016 yılında 400 TL ödeme yapmaktadır (Çaykur, 2016b:13). 2015 yılında beyaz çayın perakende satışı ise Çaykur çayları için 20 gramı 80 TL’dir.

tüketmektedir (Tablo:2).⁶³ Dünya çay üretim ve ihracatında önemli yeri olan ülkeler; Hindistan, Sri Lanka, Kenya, Çin, Vietnam ve Endonezya'dır. Yapılan hesaplamalarda küresel çay üretim ve ihracatı 1981'den 2012'ye kadar iki katından fazla artış göstermiştir (Bordoloi, 2012). Bu artışı Dünya çay üretim sahalarıyla birlikte değerlendirmek gerekir. 2014 yılında birinci sırada olan Çin'de çay tarım alanı 1 milyon 996 bin hektar, ikinci sırada Hindistan 604 bin hektar, yedinci sırada Türkiye 76 bin hektar alana sahiptir (Çaykur, 2016b:6).

Türkiye'de 2003 yılında devlet tarafından organik çay tarımı çalışmaları başlatılmış, 2010 yılında 3555 dekar olan organik çay tarımı alanı 2016'da 38.035 dekara ulaşmıştır. 2016 yılında 22.331 ton organik yaş çay üretilmiştir (Çaykur, 2016b:20). Çay Sektörünün "2023 Vizyon Hedefi" Türkiye'nin dünya çay piyasasında ihracat payını arttırmaktır (UÇK, 2013:6). Bu nedenle çay tarım alanlarının tamamının organik tarım havzasına dönüştürülmesi düşünülmektedir (Sütlüoğlu, 2014:16).

4.3 Çayda Devlet Tekeli

4.3.1 Milliyetçiliğin Üretim İlişkileriyle İnşasında İlk Yıllar: 1920-1935

Rize'de milliyetçiliğin "ilk inşa dönemleri" Cumhuriyetin ilk yıllarıdır. Ulus devlet ideolojisinin taşıyıcısı "organik aydın"lar da devleti, üretim ilişkileriyle somutlaştıran ziraatçilerdir.⁶⁴ Ziraatçiler, devlet- toplum ilişkisinin kurulmasında son derece önemli görevler üstlenirken "memleket davası" çay tarımıyla milli bilinç ve devlete vatandaşlıkla bağlılığın "ödev ve sorumluluk" zemininde yükselmesine katkı sunmuşlardır. Onlar, Rizelilerin "gurbetçilikten", yoksulluktan kurtulmaları için çay

⁶³ Elbette nüfus artışını ve Türkiye'ye girişi yapılan kaçak çayları da göz önüne almak gerekiyor. Ulusoy ve Şeker (2013:23-36)'in araştırma sonuçlarına göre; Türkiye'de bütün içecekler içinde siyah çay % 90.1 ile birinci sıradadır. Türkiye siyah çay %97,2 ile en fazla tüketilen çay türüdür. Diğer çay türleri; yeşil çay %51,9, beyaz çay %2,3, sarı çay %4,7; instant çay %1,0; Oolong çay % 0,8 dir.

⁶⁴ Ulus devlet ideolojisi milliyetçiliğin organik aydınları ziraatçi kadrosundaki diğer isimlere ilerleyen bölümlerde değinilecek ve üretim ilişkileriyle gelişen sürecin geniş bir ziraatçi kadrosundan oluştuğu görülecektir. Rize mebuslarından Ekrem Bey (sonradan -Rize- soyadını almıştır) Zihni Derin'in devletin görev verdiği bir memur olarak üzerine düşen görevi gayretle yaptığını, başka bir memur gönderilmiş olsa onunda aynı gayretle çalışacağını belirten bir mektubu Burhan Felek'e yazmıştır (Felek, 29 Eylül 1965).

tarımıyla ilgili çalışmaları yürüten, ulus devletin; münevver, çalışkan, azimli neferleridir. Ziraatçılar, çay tarımını geliştirme sürecini üretim ilişkileriyle somutlaştırırken halkın “gündelik hayatına” da ulaşırlar. Eğitim aracılığıyla milliyetçiliğin inşa sürecinin diğer aktörleri “öğretmenler”i sadece eğitim sürecine katılanlar anımsarken devletin ziraatçi kadrosundaki isimler günümüzde dahi hatırlanır. Zira maddi üretim ilişkilerinin “eğitim”i gündelik hayatın içindedir. Bu anlamda da “ilk inşa döneminin” ilk adı toplum tarafından unutulmaz. Yaş farkı gözetmeksizin Rizelilerin toplumsal hafızasında “Çaycılığın babası” Zihni Derin; kuşku götürmez biçimde “devlet baba”nın soyutluluğunun aşıldığı isimdir.⁶⁵

Zihni Derin denilince akan sular durur. Ziraat Bahçesi’ni gördün mü? Yüz yıllıktır. Çok çalışkanmış, çok uğraşmış, Allah razı olsun, nurlar içinde yatsın (12. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Zihni Derin’i kime sorsan bilir. Çayın babasıdır. Ekmek getirdi Rize’mize, Allah gani gani rahmet eylesin (21. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Türkiye’de ziraat alanında gelecek yıllarda da isimleri sıkça duyulacak pek çok isim gibi, Halkalı Ziraat Mektebi Alisi dokuzuncu dönem mezunu Zihni Derin’de Birinci Dünya Savaşı’nın ardından Ankara’ya gelir. Ankara Hükümeti’ne bağlı İktisat Vekaleti Ziraat Umum Müdürü olarak çalışmaya başlar (Tunçer, 1958:24-149).⁶⁶ Vilayetlerden rutin olarak istediği iklim rasadı raporlarında Rize’nin subtropik iklimli bir bölge özelliği göstermesi dikkatini çeker:

Hemen Rize’den ‘Bu iklime ait nebatlardan neler var, durumları nedir?’ diye sorduk. Ziraat memuru ile Rize Ziraat Odası Başkanı’ndan müşterek imza ile gelen 1920 tarihli raporda, Rize’de sıcak iklim nebatlarından portakal ağaçları bulunduğu, çoğunun meyvesinin ekşi olduğu, bazı evlerde Batum’dan getirilmiş tek tük çay fidanı bulunduğu, sahil arazisinin çok dar, halkın çok fakir, gurbetçi olduğu bildirildi (Arıpınar, 1966:34).⁶⁷

⁶⁵ Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Zihni Derin adının genellikle bilindiğini, ancak ayrıntılı bilgi konusunda “birinciliğin” Rizelilere ait olduğunu gözlemledik.

⁶⁶ Koyuncu (2014:46-47) çalışmasında, Zihni Derin’in 1923’de Müdafai Hukuk Cemiyeti tarafından Muğla ilinden mebus olmak için aday gösterildiğini belirterek konuyla ilgili Ali Rıza Erten tarafından yazılan ve Yeni Ziraat Gazetesi’nde yayınlanan mektubuna yer vermektedir. Mebus olma teklifi “Memleketin hayatı ziraiyesi namına şahsıdan pek çok işler beklendiğinden memur olduğu Ziraat Umum Müdürlüğünün başında kalması gerektiği” gerekçesiyle geri çekilmiştir.

⁶⁷ Bazı Rizeli köylülerin devletin çay tarımını gündeme almasından çok önce bir bitki olarak çayla tanıştıkları bilinmektedir (Arıpınar, 1966:34; Hatipoğlu, 1939:11; Cumhuriyet Gazetesi, 11 Eylül 1954). Batum ve Çakva (Batum’un kuzeyi) tarafına çay toplamaya giden Karadenizli köylüler yanlarında çay tohumu getirerek bahçelerinde yetiştirmişlerdir (Öztürk, 2005:257-258). Nurik (1983:8)’te 1949 yılında

Ziraat mühendisi Zihni Derin'in dikkatini çeken bu bilgilerin ardından İktisat Vekaleti tarafından, 1921'de tarımsal faaliyetleri incelemesi için Batum'a bir ziraat memuru gönderilir, ⁶⁸ çay tohumu getirilir, Rize'de portakal, limon, mandalina, çay yetiştirebileceği kesinleşir ve çay fidanlığı tesis edilir (TBMM, 1940a:70; TBMM, 1340a:425; TBMM, 1340b:567; Arıpınar, 1966; Hatipoğlu, 1939; Zihnioğlu, 1998).⁶⁹ İlk çay tarımı denemeleri Rize Ziraat Odası Başkanı Hulusi Bey tarafından yapılır (Rıza, 11 Kanunisani 1332).

Bu dönemde İktisat Vekaleti İzmir mebusu Mustafa Rahmi Bey (Köken)'de Ali Rıza Bey'le görüşerek, onun Batum'daki çalışmaları hakkında bilgi alır, yazdığı makaleler ve raporları inceler (TBMM, 1340a:432- 433). Ancak halk Rize'ye getirilen çay fidanlarını dikmek için heves göstermez. Sürecin sonraki aşamalarında çay yetiştiriciliği ve oluşacak çay sanayinin devlet desteği olmaksızın ilerleyemeyeceği bilindiği için (Hatipoğlu, 1939:14) Rize Ticaret ve Ziraat odalarında görevli il memurları, idare meclisleri, halk ve Rize mebuslarının görüşleri de alınarak 1924 Çay Kanunu tasarısı hazırlanır (TBMM, 1340b:568).

Çay Kanunu olarak anıyor olsak da; kanun tasarısı sadece çay için değildir. Kanun tasarısı “Rize livasında fındık, portakal, limon, mandalina, çay ve dut yetiştirilmesi” ni kapsamaktadır. Ancak meclis görüşmelerinin ağırlık konusu çaydır.

Rize'nin Pazarköy köyünden Enez Sarı'nın bahçesinde tahminen 75 yaşında, 5-6 metre yüksekliğinde bir çay ağacının Çay ustası Hamza Kartal tarafından bulunduğunu, Kazmaz (2001:43)'da Mustafa Asım adını Rize'de ilk çay yetiştirenler arasında belirtmektedir. Tüm bunlar köylülerin kişisel merakla çay bitkisi yetiştirme denemeleri olarak kabul edilmelidir.

⁶⁸ Hatipoğlu (1939:15) memurun adını “İbrahim” olarak vermektedir.

⁶⁹ Hatipoğlu (1939:14)'na göre, Ankara'da Rize'de yaşanan güvenlik sorunlarıyla ilgili, muhtelif vekaletlerin temsilcilerinden oluşan bir komisyon toplantısı yapılmış, toplantıya İktisat Vekaleti'nden Ziraat Umum Müdürü Zihni Derin'de katılarak Rize'de huzurun sağlanmasının halkın ekonomik sorunlarının çözülmesiyle mümkün olduğunu aktarmıştır. Zihnioğlu (1998:14) toplantı tarihini Nisan 1921 olarak vererek, Derin'in önerilerini sunarken Ali Rıza Erten'in raporunu okuduğunu belirtmektedir. Koyuncu (2014:15)'ya göre 1921'de Mustafa Kemal ziraat uzmanlarıyla bir toplantı yapmıştır. Söz konusu toplantıyla ilgili orijinal belgeler bulamamış olsak da 1924 Çay Kanun tasarısı öncesinde bir toplantı yapılmış olduğu meclis tutanak kayıtlarında görülmektedir.

4.3.1.1 Toplumsal Sorunların Çözümünde Devletin Yasal

Sorumluluğu: 1924 Çay Kanunu

Çay tarımında ilk devlet teşviki olan Çay Kanunu taslağının hazırlıkları üç yıl öncesinde henüz Milli Mücadele devam ederken 1920’lerde başlamıştır (TBMM, 1340c: 615).

Kanun taslağı ve kanun gerekçesi Lazistan (Rize) Mebusu Esad Bey⁷⁰ imzasıyla 6 Ekim 1923’te tasarı komisyonuna sunulduğunda henüz Cumhuriyet ilan edilmemiştir.⁷¹ Bu kadar erken bir dönemde hazırlanan kanun; ulus devletin ekonomi politikalarının iktisadi ve siyasal alandan bütünlüklü inşasını sunması bakımından çalışmamız için son derece önemli olgusal dayanaklardandır. Zira ulus devletin kurucu kadrolarının toplumla kurmayı planladığı ilişkinin nitelikleri “birinci” kaynaklar; mebusların konuşmalarıdır. Neden toplumsal yaşamın iktisadi ve siyasal alan bütünlüğünü içeren biçimde devlet tarafından “düzenlenme”si öne çıkmaktadır? Rize’den halkın ekonomik bunalımlar sonucu göç etmesi neden önlenmelidir? “Çay” ulus devlet ekonomi politikaları bakımından “elverişli” ve keşfedilen “yeni cevher” mi olacaktır? Patrimonyal anlatının ifadesiyle “güçlü devlet” meşruiyetini sağlamak için “zayıf toplum” a neden bu kadar önem vermektedir? Bu soruların yanıtlarını içeren kanun görüşmeleri sadece bir kanun analizi değil aynı zamanda çay tarımında devletin üstlendiği etkin rolün nedenlerini açıklamaktadır.

İktisat Komisyonu raporu, ulus devletin ilk yıllarında Rize’nin sosyo-ekonomik durumunun geçmiş yıllara göre daha olumsuzlaştığını göstermektedir.⁷²

⁷⁰ Esad Bey (Özoğuz): I. Dönem Lazistan(Rize), II., III., IV. Dönem Rize, V., VI. ve VII. Dönem(CHP) Kars milletvekilidir (TBMM, 2010: 46- 47).

⁷¹ Hazırlanan kanun taslağı ve kanun gerekçesi Lazistan(Rize) Mebusu Esad Bey tarafından 6 Teşrinievvel 1339 (6 Ekim 1923)’da kanun tasarısı komisyona sunulur. Komisyon; BMM’de görüşülmesine 8.10.1339 (8 Ekim 1923)’da karar verir. Meclise 24 Ekim 1339 (24 Ekim 1923)’da sunulur. Kanun tasarısının mecliste görüşülmeye başlama tarihi 28 Kânunusani 1340 (28 Ocak 1924)’dır. İktisat Komisyonu kanun maddelerini düzenlerken beşinci madde vergi muafiyetini beş seneden on seneye çıkarır ve aşar Duyun-u Umimiye’ye verildiği için dönüm başına on lira mükâfat maddesini ekler. Maliye komisyonu ise öşür alınmamasını kafi görmüş ve on lira mükafatı kabul etmemiştir.

⁷² Karadeniz Bölgesi’nde 1922’de de gıda kıtlığı yaşanmış ve Lazistan halkı temel gıda ürünlerini karşılayamaz hale gelmişlerdir:“Karadeniz limanlarına ithal olunacak mısır ve mısır unları ile İzmit

Lazistan [Rize] ili yüz ölçümüne oranla nüfusu en yoğun olan illerimizdendir (...) Gerek bu sebep gerek arazinin tamamıyla dağlık ve ziraatin ilkel olmasından halkın önemli bir kısmı evvelce Rusya'ya ve Romanya'ya gider fırıncılık, hızarçılık, müteahhitlik, balıkçılık, amelelik ve ticaretle uğraşır ve rahat bir hayat elde ederlerdi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu geçim kaynağı kurumuş, vilayet ise halkı geçindiremediğinden bir kısım fakir halk İzmit, Bolu, Düzce'ye göç etmek zorunda kalmışlardır. Hâlen zorunluluk feci bir şekilde devam etmekte ve sonuç olarak eşkiyalık, kan davaları ve yoksulluk artmaktadır(...) Var olan çok dar arazinin yetiştirmekte olduğu mısır, fasulye ürünü halkın ancak iki aylık geçimini sağlamakta ve önceden Hicaz ve Irak'a sevk edilen keten eşyalara ait sanayi de mahvolduğundan hayat bu değerli vatan sınırında tahammülü mümkün olmayan bir duruma gelmiştir... (TBMM, 1340a: 423-424).

Kanun tasarısının gerekçesinde açıkça görülebileceği gibi köylülerin yetiştirdikleri diğer tarımsal ürünler yeniden üretimlerine olanak vermeyecek kadar yetersizdir. Rize'de, ekonomik sorunlar sonucunda oluşan suç oranlarının giderek artıyor olması da ulus devlet için önem taşımaktadır. Güvenlik sorunlarının toplumsal buhrana neden olması, çare bulunmazsa toplumsal buhranın ulus devletin geleceği için de tehlikeli olacağı öngörülmektedir:

(...) Halk geçim darlığına düştü. Bu geçim sıkıntısı sebebiyle memlekette hırsızlıklar, gasplar gibi birtakım olayların arkası geldi. Onun için bu bakış açısından birtakım tedbirler düşünmek gerekirdi. Rize mebusu Esad Bey (TBMM, 1340a:427).

(...) Bunun üzerine bu halkta (Rizeliler) geçinmekten mahrum kalınca, çeteciliğe vesaireye başlamışlar. Oradan (Rize'den) gelenlerden işittim. Evlerinde siper kurarak savunmayla uğraşırlarmış. Savaşla, kan davalarıyla, birbirleriyle uğraşırlarmış... İzmir mebusu Mustafa Rahmi Bey (TBMM, 1340a:433).

Rize'de ulus devlet için dönemin önemli sorunlardan birini ekonomik, sosyal ve siyasal olaylar sonucunda azalan nüfusun da oluşturduğu görülmektedir:

(...) Bugün bu zeki ve çalışkan halk bir parça buğday almak için Karadeniz'in en dalgalı ve fırtınalı zamanlarında hayatını hor görerek ve bu denizi baştanbaşa geçerek bir avuç buğday aramakla meşguldür ve sonra ondan başka bu daracık bölgeye pek fazla gelen bu halk göç ediyor. İster misiniz ki; zeki, cesur, çalışkan olan ve doğu illerimizde yoğun halde bulunan bu halk tutup da batıya göç etsin. Bundan dolayı işte bu kanunla, bu sefil olan halka bir çare düşünülmüştür (...) Arz ettiğim gibi bu teklif tamamen halkın çıkarı içindir. Halk gerçekte faydaları düşünür, fakat bir güç olmazsa onu yapamaz. Rize mebusu Ekrem Bey (TBMM, 1340b:574).

Sancağına gelecek buğday, arpa, mısır ve bunların unlarının gümrük resminden istisnası hakkında iktisat encümeni mazbatası" meclis gizli celse oturumunda görüşülür. Lazistan mebusu Osman Bey durumu şöyle aktarır: "Lâzistan ahalisi kadınları, erkekleri çalışıyor. Çünkü eskisi gibi Rusya'ya gidemiyor. Ötede ticaret yok, beride ticaret yok. Binaenaleyh nerede bir toprak parçası varsa onu zer' [ekim] için çalışıyor. Onun için bundan bir derece istifade ediyorlar. Hatta hiç arpa zeretmedikleri halde köylü arpa zeretmeye başlamıştır. Mısırdan evvel arpa zerediyorlar. Arpayı hasat edince akabinde, bir parça geç olmakla beraber, hemen mısır zerediyorlar. Temin ederim ki geçen sene ve daha evvelki sene çam ağaçlarının kabuklarıyla mısırı mahluten [karıştırarak] öğüten köylüleri gördüm değirmende... Evet mısır koçanı yemişlerdir" (TBMM, 1338: 104).

Bu “daracık” bölgeye fazla gelen nüfus göç etmektedir. Ancak büyük resimde; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) sınırında olan Rize’nin siyasal ve sosyal bakımdan “stratejik önemi” bulunmaktadır. Bu açıdan da nüfusun göçlerle azalması başlı başına bir sorun olarak görülmekte; nüfusu yerinde tutmanın halka gelir getirecek çay yetiştiriciliğiyle mümkün olacağı düşünülmektedir:

Bu halkı vilayetlerinde yaşatabilmek için iki seçenek kalmıştır: Birincisi: Halka Rusya’daki kazançlarına denk kendi illerinde geçinebilecekleri araçlar temin etmek. İkincisi: Burada yaşayan halkı başka zengin vilâyete nakil ve iskân eylemek. Şark Cephemizde siyasi ve toplumsal bir ehemmiyeti mahsusası [özel önemi] olan bu vilâyetin teksiri nüfus [nüfusunu çoğaltma] ve terfihi ahvali [durumunu iyileştirme] gayelerimizden biri olduğuna göre birinci şıkkı tercih etmek zaruridir (...) Aksi takdirde bu halk göç edecektir. Burası önemli bir ilimizdir. Buranın önemini inkâr etmeye gerek yoktur. Sağ tarafımızda büyük sosyal devrim meydana geliyor ve biz buradaki halkımızı rahat yaşatmak için buraya özel önem vermek zorundayız. Boş bırakılmalarını uygun bulmuyorum... (TBMM, 1340b: 568-578).

Bölge halkının başka vilayetlere göç ettirilmesi bir seçenek olarak görülse dahi devlet açısından bu göç engellenmek “zorundadır”. Zira mebusun ifade ettiği sağ taraf sınırı SSCB’dir. Sınırın her iki tarafında da “yeni” ama birbirine tamamen zıt ekonomik, ideolojik ve sosyal düzen inşa edilmektedir. Türkiye tarafında yeni bir ulus devlet, yeni üretim ilişkileri ve ideoloji olarak milliyetçiliğin inşasına, sınırın diğer tarafı SSCB’nin inşa sürecinin başarısının olumsuz etkisinin olabileceği göz ardı edilmemektedir. Üstelik Rusya’yla emek göçü yoluyla yakın iktisadi ve sosyal bağları olan bir tarihe geçmişe sahip olan Rizelilerin “boş bırakılmaması” ulus devletin varlığı ve varlığının devamı için özel önem taşımaktadır. Bu bakımdan kanunu savunan mebuslar tarafından, çay tarım ve sanayisiyle halka bir geçim kaynağı oluşturularak “boş bırakılmalarının” önlenmesi de hedeflenmektedir.

Diğer taraftan çay tarımında planlamanın örnek modeli Rusya’nın Batum’daki uygulamalarıdır. Batum’da çay tarımı SSCB öncesinde başlamış, çarlık döneminde Batum’a giden Rizeliler de bu bölgelerde çayla tanışmışlardı. Rusya’da devletin izlediği çay tarım politikaları Türkiye’de de izlenerek Rize’de de çay yetiştiriciliği mümkün

olacaktır. ay yetiştiriciliğinin ardından çay fabrikalarına ihtiyaç duyulacağının da bilindiği konuşmalardan anlaşılmaktadır (TBMM, 1340a:432-433).

(...) Bu, yle bir iktisat işidir ki, bunu Türkiye’de yapabilecek bir kişi yoktur (...) Mutlaka hükümetin rehberliği gerekir (...) Devletler, memleketlerini bilimsel yöntemlerle incelemeye tâbi tutarlar. Bilim adamları ve uzmanların görüşlerini ve bakış açılarını dinlerler (...) Ona göre devlet, bir ziraat siyaseti programı çizer... Cenab-ı Hak Rize ilini bu özelliğe ulaştırmış (...) Bu memlekette buna benzer başka iklim yoktur (...) İşte bu ilde çay gibi -Türkiye’nin başka illerinde yetişmeyen- bir ürünü yetiştirmek elde etmek için buraya bir muafiyet koymaya memleket çıkarı adına gerekli gördük (...) Rusya böyle yapmış, bir asır çalışmış; bütün dünyanın her tarafına bilim adamlarını göndermiş, memleketin bir köşesinde çay gibi değerli bir ürünün yetişeceğini bilimsel olarak tespit ettirmiş, derhal faydalanmış, bahçeler, örnek tarlalar, çay tarlaları, çay fabrikaları oluşturmuş ve memlekete dışarıdan çay gelmesine engel olmuş ve dışarıya ihracat yapmıştır (...) İlk olarak o bahçenin dönümünü, miktarını, fidanlıkların miktarını arttıracağız. Bundan dolayı birinci senede hemen çay fabrikaları vesaire gerekli değildir (...)  beş sene sonra büyük fabrikalara ihtiyaç olacaktır (TBMM, 1340b: 577-586).

Yukarıdaki planlamanın bütün aşamaları devletin kontrol ve düzenlemesiyle yürütülecektir. Ayrıca bu planlama fikrinin hedeflerinden biri de çay yetiştiriciliğiyle ilgili i tüketim taleplerinin karşılanacağı ardından da ihraç edileceği düşünülmektedir (TBMM, 1340a:433).

Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi ise çayın i tüketimin ardından ihraç edilerek memleket ekonomisine katkısı olacağı iddiasına karşı çıkarak, geçmişten beri yetiştirilen diğer tarım ürünlerine örneğin portakala, fındığa, mandalinaya yönelmek gerektiğini belirtir. Zira aycılık için çok “masraf” gereklidir “para kazandırmaz”, “aycılık hayaldir” ve “milletin çay gibi ince işlerle uğraşacak vakti yoktur” (TBMM, 1340a: 437-438). “aycılığın” Tunalı Hilmi’ye “hayal” gelmesi normaldir; çay tarımı için daha önceki bölümlerde anlattığımız pek çok girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Kanun tasarısı iki ana noktada tartışmalara, itirazlara neden olmuş ve önergelerle görüşmeler uzamıştır. Birincisi ay yetiştiriciliğinde planlama gerekliliği olan “mecburiyet” çerçevesindeki maddeler; ikincisi kanunun Rize’ye özel olarak çıkarılmasıdır.

Bu iki erveyi ele alacak olursak birinci neden kanun teklifindeki “yapılacaklar” listesidir: Lazistan (Rize) Sancağının sahil kesiminde çalılıklar ve

kızılağaçlar sökülecek, yerine ziraat memurlarının raporuna, arazinin yapısına göre fındık, portakal, limon, mandalina, çay ve benzeri yararlı fidanlarının dikilmesi “mecbur” olacak; bununla birlikte fidanlar ürün vermeye başladıktan sonra on sene süreyle vergiden muaf tutulacaklardır. Ayrıca bir defaya mahsus olmak üzere dönümüne; ilk kanun teklifinde on lira daha sonra düzeltilerek beş lira teşvik verilme maddesi bir diğer tartışma konusudur. Maliye Bakanlığı’nın kanunun tasarısı hakkındaki yorumlarında para teklifine sıcak bakmadığı görülürken, İktisat Komisyonu Başkanı Mahmud Celal Bey para teşviki kabul edilmediği takdirde kanunun kendisinden beklenen yararı kaybedeceğini düşünenlerdendir. Ulus devletin kanunları kanun olsun diye yapılmamalıdır. Ona göre “Halkı teşvik için Tanzimat’ın ilânından beri birçok kanunlar yapılmış, fakat bunlar halkı lâyıkı veçhile teşvik edemediğinden dolayı kanun koleksiyonlarına dâhil olmuştur” (TBMM, 1340c:615-616).

Halkın çay yetiştirmesi için on yıl vergi muafiyetinin zaten bir teşvik olduğunu ayrıca parayla teşvik edilmesini uygun bulmayan mebuslar da bulunmaktadır:

Her kim ki bunu yaparsa 10 sene vergiden, öşürden muaf olacaklar.⁷³ Çok güzel!.. Teşvik böyle olur. Yoksa herkes bunu ekecek, şunu ekecek diye mecbur tutmak, cezayı nakdî almak, binaenâlâzalik bunları dikeceksiniz diye mükâfat da vermenin lüzumu yoktur. Millet hangi parayı verecektir? Lâzistan’a, şuraya buraya mükâfat (...) Eğer mükâfat almak lâzım gelirse ben gider bu sene 10 bin fidan, 20 bin fidan diktiririm. Beher fidan için şu kadar mükâfat veriniz derim. Teşvik için mükâfata lüzum yoktur, öteki madde kâfidir (TBMM, 1340a:444).

Meclis görüşmelerinin yapıldığı zaman diliminin Milli Mücadele’nin henüz bittiği ve savaş ekonomisi koşullarından henüz çıkılmadığı bir dönem olduğu anımsanırsa; bir defaya mahsus olmak üzere ekilen çay fideleri için dönüm başına beş lira dahi olsa para teşviki teklifinin Maliye Bakanlığı ve İktisat Komisyonu’nun anlaşılmadığı temel noktalardan biri olarak tartışılması garip karşılanmamalıdır. Hatta sonrasında 1923- 1931 arası dönemin iktisadi koşulları da devletin müdahaleci bir

⁷³ Osmanlı döneminde uygulanan “aşar vergisi” Cumhuriyet’le kaldırılmıştır. Tek bir üründen alınan vergi öşür, (tütün öşürü), bir vilayet veya imparatorluğun toplam tarımsal ürün vergisine de aşar vergisi denilmekteydi.

iktisat politikası için elverişli koşullar taşımamıştır (Boratav, 1974:21-23).⁷⁴ Doğal olarak beş lira para teşviki teklifi kanunda kabul edilmeyen bir madde olarak yer almış, bunun yerine vergi muafiyeti getirilmiştir. Kanun maddeleri içinde halk kanunu uygulamadığı takdirde halen alınmakta olan verginin on mislinin ödenmesi yani bir nevi “cezalandırma” tartışmalara yol açar (TBMM, 1340a:425).

Mebuslar içinde mecburiyete itiraz ederek rıza alınmasını isteyenler bulunduğu gibi mecburiyeti gerekli görenler de bulunmaktadır. Rize mebusu Ekrem Bey’e göre; kanunlar halkın refahını temin etse de kısa zamanda sonuç vermeyen meselelerde halk ihmal edecektir. Mecburiyet mutlaka gereklidir, ama mecbursunuz denilerek, cezayla kuvvet uygulayarak “Rizeliler gibi tabiatı asi ve ahlakı titiz olan kimselere” hiçbir şey yaptırılamayacaktır. Halk ancak “ekonomik teşvikle” rıza gösterecektir bu nedenle de kanunda mecburiyet ve mükâfat birlikte yer almalıdır:

Bugün dönüm başına ve bir defaya özel olmak üzere verilmesi gereken ve kabul edilecek olan bu para ne kadar bir şey tutar? Fakat hayal ediniz ki bu para ile halkı teşvik ve (...) [tergil] edeceksiniz ve bu yalnız halkın kendi çıkarı için değil, sonradan hazineye de menfaat temin edecektir. Yoksa bu ödülü kabul etmediğimiz takdirde kanun sıfırdır. Çünkü Rizeliler gibi tabiatı asi ve ahlakı titiz olan kimselere bunları zorla yaptırmak çok güçtür. Fakat şu parayı beş lira değil daha az kabul ediniz bu bir şey değildir. Bir teşviktir. Halk bunu görürse daha çok ilgili olur. Çünkü bir ağacı yerinden sökmek ve yerine bir şey dikmek için - ki hemen ürün vermeyecek, belki dört beş sene sonra ürün verecektir- ufak bir teşvik gerekir (TBMM, 1340c:615).

Rizelilere çay ektirebilmenin zorla değil ekonomik teşvikle uygun olduğu fikrinin, kanun teklifi veren mebusların ortak fikri olduğu görülmektedir. Zira Lazistan (Rize) mebusları temsil ettikleri toplumun özelliklerini bilen mebuslardır. Bu nedenle de ekonomik sıkıntılar içerisinde olan halkın yeni bir ürünü bahçelerine ekebilmelerinin tek koşulunun verilecek ekonomik teşvik olduğunu düşünürler. Çayı bahçelerine ekmemeleri durumunda ceza verilmesi ise varolan toplumsal düzensizliklere yenilerinin

⁷⁴ Boratav (1974:21-23)’a göre, Lozan Antlaşması’nda yer alan Osmanlı Devleti’nin borçlarının paylaşılmasında Türkiye’ye Osmanlı borçlarının aşağı yukarı 2/3’ü oluşturan 84.597.495 altın liralık bir tutarı devralmıştır. Borç ödemeleri 1929 yılına kadar dondurulmuş ve 1929’da gümrükler üzerindeki kısıtlamalar kalkmış olmasına rağmen büyük buhranla birlikte borç ödemelerinin başlaması devletin bütçe kaynaklarının gelişmesine imkan vermeyen gelişmelerdi. Bütün bu politik, ideolojik ve mali sınırlamaların, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, geniş kapsamlı bir müdahaleci iktisat politikası için hiç de elverişli bir ortam yaratmadığı kabul edilmelidir.

eklenmesini mümkün hale getirecektir. Ulus devletinin hedefi bölgede iktisadi iyileştirmelerle toplumsal düzeni sağlamak olduğu için çatışmanın olasılığı dahi devlet açısından göze alınabilir değildir.

İkinci tartışma noktası kanunun sadece Rize ilini kapsamasıdır. Çetiner (1968:47)'e göre zaten sessiz, sakin ve herkesin sevdiği Esad Bey'e kanun teklifi görevinin verilmesinin amacı da budur: Rize'ye özel bir kanunun çıkarılmasına muhalefeti önlemek. Dersim mebusu Feridun Fikri Bey gibi bazı illerin içinde bulunduğu durum göz önüne alınarak genel bütçeden destek olunmasını çok uygun bulanlar olsa da Eskişehir mebusu Emin Bey gibi tarımsal faaliyetlerin ülke genelinde belirlenerek mecliste genel bir kanun çıkarılmasını isteyenler de vardır (TBMM, 1340a:431-432).

Malatya mebusu Reşid Ağa'da çıkacak bir kanunun genel olabileceğini, savaş sonrasında sadece Rize'nin değil memleketin her tarafının harap olduğunu, teşvik edilecekse bütün vilayetlerin teşvikinin gerektiğini düşünmektedir (TBMM, 1340c:616):

Bir kanun umum hakkında çıkar; Lâzistan hakkında ayrı bir kanun, Malatya vilâyeti için ayrı bir kanun, Muş vilâyeti hakkında ayrı bir kanun diye ben böyle ayrı ayrı kanun çıktığını işitmedim ve böyle kanun çıkmaz. Bu kanun takrirlerle beraber encümene [komisyon] gitmelidir; encümen yeniden tespit etmelidir. Malatya mebusu Reşid Ağa (TBMM, 1340a:444).

Bu kanun tasarısıyla Rize'ye ayrıcalık tanındığını söyleyerek en fazla itiraz Giresun mebusu Tahir Bey'den gelir. O'na göre ülkenin hiçbir ili için böyle özel kanunlar çıkarılmamıştır. Rize için ifade edilen bütün toplumsal, ekonomik sorunlar Giresun için de geçerlidir ve iklim de aynıdır (TBMM, 1340a: 443-444; TBMM, 1340b:571). Bazı mebusların genel bir kanun yönündeki ısrarlı itirazları karşısında İktisat Bakanlığı bu yönde çalışmalar olabileceğini ifade eder. Günün koşullarında ekonomik kaynaklar ve ziraatçı kadrosunun yetersizliği nedeniyle yapılamayan ancak ilerleyen yıllarda bütün iller için tarımsal faaliyetler yapılacağını, numune tarlaları tesis

edileceğini belirterek, ilerleyen yıllarda yapılması gerekenler konusunda ipuçları sunmaktadır (TBMM, 1340b:579).

Ancak Giresun mebusu Tahir Bey'in de belirttiği gibi, kanun teklifi sadece çayı değil, fındık ve narenciye ürünlerini de kapsamaktadır. On yıl vergi muafiyeti verilmesinin hem hazineye yük getireceğini hem de adaletsizlik olduğunu ifade eder. Rize'ye sunulan vergi muafiyetinin, vergi muafiyetine tabi olmayan ama “fındık borsası” olarak adlandırdığı Giresun'un fındık ticaretini zarar vereceğini düşünmektedir:

Hazineyi de düşünün, milleti de düşünün. Yoksa milletin bir tarafı çalışıp da diğer köşesindeki adamlara bakmaya mecbur değildirler efendiler, Rizeliler şimdiye kadar denizden ticaret ediyormuş, Rusya'dan ticaret ediyormuş şimdi Rusya'dan eli ayağı kesilmiş milletin hazinesinden beslenecekmiş, ben çalışıp da Rizelileri besleyemem arkadaşlar, bu katiyen olamaz (TBMM, 1340b:574).

Kanunun teklif içeriği, tartışılan ekonomik teşvik maddeleri ve kanunu savunanların görüşleriyle değerlendirildiğinde bir iktisat politikası olarak “devletçilik” modeline benzer nitelikler gösterdiği görülmektedir. Örneğin kanunun uygulanması amacıyla 1924 yılı için İktisat Bakanlığı'na iki yüz bin lira ek bütçe verilmesi kabul edilir (TBMM, 1340b:588). Bu rakam dönemin koşullarında azımsanacak bir rakam değildir.

Kanunun gerekçeleri mebuslara sunulurken “*Devlet baba*”, “*devlet şefkati*”, “*halkı kucaklamak*” sıkça başvurulan metaforlardır. İktisat Bakanlığı adına görüşmelere katılan İzmir mebusu Mustafa Rahmi Bey: “(...) *Hükümetin kamu otoritesi, bu milletin kaderi elimizde ise bu halkı bir çocuk farz ederek bir baba şefkatiyle onların iyiliği adına her şeyi yapalım. Bunda tereddüt etmeyelim(...)*”(TBMM, 1340a:433). sözleri “Bravo” sesleriyle karşılanırken, bazı mebusların bu kanunla Rizelilere verilen ayrıcalıkların neden kendi illerine verilmediği tartışmaları sırasında Rize mebusu Ekrem Bey'in cevabında da metafor olarak “aile” vardır: “(...) *Bunu âdeta ben şuna benzetiyorum. Bir babanın birkaç çocuğu var, birisi aç ve sefil ‘Aman ekmek ver’ diyor*

ötekiler diyorlar ki, 'Bize de ver' peki size verirsem öteki aç kalabilir" (TBMM, 1340b:574).

Ulus devletin Rize’de “baba” olma sürecinin başlangıcı bu sözler, gelecek yıllarda etkisini gösterecektir. Yeniden verilen önergelerden sonra 6 Şubat 1924 yılında 407 sayılı “Rize Vilâyetiyle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandarina ve Çay Yetiştirilmesi Hakkında Kanun” kabul edilmiştir (Rize Vilâyetiyle, 1924). Ancak kanunda önerilen para teşviki maddesinin kabul edilmemesi İktisat Bakanlığı’nın arzulamadığı bir neticedir ki; öneriyi verenlerden Mahmud Celal Bey’in adı kanunu reddedenler arasındayken, Mustafa Rahmi Bey çekimserler arasındadır (TBMM, 1340c:623).⁷⁵ Kanunla çay yetiştirilmesi amacıyla çalılıklar ve kızılgaçlar sökülerek yerine arazinin yapısına göre fındık, portakal, limon, mandalina, çay ve benzeri yararlı fidanların ekilmesi zorunlu hale getirilmiştir. Hükümet Rize’nin en uygun yerinde bir çay ve mandalina fidanlığı tesis edecek, dikilecek fidanlar halka ücretsiz verilecek, kanun yayınlandığı tarihten itibaren altı ay içerisinde hükümet tarafından gerekli tetkikler yapılacak, fidan dikilecek yerler belirlenip sahiplerine tebliğ edilecek ve mal sahipleri de arazilerini hazırlayacaklar. Üç yıl içerisinde dikimler gerçekleşecek ve zamanında dikim yapılan araziden on yıl müddetle arazi vergisi alınmayacaktı (Ek- 1).

Ulus devletin bu erken döneminde çay tarımı üzerinde durulması ve 1924 Çay Kanunu’nun çıkarılma sürecindeki meclis tutanakları bize göstermektedir ki; Rize’ye özgün ekonomik, politik ve sosyal sorunların çözüme kavuşturularak toplumsal yaşamın devlet tarafından “düzenlenme”si öne çıkmaktadır. 1924’te devlet, Rizelilerin yeniden üretimlerine olanak verecek, onları “yaşatacak” ürünün çay olacağını düşünmektedir. Yani çayın değişim değeri için üretilmesi önerilmektedir. Çay üreticisi çayını meta

⁷⁵ Kanun toplam 154 mebusun 139 tarafından kabul edilmiştir. 13 ret, 2 çekimser oy vardır. Borçka’nın kanuna dahil edilmesi Artvin mebusu Hilmi Bey’in isteğiyle, Batum’a coğrafi yakınlığı, aynı iklim özellikleri ve Rize halkıyla aynı kötü ekonomik koşulları ve boşalan köyleri örnek verilerek olmuştur: Borçka’da Kanapya deresi köylüsü 300 hane iken 27 hane; İçkale köylüsü 500 hane iken 60 hane; Devigel vadisi köylüsü 450 hane iken 50 hane kalmıştır (TBMM, 1340b:569). Ancak Borçka’da çay tarımı çalışmaları 1950’den sonra başlamıştır.

olarak satacak ve içtiği çayı diğer tüketiciler gibi marketten satın alacaktır. Bu durum metanın en basit dolaşım biçimi M-P-M (Meta-Para-Meta), metanın paraya dönüşmesi ve bu paranın yeni ihtiyaçları karşılamak üzere meta satın almasıdır. Yani satın almak için satmaktır... Basit meta dolaşımı, bir satış ile başlar ve bir satın alma ile sona erer. Metaların basit dolaşımı- satın almak için satmak- dolaşım ile bağlantısı olmayan bir amacı yerine getirmek, yani kullanım değerlerine sahip olmak, gereksinimleri gidermek yoludur (Marx, 2011b:151-155).⁷⁶ Devlet, Rizelilerin yeniden üretimlerine olanak verecek “cevher”in çay olacağını ve böylece toplumsal güvenliği tehdit eden iktisadi sorunlar çözüme ulaşacağını düşünmektedir. Bölgedeki sosyal ve ekonomik sorunlardan kaynaklı iç çatışmaların genişleyerek yeni ulus devlete yönelmesi uzak olmayan bir olasılıktır. Bir başka sorun halkın, yeniden üretim için gerekli kaynakları bulmak amacıyla ülke sınırları dışına olan emek gücü göçü Sovyet Devrimi ardından artık ulus devlet sınırlarında gerçekleşmesi, nüfusun kalıcı göçlerle azalmaya devam etmesidir. Nüfusun azalması “sınır emniyeti” açısından önemlidir. Halkı bu coğrafyada ekonomik koşullarını iyileştirmek suretiyle “yerinde tutmak”, göçün önlenmesi, yeni kurulan ulus devletin varlığının onayı ve bu onayın devamlılığı açısından da gereklidir. Zira Lazistan Sancağı’nın toplumsal yapısı önceki bölümde açıkladığımız gibi yetkililer tarafından yüzlerce yıldır bilinmektedir. Sınırın yanı başındaki “Bolşevik” ler “tehlikeli” dir ve bölge halkı ise yüzlerce yıldır Rusya’yla ilişkileri olan bir halktır.⁷⁷ Ulusal topluma entegrasyonu açısından merkeze uzak bu coğrafi mekânın iktisadi ve sosyal koşullarının düzenlenmesi gereklidir. Dolayısıyla ulus devlet, sermaye açısından cazip bir coğrafi mekân olmayan kentte işsizlik ve yoksulluğa çözümü; bu kentte yaşayan insanlara onları geçindirecek bir ürünün yetiştirilmesinde bulur. Ayrıca gelecek yıllarda daha da

⁷⁶ Rize’de devletin, esas olarak basit meta üreticisi haline getirdiği köylüleri “küçük meta üretimi” olarak nitelenen üretime yönlendirdiği ve piyasa ilişkilerinin içine çekilme sürecinin radikal olmayan bir biçimde –toplumsal tepkiyi çekmeden- aşama aşama geliştirdiği iddiasındayız.

⁷⁷ Yeni kurulan bir ulus devlet için sözünü ettiğimiz “bu büyük tehlike” Aksu (2012:237-238)’nın Sadık Varer’den aktardıklarıdır: 80 yaşındaki bir Laz köylü kadını 1980’lerde devrimcilere yönelik “Duydum ki Bolşevik olmuşsun, doğru mu?” diyerek Rus işgali sırasında Lazca bilen “Bolşevikler”in kendilerine iyi davrandıklarını anlatır. Lazlar “Bolşevikler”i o dönem sevmiş ama onlar gittikten sonra zaman içinde “Bolşevik”liği unutmuşlardır.

belirginleşecek olan, çay tarımının gelişmesi ve ileride kurulacak fabrikalarla iç tüketimin karşılanması ve çay ihraç edilmesi de planlanmaktadır.

Kanunun görüşmeleri önemli bir noktaya da dikkat çeker. Ulus devlet kuruluş yıllarında olsa dahi devletin monolitik bir bütün oluşturmadığı, kanun yapıcı kadroların ortak paydalarının çokluğuna karşın uygulanacak politikalar konusunda benzer fikirleri paylaşmadığı da görülebilir.

4.3.1.2 1924 Çay Kanunu Sonrası ve Tek Muhalif Toplumsal Eylem

Çay tarımının bu ilk evrelerindeki uygulamalar Cumhuriyetin genel tarım-sanayi politika hedeflerinin bir parçası olduğunu gösterirken yukarıda saydığımız nedenler çerçevesinde özel bir yeri vardır.

1923-1929 tarımsal üretimin devlet desteğiyle hızla büyüdüğü bir dönemdir. Savaş koşullarında %50 dolaylarında üretim düşmeleri gözlenen başlıca ürünlerde savaş öncesi üretim hacmine 1922'yi izleyen birkaç yıl içinde ulaşıldı. Bu olumlu gelişmede, Anadolu'nun erkek nüfusunun yeniden toprağa dönmesine imkân veren barış koşulları en önemli rolü oynamakla birlikte, tarıma dönük olumlu politikaların fiyat ve vergi değişkenleri yoluyla çiftçiler lehine kaynak yaratan sonuçları da belirleyici olmuştur (Boratav, 2003:51).

Rizeli köylüler için mısır gibi yüzlerce yıldır bildikleri bir ürün yerine, kanunu uygulayanlara tanınan on yıl vergiden muafiyet “yeni” bir tarım ürününü ekmeleri yeterli bir teşvik olacak mıdır? Bu sorunun yanıtı çay tarımının ilk uygulama evrelerindedir.

Çay kanunu, kabul edildikten sonra Zihni Derin, Rize'ye gönderilir. Bir laboratuvar ve fidanlık kurma çalışmaları için o sırada mübadil olarak giden Rumların oturduğu yer fidanlık olarak seçilir (Cumhuriyet Gazetesi, 11 Eylül 1954).⁷⁸ Zihni Derin Rize Merkez Fidanlığı olacak, 70 dekarlık arazi konusunda yaşadıklarını hiç unutmadığını belirterek şöyle anlatmaktadır:

⁷⁸ Sözü edilen yer; sahil kesimine uzak ve kent merkezinin tepesinde, dik yokuşu olan bir alandır. Burası daha önceki bölümlerde sunduğumuz Rum nüfusun yaşadığı Romanos mahallesidir. Ancak mahalle Birinci Dünya Savaşı sonunda haraptır. Kazmaz (2004:546)'a göre, “ (...) Günümüzde Ziraat Bahçesi'nin bulunduğu yerde Rumların evleri vardı. Anlatıldığına göre bunlardan biri çok güzelmış; bütün mobilyası, aynaları kapıları hep cevizdenmiş. Halkın çarşı içindeki evinin, dükkânının yakılması, yağmalanması Ziraat Bahçesi dolayındaki Rum evlerinin yakılmasına sebeb oldu.”

Bir taraftan da 200 işçi tutup, valinin de muvafakatiyle fidanlığı kurmaya başladık. Diğer taraftan bu yerin resmen ziraat dairesine teslimi için Ziraat Vekâletine müracaat ettik. Gelen cevap ‘Maliye Vekâleti, orada muhacir iskân edilecekmiş, vermiyor, başka yer arayınız’ idi. Ben şöyle cevap verdim: ‘Burada bir karış bile başka yer yok. Burada ancak iki hane iskân edilebilir. Bu mu daha mühim, yoksa 3 vilayette 150 bin köylü ailesini refaha kavuşturacak olan fidanlık mı? Zaten fidanlığın kurulması bitmek üzeredir. Birçok emek ve masraf ihtiyar edilmiştir.’ Buna gelen cevap şöyle: ‘Emre itaat ediniz, mesul olursunuz’. Benim cevabım da şöyle oldu: ‘Kanuna aykırı hareket eden ve mesul edilmesi gereken ben değil, iki vekâlet erkânıdır’. Maliye Vekâleti fidanlıkta çalıştırılan işçilerin ücretinin ödenmemesi için Mal Müdürüne emir vermiş. İşçiler ücretlerini alamadı. İşlerimiz durdu. Bundan ben ve halk çok üzüldük, fakat azmimizden bir zerre bile kaybetmedik. Derhal durumu Başvekil İsmet Paşa’ya telgrafla bildirdik, ‘Kanunu tatbikten vazgeçelim mi?’ dedik. Gelen cevap şu idi: ‘İşe devam ediniz. Arazinin Ziraat Dairesine teslimi için Maliye Vekâleti’ne emir verdim’. Bu cevabı halka duyurdum. Halk adeta bayram yaptı. Sevinçten ağlayanlar oldu (Arıpınar, 1966:35).⁷⁹

Merkez Çay Fidanlığının kurulması sırasında kiralanan işçiler Rize’nin ulus devletle birlikte çay tarımının ilk işçileridir.

İktisat Vekaleti’nin izniyle Zihni Derin, Batum’a gider, çay ve narenciye bahçelerini, fabrikalarını inceler. Yeni çay tohumları getirilir. Fidanlığa dikilir, halka dağıtılır (Hatipoğlu, 1939:16). Rusya’dan çay ve narenciye çalışmaları için yabancı bir uzmanda gelir (Rıza, 11 Kanunisani 1932). Fidanlık tamamlanır, Zihni Derin’de Ankara’ya döner. Rizeliler, 1924 yılında çıkarılan kanundan sonra narenciye tarımına ilgi gösterir ve çok yeterli olmasa da gelir elde ederler.⁸⁰ Ücretsiz dağıtılan çay fidelerini de ekmişler, çayın elde basit kurutma biçimleri de kendilerine gösterilmiştir. Lakin “çaycılık” ilerlemez. Hatipoğlu (1939:16-19)’na göre, çok emek ve para harcanmasına rağmen; fidanlık kurulup, çay fidanları yetiştirilip halka dağıtılmasıyla çay konusunda gelişme gösterilememiş olması normaldir çünkü çay sadece tarımsal bir ürün değil sanayi boyutu olan bir üründür. Çayın işlenmesi, sürümü, korunması ve satış işleri planlanmamıştır. Dolayısıyla yeni bir kültür bitkisi olan çayın geleceğinin halk tarafından belirsiz bulunması da doğaldır. Ziraat Vekili Muhlis Erkmen’de, çaycılığın

⁷⁹ Zihni Derin çay yetiştiriciliği ile ilgili olarak bazı röportajlarda hafızasında kalan sayıları vermektedir. Aynı olayı Tunçer (1958:30-31)’e aktarırken araziye 80 dekar, işçi sayısını da 300 olarak vermiştir. Aktan (1946:63)’a göre Rize Merkez Fidanlık arazisi 73 dönümdür ve 1922-1924 yılları arasında kurulmaya başlanmıştır. Lakin sayılar değil Derin’in tekrarlar anlattığı olayın gerçekliği önemlidir.

⁸⁰ Yetiştirilen portakalların satışından istenilen verim alınmamasının nedenleri; bir satış kooperatifinin olmamasından dolayı bir elden satışın yapılmaması, halkın bir an önce para kazanabilmek ve donmasından endişe ettikleri için meyveleri olgunlaşmadan toplayarak malını piyasaya dökmesi ve nakliye masrafları olarak belirtilmektedir (Ferit, 28 Şubat 933).

gelişememesinin nedenini, ekonomik olarak halkın nasıl bir gelir elde edeceğini bilememesinden kaynaklandığını belirtmektedir (TBMM, 1940b:9).

“Vergi muafiyeti”yle verilen ekonomik teşvik yetersizdir, lakin Rize halkının çay ve diğer ürünlerle kendilerine bir gelecek kurulmaya çalışıldığının farkında olmadığını söylemek pek mümkün gözüküyor. Zihni Derin, Arıpınar (1966:8)’a verdiği röportajda, kendisi Ankara’ya döndükten sonra, Atatürk’ün Rize’ye gelerek kurulan fidanlığı gezdiğini ve Rizelilerin Atatürk’e: “Bizim çoğumuz Batum’da çalıştık. Oradaki çay ve narenciye bahçelerini gördük. Bu fidanlık bize fidan ve tohum verecek, ders gösterecek. Çay ve mandalina bahçeleri kuracağız. Fakirlikten kurtulacağız. Bunun için biz bu adamı [Zihni Derin] ve onu buraya gönderen sizleri candan seviyoruz” dediklerini ve Atatürk’ün halkın ilgisinden oldukça memnun olduğunu aktarmaktadır.

Bu tarihlerde çay tarımı uygulamaları devam ederken; ulus devlet kuruluş yıllarının tek muhalif toplumsal eylemi yaşanacaktır, zira bu eylemden 1962’ye kadar Rize “sessiz” kalacaktır. Mustafa Kemal, 17 Eylül 1924’te Rize’ye gelir. Bazı Rizelilerin gündeminde ise çay değil “medreseler” vardır ve bir yıl sonra “Şapka Kanunu’na itirazla isyan”ın zeminini hazırlayacak olayların belirtileri görülür. Rize ve Pazar müftülerinin başkanlık ettiği bir hocalar heyeti, Mustafa Kemal’den, *3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat kanunuyla kapatılan*, medreselerin tekrar açılmasını ister. Mustafa Kemal tarafından bu heyete memleketin şimdiye kadar uğradığı felaketin sebebi olan medreselerin açılmayacağı ve millete mektep lazım olduğu yüksek sesle söylenir (Bilgin, 1997:78).⁸¹

Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi Rize; Osmanlı Devleti topraklarına dahil olduğu yıllardan itibaren dini eğitim kurumlarının sayıca fazla ve din hocalarının

⁸¹ Ak (2000:207-208) Mustafa Kemal’in Rize ziyaretini, o tarihte 17 yaşında, Rize Rüştîye mektebini yeni bitiren Mehmet Özkan’ın mektubuna dayanarak aktarmaktadır. Özkan, daha sonra da polis olarak 10 Kasım 1938’e kadar Dolmabahçe Sarayı’nda görev yapmıştır: “Hükümet Konağı’nın tahta merdivenlerinden aşağı inerken beyaz sarıklı Rize müftüsü Atatürk’e bir kağıt verdi. Bu kağıdı ayakta durup okudu. Medreselerin açılması hakkında idi. Bu kâğıdı Rize avukatlarından Hafız Hulusi ile Şer’iye Mahkemesi Başkatibi Osman Efendi kaleme almışlardı. Ata okuduktan sonra mezkûr kâğıdı Rize Valisi Kara Hurşit Bey’e uzattı. ‘Bu hocalara ve talebelere öğretin, yeni mektepler yaptırınsınlar, medresedeki mektep işine son’ dedi.”

da güçlendirildiği bir kenttir. 25 Kasım 1925'te ilan edilen Şapka Kanunu'na itiraz eden din hocalarının önderliğiyle –Türkiye'nin çoğu illerinde olduğu gibi- aynı yılın sonunda bir isyan çıkar. Kendisi de Rize'nin Güneysu (Potomya) ilçesinde yaşayan Ali Topuz (2011:31) ailesinden dinlediklerini şöyle aktarmaktadır:

(...)Yıl 1925, babam o tarihte henüz on altı yaşını yeni bitirmiş. Medrese de okuyormuş... Bizim semt camisinin imamı Hüseyin Efendi herhalde köyümüzün (İslahiye köyünün) imamı Hacı Hasan Efendi'den ya da Potomya'daki Ulucami imamı Hafız Şaban Koliva Hoca'dan almış olduğu talimatla, bir gün babamı çağırıyor, bir iki öğrencisini daha çağırıyor ve bunların eline birer ikişer mektup yazı veriyor. Bu mektupları alın, falan filan yerlere götürün... Verdiği adresler de civardaki camilerin imamları ya da köylerin hatırı sayılır kişileri. Babam eve geliyor. Annesine, babaanneme durumu anlatıyor. Hüseyin Efendi, babama iki mektup vermiş... Mektupta yazılanlar ilginç. Mealen deniliyor ki 'Fılan günde Potomya'daki Ulucami'de Cuma namazından sonra toplantı yapacağız. Bize şapka giydirmek istiyorlar. Bu gavurluktur. Şapkayı giymeyeceğimizi ilan edeceğiz. Çevrede ne kadar eli silah tutan adam varsa, onları da silahlarıyla birlikte getirin, namaz öncesi Potomya'da buluşalım.' (...) ⁸²

Silahlı gruplar, hükümet dairelerini ve jandarma karakollarını basar. 25-26 Teşrinisinde başlayan isyan devlet tarafından bastırılır. Ankara İstiklal Mahkemesi 10 Aralık'ta Rize'ye gelir ve 143 sanıklı davada yargılama 3 gün sürer. 14 Aralık'ta açıklanan kararla 8 kişi idam edilir (Bilgin, 1997:78).

İdamlar rivayetlerle kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Ak (2000:211), Dalyan Camisi önünde, deniz kenarında bir yerde gerçekleştiğine dair rivayetler olduğunu belirtirken devletin kamusal alanda uyguladığı “zor” ve sonucu olan idamların toplumsal hafızadaki yeri bugün Rizeli bir gencin sohbet sırasındaki sözlerindedir: “O ağacı gördünüz mü [Rize Devlet Hastanesi'ne giderken çıkılan yokuşta dikkati çekecek kadar büyük, gövdesi yola doğru uzanan ağaçtan söz ediyor] işte o ağaçta idam etmiş Atatürk şapka giymeyenleri”

Şapka kanunu ardından yaşananlar ulus devlet kuruluş yıllarındaki toplumsal muhalefetin en üst boyutudur. Devlet zoru, somut şiddetle, idamlarla sonuçlanmış ve

⁸² Ali Topuz (2011:31-44)'un, isyana katıldığı için on yıl kürek cezasına mahkum edilen, iki üç sene sonra serbest bırakılan dedesi Mustafa Kandemir'den aktardıklarına göre; dedesi karakol baskınında onbaşının asılmasına engel olurken “Biz buraya şapka giymeyeceğiz demeye geldük. Adam öldürmeye gelmedük, isyan etmeye de gelmedük” diyerek topluluk üzerinde etkili olduğunu; Şapka Kanunu'na karşı isyanın merkezi olarak bilinen Rize'nin merkez ilçelerinden Güneysu (Potomya)'luların isyanın hükümete karşı silahlı bir eyleme dönüşmesini beklemediklerini ve bunun farkına vardıldıktan sonra isyanın bastırılmasına destek olduklarını belirtir.

ardından uzun yıllar bir sessizlik dönemi yaşanmıştır. Bu sessizlik; devlete karşı “korku” dan mı ileri gelmektedir yoksa ilerleyen dönemlerde çay tarım sanayiyle birlikte kavuşulan ekonomik refahla birlikte “devletle uzlaşma” nın bir sonucu mudur? Elbette devletin bu somut şiddetinin toplumda yarattığı korku önemsiz değildir. Ancak devlet, toplumu sadece bedensel şiddet tehdidiyle kontrol altında tutamaz. Toplumsal sessizlik dönemleri de toplumun devleti onaylandığı anlamına gelmez. Devlet, varlığının meşrulaştırılması için zor dışındaki yöntemlere de ihtiyaç duyar. İsyandan yaklaşık on beş - yirmi yıl sonra aynı ulus devlet ve onun ideolojisi milliyetçiliğin en sıkı taraftarları yine bu toplum olmuştur. Zira, toplumlar değişime karşı genel bir direnme gösterir ancak değişime karşı direnen toplumlar dahi kişilerine refah, iyi geçim ve saadet veren bir gelişime kolayca uyum sağlayabilirler (Berkes, 1997:23). Devlet, aradan geçen zamanda çay tarım-sanayindeki üretim ilişkilerindeki aktif rolüyle toplumu kendisine bağımlı hale getirecek mekanizmaları kurmuştur. Devletin, Rize’de politik ve iktisadi hâkimiyeti çay tarım sanayini kurarak gelişmiş ve genişlemiş daha da önemlisi devlet adeta kutsallaşmıştır. Hatta ilerleyen yıllarda, ülke düzeyinde toplumsal hareketlerin ivme kazandığı “elverişli koşullarda” dahi devlete karşı sınırlı ve sistem içi bir muhalefet olduğu görülecektir.

Bu arada çay tarımı çalışmalarıyla ilgili olarak Zihni Derin hakkında İstanbul gazetelerinde asılsız haberler çıkmaktadır. Çay tüccarları yerli çay üretimiyle kendi kazançlarını engelleyecek bir geleceğin yaklaştığının farkındadırlar. Derin, bu haberlerin ardından 1927 yılında istifa ederek görevinden ayrılır (Kasapoğlu, 1966:8; Arıpınar, 1966:36). Bu dönemde Ziraat Bakanlığı tarafından Cava’da çalışmış İsveçli uzman Dr. Tengwall inceleme yapması için Rize’ye gönderilir. Hatipoğlu (1939:17,18)’na göre Dr. Tengwall Rize’ye gitmiş ancak incelemeleri sonunda yazdığı raporda Antalya’da kahve, muz, hurma yetiştiriciliği üzerine denemeler önermiş, çaya ayırdığı üç sayfada 1200 hektar çaylığın kurulması ve çay fabrikasının tesisine ait

düşünceleri olmasına rağmen “ölçülü bir planı” yoktur. Yine bu dönemde Rize’ye giden Nevin Rıza’nın gözlemleriyle; “narenciye konusunda muvaffakiyet tamam” dır ancak elle işlenen az sayıdaki çayın alıcısı yoktur. Çayın satış işlemlerinin düzenlemeye ihtiyacı bulunmaktadır. Bu nedenle Ankara’ya yazılan raporların dikkate alınması gereklidir (Rıza, 11 Kanunisani 1932).⁸³

Çay için çıkarılan 407 sayılı kanun, 1927 yılında 1029 sayılı yasayla üç yıl daha uzatılmış olmasına rağmen 1927-1935 yılları arasında çay tarımında kayda değer bir gelişme görülmemektedir.⁸⁴

4.3.2 Çay Tarım-Sanayinde “İktisat Siyaseti” Olarak Devletçilik

Çay tarımıyla ilgili erken dönem çalışmalarının uygulama aşamasında kesintiye uğrama nedenleri, “devletçilik”e geçiş nedenlerinde aranmalıdır. Hem içsel hem dışsal “zorunluluklar” ın sonucu olarak ortaya çıkan “devletçilik” e geçişi belirginleştiren ve hızlandıran nedenlerden biri 1929 dünya kapitalizminin krizidir. Kriz, her ne kadar 1929-1932 arasında görülse de Türkiye için etkisi 1933-1934 yıllarına kadar sürmüştür (Silier, 1981:54). Diğer yandan Serbest Fırka deneyiminin sonuçları da iktisadi alana eğilmeyi zorunlu kılmaktadır. Serbest Fırka deneyi; kitlelerin iktisadi durumlarında süratli bir düzelme sağlayamadıkça hukuki ve siyasi reformların yerleşmesine; hatta CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası)’nın [CHP] sağlam bir iktidar olarak tutunabilmesine imkan olmadığını da göstermiş oldu (Boratav, 1974:136). Ayrıca “Devletçilik”in kapitalizmin gelişmesine katkısı olan bir model olduğu da göz ardı edilmemelidir:

(...) ‘Devlet eliyle yetiştirilen’ bir burjuvazi aracılığıyla kapitalizmin geliştirilmesinin sınırlarına 1930’ların başlarında ulaşılmıştı. ‘Alternatif model’ devletin aktif bir yatırımcı ve üretken ajan olarak sermaye birikimini başlatmasına ve kesintisiz bir biçimde sürüklemesine dayanıyordu. Stratejik sektörlerde devletçe başlatılan birikim ve

⁸³ 1927 yılında görevinden ayrıldığı anılan iki kaynakta belirtilmesine rağmen, 1930’da gazeteler arşivinde şu haber bulunmaktadır: “İktisat vekaleti Rize’de geniş bir program dahilinde çay yetiştirmeye karar verecek tetkikat için sabık Ziraat Umum müfettişi Zihni Bey’i göndermişti. Zihni Bey hazırladığı raporu bugünlerde Vekalet verecektir.” (Cumhuriyet Gazetesi. 18 Ağustos 1930)

⁸⁴ 02.7.1932 tarih 2054 sayılı “Çay, Şeker ve Kahve İthalinin Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun” la adı geçen ürünlerin ithalinde hükümet yetkili kabul edilmiştir. “Çay, şeker ve kahvenin memlekete ithali işlerinin bir elden idaresini karar altına almağa Hükümet mezundur. Ancak işbu maddeleri memlekete ithal etmek isteyenlere ithal edecekleri maddelerin kıymetine muadil olarak Hükümet tarafından tayin edilecek Türk malı çıkarmak şart ile mezuniyet verilebilir.” (Çay, Şeker ve Kahve,1932).

Üretim temposu, bu sektörlere girdi sağlayan, bu sektörlerin ürünlerini pazarlayan ve kullanan; kamu yatırımlarını çeşitli ihaleler yoluyla gerçekleştiren özel sermaye için de elverişli gelişme olanakları sağlayacaktı. Devleti sanayileşme modeli ekonomik durgunluğa bir alternatif olarak görüldüğü için, özel sermaye tarafından da destekleniyor ve olumlu karşılanıyordu. Devletçilik işte bu özelliklerinden ötürü bir kapitalist gelişme modeli olarak değerlendirilmelidir (Boratav, 1988:1887).

“Devleti” dönem olarak anılan 1930’ların önemli iki temel özelliği olan; “ekonominin ie kapanması” ve “devlet öncülüğünde hızlı sanayileşme” de bu kapsamda ilişkiseldir. Gülalp (1993:30-31), “ekonominin ie dönmesi” nin bilinçli ve planlı bir politikadan ziyade bunalımın bir sonucu olduğunu belirtmektedir. İhraç pazarlarındaki daralmayla tarımsal ürünlerin i ve dış fiyatlarında belirgin bir düşüş yaşanmış, diğer taraftan Türkiye’nin başka maddeler yanında un, şeker ve tekstil gibi temel mallardan oluşan ithalatına ağır bir kısıtlama getirmişti. Bu iki yönlü etki, ie dönük bir sınaileşme sürecinin neden zorunlu hale geldiğini açıklamaktadır. İe dönük sınaileşme ise sadece geleneksel ihraç ürünlerine yeniden iç pazar yaratmakla kalmayacak, artık dışarıdan ithal edilemeyen temel tüketim malları ihtiyaının yerli üretimle karşılanmasını da sağlayacaktı.

lke genelinde “devletçi” politikaların uygulamaya geçmesiyle birlikte tarım alanında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Tarım toprakları içinde ekilen alan oranı artış göstermiş; 1927’de yüzde 4,86 olan ekili alan 1940’da yüzde 12,25’e çıkmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2007:43). Tekeli ve İlkin (1988:38)’e göre; bu dönemde izlenen tarım politikalarının amaç ve ilkelerini belirleyen etkenler üç grupta toplanabilir: Birincisi Cumhuriyet’in benimsediği dünya görüşünden (halkçılık ve pozitivistik bilimcilik), ikincisi yaşanan dünya ekonomik bunalımının Türkiye’yi izlemek zorunda bıraktığı ekonomik politikadan (tarım politikalarıyla; milli iaşeyi sağlamak, milli sanayi hal ve istikbaldeki ihtiyaçları mikyasında gerekli hammaddelerle beslemek, ihracatı çoğaltarak bu sanayi kalkınmasının gerektirdiği dış parayı sağlamak işlevlerinin yerine getirilmesi bekleniyordu); üçüncüsü ise Türkiye’de tarım kesiminin yapısından kaynaklanan amaç ve ilkelerdir.

Carr (1945/2012:31-40)'ın ifade ettiği dönemsel bir gelişmenin doğal sonucu olan “Ulusal kendine yeterlik” ve “ekonomik milliyetçilik” tedbirlerinin Türkiye’deki karşılığı devletçilik ekonomi politikalarında görölmektedir. Savaş zamanı politikaları ve kapitalizmin buhranı sanayileşmiş ölkelerde tarımın yaygın biçimde korunmasına da yol açan bir gelişmeydi (Bernstein, 2009: 90-91).⁸⁵ Şevket Raşit Hatipoğlu (1933a:1-6), dünya ölkelerinin yürüttüğü “kendi kendine yeten millet iktisadiyatı” politikalarının ziraat alanında nasıl uygulanacağı fikirlerini sunduğu makalesinde; Türkiye’nin hem tarımsal hem de hayvansal ürünlerle halkın iâşesini sağlayabilecek yetenek ve kapasiteye sahip olduğunu belirtir. Yapılması gereken tarımsal ürünlerin çeşitlendirilerek henüz yetiştirilmeyen ürünlerin ölkede içi tüketimi karşılayacak derecede yetiştirilmesi ve özellikle endüstriyel tarım ürünlerine ağırlık verilmesidir. Bu makalenin kaleme alınmasından iki yıl sonra Ziraat Bakanı Muhlis Erkmen 1935’de Karadeniz Bölgesi’nin ekonomik kalkınma ve gelişmesi için tespitlerde bulunma hedefi olan bir inceleme gezisine çıkar.⁸⁶ Gezi heyetinde yer alan Şevket Raşit Hatipoğlu tarafından çay tarım-sanayi raporu hazırlanır:⁸⁷

Türkiye’de çay işi memleketin tabii varlıklarını istismar ve memleket ziraatinin çeşitlendirilmesi bakımından bizi öteden beri alakalandırıyordu. Bunun yanında son zamanlarda ekonomi [ekonomi] politikamızın ‘kendi kendine yetme’ (...) yönünden inkişafı, muhtaç olduğumuz çayın memleket içinde yetiştirilmesini bir mesele olarak ortaya çıkarmıştır; bu da bizim çay işi ile olan alâkamızı daha ziyade kuvvetlendiriyordu(...) Gerek tabii, iktisadi ve içtimai şartların araştırılması gerekse bu

⁸⁵ Tarımdaki dönüşüm kapitalizmin ve dünya siyasetinde gelişmeler temelinde dönemlere ayrılarak incelenmektedir: “Doğanın Metropolisi” ve Birinci Uluslararası Gıda Rejimi, 1874’ler- 1914; serbest ticaret korumacılığının olduğu 1914-1940’lar; İkinci Uluslararası Gıda Rejimi 1940’lar-1970’ler; kalkınmacılık sırasında tarımsal modernleşme (1950’ler-1970’ler) ve 1970 sonrasında neoliberal küreselleşme dönemi (Bernstein, 2009:79-108).

⁸⁶ Zihnioğlu (1998:17,18), Muhlis Erkmen’den önce İsmet İnönü’nün Rize’ye geldiğini Ziraat Odası Başkanı Muharrem Şad ve Ticaret Odası Başkanı Hulusi Karadeniz tarafından 1924’te yapılan çay çalışmalarının anlatıldığını ve çalışmaların devamını dileyen istekleri üzerinde İnönü’nün durduğunu ve ardından Rize’ye Ankara Ziraat Faköltesi ve Bakanlık uzmanlarından teknik bir heyetin geldiğini içlerinde Hatipoğlu’nun da olduğunu yazmaktadır.

⁸⁷ Özetle raporda, çay yetiştiriciliğinin köylüye yeniden kurslarla ve uygulamalı olarak öğretilmesi, Rusya’ya çay tarımıyla ilgili bilgi edinmeleri için gençlerin gönderilmeleri, konuyla ilgili uzman kişilerin yetiştirilmesi, çaycılık üzerine kitap ve broşürlerin hazırlanması, çaycılığın kurumsal bir işleyişe tabi tutulması ve merkez-halk teşkilatlarının kurulması, örnek çaylıkların halka sunulması ve önce atölyelerin sonra fabrikaların üretim için hazırlanması yer almaktadır. Ekonomik sorunlar ve önerileri temelde devletin ekonomik teşvikleridir. Çay müstahsillerine uzun vadeli, az faizli krediler, ücretsiz tohum ve fidanlar verilmesi, yerli çayın yabancı çaylara karşı korunması amacıyla ithalat ve gümrük politikalarının yeniden düzenlenmesi, hatta gerekirse ithal çay yasağının uygulaması, yerli çayın piyasada tercih edilir hale getirilerek satışının yapılmasını içerir (Hatipoğlu, 1939:105-132).

şartlar içinde bulunan köylünün ekonomik varlığının, halinin tespiti, bu memleket parçasında halkın geçinme seviyesinin yükseltilmesi imkânlarının belirtilmesine çevrilmiş bulunuyordu. Onun içindir ki bu seyahatte Karadeniz kıyılarının ekonomik kalkınmasına ve gelişmesine ait bütün meseleler seçilmeye özenilmişti. İşte çay işi de bu araştırmalar esnasında Rize’de mahalli, hususi ekonomik bir mesele olarak belirmiştir (Hatipoğlu, 1939: Önsöz,5).⁸⁸

Çay tarım sanayi planının uygulanması ve yasal statüye kavuşmasında da emeği olan, Hatipoğlu’nun fikri çerçevesi; Anadoluçuluk akımı içerisinde “özgün bir yerdir” (Atabay, 2008:515-532; Bora, 2017:376). Çay tarım ve sanayisini “memleketin ekonomik davası” olarak ele alan, “sınıfsız, zümresiz, yekpare” bir toplum idealine tarım alanından katkı yapan Hatipoğlu (1933b), ise sermaye birikiminin oluşumu için belirli insanlara ayrıcalıklı davranan, kamu kaynaklarını belirli insanların hizmetine sunan bir devlet mekanizmasını reddeder. Ona göre Türkiye’nin millet iktisadiyatı genç bir millet iktisadiyatıdır ve savaştan sonra kalkınma hareketlerine başlamış olduğu için “büyük sermaye temellükleri [mülkiyet]” yoktur. Dolayısıyla kapitalist ve işçi arasında bir tezatta yoktur. Fakat Türkiye’de millet iktisadiyatının “büyük sermaye terakümüne [sermaye birikimi]” ihtiyacı vardır ve bu sermayenin şahsi “büyük sermaye temellüklerine” değil “milli sermaye terakümüne” doğru gitmesi lazımdır. Bunun yolu da “kooperatiflerdir”. Zira kooperatifler “büyük sermaye temellüklerinin” önüne geçecek servet adaletli dağıtılacak ve toplum sağlam esaslara dayanacaktır. Devlet kamu kaynaklarını kooperatif emrine amade kılarak, kamuya yardım ederek, millet iktisadiyatının yararına davranmış olacaktır. Ziraat konusunda diğer katkısı; ziraatin en önemli alanlarından biri olan ziraat sanatları yoluyla, hammaddesini ziraatten alan ürünler, yine üretimin yapıldığı yerde, ziraat içinde çiftçi tarafından üretilerek, üretim maliyetleri düşecek ve çiftçinin ekonomik durumu düzelecektir. Ziraat sanatları yoluyla, ziraat üzerine kurulu bir ülke olan Türkiye’de sağlam temelli bir toplumsal yapı,

⁸⁸ Hatipoğlu’nun planı Ziraat Bakanlığı desteğiyle Türkiye’de Çay İktisadiyatı adıyla 1939’da kitap olarak yayınlandığında “Rize Köylüsüne” atfetmiştir. Çayla ilgili ziraat tekniklerinin yer almadığı kitap “Tarım ekonomisti” formasyonu ile yazılmıştır. Ş.R.Hatipoğlu, (1932b):Tarım politikalarına dair fikirlerini, eleştiri ve önerilerini “*ziraatimizde bir fikir hareketinin başlangıcı*” olan “*bir mefkûre mecmuası*” “Dönüm”ü; 1932-1940 yılları arasında Sait Tahsin (Tekeli) ile birlikte çıkarmış, yazı işleri müdürlüğünü yapmıştır. “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”nu hazırlayıcısıdır. Dönüm dergisi hakkında bkz. Kayam, 2006.

servetin dengeli ve ahenkli dağılımı mümkün olacaktır (Hatipoğlu, 1933c; Hatipoğlu, 1932a). Açıkktır ki bu düşüncelerde korporatizmin izleri görülmektedir. Ancak bize göre Hatipoğlu'nun “özgün yeri”; resmi ideoloji zemininde yükselen milliyetçi fikir dünyasına Anadolu tarım iktisadiyatı konusundaki akademik düşünceleri ve reel politik yaşamıyla katkısıdır.⁸⁹ Diğer yandan Carr (1945/2012:31-40)'a atıfla, hazırladığı çay tarım sanayi planının şeceresi de doğal olarak milliyetçidir.

Muhlis Erkmen'in desteği ve Hatipoğlu'nun çay tarım-sanayine verdiği önem “çaycılığın” gelişiminde diğer ürünlere göre fark yaratır. Tekeli ve İlkin (1988: 37-89)'e göre, aynı dönem içerisinde; 1928- 1948'de eğitim ve araştırmadan, tarla tarımında ıslaha, devlet çiftliklerinin kurulmasına ve ürün çeşitliliğinin artırılmasına yönelik pek çok çalışma yapılmış, ancak bağ bahçe kültürleri alanında tarım alanında olduğu gibi araştırma ve deneme faaliyetlerinde gösterilen başarının üreticiye yansıtılması yetersiz kalmıştır. Oysa aynı durum çay için geçerli değildir:

Bu dönemde Türkiye tarımına sokulan yeni türlerden üzerinde en çok durulana çay olmuştur. Çayın yeni bir ürün olarak Rize'ye sokulması sadece basit bir ithal ikamesi olarak değerlendirilemez. Çay, çok emek yoğun bir üretilir ve dekar başına tütünden daha fazla gelir vermektedir. Rize ise toprak varlığı sınırlı bir ildir. Sürekli olarak dışa göç vermektedir. Cumhuriyet öncesinde bu göç daha çok Rusya'ya ve Kafkasya'ya yönelmişti. Bu göç kanalları tıkanınca Rize halkının ekonomik koşulları daha da kötüleşmişti. Bu yöreye küçük mülkiyet düzeni içinde üretilen böyle yeni bir ürünün sokulması, yörenin toplumsal yapısını etkileyebilecek önemli bir potansiyel taşıyordu (Tekeli ve İlkin, 1988:71).

4.3.2.1 Rizeliler'de Devlete Bağlılığın Temelleri: 1935-1950

“Devletçi” dönem Rize'de geç başlar ve bu “gecikme” nedeniyle de ömrü uzun olur. 1935-1950 arasındaki dönemde uygulanan ekonomi politikalar “başarıyla” sonuçlanır. Bu “başarılı sonuç” günümüze kadar yansıyan devlet-toplum ilişkisidir. Devlet, üretim ilişkilerindeki rolüyle milliyetçiliğin “verimli ikinci inşa” döneminde “baba” olur. Zira bu dönem de çay tarım sanayi ilerler ve somut çözümlere ulaşır. Hann

⁸⁹ Samet Ağaoğlu (1992: 29) Siyasi Günlükleri'nde şu satırları yazmaktadır: “1943 seçimlerinde ‘Dönüm’ dergisi çevresinde bir araya gelen ‘Anadolucular’ denilen bir grup başlarında Şevket Raşit Hatipoğlu bulunduğu halde meclise birçok milletvekili sokabildi ve sonuç en ziyade Dil, Tarih ve Edebiyat Fakültesi'nde yuvalanmış komünist fikir zümresine karşı milliyetçilerin zaferi sayıldı” .

ve Hann (2012:52) çalışmalarında, devletin çay sanayisi yoluyla ekonomiyi dönüştürmesi sürecinde; devlet müdahalelerinin çoğunun dışarıdan yönetilerek, bölge dışındaki yetkililerce gerçekleştirilmiş olsa bile devletin toplumsal hayatın dokularına, genellikle özel alana ait olduğu varsayılan dokulara işlemiş olduğuna; laik cumhuriyetçi ideallere sıcak bakmayan insanların bile, devletin temel toplumsal ve ekonomik sorumluluklarından vazgeçtiği bir dünyanın tahayyülünü kuramadıklarına dikkat çekmektedirler. Taşkın (2016:41) da devletin bölgede çay tarımıyla birlikte kabul gördüğüne; devletin dışsal değil içsel bir kurum olarak doğallaştığına ve meşruiyet kazandığına vurgu yapmaktadır.⁹⁰

Çay; devletin üretim ilişkilerindeki etkin rolüyle başlangıç yıllarından itibaren bir “bağımlılık” yaratır. Bu “bağımlılık” ilişkisinin alt yapısı da 1935-1950 yılları arasında atılmıştır. Alt yapı çalışmalarının ilk tanıkları ve deneyimlerini yaşayanların Rize ve Rize merkezde yaşayan köylüler olması nedeniyle devlete bağlılığın en güçlü olduğu ilk mekânsal ve toplumsal alan bu alandır. “Devlet baba” ya verilen rol iktisadi alanla sınırlı kalmaz ve siyasal alana yansiyarak devlet- toplum arasında karşılıklı bir ilişkiye dönüşür. Zira maddi üretim insanın yaşamsal gereksinimlerini karşılayan bir üretim olmakla birlikte her üretim eylemi yaşamsal gereksinimleri karşıladığı gibi düşünce alanında da kendisini üretir.

Elbette bu dönemde ulus devlet Rize’de; üretim ilişkilerinde etkin rol alırken diğer taraftan da milliyetçiliği bütün kavramsal öğeleriyle “siyasal yukarıdan inşa” çalışmalarını; merkezden de yerelden de yürütmüştür.

Bu konudaki ilk çalışmalar yer adlarının değiştirilmesidir. Bir önceki bölümde belirttiğimiz gibi bölgenin var olan dil, din ve etnik farklılıklarını gösteren yer adlarının Türkçeleştirilmesi için 1913’te başlayan girişim sonuçsuz kalmıştı. Ulus devletin milliyetçiliğinin bir tezahürü olan mekansal biçimlendirme çalışmaları kapsamında yer

⁹⁰ Taşkın (2016:41) bu tespiti “içselleştirme” kavramı temeliyle açıklarken Hann ve Hann’ın yukarıda alıntı yaptığımız araştırmasındaki “*domestication*” kavramsallaştırmasına dayanmaktadır.

adlarını “millileştirilme”si; milliyetçi ideoloji de “yer adları vatan tuttuğumuz bu toprağın tapu senedidir” (Yüksel, 2013:1) söylemiyle karşılığını bulur. “*Tapu senedi*” ni millileştirme sürecinin ilk dönem çalışmaları Lazistan (Rize) isminin sadece Rize olarak değiştirilmesidir. Kanun teklifi 27 Ocak 1923 (28.1.1339)’te Çorum mebusu Haşim Bey tarafından verilir:

(...) Lazistan denince hepiniz de takdir edersiniz ki Hindistan, Arabistan, Bülücistan, Yunanistan gibi vâsi miktarda beş on bin kilometre murabbında şehir ve kasabaları, köyleri ihtiva eden büyük bir muhit tasavvur ediliyor. Mademki kendileri Türk ırkına mensuptur ve Türktür ve Esad Beyefendi [Rize mebusu] biraderimizin de dün buyuruyorlardı ki evet biz Türk’üz. (...) Karadeniz sahavil ahalisine [sahil halkına] alelekser [çok defa] İstanbul’da Lâz denir. Samsun, Sinob, İnebolu, hulâsa bütün Karadeniz savahilinde bulunan memleketleri Lâzlıkla tanıttırıcaksak, ilerde, yani elli sene sonra bir ikinci Lord Curzon çıkacak bir de Lâzistan’ımız var diyecek. Lâzistan neymiş arkadaşlar? Rize denilsin, bu yolda tashih edilsin [düzeltilsin]. Maksadım budur (TBMM, 1339:6-7).

Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey ise “Lâzlar vardır. Lâzistan vardır, coğrafya okumadın mı?” derken Lazistan mebusu Esad Bey “Bir Lâzlar kaldı lekelenmedik, onları da mı lekelemek istiyorsun?” diye karşı çıkışlarına Çorum mebusu Haşim Bey’in yanıtı “Ekserisi Türk’tür. Lâzlar yoktur” biçiminde olmuştur. Kanun teklifi bu tarihte kabul edilmez. Ancak kısa bir süre sonra; Lazistan Sancağı’nın merkez kazası Rize, 20.04.1924’de il olur (TBMM, 2010: XXII). Günümüze kadar Karadeniz Bölgesi’nde en çok yer adı Trabzon ile Artvin arasında değiştirilmiştir. Sadece Trabzon ve Rize’de 495 köyün ismi değiştirilmiştir ve Artvin’de yapılan değişiklikler bu sayıya dahil değildir. Bunların 20 tanesi Türkçedir. Diğerleri Lazca, Gürcüce, Ermenice ve Rumca oldukları için değiştirilmişlerdir (Kesici, 2013: 262). Dönemin Rize Valisi Hüsnü Uzgören’in de 1941 yılında İçişleri Bakanlığı’na yazdığı rapor devlet tarafından yerelde yapılan etnik köken incelemelerini özetler niteliktedir:

Rize vilayeti dahilinde ve merkez kazasında sakin Türklerden başka Laz ve Hemşinli namı ile anılan ve esas itibariyle Türk olan iki unsur vardır(...) Vilayetin Şark’a doğru sahilde 35 kilometreden itibaren başlayan Pazar kazası halkının sahil köylerinde Türkçeden mada Lazca dahi görüşülmektedir. Halen birçok gençlerimiz Lazca öğrenmedikleri ve daha ziyade Türkçe görüştükleri tetkikatımız cümlesindendir. Bu lisan tamamen şifahi bir haldedir, yazısı yoktur. Pazar’dan itibaren Çoruh Vilayetinin Hopa kazası halkı dahi aynı vaziyettedir (...) Rum, Roma ve İran gibi milletlerin istilalarına uğrayan ve onların idareleri altında yaşayan bu havalı halkının lisanlarında yabancı milletlerin tesiri fazlası ile görülmektedir. Türk dilinde olmayan birçok kelime

ve isimler kullanılmaktadır ki bunlar vakti ile bu yerlerde hükümet süren milletlerden kalma oldukları anlaşılmaktadır. Köy isimlerinin birçoğu Rumca asıllarından istikak etmektedir. Sonları (öz) ile nihayetlenir. Haldoz, Askoroz, Sevelez, Romanoz, Atyanoz gibi. Mamafi merkez kazasına bağlı köy ve nehirleri isimleri daha evvel tamamı ile Türkçeye çevrildiği gibi Pazar kazasında her nasılsa yapılmayan bu değişiklikler bu kere yapıp mazbatasını Dahiliye Vekaletine sunulmuştur (Koyuncu, 2012:201-203).

Bu dönemde Rize’de yer adlarının Türkçeleştirilmesi dışında devletin toprak üzerinde yönetsel örgütlenme sürecinde de pek çok değişiklik yapıldığı görülür.⁹¹ Keskin (2007:462)’e göre, Milli Mücadele yıllarından itibaren yönetsel sınırların yeniden düzenlenmesi ya da yeni bir mülki bölüm olusturulmasına ilişkin değişiklikler içerisinde; Ege, Marmara, Akdeniz ve İç Anadolu bölgeleri birkaç örnek dışında önemli bir düzenlemeye konu olmazken, en sık müdahale edilen bölgeler arasında; Muş-Hakkari-Bitlis-Bingöl-Tunceli-Ergani; Kozan-Osmaniye; Gelibolu-Kırklareli-Tekirdağ ve Aksaray ve Ordu-Giresun-Trabzon-Çoruh-Artvin-Rize de bulunmaktadır.⁹²

Devletin ideolojik araçlarından basın-yayın alanında en etkin olanı Rize Gazetesi, yazarlarının içinde öğretmenlerin, ziraatçıların ve valilerin de bulunduğu, içeriğiyle “devlet gazetesi” dir. Gazeteyi basabilmek için özel idareye ait olan Rize Matbaası, 1931 yılında faaliyete geçirilir ve aynı yıl (6 Ağustos 1931) haftalık Rize Gazetesi çıkmaya başlar (Ak, 2000:220).⁹³ Rize Gazetesi altıncı yılına girdiğinde Ortaokul Türkçe Öğretmeni Sıtkı Can tarafından kaleme alınan yazı şöyledir: ⁹⁴

⁹¹ 1957’ye kadar yönetsel düzeyde pek çok değişiklikler yapıldığı görülen Rize’de; Artvin ve Rize 27.05.1933 tarih ve 2411 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2197 sayılı Kanunla, merkezi Rize olmak üzere Çoruh ili olarak birleştirilmiş, ardından Rize, 04.01.1936 tarih ve 3197 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2885 sayılı Kanunla yeniden il olmuştur (TBMM, 2010:XXII). 1940’da Rize Merkez kazasına bağlı, Gündoğdu, İkizdere, İyidere, Karadere ve Mapavri Nahiyeleri ile Rize Merkeze bağlı 69, Gündoğdu Nahiyesi’ne bağlı 20, İkizdere Nahiyesi’ne bağlı 28, İyidere Nahiyesi’ne bağlı 12, Karadere Nahiyesi’ne bağlı 20 ve Mapavri Nahiyesi’ne bağlı 23 köy bulunmaktadır (Özdoğan, 2004:31).

⁹² Keskin (2007:462)’e göre; bütün düzenlemelerin gerekçesi “asayiş sorunu”na dayandırılmıştır. Bu sorunun çözülmesi, toplumun geniş kesimlerinden çok, ulusal pazarın bütünleşmesi sürecinde toprak ve ticari çıkarlar lehine çeşitli unsurların denetim altına alınmasını sağlamaya yönelik olmuştur. Dolayısıyla güvenlik sorunu, askeri denetimin değil, bölüşüm ilişkilerinin bir parçası olarak biçimlenmiştir. Burada sıralanan nedenler, Cumhuriyetin toprağa dayalı örgütlenişinde nüfus büyüklüğü, coğrafi yapı, gelir kaynağı, toprak genişliği, ulaşım koşulları, kamu hizmetine ulaşılabilirlik, iktisadi bütün oluşturma gibi *teknik-yönetsel* faktörlerin dikkate alınmadığını göstermektedir”

⁹³ Gazetenin çıkarılmaya başlandığı ilk yıllarda gazete yönetimi, il mektupçusu Behçet Ertan, Ortaokul eski direktörü Uğuz, Ortaokul Resim Öğretmeni Niyazi Ağun ve 1936 yılında Gazetenin Basın Direktörlüğü Mustafa Nuri, Baş Yazarlığını Ortaokul Türkçe Öğretmeni Sıtkı Can tarafından yürütölmekteydi. 1939 yılında yıllık abone ücreti 250 kuruş tanesi ise 5 kuruştur. Gazete 1950 yılı Aralık

Basın alemine karıştığımız günden beri ülkümüz devrime yardım, halka doğru gidiş olmuştur. Sona kadar bu olacaktır(...) Devrin ülküsünü, heyecanını yeni nesle aşılamağa savaştık. Yüce inkılâbımızın büyük başarılarını halka duyurmaya gayret ettik(...) Dil devrimimizin yeni verimlerini herkese duyurmayı, memlekete yaymayı ülkü edindik (Can, 8 Ağustos 1936).⁹⁵

Cumhuriyetin 13. yılında ise İstiklal Okulu Öğretmeni Rıza Tolon Güç şu satırları yazar:

Yurttaş, bugün damarlarında Türk kanı dolaşan bir ulusun felaketli günlerden sonra kurduğu Cumhuriyetin 13üncü yıl dönümünü kutluyoruz... Ey harikalar yaratan Atatürk ve Anadolu; ey ruhunda temiz bir iman taşıyan Türk gençliği; Cumhuriyet yalnız senindir! Sen abideni diktin, Türk milletini müstebitler elinden kurtardın, şeceresi bozuk bir hanedanın esiri olamazdın(...) Tekkeyi kapattın, medreseleri tarihe gömdün, Fesi yırttın, Arap harflerini attın; bunların yerine yaşamak öğreten mektepleri açtın. Medeniyet kisvesini giydin, küflü itikatlarını tarihin yaprakları arasına gömdün, yerine yeni nesle layık olduğu kıymeti verdin (...) İsmet İnönü; Lozan Kahramanı, ve Lort Cirzon, ların, Venizelos, ların galibi ve Türk'ün İstiklal müjdesini Türk'e getiren yüce adam...(Güç, 29 Birinci teşrin 1936).

Milliyetçi ideoloji; vatan savunmasını da kutsal bir görev olarak değerlendirir.

1936'da dünya devletlerinin savaş hazırlıkları içinde bulunması nedeniyle hava kuvvetlerine kurban paralarının verilmesi için Rize halkına duyurular yapılırken, “ulusal ödevin dini ödevden önce” geldiği vurgusuyla milliyetçi ideolojinin “din ikamesi” olarak inşa edildiği görülebilir:

(...) Sayın Başbakanımız bir yıl önce bütün Türk Ulusunun dikkat bakışlarını bu nokta üzerinde toplamış oldular. Hükümet şefimizin ikazı ülkemizin her tarafında derin bir hassasiyet uyandırdı. O günden beri tayyarelerimizin sayısını çoğaltmağa doğru gidiyor. Bu gidiş kurban kesenlerimizin de yardımı karışacak olursa ulusal varlığımız sarsılmaz bir kale bütünlüğünü kazanmış olur. Bu ulusal ödev dini ödevden önce geliyor. Kan akıtacağımıza o kanın parasını tayyare Cemiyetine akıtsak daha büyük bir iş görmüş oluruz. Kurban paralarını tayyareye vermekle en büyük ödevi koşmuşuz demektir. Gününün birinde düşman tayyareleri bomba ve gazlar savurarak teneffüs ettiğimiz havayı zehirlerken, güzel şehirlerimizi, sanat merkezlerimizi viraneye çevirmek isterken acaba hangi kuvvet bizi bu kabustan kurtaracak? Şüphesiz tayyarelerimiz olacaktır. Bütün varlığımızı kısa bir zaman içinde südürmeğe koşacak düşman filoları ile çarpışacak kanadımız, kuvvetimiz olmazsa her zaman için korku içindeyiz demektir.

ayı başlarına kadar Vilayet gazetesi olarak faaliyet göstermiş, bu dönemden sonra günlük yayın yapan siyasi gazete haline dönüşmüştür (Özdoğan, 2004: 121).

⁹⁴ Rize Gazetesi, devletin ideolojik araçlarından biri olarak yukarıda yer verdiğimiz yazılardan bol miktarda yayınlamaktadır. Burada az sayıda örneğe yer verdik.

⁹⁵ Çalışmada kullanılan gazete ve resmi kaynaklarda var olan imla hataları okuma kolaylığı bakımından mümkün olduğunca düzeltilmiştir. Özellikle 1930'lu yıllardan başlayan gazete kaynaklarımızdaki Türkçe dilde sadeleştirme çalışmalarının devamı nedeniyle günümüzden oldukça farklıydı. Bu nedenle içeriği etkilemeyecek biçimde dil ve imla düzeltmeleri yapıldı. Kaynakçada ise, gazete haberlerinin başlıkları; kaynağa ulaşmak isteyen araştırmacılara kolaylık sağlaması amacıyla, yazım imla hataları ve harf boyutlarındaki farklı kullanımlarıyla yani “orijinal” halleriyle yer aldı.

Yarın akacak kanımız yerine bu gün akan kanların karşılığını tayyareye verelim. Vatan ve hayat her şeyden kutsaldır (Can, 29 Şubat 1936).⁹⁶

Rize’de Halkevleri’nden önce milliyetçiliği güçlü olarak yayan Türk Ocakları faaliyet göstermiş; 1926’da Rize Türk Ocağı’nda musiki dersleri verilmiş, müsamereler ve balolar düzenlenmiş, kütüphane tesis edilmiştir (Karaer, 1992: 94- 171). Ancak Vali Uzgören’in 1941 raporunda ise okuryazar oranı hayli düşük olarak belirtilmektedir:

(...) Halkın okuma yazma bilenlerinin nispeti 23,6 ve yalnız okuma yazma bilenlerinin nispeti 0,2 ve hiç bilmeyenlerin nispeti ise 76,2 den ibaret olduğu ve Rize, merkez kazası nahiye ve köylerinde ise okum yazma bilenlerin nispeti 8,0 ve bilmeyenlerin nispeti ise 92’dir. Pazar kazasına gelince nefsi Pazar kasabasında okuma yazma bilenlerin nispeti 28,2 ve bilmeyenlerin nispeti ise 71,8 den ibarettir (Koyuncu, 2012:17-18).

Türk Ocakları’nın 1931’de kapatılmasının ardından Halkevleri faaliyetlerine devam eder. Halkevleri’nde; konu başlıkları; “Liberallik, Sosyalistlik, Devletçilik”, “Bir Millet Nasıl Yükselir?”, “Güneş Dil Teorisi” olan konferans ve seminerlerin yanı sıra “İhsan Okur Operet Heyeti” de temsil vermiştir (Rize Gazetesi, 21 Şubat 1936; 14 Mart 1936a; 19 Eylül 1936a; 2 Nisan 1938a). Halkevleri’nde sunulan temsiller de dahil olmak üzere süreç siyasal inşadır:

Reşat Nuri Güntekin’in 4 perdelik Hüllecî komedisini hazla seyrettik. Geçmiş günleri hatırlatan eserde dünün gidişatındaki çürüklüğü, softa bozuntusu hocaların halkı ne şekilde aldattıklarını, ne korkunç felaketlere sebebiyet verdiklerini açık ve canlı olarak gördük (Rize Gazetesi, 19 Eylül 1936b).

Lakin Halkevinde düzenlenen konferanslara yeterince ilgi olmadığı da aşağıdaki satırlarda itiraf edilir:

Şimdiye kadar Halkevimizde çeşit çeşit konular üzerinde birçok konferans verilmiştir. Ulusal, sosyal, ekonomik bakımdan kıymeti ölçüsüz olan bu konferanslar, arzu edildiği kadar fazla dinleyici bulamamaktadır. Bilhassa asıl faydalanacaklar toplantı gecelerinden uzak kalmaktadır (...) Hastalık, doğrudan doğruya ilgisizliktir. Halkı, ne konuların seçimindeki yükseklik ne de konferansçıların anlatışları ürkütmüştür. Aksaklık halkın bu gibi hareketleri benimsememesidir. Konferans geceleri cadde boyundaki kahvelerin hepsini ağzına kadar dolu gördük (Can, 18 Nisan 1936a).

4.3.2.2 Milliyetçiliğin Söylemsel İnşasının Ötesi

Devletin ideolojik araçları aracılığıyla milliyetçiliğin “söylemsel” inşasındaki etkisi “dışarıdan bilincin” sınırlılığını taşır. Devlet, milliyetçiliğin “söylemsel”

⁹⁶ Bu dönemde vatandaşlardan sıklıkla kurban parası veya kurban derisinin Hava Kurumuna verilmesi istenecektir (Rize Gazetesi, 29 İnci Kânun 1941a).

inşasındaki sınırlılık engelini maddi üretim ilişkilerindeki rolüyle aşar. 1925'te ulus devletin “laik” ideallerine karşı isyan eden, değişime direnen toplumun ulus devleti onayladığı ve kabullendiği noktada da “çay” kendisini gösterir.

Çay tarımının ilerlemesinde halkın gündelik hayatı deneyimleri üretim ilişkilerinin tarihinde somutlaşmaktadır. Rize'nin toplumsal hafızadaki tarihi; “Çaydan önce” ve “Çaydan sonra”nın tarihidir ve bu sözlü tarihin korunmasında etkin olan devlet değil, toplumdur:

Bize hep anlatırlar... Bölgemize çay gelmeden önce büyük sıkıntılar çekildiğini. İnsanlarımızın, mısır kutili deriz biz, mısırı yedikten sonra arta kalan kısmıyla fındık kabuklarını öğütüp ekmek bile yaptıklarını anlatırlar. Çok az nüfusun olduğunu ve nüfusun çoğunun göç etmek durumunda kaldığını hep anlatırlar. Eğer çay gelmeseydi böyle bir gelişmeyi hayal bile etmek mümkün olmazdı (16. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Kuşaktan kuşağa aktarılan yukarıdaki anlatı toplumsaldır; saha araştırmasında sıklıkla işittiğimiz “çaydan önce”nin Rize'sidir. Bu anlatının her kuşakta yenilendiği düşünülürse devletin topluma nasıl nüfus ettiği aradaki mesafenin azaldığı da anlaşılabilir.

“Çaydan önce” denilen zaman dilimi kısmen ulus devlet öncesini kısmen kuruluş yıllarını ve “çay parası”nın henüz çok yüksek meblağlara ulaşmadığı, ancak çay tarımıyla ilgili alt yapı çalışmalarının yapıldığı yoğun 1935-1950 arasındaki dönemini de kapsar. Zira bu dönem de kazanılan “çay parası”yla 1950 yılı sonrası karşılaştırıldığında oldukça yetersizdir. Rize'nin 1940'lı yıllarda toplumsal ve ekonomik hayatı toplumsal hafızadaki gerçekleri de doğrulamaktadır. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nden Reşat Aktan (1946:16-17) önsözünü 20.12.1944 tarihinde yazdığı “Rize'de Çay” adlı kitabında sağlık ve beslenme koşullarını şöyle aktarmaktadır:

Rize köylerinde en çok yenilen mısır ekmeği ile mısır çorbası ve fasulyedir. Bu çorba; mısır kırması haşlanarak yapılır. İçerisine bazen fasulye, kara lahna da atılır. Et hemen hiç, yağ ise pek az olarak konulur. Sebze yok denecek kadar azdır. Hayvancılık az olduğundan et ve hayvani mahsuller de mahduttur. Bu suretle beslenme bir taraflı olmaktadır (...) Umumiyetle şişman ve fazla yaşlı insanlar görülmez. Rize hükümet doktorunun ifadesine göre; burada vasatı ömür, diğer Anadolu vilayetlerine nazaran hissedilir derecede kısadır. Rize de en fazla görülen hastalık; veremdir. Veremden dolayı ölüm de, nisbi olarak fazladır. Bundan başka en çok yayılmış hastalık; bağırsak

kurtlarıdır. Burada bağırsağında kurt taşımayan köylüler ve sürfelerle bulaşmadıkları yer pek azdır. İçilen su, gıda ve meyvelerle ağızdan alındığı gibi, daha fazla çıplak ayakla dolaşırken, tabandaki çatlaklar vasıtasıyla kurtlar bulaşır⁹⁷ (...) Bunlardan başka sıtma da oldukça salgındır (...) Rize’de frengi de oldukça ehemmiyetli derecede salgındır. Rize hükümet hekimliğine kayıtlı 425 frengili vardır ki, bunların daha fazlası köylü olması, hele kadınların da bu hastalıkla malul bulunması tehlikeyi daha fazla arttırmaktadır. Gonore’de zikre değer nispettedir (Aktan, 1946:16,17).⁹⁸

Genel olarak ‘özel hayat’ın tüm alanlarına ‘müdahale eden’, ‘düzenleyen’ bir kurum olan devletin ve ideolojisinin taşıyıcılarının halk sağlığı konusundaki araştırma ve ilgileri de ulus-devletin nüfus politikalarından azade değildir.

Rize çarşısında dokumacılık işiyle meşgul olan tüccarlar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra on beş on altı sene önce başlayan mısır koçanı (*mısır kabuğundan mobilya örme*) yapraklarından sandalye ve kanepe imal etme işi devam etmekte, bu sanatın yalnız Rize merkezine özel olup evinde ve dükkânında çalışan altmış müteccaviz sanatkâr (*altmıştan fazla*) bulunmaktadır. Mısır koçanı yaprağını ip haline getiren evlerde, köylerde kadınlar ve çocuklar vardır, ürettikleri hasır sandalyeler büyükşehirlere satılmaktadır (Koyuncu, 2012:187-208). Ancak Rize halkına gelir getirmesi amacıyla yapılan tüm girişimler yerel tarih araştırmacılarından Kazmaz (2001:38)’a göre yetersiz kalmıştır:

(...) Böylesine darlık ve yokluk, başka bir anlatımla, imkânsızlıklar içinde bulunan halkın, bugünkü deyimiyle, özel teşebbüsün daha iyi çalışma ve yaşama şartları sağlayacak yatırım yapması, hele fabrika, sanayi tesisi kurması bile hayal edilemezdi; kalkınma ancak devlet eliyle gerçekleştirilebilirdi.

Özel sektörün yatırım yapmasının “hayal olduğu” Rize’de devlet eliyle çay üretiminin “tam teşekküllü” başlangıcı 1935 yılı olacaktır.

4.3.2.3 “Cumhuriyet Hükümetinin Hediyesi Çay”: 1935-1940 Yılları

Çay tarım sanayinde “devletçilik” ekonomi politikalarıyla planlı dönemi; “Türkiye’de çaycılığın başlayıp ilerlemesi ancak devletin yardımı ile mümkündür.

⁹⁷ Zihnioğlu (1998:22-24)’da benzer gözlemleri vardır. 1938-39’da köylerde yaşayan kadınların kent pazarına yalınayak geldiklerini sonra çeşmede ayaklarını yıkayıp çarıklarını giydiklerini yazmaktadır.

⁹⁸ Cumhuriyet Gazetesi’nin 28 Şubat 1933 tarihli sayısında İ. Ferit ise Rize’de sağlık durumunun çok iyi olduğu, tifo, kuşpalazı, kızamık hastalıklarının senede birer tane görüldüğü, sıtma hastalığının olduğu, frengi ve belsoğukluğu gibi zührevi hastalıkların hiç olmadığı çünkü Rize’de fuhuşun barınmadığını yazmaktadır.

Bunun için devletin kati bir çay politikası gütmesi şarttır” (Hatipoğlu, 1939:132) ilkesi temel alınarak yeni bir oluşuma evrilmiştir. Bu hızlı gelişmelerde çay planının hazırlayıcısı Hatipoğlu dahil olmak üzere “Dönüm” dergisi çevresindeki “ziraatçi kadrosunun” reel politik düzlemde kendilerini ifade olanakları bulmalarının da etkisi vardır. Hatipoğlu’nun raporu daha sunulduğu anda çay ziraatinin Beş Yıllık Kalkınma Planı’na alınmasına kesin gözüyle bakılmaktadır (Cumhuriyet Gazetesi. 19 İkincikânun 1936). Bu nedenle de 1938 Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi’ne sunulan; “Meyvecilik- Bağcılık- Sebzeçilik- Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program” ına alınmadan Rize’de çalışmalar başlamıştır.⁹⁹ 1936’da Rize merkez mahalleleri, Mapavri (Çayeli) Gündoğdu, Eyidere (İyidere) nahiyelelerine, Pazar, Ardeşen ve Hopa’ya narenciye ve çay fidanı dağıtımı için listeler gönderilir (Rize Gazetesi, 14 Mart 1936b). Rizeliler için çayın ekonomik önemi basın aracılığıyla duyurulur; çay hakkında teknik bilgiler verilirken üretim ilişkilerinde devletin varlığının önemi vurgulanarak “gündelik hayat” sistemli olarak düzenlenmeye, ulus devlet ideolojisi de milliyetçilik de üretim ilişkileriyle inşa edilmektedir:

Osmanlı devrinde; her şeyde olduğu gibi ekonomik alanda da geri olduğumuzu biliyoruz. Bütün ticaret işlerimiz gerek iç gerek dış pazarlarında yabancıların, kapitalistlerin elinde idi (...) Cumhuriyet hükümeti Meşrutiyet hükümetinin bıraktığı ekonomik istikrarsızlığı ele alır almaz ilk iş olarak dış pazarlarında Türk ticareti ve Türk malını tanıtmak istedi. Her şeyde olduğu gibi İsmet İnönü hükümeti bu işte de yüksek ve değerli bilgisini kullandı (...) Yalnız asırların ihmalı olarak kalan tarım ekonomisini de işlemek lazımdı. Cumhuriyet hükümeti bunda da gecikmedi. Bir taraftan endüstri tarımını en son bilgilere istinat ettirirken diğer taraftan da Türkiye’de yetişebilecek her türlü mahsule beş yıllık kalkınma programında yer verdi. Değerli Tarım Bakanı Muhlis Erkmén yurdun her bucağında yetişebilecek tarımsal mahsulleri tetkik ettirdi. Bu meyanda üçüncü İspektör Tahsin Üzer’in yardımları ve biricik Başbakanımız İsmet İnönü’nün teşvik ve irşatları sayesinde Rize ve havalisinde çay tarımına önem verildi (...) Bu nebatın dünya üzerindeki derinlik ve genişliğinin azlığı göz önüne alınırsa Türk ekonomisine yapacağı derin tesir kolaylıkla anlaşılır. Bir defa Rize Vilayeti gibi nüfusça zengin, toprakça fakir olan bu yerin halkı kendisine daimi surette çalışmak kaynağı bulmakta hem kendi hayatını müreffeh bir surette yaşatacak, hem de iktisadi varlığımıza darbe vuran yukarıda yazmış olduğumuz muhtelif yıllarda harice giden paramızı memleket dahilinde bırakacaktır (...) Yakın bir yarında Türk çayını diğer Türk ürünleri gibi yetiştirmeye ve dünyaya tanıtmaya başlarsak yazan için bundan daha büyük bir

⁹⁹ Planda; çay tüketiminin ülke genelinde yaygınlaşması, 900 ton kuru çayın tüketime yeteceği, Rize ve çevresinin bu tüketimi karşılayacak durumda olduğu, yaş çay fabrikalarının maliyetleri, çiftçilere verilecek borçlar, kontrollü çay bahçesi açılmasının gereklilikleri, çiftçilere çay yetiştiriciliği hakkında verilecek eğitimler üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur (Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, 1938).

kıvanç olamaz. Biz bu ümitle kendimizi mutlu ve Rize halkını kutlu saymakta bir hak kazanmış olacağız (Yılmazoğlu, 18 Nisan 1936b; 25 Nisan 1936; 2 Mayıs 1936) .

Yukarıdaki satırlarla bir taraftan ulus devlet, maddi üretim ilişkileriyle hayat olanağı sunarak varlığını somutlaştırırken diğer taraftan üretim ilişkileri aracılığıyla imparatorluk tarihinin de “yazıldığını” göstermektedir. Ancak bu noktada devletin kentteki varlığının basın yayın araçlarıyla “söylem” düzeyinde kaldığı düşünülemez. Zira “organik aydınlar” bu “söylemleri” çay tarımı çalışmalarıyla gündelik hayatın içinde ifade etmektedirler. Açık alanlarda yapılan konuşmaların, basın yayın araçlarındaki ideolojik çizgiden uzak olması beklenemez. Ulus devletin varlığı, “Cumhuriyet hükümetinin hediyesi” çayla inşa edilen “hayattır” .

Rizelilere çay tarlası yapmak için çalılık ve kızılâğaçlarını sökmek için imar masraflarına karşılık Ziraat Bankası tarafından uzun vade ile para verileceği, her mahalle ve köye dağıtılan cetvellere, köylülerin çay tarlası hazırlığında yapacakları işler için ne kadar para ayıracıklarını doğru bir rakamla yazmaları istenir. Köylerde yazma görevi öğretmenlere verilir (Rize Gazetesi. 19 Eylül 1936c).

Hatipoğlu’nun titizlikle hazırladığı plan; devlete ve millete karşı “ödev ve sorumluluk” bilincini taşıyan, “memleketin ekonomik davası çay” ın “ilk inşa döneminin” organik aydını Zihni Derin yönetiminde kusursuzca uygulanabilirdi. Dolayısıyla Zihni Derin, geçen on yıl içinde 100 dekardan fazla çay bahçesinin kurulmadığı, halkın hevesinin kırıldığı Rize’de çalışmalara yeni baştan başlaması için, “Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü Baş Müşaviri ve Çay Organizatörü” unvanıyla 1937’de “ikinci inşa döneminde” tekrar Rize’ye gönderilir (Koyuncu, 2014:33).¹⁰⁰ 1937’de Ziraat Vekaleti tarafından Batum-Cakova istasyonundan 2000 kg. çay tohumu getirtilir, bu tohumlarla 108 dönümlük damızlık çay bahçesi, aynı zamanda halka dağıtılan

¹⁰⁰ 1936’da Rize’de elle basit kurutma işlemleriyle kuru çay üretilmektedir. İlk “sahte çay” lar da bu dönemde piyasaya sürülür. Basına yansıyan habere göre; İstanbul Tahtakale’de ayı üzümü denilen bir otun yaprakları ile Adapazarı ve Sapanca civarında yetişen ve Anadolu otu denilen bir nevi otu Rize’de yetişen ve Seylan çaylarındaki özellikleri olan yerli çaya karıştırılmaktadır (Cumhuriyet Gazetesi. 20 Eylül 1936).

tohumlarla 120 dönüm çaylık (Hatipoğlu, 1939:134) ve Rize’de ikinci fidanlık 111 dönüm Hayrat Fidanlığı; çay tohumu yetiştirmek için kurulur (Aktan, 1946:63). Rize’ye gelen tohumlar kalabalık heyet tarafından coşkuyla karşılanmaktadır (Koyuncu, 2014:29).¹⁰¹ Ancak Rize halkının çay bahçesi yapılması için hala ikna edilmesi gereklidir. Rize’de 1938- 1954 yılları arasında çalışmış ilk çay fabrikasının müdürü Asım Zihnioğlu (1998:32) köy okullarında öğretmenlik yapan Yusuf Ziya Kotil’i ikna edişini şöyle aktarır:

Yıl 1938, Ekim ayı. Rize’nin Gündoğdu Bölgesi’ndeyim. Çay tohumlarını ekip yetiştirmek için toprak bulma peşindeyiz. Dağınıksu Köyü’nden Yusuf Ziya Kotil’in dere kenarındaki, hafif meyilli mısır tarlasına göz koymuştum. Buraya Batum’dan gelecek tohumların bir kısmını ekmek istiyordum. Kendisine şu teklifi yaptım: Fidanlar söküldükten sonra bu tarlayı çay bahçesi haline getirip teslim edecektim. Böylece kira karşılığı toprağı çay bahçesi haline getirilmiş olacaktı (...) Kalem kağıdı alıp, mısırın getirisi ile çayın getirisi hesaplarını birlikte yaptık (...) Birlikte yaptığımız hesapta mısırın kilosunu 5 kuruştan, çayın kilosunu da o zamanki fiyat olan 60 kuruştan değerlendirdik, hesap sonunda çay lehine arada on misli fark çıktı (Zihnioğlu, 1998:32).¹⁰²

Yeni çay fidanlığı ihtiyacı için Fener Mahallesi civarında gayrimenkuller istimlak edilir. İstimlak alanı toplamda 108.119 metre kare ve ödenecek miktar taşınmazlarla 34.475 liradır (Rize Gazetesi. 2 Temmuz 1938; 10 1 inci kânun 1938). 1938’de Rize’de üçüncü fidanlık; Fener Çay Fidanlığı 108 dekarlık bir alanda kurulur (Aktan, 1946:63). Halka ücretsiz çay fidanları dağıtımı basın aracılığıyla da duyurulmaya devam ederken ziraatçiler herkesin görebileceği yerlerde sahil yolunda küçük çaplı örnek bahçeler tesis eder, pazar yerlerine giderek topluluklara çay yaprağının nasıl değerli bir ürün olduğunu, kurtuluş ve refahın böyle mümkün olacağını anlatırlar (Zihnioğlu, 1998:33).¹⁰³

¹⁰¹ 1938’de Ziraat Bakanlığı’nın görevlendirdiği Çay ustabaşısı olarak çalışan yabancı uzman görevinden istifa ederek ayrılır (Rize Gazetesi. 11 Haziran 1938). Zihnioğlu (1998:28)’na göre kendilerinden önce Rize’ye gönderilen yabancı uzmanlar halkta çay yetiştirilmesi konusunda umutsuzluk yaratmışlardır.

¹⁰² Zihnioğlu (1998:32), aradan yıllar geçtikten sonra çayın mısırdan daha karlı olduğuna ikna ettiği Yusuf Ziya Kotil’le İstanbul’da karşılaştığında, Kocamustafapaşa’da üç katlı ahşap bir ev satın aldığını, dört çocuğundan ikisinin tüccar, birinin inşaatçı, diğerinin avukat olduğunu yazmaktadır. Kotil, CHP İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı, milletvekilliği, TBMM başkan vekilliği görevlerini yapmıştır.

¹⁰³ Rize Gazetesi’nde sıklıkla yayınlanan ilanlar da; çay fidanlığından halka parasız olarak çay fidanı verileceği, çay dikmek isteyen arazi sahiplerinin yerlerinin çay memurları tarafından görüleceği, fidan alanlara dikme usulünün gösterileceği bilgileri verilir (Rize Gazetesi. 26 Şubat 1938; 5 Mart 1938; 12 Mart 1938; 19 Mart 1938; 2 Nisan 1938b).

Bu gelişmelerin yürütücüsü ziraatçi kadrosu, “çaycılıkla” “yoksulluktan “kurtuluş yolu” nu öğrettikleri Rizeliler için resmi ideolojisinin taşıyıcısı ya da “toplum mühendisi” olarak görülmekten ziyade “Cumhuriyet hükümetinin” kentlerinde yarattığı değişimin önderleri olarak kabullenilmektedirler. Köylülerle birlikte uzun bir mücadele sürecinden geçen ziraatçilerin çalışmaları kent merkezi ve merkez köylerde halk tarafından izlenir, bilinir. Olan biten her gelişme neredeyse herkesin birbirini tanıdığı kentte hemen duyulmaktadır.

Çay tarımının yerleştirilmeye çalışıldığı ilk yıllarda, özendirici faaliyetler kapsamında, çay bahçelerini emsallerine göre daha iyi yetiştirenler, valilik tarafından nakit para ile ödüllendirilir. 1938 yılında bu ödülleri almaya hak kazananlar ve aldıkları ödül miktarları şöyledir: Hayrat Mahallesinden, Süleyman Kızı Seher’e 50 lira, Tayyar oğlu Harun’a 40 lira, Kambursırt Mahallesinden Musa oğlu Ali’ye 30 lira, Camiönü Mahallesinden Aziz Uzun’a 30 lira ve Liman Köyünden Eyüp Ketenciye 25 lira’dır (Rize Gazetesi, 4 Haziran 1938).¹⁰⁴ Ortalama öğretmen maaşları 1938’de 16-20 lira arasında değişirken (Rize Gazetesi. 26 Mart 1938) aynı yıl köylüden yaş çay yaprağı kilosu 40- 60 kuruşa; öğretilen usullerde kuru çay üretirse 200-250 kuruşa satın alınmaktadır (Rize Gazetesi,13 Ağustos 1938). Bu rakamlar, İkinci Dünya Savaşı yıllarının ekonomik koşullarında Rizeliler için önemli bir teşviktir. Hatta henüz genç olan çaylıkların verdiği ürün miktarı az olmasına rağmen teşvik amaçlı olarak 100 gram hatta 50 gram çaylar bile satın alınmaktadır (Zihnioğlu, 1998:34). Bu yıllarda üretilen yaş çay yaprakları ise siyah çaydır ve elle işlenmektedir (Kaçar,1993:5). Yine 1938’de Batum- Cakova istasyonundan 30.000 kg daha çay tohumu getirilir, Rize havalisinde yedi mıntıka içinde ve 77 köyde 300 köy fidanlığı tesis edilir (Hatipoğlu, 1939:134).

Ancak ziraatçıların en önemli sorunlarından biri işgücü sıkıntısıdır. Zaten bu nedenle 1935’lerde emek gücü göçü devam ederken erkekler olmadığı için çaylık

¹⁰⁴ Bu dönemde tarımsal ürünlerin ödüllendirilmeleri konusunda farklı örnekler de bulunmakta ancak para teşviki yerine gübre, ilaç vs. ödül olarak verilmektedir (Salkaya, 1953).

ruhsatlarının çoğu kadınların üzerine yapılmış olup, “Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifi” nin üyeleri de kadınlardır. Ziraatçiler sadece mısır ekili arazileri değil çalılık, fundalık, kızılağaçların olduğu verimsiz toprakları da çaylık olarak hazırlamak için gerekli işgücünü kentte bulamazlar (Zihnioğlu, 1998:8-100). Bölgedeki ekonomik olanaksızlıklar nedeniyle çoğu il dışına çalışmaya giden erkeklerin geri gelmelerini sağlamak amacıyla yeni kurulacak olan çay alanları için halka avans verme teklifi temelinde Çay Kanunu taslağı hazırlanır; devletten, çay bahçesi kuracak halka dekar başına 10 lira peşin, 10 lirası sonra ödenmek üzere 20 lira ödenmesi istenmektedir. Koyuncu (2014:31,32)’ya göre taslağın kabulü mümkün değildir. Zira toplam bütçe 170 milyon, çay üreticileri için istenen avans 1 milyon liradır. Bu sorunun geçici çözümü; köylüye faizsiz olarak verilen paraların yaş çay tesliminde ve teslim edilmesinden iki yıl sonra taksitlendirilerek geri alınmasıyla mümkün olmuştur:

Çaylık tesis avansı vermeden plan ve projenin gerçekleşemeyeceği kanısına varmıştık (...) tek çare yeni çay bahçesi kuracak üreticiye verilecek avans parayı bulmakta idi (...) Devlet Ziraat İşletmeleri Genel Müdürlüğü devreye girdi. Bu ihtiyacın giderilmesi için Rize teşkilatı emrine avans olarak köylüye dağıtılmak üzere 127.000 lira Ziraat Bankası’na gönderildi. Bir dönüm çaylık kuracaklara, önce 12.5 lira kuruluş avansı, sonra 625 kuruş birinci yıl bakım avansı ve ikinci yıl bakım avansı olarak da yine 625 kuruş verilmesi kararlaştırıldı ve bu yöntem herkese duyuruldu. 1938 yılı ve 1939 yılı başlarında bir kilo mısırın fiyatı 3 kuruştı. İlk kuruluş avansı olan 12.5 lira ile bir aile, mısır ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayabiliyordu. Bu sırada bir erkek işçinin günlük ücreti ise 1 liraydı. Bir işçi on beş gün çalışarak bir dönüm çaylığı meydana getirebiliyordu. Böyle bir olanağın ele geçtiğini duyan ve öğrenen bazı gurbetçiler yıllık izinlerini erken kullanma yoluna başvuruyor ve evlerine dönerek kendi çaylıklarını kurmaya yöneliyorlardı (Zihnioğlu, 1998:8-9).

Ziraat Bakanlığı’ndan verilen bu ödenek halkı teşvik eder. Artık il dışında çalışan Rizeli işçilerinde yıllık izinlerini köylerinde geçirmeleri için önemli bir nedenleri vardır. Çay tarım alanları 1939 yılında 1547 dekara ulaşınca yaş çay yapraklarının miktarı elle işlemeye olanak vermez olur. Bu nedenle ilk Çay İşleme Atölyesi Rize Merkez Fidanlığında kurulur (Kaçar, 1993:5). Rize Merkez Çay Atölyesi’nin günlük kapasitesi 2000 kg yaş çay yapraktır. İki yaprak soldurma yeri, bir kıvrırma dairesi, bir ihtimar (fermantasyon) odası ve altı kurutma fırını vardır. Kıvrırma dairesindeki beş makinenin bir kısmı İngiltere’den getirilmiş, diğerleri de bunlar esas

alınarak Ankara Ziraat Aletleri Fabrikasında yapılmıştır. Atölyede bir tesellüm memuru, bir ustabaşı, iki makinist, bir bekçi ve iki posta (vardiya) çalışan gününe göre 25’den 40’a kadar işçisi bulunmaktadır (Aktan, 1946:77-79).

Atölyelerin açılması işçileşmenin de başlangıcı olmuştur. Çalıştırılan işçi sayısı verilirken “gününe göre” den anlamamız gereken ise istihdam biçimidir. Çayın özgün niteliklerinden dolayı hasadı yapılan yaş çay yapraklarından atölyeye gelen miktarına göre işçiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu istihdam biçimi “geçici işçi” istihdamıdır.

Bu dönemde halkla elbirliği içerisinde olan ziraatçiler onların gündelik hayatlarında da yer etmişlerdir. Ankara’da çayla ilgili bütün gelişmelerden Rizeliler haberdar edilir. Çay bahçesi kurulması, yetiştirilmesi hem uygulama hem konferanslarla halka anlatılmaya devam eder.¹⁰⁵

1939’da Sovyetler Birliği’nden Gürcistan kökenli 30 ton tohum daha satın alınır (Kaçar, 1987:7). Asım Zihnioğlu 1938-1939 yılında yapılan çalışmaları şöyle anlatmaktadır:

(...) Köylerden bir yıllığına tedarik edilecek olan bu toprakların teşkilatımız tarafından setlendirilip, bu setler üzerinde çukurlar açılarak çay fidanları dikildikten sonra arazinin, bir çay bahçesi olarak tarla sahibine teslim edilmesi kararlaştırılıyor. Ve öyle de yapılıyor. Bunun karşılığında da tarla sahibine hiçbir bedel ödenmiyor, ondan da hiçbir bedel istenmiyordu. Böylece toprağını, çay fidanı yetiştirilmesi için teşkilata bir yıllığına vermiş olan üreticiler hazır çay bahçesine emeksiz kavuşmuş oluyorlar ve bu şekilde kurulmuş olan çay bahçeleri bölgede örnek teşkil ediyordu (...) O zamanki teşkilatın dar bir kadro içinde olması yüzünden önce yalnız Rize merkez kazasına bağlı dar bir saha ele alınmış ve bu saha altı merkeze ayrılmıştı (Zihnioğlu, 1998:5-6).

Diğer yandan maddi üretim ilişkileri temelinde “gelenekler” de icat edilecektir. Dolayısıyla Çay Bayramı törenleri de ihmal edilmez ve ilk Çay Bayramı 21 Mayıs 1939’da kutlanır. Bundan sonra Rizelilerin 21 Mayıs’ı Çay Bayramı olarak kutlayacakları ilan olunur (Cumhuriyet Gazetesi, 31 Mayıs 1939).

Rizeliler çay bahçelerinin kârlı bir gelir kaynağı olacağının farkına varmışlardır. Özellikle ilk kuru çay üretiminin yapılıp para ödenmesi heves uyandırır. Hükümetin

¹⁰⁵ Rize Narenciye ve Çay Fidanlıkları Müdürü A. Kemal Atila tarafından, 22 Ocak 1939’da Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi ve kongrede çayla ilgili alınan kararlar Halkevinde anlatılır (Rize Gazetesi.11 Şubat 1939).

vergi almayacağı, fabrika kuracağı, yetiştirilecek yaprakları satın alıp, para vereceği de duyuruldukça halk çay yetiştirme işine sarılır (TBMM, 1940b:13).

Ziraatçı kadrosu bu dönemde “Birinci Derece” çay tarım alanlarını Artvin’e bağlı olan Hopa, Trabzon ilçeleri Sürmene ve Of ile Rize ilinin tamamı olarak belirlemişlerdir.

Üretilen yaş çayın atölyede işlenerek kuru çaya dönüşmesiyle tanıtım kampanyaları da yapılmaya devam eder. Başta İsmet İnönü olmak üzere meclisteki bütün vekillere, dönemin gazete başyazarlarına da elle üretilen Rize çayı gönderilir (Koyuncu, 2014:31,32). Ankara’ya gönderilen çaylar, Rize’deki “çaycılık başarısı”nın somut kanıtıdır.

4.3.2.4 Rize’de Çay Kanunu Bekleniyor

Çaycılıkta 1940 yılı başına kadar tarımsal uygulamalar istenilen düzeye gelmiş ve kuru çaylar atölyelerde üretilmektedir. Kütahya Ziraat Vekili Muhlis Erkmen tarafından 1940 yılına kadar yapılan çalışmaları şöyle özetlemektedir:

(...) fidanlıkta bir kurulama evi yapıp da yaprakları satın almağa başladığımız zamandan itibaren halk onun para ettiğini anlayınca ve görünce rağbet arttı ve müracaatlar birbirini veliyetti. Vekalet bundan sonra faaliyeti artırdı ve memleketin ihtiyacına tekabül edecek 30.000 dekar çaylığı bir hamlede yapabilmek için lâzım gelen tedbirleri aldık. Evvelâ iki bin sonra 30 bin ve nihayet bu senede 20. 000 kilo tohum getirttik. 200 dekarı mütecaviz bir tohum damızlık bahçesi yapıldı ve 77 köyde 300 müşterek fidanlıkta 15 milyonu mütecaviz fidan yetiştirildi.. Bu gün beş bin dönümlük çay bahçesi halk elile yapılmış ve bitirilmiş olup beş bin dönümün de hazırlıkları bitirilmek üzeredir (...) (TBMM, 1940b:9).

Artık çayın özgün nitelikleri de bir değişken olarak kendisini dayatmakta, atölyeler de parası ödenerek satın alınmış çaylar yığılmaktadır. Yaş çayları devlet satın almakta ama kapasite yetersizliği nedeniyle işlenememekte ve zarar edilmeye başlanmıştır. Çay artık fabrika üretimine geçme konusunda son haddine ulaşmıştır. Bundan sonra bekleyen çaylar “yanacaktır”. Ancak hala beklenen kanun çıkmamıştır. Bu sürecin sıkıntısıyla Zihni Derin uykusuz geceler geçirir (Tunçer, 1958:27). Ziraatçılar kadrosu Rize’de “ödev”lerini kusursuzca yerine getirirken Ankara’daki

ziraatçılar de reel politik hayata daha da yakınlaşmaya başlamışlardır. 1938 Haziranında Rize'ye gelen Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer, Rize'de dört fabrika kurulacağını ilan eder (Rize Gazetesi. 25 Haziran 1938). Ankara'da yayınlanan Ulus Gazetesi'nde Ziraat Bakanlığı'nın Çay kanunu projesini hazırladığı, dört fabrika kurulacağı haberleri halka duyurulmaktadır (Rize Gazetesi. 2 Nisan 1938c). Artık Rizeliler çay kanununu ve kurulacak fabrikaları beklemektedirler. Rize Gazetesi, 18 Şubat 1939'da *"İçtiğimiz çayı memlekette yetiştireceğiz, bunun için mühim bir kanun hazırlandı. Rize'de çay fidanlıkları ve fabrikaları kurulacak"* haberini manşetlerine taşır ve kanun taslağının tamamına yer verir. Çay Kanunu taslağı hazırdır ancak taslaktaki istenen ekonomik teşvik (1 milyon) nedeniyle Maliye Bakanlığı tarafından bekletilmektedir. 1940 Çay Kanunu'nun meclis gündemine alınmasını hızlandıran Sağlık Bakanı Hulusi Alataş'ın Rize'ye gelip çalışmaları yerinde görerek; Rize çayının tadına bakmasıyla olur (Arıpınar, 1966:36-37; Tunçer, 1958: 26; Kasapoğlu, 1966: 12).

Milli Mücadele yıllarından beri çayla ilgili planlanan ve uygulamalara geçirilen bütün çalışmalar içinde en önemli kanun; 1940'da kabul edilen 3788 Sayılı Çay Kanunu, artık TBMM'de görüşülecektir.

4.3.2.5 "Milli Şef" İktidarında Dönüm Noktası: 1940 Çay Kanunu

Kanunun hazırlıkları; yaklaşan savaşın haberlerinin alındığı, kanunun kabulü ve uygulama aşaması İkinci Dünya Savaşı; 1940-1945 "Savaş Ekonomisi" yıllarıdır (Tekeli ve İlkin, 1988:38; Ecevit, 1999; Boratav, 1974:12). Türkiye'nin savaşa girmeden savaş ekonomisi koşullarını yaşadığı yıllarda izlenen "devletçilik" ise ne resmen reddedilmesi ne de devlet işletmelerinin tasfiyesi anlamına gelmektedir:

İkinci Dünya Harbi, devletçilik uygulamalarında somut çözümler ve gevşeme belirtilerinin görüldüğü yıllarda patlak vermiştir. Ancak, sınırlı ekonomik kaynaklarla bir savaş ekonomisinin gereklerini sürdürmek şüphesiz ki devlet kontrol ve müdahalelerini artırarak mümkün olacaktı. Bu yıllar, devletçiliğin saf uygulamalarının ağır bastığı bir dönemi değil; tabir caizse, devletçiliğin tarihi misyonunun tamamlandığı; 1932-1939 döneminde biçimlenen ekonomik yapının sınırları ve savaş yıllarının şartları içerisinde özel sermaye birikiminin hızlandığı bir dönemi temsil eder. 1946-1950 yılları ise devletçiliğin bir iktisat politikası olarak tasfiye edildiği yıllardır. Bu, önceki dönemlerin yapısal kalıntısı olan devlet işletmeciliğinin, geniş devlet

sektörünün tasfiyesi anlamına gelmez. Sadece, tarihi ve ekonomik görevini ifa etmiş bulunan bir iktisat politikasının, kısmen onun eski icracıları tarafından reddedilmesi anlamını taşır (Boratav, 1974:12-13).

Savaş döneminde; 18 Ocak 1940'da TBMM tarafından kabul edilen Milli Koruma Kanunu uygulamaları da toplumun tepkisine neden olacak gelişmeleri peşinde getirmiştir.¹⁰⁶ Bu dönemde tek parti Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin kırsal alanda yaşayan nüfustan talepleri ağır yükümlülüklerle doludur: Emek yükümlülükleri, para olarak vergilendirme ve tarımsal ürüne el koymadır ve hiç şüphesiz en önemlisi ve en ağırı, ürününün bir bölümüne ya piyasanın çok altında kalan fiyatlardan zorunlu satış yoluyla ya da aynı vergilendirme yoluyla el konulmasıdır (Pamuk, 1988: 100-101).

Böyle bir savaş ekonomisinde; 1940 Çay Kanunu; çay fabrikalarının açılması, çayda devlet tekeli, müstahsile ekonomik teşvikler, ürün alım garantisi, bireysel toprak mülkiyeti düzenlemeleri, çay bahçesi ve tapu işlemlerinde bürokratik ve hukuksal kolaylıklar, topraksız ya da az topraklı köylüleri “topraklandırma”, arazi vergisi muafiyeti, çay bahçesi kurmak için gereken teknik ve tarımsal destekler, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu (DZİK)¹⁰⁷'e ayrılan bütçe ve borçların ödenme biçimleriyle cezai yaptırımlar başlıklarıyla “tam devlet desteği” içeren maddelerden oluşmaktadır (Ek- 2).

“Tam devlet desteği” içeren kanunun kabulünde etkili olan nedenler; meclis görüşmelerinden anlaşıldığı üzere; öncelikli olarak ülke içi çay tüketimini karşılamak, çay ithaline son vermektir. Rize’de devlet henüz, alt yapı çalışmalarını tamamlamamıştır. Fabrikalar kurulmadığı için sınırlı arazide ekili yaş çay yine sınırlı sayıdaki atölyelerde elle işlenerek kuru çaya dönüştürülmektedir. Yetiştirilen çay miktarı artmış, ürünleri alan devlet işleyemediği için zarar etmektedir. Çay alım satımı düzenlenmemiş; arazisi dar olan bölgede toprak mülkiyeti sınırlılığı ziraatçıların karşılarına çözemedikleri bir sorun olarak çıkmaktadır.

¹⁰⁶ Milli Koruma Kanunu’nun çalışma ilişkileri ve iş mükellefiyeti açısından kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Makal, 2011.

¹⁰⁷ 2 Ocak 1938’de DZİK kurulmuştur (Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu, 1938).

Diğer yandan Ziraat Bakanlığı yukarıda belirttiğimiz gibi kısıtlı bütçesiyle çalışmalara devam etmektedir. Mısır ekili bahçelerini çay bahçesine dönüştürmeye başlayan köylüler, yoksulluktan çay bahçesiyle “kurtulacaklarına” inandırılmışlardır. Devletin, halktan vergi üstüne vergi topladığı, temel gıda maddelerinin bulunamadığı, karaborsacılığın, “vurgunculuğun” olduğu bir dönemde olursa dahi aynı devlet için çay tarım sahalarının genişletilmesi ve çay fabrikalarının kurulması artık bir “zorunluluk” tur. Ayrıca Özdoğan (2004:135)’na göre kanunla belli bir hayat seviyesinin sağlanmasındaki temel amaçlar arasında, komşu Rusya’da meydana gelen rejim değişikliğinin bölgeyi olumsuz etkilemesini önlemek düşüncesi de vardı.¹⁰⁸ Yorumunda haklı olmakla birlikte 1924 meclis görüşmelerini değerlendirdiğimizde devletin; “tehlike”yi henüz 1924’lerde tespit ettiği açıktır.

Yukarıdaki nedenlerden dolayı Çay Kanunu tasarısı; iktisadi, idari, hukuki, zirai bakımdan bütünlüklü olarak hazırlanır. Rize’de ise henüz Çay Kanunu tasarısı komisyonlarda görüşülürken kabul edileceğine kesin gözüyle bakılarak, kanunun yani “Cumhuriyet Hükümetinin” topluma sundukları ilan edilmektedir:

Rize Vilayeti Halkına Beyanname.

Rize Vilayetinin muhterem halkı! Sizi kendi saadetiniz için iş başına, yurdunuzda iş başına davet ediyoruz. Cumhuriyet hükümeti Vilayetimizi Türkiye’nin çay mıntıkası yapmış, çay ziraati için Vilayetimizce hiçbir yere nasip olmayan fedakarlığı göstermiştir. Çay ziraati yapanlara faizsiz olarak dönüm başına 25-30 lira veriliyor. Çaydan bol mahsul alıncaya kadar hiç bir şey istemiyor. Gübre ve mualece veriliyor. 300 fidanlıktaki milyonlarca fidan sizin için hazırdır. Geniş teşkilata dahil memurlar ve usta ameleler her taraftan size rehberlik ve yardım etmek için çalışıyor. Meydana getirdiğimiz mahsul şimdiden yüksek fiyat ile satın alınıyor ve daima alınacaktır. Yakında büyük çay fabrikalarının temelleri atılıyor. Çay ziraati sayesinde güzel memleketimiz daha ziyade güzelleşecek ve zenginleşecektir. Siz geçim kaygısı ile senelerce yurdunuzu, çocuklarınızı terk etmekten kurtulacaksınız. İnsanın kendi tarlasında ve kendi işinde çalışması başkasının işinde çalışmasından daha şerefli ve vakit dardır. Fırsatı kaçırma. Cumhuriyet hükümetinin büyük nimetinden istifade et. Tarlanı imar eyle, çay bahçesi yap. İş başına! Hemen iş başına! Derhal iş başına! Fidanlıklar Müdürü A. Kemal Atila ve Rize Valisi Hüsnü Uzgören (Rize Gazetesi. 23 linci Kanun,1939).

¹⁰⁸ Özdoğan(2004:135)’a göre, altının 9 lira olduğu 1938 yılında yaş çay yaprağının kilo fiyatının 60 kuruş olarak tespiti, 1942 yılında II. Dünya Savaşı’nın meydana getirdiği pahalılık karşısında 150, 1949 yılında ortalama 180 kuruş, 1954’te 200, 1957’de 250, 1959’dan itibaren de fiyatın 300 kuruşa çıkarılması bu temel kaidenin devamı prensibine dayanmaktadır.

Bu arada Ankara’da meclis görüşmelerine geçilmiştir. “Devlet tekeli, savaş ekonomisi döneminde fabrika ve yüksek rakamlı teşvikler” maddeleri dışında tartışma yaşanmaz.¹⁰⁹ Daha ziyade kanun maddeleri köylüler lehine “iyileştirilir”. Başbakan Refik Saydam imzasıyla meclis başkanlığına 7-VII-1939 tarihinde sunulan tasarının gerekçeleri şöyle belirtilmiştir: ¹¹⁰

Memleketimize her sene vasatı olarak dış pazarlardan 870.638 lira kıymetinde 973.950 kilo kuru çay girmektedir. Vekâletimiz bu sene Rize’deki çay yapraklarında en yeni usullerle çay kurutması tecrübeleri yaptırdığı gibi kuru çayın kimyevî analizini de yaptırmış, bu bölgede Hindistan ve Çin çaylarına muadil hakiki ve nefis çay yetiştirebileceğini de kati olarak tespit etmiş ve halka 30 bin dekar çay bahçesi yaptırıldığı takdirde memleketimiz çay ihtiyacının tamamı ile karşılanabileceği ve bunun için de maddelerin mucib sebeplerinde izah edildiği veçhile çok fakir olan bölge halkına para ikrazı suretiyle yardım etmek ve bölge dahilinde 3 - 4 tane çay kurutma fabrikası kurmak ve kuru çayın imal ve tasnifi ve harman ve ambalaj ve satış işlerini bir elden yaptırmak lâzım geleceği kanaatine varmış ve bu maksatla da [Çay kanun lâyihası] hazırlanmıştır (TBMM,1940a:70).

Kanun tasarısı sunulduğu anda İzmir vekili Halil Menteşe’nin itirazıyla, çayda devlet tekeli tartışmaları başlar:

(...) Sonunda ortaya çıkacak yerli çayın satışı, devlet tekeline tâbi tutuluyor.(...) Satışın tekele tâbi olmasına taraftar değilim. Hükümet serbest ticareti teşvik için elinden gelen her fedakârlığı yaparken çay satışının da serbest bırakılmasına taraftar olacağını ümit ederim. Serbest satışın memlekete büyük faydalar temin edeceğine kanaat getirmekteyim. Halbuki tekele tâbi olursa bu usul rekabeti ortadan kaldıracığı için ne müstahsil, ne de tüketici hesabına her hangi bir fayda temin etmez. Devlet bütçesine de herhangi bir fayda temin edeceğini zannetmiyorum(...) Devlet tekeline girmesi doğru değildir. Bunu da rekabete bırakmak lâzımdır. Fabrikasyonu tesis edip halk borcunu ödedikten sonra kooperasyon suretiyle fabrikaları da halka devretmek daha faydalı olur kanaatindeyim. Esasen parti programımızda da, benim anladığıma göre, istihsalde ferdi teşebbüs esas olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında devlete de istihsalde rol verilmiştir. Fakat bu iki enerji, hem millet, hem Devlet enerjisi mütevaziyen yürüyerek memleketin iktisadiyatı kurulacaktır (TBMM,1940a:5;TBMM,1940b:10).

Oysa kanunu savunanlara göre, alt yapı çalışmalarındaki “süreç” tamamlanmadığı için “devlet himayesinde” kalmalıdır; çay henüz “başka ellere bırakılamaz” durumdadır. Çayın devlet tekelinde olmasını savunan Rize Vekili Dr.

Saim Ali Dilemre devlet tekelinde olan tekel ürünlerini örnek gösterir. “Efendim, şimdi

¹⁰⁹ Kanun görüşmeleriyle ilgili haberlerde Rize’ye telgrafla ulaştırılır. “Belediye reisliğine, Rize Çay kanununun birinci müzakeresi kabul buyuruldu. 12-3-940 Mebus Esat” (Rize Gazetesi.30 Mart 1940).

¹¹⁰ Çay Kanunu; Büyük Millet Başkanlığına 7-VII-1939’da sunulmuştur. Ziraat Encümeni Mazbatası 18-IX-1939’da; Maliye Encümeni Mazbatası 5-XII-1939’da; Adliye Encümeni Mazbatası 4-I-1940’da; Bütçe Encümeni Mazbatası 16-I-1940’dadır. Meclis görüşmeleri 18-III-1940 tarihinde başlamış,27-III-1940’da Çay Kanunu kabul edilmiştir. 2 Nisan 1940’da Resmi Gazete’de yayınlanmıştır. Bütün bu süreç yaklaşık on ay sürmüştür.

bugün rakı, şarap gibi sarhoş edici vesaire gibi ilerlemiş bir işi serbest bırakmıyoruz da, böyle daha çay gibi daha başlangıçta olan bir şeyi o yapsın, bu yapsın, serbest olsun, olur mu? (TBMM, 1940b:9).

Muhlis Erkmen'de; çay tarım-sanayinin devlet tekeline olması gerektiğini savunarak kuru çay üretiminin çay tarımı faaliyetleri kadar önemli olduğunu, gelişigüzel bırakılırsa büyük hamle ile başlanmış olan bu işin pörçük pörçük, perakende imallerle aksayacağını ifade ederken, çay tekelinin devlete getireceği “kulfeti” nin de farkındadır:

Şu itibarla ziraat bakımından muvaffak olmakla iş halledilmiş, bitmiş olmuyor. Çayın kurutulması ve onun harman edilmesi, ziraati kadar, hattâ ondan daha fazla itina istiyor. Eğer gelişigüzel imalâtı bırakacak olursak hakikaten bu gün muhtelif kimyahanelerin tahlil raporlarından anlaşıldığına nazaran terkibi çok nefis olan bu çayın nefasetini muhafazaya imkân elvermeyecektir. Bilhassa tağşişe [karıştırmak]çığır açılacak, yeknesaklığı bozulacak, belki de satışı temin edilemeyecektir. Bu itibarla büyük hamle ile başlanmış olan bu iş pörçük pörçük, perakende imallerle belki akamete uğrayabilecektir. Binaenaleyh kanun, Devlet Ziraat işletmeleri kurumuna orada icap eden fabrikaları kurmağı bir vazife olarak verdi. Madde okunacak olursa görülür ki, bu bir inhisar [tekel] nimetinden ziyade bir külfettir. Bu vazifeyi kanun Devlet Ziraat İşletmelerine tahmil [yükleme, sorumluluk verme] ediyor (TBMM, 1940b:9).

“Kulfeti” devlet bizzat üstlenmiştir. Zira “külfet” bu dönemde özel sektör tarafından karşılanamayacaktır. Kanunda, ziraat uzmanlarının çay bahçesi kurma sürecinde sahip oldukları “yetki” lerin genişliği de vekillerde soru işareti yaratır. Fakat Muhlis Erkmen'in ziraatçı kadrosuna güveni; o güne kadar yapılan çalışmaları takip ettiği için tamdır (TBMM, 1940b:17-18).¹¹¹

Diğer taraftan savaş ekonomisi yıllarında Çay Kanunu tasarısındaki “fabrikaların kurulması” ciddi tartışmalara neden olur. Bir çay fabrikası için 200-250 bin toplamda 4 fabrika için 1 milyon lira yüksek bulunur. Seyhan Vekili Damar Arıkoğlu rakamları duyunca itiraz eder:

(...) dış piyasalardan 870.638 liralık senede, çay ithal etmekte imişiz. Eshabı mucibede [kanun gerekçesi] böyle yazılmıştır, doğru mu, yanlış mı bilmiyorum. Senede 870.638 liralık ithal edilen çay için şimdi 4 fabrika kurarsak bir milyon lira gider. Her fabrikayı 250.000 liraya kuracağımıza göre bilmem ki her fabrikaya ne kadar işletme masrafı yapılacaktır? Fabrikaların tesisi için bir milyon lira vereceğiz ve bunları işletmek içinde şu kadar binlerce lira sarf edeceğiz, memlekete ithal ettiğimiz sekiz yüz küsur bin liralık

¹¹¹ Ek 2: 1. ve 2. Madde.

çay için, böyle paraya ihtiyacımız olduğu bir zamanda bunu kabul etmek doğru mudur, değil midir? (TBMM, 1940b:11).

Rize Vekili Saim Ali Dilemre, gelecek aşamalarda kâr elde edileceğini düşünerek, çay ihraç edilebileceğini öngörmektedir:

Karabük'te fabrika kurarken böyle mi düşündük? Başka fabrikaları yaparken böyle mi düşündük? (...) Bu fabrikalar yapmakla, memleket endüstrisine, ziraat endüstrisini de sokmuş olacağız. Dışarıdan şu kadar geliyor, içeriden şu kadar gidiyormuş, ne biliyorsunuz ileride dışarıya çay satmayacağımızı... Bir fabrika için 250 000 lira ikinci fabrika için 250 000 eder 500 bin. Baktık ki, bu iş prospere ediyor, ondan sonra daha iki fabrika açabiliriz. Miktarını nazarı itibare alıyorsunuz, arkadaşlar bunun kalitesi yüksek oldukça yüz yerine, bin kilo çayın farkı vardır (...) Bendeniz böyle bir endüstrinin kendi sermayesini kendi getireceğine kaniim. Devlet daima onu düşünerek yapar... Sonra ziraat kendi kendisine kurulur: Bu, yalnız çayda değildir. Endüstri kendi kendini kurar. Bir kere onu kurduktan sonra bir de bakıyorsunuz onun için sarfettiğiniz 2 - 3 yüz bini verdikten maada size o kadar da kâr temin ediyor, bu böyledir (TBMM, 1940b:11).

Devletin çay fabrikalarını kurmak için ayıracağı bütçe ve döviz çıkışında ödenen rakamlar arasında karşılaştırma yaparak girişimin devlet açısından “kârlı bir girişim” olduğu hesabı yapılır. Rize vekili Kemalettin Kamu: “(...) senede bir milyon liraya yakın bir dövizin 100 sene müddetle memleketten çıkmasına mâni olacak bir teşebbüs, eğer bir milyon liralık bir sermaye ile kabili temin ise dünyada bundan daha iktisadî, daha rantabl bir teşebbüs olamaz” diyerek savunurken, Muhlis Erkmen:

(...) Bugün çay fiyatları daha fazla yükselmiştir. Bu bir milyon liranın fevkine çıkıyor ve döviz olarak harice gitmektedir. Her sene muntazaman çıkmaktadır. Halbuki yapılması lâzım gelen masraf bir defada sarf edilecek. Bu 200-250 bin liraya mal olacak fabrikalardan üç tane açmak mecburiyetindeyiz(...) Bu kadar bir para sarf edilmiş olsa dahi, sarf edilen bu para yalnız bir sene içinde harice giden dövizin mukabilinden de çok aşağıda” bir rakam olarak değerlendirmektedir (TBMM, 1940b:13).

Çay Kanunu; ziraatçilerin o zamana kadar deneyimledikleri sorunları aşacak bir biçimde hazırlanmıştır. Örneğin Orman Kanunu; ağaçların sökülmesini yasaklamaktadır. Ancak kanun, araziyi genişleterek çay bahçesi kurabilmek için bölgeye özgü, ancak ziraatçilere göre yararsız olduğu belirtilen kıızılağaçları kesme hedefindedir. Orman Kanunu'yla çelişmemek için madde “sökme, kesme” olarak değil “yeni bir kavram: kökleme” olarak yazılır.¹¹²

¹¹² 3. Madde: “Çay bahçesi kurulacak arazideki ağaç ve ağaççıklar köklenerek çay bahçesi haline tahvil olunabilir” Afyonkarahisar Vekili Cemal Akçın, Ziraat Komisyonuna iki defa “kökleme”nin ne olduğu ve nasıl uygulandığı sorusu karşısında komisyondan Manisa Vekili Yaşar Özey: “Kökleme ağacı kökünden söküp çıkarmak demektir.” biçiminde yanıt vermiştir (TBMM, 1940b: 19-20).

Kanunun pek çok maddesi daha önce andığımız ziraatçi kadrosunun düşüncelerini de sunar. Ancak en dikkat çekici olanı bireysel toprak mülkiyeti tesisi temelindeki üç maddenin içinde yer alan 7. Maddedir. Hazine arazilerinin, çay tarımı yapmak isteyen ama topraksız ve az toprağı olanların sırasıyla tercih edilmesi suretiyle, beş dekarı geçmemek koşuluyla ücretsiz verilmesini; oluşturulan çay bahçelerini de kendilerine veya mirasçılarına bedelsiz ve harçsız olarak aktarılmasını içermektedir. Bu maddeyi, erken dönemde “Çiftçiyi Topraklandırma” nın yerel örneğı olan yasal bir düzenlemedir.¹¹³ Çayı, Rizelilere “Cumhuriyet hükümetinin hediyesi” olarak gören Muhlis Erkmen, bu konuda şunları söyler:

Rize halkı buna [çay tarımı] kalben bağlanmışır. Hükümetin dahi buna büyük bir teşviki olmuştur... Rize bölgesine çay iyi bir geçim ve bir servet kaynağı olmak üzere oraya Cumhuriyet Hükümetinin kıymetli bir hediyesi olacaktır. Orada çayın tamimi ile o bölgeye bir inkişaf [gelişme] verecektir. Herhangi bir tarlaya bugün çay ekmekle ondan daha fazla verim alınabilecektir. Kaldı ki bugün istifade edilen yerlerden başka kızılağaçlar, çalılıklar sökülerek istifade edilecek bir suretle arazi ve geçimi dar olan Rize halkının topraklarına bir miktar arazi daha ilâve edilmiş olacaktır (TBMM, 1940b:13).

Erkmen, böylece çayın sosyal ve ekonomik dengelerin oluşumuna katkı sunacağını ve devletinde dar arazilerine toprak eklemek suretiyle katkırı arttıracığını savunmaktadır. Beş dekar toprak, çay üretimi için önemli bir arazidir. Zira çay birim alanda yüksek ürün garantisi verir. Politik ekonominin üretim ve yeniden üretimin sosyal ilişkilerine dair sorularından ilki de kimin neyin sahibi olduğudur. Bu soru değişik “mülkiyet” rejimlerindeki sosyal ilişkilerle ilgilidir. Çünkü toprağın özel mülkiyete yani metaya dönüştürülmesi kapitalizmin tanımlayıcı özelliklerinden biridir

¹¹³ Çoruh vekili Atıf Tüzün aslında bu maddenin olduğu gibi kaldırılmasını istemişse de sadece “taşlık” kelimesini çıkarabilmiştir: “Rize sahillerinde böyle âmmenin menfaatına tahsis olunan yerler çoktur. Meselâ yayla, umumî menfaate tahsis olunmuştur. Herkes istifade eder. Yalnız baltalık ve saire gibi, çayırılık, ham toprak ve taşlık yerler vardır ki, umumun menfaatine tahsis olunmadığı halde umumun istifade ettiği yerlerdir. Meselâ pek çok dere kenarında, sel yatağında birçok taşlık arazi bulunur. Burada senenin bir ayında ot biter, köylü hayvanlarını otlatarak istifade eder. Yarın açığözün birisi çıkarda oraya temellük etmek isterse bu kanun ona müsaade ediyor. Burada çay bahçesi yapacağım diye memurlarla da anlaşır ve orasını yedi gasbına geçirir. Bu sefer bütün köylü bundan mütezarrır olur... Yani orada herkesin istifade ettiği yerler vardır. Çalılıklar vardır ki, inekler, sığırlar orada daima otlarlar, umumî menfaate resmen tahsis edilmemiştir. Amma bu suretle herkes ondan istifade eder. Bu maddeyi esas itibarile Maliye encümeninde olduğu gibi tamamen kaldırmak lâzımdır. Yok maddenin muhafazası lâzım ise ‘taşlık’ kelimesinin kaldırılması lâzımdır, bu sene buradan geçer gelecek sene başka yere geçer. Bir adamın bahçesinden geçerken oraya duvar çeker, başka yere su akıtır, oraları da batırır” (TBMM, 1940b: 21-22). Ek 2: 1940 Çay Kanunu 7.,8.,9. Madde.

(Bernstein, 2009:35-37). Keyder (1999:171) küçük meta üretiminin iki temel özelliği olarak metalaşma ve toprak (veya üretim araçları) üzerinde hane mülkiyeti olduğunu; özel mülkiyetin ve miras hakkının tanım olarak küçük meta üretiminin gerekli bir unsuru olduğunu belirtir. Mutlak bireysel mülkiyetin hukuki bakımdan onaylanması küçük meta üretiminin tesisi için zorunlu bir koşuldur.

Küçük meta üretiminde tek unsur mülkiyet hakları olmamakla birlikte diğer koşul “metalaşma” ancak “piyasa” koşullarıyla bütünleştiği ölçüde mümkün olacaktır. Üretim araçlarına sahip köylüler “kısmen veya tamamen piyasa için” üretim yaptıkları durumda tam anlamıyla küçük meta üreticisi olarak tanımlanabilir.¹¹⁴ Bu dönemde çay, alım ve satımında devlet tekeli olan bir üründür. Dolayısıyla üretici açısından ürün mutlaka satılacaktır.

Halkın “topraklandırılması”, bireysel toprak mülkiyeti ve çay yetiştirilen alanların genişlemesi, bölge halkının da “devletle tanışmasını” sağlar. Taşkın (2016:45,46)’ın Birol Topaloğlu’yla yaptığı görüşmede aktardıkları bu açıdan oldukça önemlidir:

Çayla birlikte herkese çay cüzdanı verdiler. Babamın da çay cüzdanı vardı. Yoksa daha önce babamın kimliği bile yoktu belki de. Üstünde fotoğrafı vardı, kravatlı, takım elbiseli. O fotoğrafa bakınca çok gururlandığımı hatırlıyorum. Eminim babam da gururlanıyordu. Çay sayesinde devlet bizi görmüş oldu. Bizi tanımış oldu. Çayla birlikte ‘alın size kimlik, alın size toprak’ dedi devlet. Toprakların tapuları verildi. Böylece bizi kayıt altına almış oldu.

Halkın “gördüğü” devlet; arazisi dar bölgede toprak veren, toprağını kayıt altına alarak, sadece çay ekmesini isteyen, üstelik “karşılığında para” veren bir devlettir. Bölge halkı devletle üretim ilişkileri temelinde tanışırken, “devletle” tanışalı uzun zaman olmuş Rize merkez halkı için “devlete bağlılık” kuşkusuz çok daha derin temellidir.

Ben Rizeliyim. Devletçiyim milliyetçiyim arkadaş. Devlet, senin memleketin [Rize] için bu kadar yatırım yapmış, karşılığını vereceksin. Ben çaya ne kadar kıymet verirsem, iyi

¹¹⁴ Boratav (1980:33)’ın küçük meta üretimi için “başlangıç aşamasındaki” yaptığı tanımlama; dolaysız üreticinin, *üretim araçlarına* esas itibarıyla *sahip* olduğu; esas olarak kendi ve *ailesinin emeğiyle*, kısmen veya tamamen *piyasa için*, fakat *tüketim amacıyla* (birikim yapmadan) üretimde bulunduğu bir ‘durumu’ içermektedir.

ay verirsem kurum kâr eder, devlet kalkınır, devletin durumu iyi olursa ben de iyi olurum. Bak ay zamanı Şimdi, herkes arı gibi gece gündüz alıŐıyor. Sen işini yapacaksın, devlet karŐılıŐını verir. Devlet olmadan çay işi gitmez (16. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

ay Kanununda görüşmeler esnasında köylüler lehine iyileştirmeler yapıldıŐını belirtmiştik. Kanun, Ziraat Vekâleti tarafından çay bahçesi kuracak olanlara verilecek tohum, fidan ve gübrenin parasız; istenilen ekimi yapanlara birer sene ara ile üç defada yirmiŐer liraya kadar faizsiz para verilmesi gibi ekonomik teŐvikleri içerir. TeŐvikin yükseltilmesi amacıyla bir dekada yaklaşık 1000-1200 çay aŐacı yetiŐtirildiŐi hesaba alınarak dekarına göre deŐil aŐa sayısına göre yani “beş yüz aŐa” olarak madde kabul edilmiştir. neri, ayın birim alanda verdiŐi ürün miktarının yksekliliŐiyle birlikte dŐnldŐnde ciddi bir “iyileştirme”dir.¹¹⁵

Kanun, 303 vekilin tamamı tarafından 27 Mart 1940’da oybirliŐiyle kabul edilir (TBMM, 1940c:58; Ek-2). Kanundaki diŐer maddeler özetle; DZİK’e çay tarım ve sanayinde tam yetki verilerek, yerelde kurulacak heyetin tespit ettiŐi yaş çay alım fiyatıyla yapacaŐı alım “mecburiyet”i;¹¹⁶ ithal edilen çay tohumundan gümrük ve çay bahçelerinden de kuruluşundan itibaren sekiz sene müddetle arazi vergisinden “muafiyet”;¹¹⁷ borçlandırma ödemeleri ve çay bahçesi kuruluşunda kurallara uymayanlara “ceza” içeren maddelerden oluşmaktadır.¹¹⁸ En aŐır ceza ise; Ziraat Vekâleti memurlarından raporla izin almayan hiç kimsenin kanuna göre yardım görerek

¹¹⁵ oruh Vekili Atıf Tüzün:” (...) Köylü bahçesinin tamamını çaya tahsis edemez. Hatta 40 deŐil, 140 lira verseniz yine tahsis edemez. Çünkü tarlasından mısırını, kabaŐını, fasulyasını ve diŐer sebzelerini alacaŐından beş sene intizar edeceŐi bir ziraat için çay bahçesini yapamaz... EŐer ben bahçemin kenarına 500 tane aŐa dikmiŐsem bana da bu yardım yapılmalıdır... Bir aŐacın altına dikecek olursam niçin yetiŐmesin? Kendisi ay bahçesine diktiriyor, güzel. Ben de istifade için aŐa altına dikersem niçin mâni olmalı? (...) O halde köylünün de istifadesini temin için hem aŐa esasını, hem de diŐer tespit ettikleri esası kabul etmek lâzımdır. Yalnız ay bahçeleri esasını kabul ederseniz kasabada oturan bazı zenginler ve geçimi bu yüzden olmayan belediye reisi, ticaret odası reisi, bakkal, akkal gibi kimseler bundan istifade edecek. Çünkü geçimini başka yerden temin ettiŐi için tarlasının kâffesini ona tahsis edebilir. Fakat köye giderseniz tarlasının hiç bir yerini ona tahsis edemez, binaenaleyh bir köylü bundan hiç istifade edemez” (TBMM, 1940b:20-21).

¹¹⁶ Ek 2, 1940 ay Kanunu 10. ve 11. Madde.

¹¹⁷ Ek 2, 1940 ay Kanunu; 12. Madde.

¹¹⁸ Ek 2, 1940 ay Kanunu; 13., 14., 15. Madde.

kurulan çay bahçelerini sokmeye kalkışanlar 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezasıdır.

1940’da kabul edilen ay Kanunu; bütün maddeleri ve meclis görüşmelerinde ifade edilenlerle birlikte bütünlüklü olarak değerlendirdiğimizde kritik bir noktanın altının çizilmesi gerekmektedir. Devlet, köylülere geçinebilmeleri için çay ürününü sunmakta, bunu yaparken ürünü alım garantisiyle de üreticileri “piyasaya” teslim etmeden “retim araçlarına sahip” konuma getirmektedir. Ticaret sermayesi ya da tefecilik çay üretiminde rol oynamamakta ve bölgede zaten toprak ağalığı da yaygın görülmemektedir. Bu bakımdan küçük meta üretiminin alt yapısının da devlet eliyle oluştugu söylenebilir. Ecevit (1999:37)’e göre devlet, küçük meta üretiminin varlığını sürdürme koşullarına dört temel biçimde müdahale eder: (1) Tarımsal metaların fiyatlarını tekelci biçimde belirler; (2) tarımsal ürünlerin temel alıcısıdır; (3) tarımsal rimi desteklenmiş krediler ve teknik girdiler aracılığıyla tekelci biçimde finanse eder ve (4) tarımdaki alt-yapıyı kurar.

Rizeli köylüler için ise ay Kanunu’nun anlamı; işsizlikten yoksulluktan kurtuluştur. Bu güvenceyle kanun sonrası çaycılık hızlı bir geleişme göstermiştir. aycılık hızlı bir geleişme göstermiştir zira artık “tam teşekküllü” devlet desteği kanunlaşmıştır. Yasalarla ayın temel alıcısının devlet olması Rizeliler için hayatlarını doğdukları yerde yaşamlarına devam etmeleri için sunulan “devlet güvencesi” dir. Rizelilere ilk defa yaşadıkları yerde geçinebilmeleri için bir olanak verilmektedir. Doğal olarak çay tarımını benimsemişler ve kendilerine çay tarımını öğreten devlet, olumlu bütün sıfatlarla benimsenmiştir. Üstelik devletin tarımsal üretim ilişkilerindeki –kısa dönemli- maddi ödünleri, köylülerin gözünde devleti “sınıflar üstü, tarafsız” bir “görünüm”e büründürmüş ve öyle anlaşılmıştır.

4.3.2.6 “Müreffeh Hayatın Manası Rize Çayı”: 1940 Çay Kanunu Sonrası

*Rize'nin çok sayın valisi kardeşimize
Çay kanunun Büyük Millet Meclisince kabul buyrulmuş
olduğunu müjdeleyen Muhterem Sıhhat Vekili Hulusi Alataş ve Ziraat
Vekili Muhlis Erkmen'in müşterek telgrafları suretini büyük bir sevinçle
yüksek ve sevimli huzurunza sunarken bu işte öteden beri buradaki
teşkilatımıza vuku bulan kıymetli yardımlarınızdan dolayı şükranlarımı
sunar, halkı hakiki refaha ve memleketi büyük bir imara kavuşturacak
olan bu değerli kanunun hayırlı ve kutlu olmasını derin saygılarımla
iletirim. Rize de: Ziraat Vekaleti Ziraat başmüşaviri Zihni Derin (Rize
Gazetesi. 30 Mart 1940).*

Kanun hem Rizelilerin beklentilerini karşılar hem de ziraatçi kadrosunu çay bahçeleri kurma aşamasında teknik olarak rahatlatır. Bütün idari işlerde köylüye azami kolaylık sağlanmakta, köylülerin şehre gelmeleri zor olduğu için çay bahçesi kurma ve arazi işlemleri için merkeze uzak köylere banka, noter ve çay memurlarıyla birlikte gidilmektedir. 1940 yılında çıkarılan kanunda faizsiz borç miktarı bir dekar arazi için üç defada 20 lira yani toplamda 60 lira olarak belirlenmiştir. Bu miktar kanundaki son had 40 liraya çıkarılır, avans üç taksitle verilir (Aktan, 1946:61). 1940 yılında 20 bin ton çay tohumu daha satın alınır (Kaçar, 1987:7). Rize ve çevresine 43.500 portakal, limon, mandarin fidanı tevzi edilmiş, 486.500 çay fidanı halka dağıtılarak diktirilmiştir. Çay mıntıkları teşkilatlandırılarak sekize çıkarılır ve 9200 dekarlık çay fidanlılığı tesis edilmişken ve 12.663 dekarlık çay taahhüdü alınır. Çay fidanlığından ilk toplu mahsul, 130 kilo kuru çay elde edilmiştir (Rize Gazetesi, 19 1 inci Teşrin 1940). Rize Merkez Çay Atölyesi, bu dönem de geliştirilerek kapasitesi artırılır (Koyuncu, 2014:39). Atölyenin kapasitesinin artırılması bu yıllarda işçi sayısının da artışı anlamını taşımaktadır.

Kanuna rağmen çay fidanlarının dikimi konusunda tereddüt devam etmekte, savaş yıllarında mısırdan vazgeçmek kolay olmamaktadır. 1941'de Ziya Işıkdemir bu sıkıntıyı yazmaktadır:

Mesela köylerimizde mısırı ziraatinden ve biraz fasulye ve lahana ekiminden başka bir şey bilinmiyor. Soruyoruz yetişmez mi diyoruz. Adet olmamış diye cevap alıyoruz... Tabii arızalar icabı saha dar olduğu için köylümüz tarlasını devamlı bir kıskançlıkla

mısır için saklamak mecburiyetini hissediyor. Dört beş sene sonraya kadar ne yiyeceğim diyor. Biz köylümüzün bütün tarlalarını çaylık yapmasını değil, fakat bir kısmını, bu da olmazsa çay ekilebilecek mıntıkları kaplayan faydasız kızılgaç ormanlıklarını ziraat fen memurları ve mütehassıslarının müsadeleri tahtında açarak geniş sahalar vücuda getirmesini istiyoruz. Kaldı ki devlet çay yetiştirenlere ve çay fidanlığı tesis edenlere faizsiz ve uzun vadeli para yardımlarında da bulunmaktadır ki: Bu yardım mısır ekiminden mahrumiyetin bir tavizi de sayılabilir (Işıkdemir, 8 Şubat 1941) .

Kanunun yanı sıra çay bahçesi kuranların güncel gelişmelerle bağlantılı istekleri de yerine getirilmektedir. Devletin tahıl cinsi ürünlere el koyduğu İkinci Dünya Savaşı döneminde; çaylığını hazırlamış Rizeliler para yerine, savaş yıllarında çok pahalı olan mısır isterler. Zira savaştan önce mısırın kilosu 3 kuruşa alınıp satılırken, birdenbire 150-200 kuruşa kadar yükselmiştir. Getirilen son çay tohumlarının ekilmesi gereklidir. Ankara'dan gelen izinle Samsun ve Çarşamba arasında kurulmuş olan Gelemen Devlet Üretme Çiftliği'nden tedarik edilen mısırlar bir dönüm çay bahçesi kuranlara 100 kilo olarak dağıtılmak üzere alınır (Zihnioğlu, 1998:10-11).

İkinci atölye olan Uzunkaya Çay Atölyesi'de 1941 yılında kurulur. Bu atölye, elektriğini yakındaki şaleden sağlamaktadır. İyidere ve Der pazarı'nın yaş çaylarını işlemekte, günlük kapasitesi 1200 kg'dır. Kadrosunda 1 usta, 1 tesellüm memuru, 1 makinist ve 35 işçi bulunur. Gündoğdu Çay Atölyesi; günlük kapasitesi 2500 kg, Çaybaşı, Gündoğdu ve Melyat'tan gelen yaş çay yaprakları işlenmektedir ve kadrosu diğer atölyelere benzemektedir (Aktan, 1946:78-79). Çay Bayramı, 21 Mayıs'tan Haziran'a alınarak devam eder. 7 Haziran 1941'deki "Çay Bayramı" bayraklarla süslenen Ziraat Fidanlığı'nda Rize Valisi Hüsnü Uzgören'in de katılımıyla düzenlenir. Bu programlarda; halka ziraat memurları tarafından yaş çay toplama yöntemi ve kuru çay üretim aşamaları uygulamayla gösterilmekte ve önceki yıllarda olduğu gibi nakit para ödülleri verilmektedir:

7-6-941 Cumartesi günü (...) Halkı daha ziyade çaycılığa ve bakımına teşvik maksadı ile iyi çay bahçesi yetiştirdikleri Fidanlık Müdürlüğü'nce tespit edilen, Kaplıca mahallesinden Hüseyin oğlu Süleyman Kal, Memiş oğlu Ömer kaya, Hamzabey mahallesinden Yusuf oğlu Tayıp Hut, İslam oğlu Mustafa, Portakallık mahallesinden Mehmet oğlu İbrahim Fıncı, İslam paşa mahallesinden Hamdi oğlu Ömer Orhan, Sabuncular köyünden Mehmet oğlu Ali Rıza'ya nakdi ikramiye verilmiş ve daha altı kişiye de birer kutu çay hediye edilmiştir. Ayrıca bütün davetlilere Rize'mizin yeni

mahsulünden yapılmış birer çay verilmek sureti ile izaz ve ikram edilmişlerdir (Rize Gazetesi. 14 Haziran 1941).

“İcat edilmiş gelenek” olarak “Çay Bayram” larıyla devlet; çayı, “yerli ve milli içecek” olarak sembolleştirmektedir. Diğer milliyetçi sembollerden farkı hayatın içinde karşılığının bulunmasıdır. Dolayısıyla çayın milli sembol olarak icadı kurumsal yapılarca organize edilerek başlasa da milli sembolün hayattaki karşılığı ilerleyen yıllarda onu “bayram”sız da var edecektir.

Rize Gazetesi sütunlarında sıklıkla “Faydalı Ziraat Bilgileri” başlıkları altında ziraatçıların yazılarının yanı sıra ¹¹⁹ “Çay romantizmi” içerikli yazılar da bu yıllarda yazılmaya başlar.¹²⁰ Köylülere “çay davası, memleket davası” sadece uygulamalarla değil basın aracılığıyla da “gelecek vaadi”yle sürekli hatırlatılır:

Rize çayı: Bir memleket diyarının, kendine has olan tabiat varlığının sembolü. Bir kalkınmanın, bir ideal uğrunda sarf edilen gayenin doğuracağı müreffeh hayatın manası. Rize çayı. Bir köylü davasının, hem de saadet ve refah yaratacak, sonsuz bir çalışmanın, bir gayretin semeresi... Rize çayı: Bir millet ekonomisinin nazımı, ekonomik durumun yükselmesi... Rize çayı: Rize’de bir turistler vilayeti yaratacak... Ey Rizeliler, övünün, iftiharla övünün. Tabiatın bahşettiği bir hususiyetin, sonsuz bir gayretin mahsulü olan çabamızla...(Ekmen, 29 1 inci Kanun 1941c).

Yukarıdaki içerikteki yazılarla çayın “ortak kültür” olarak benimsetilmesi de gündelik hayatta somut karşılığıyla yer almaktadır. “Ortak kültür” çayın sadece Rize’de yetişiyor olmasından duyulan “gurur” görüşmelerde de sıklıkla işittiğimiz “ayrıcılık” hissidir. Devlet, Rizeliye bir ayrıcılık sunmuştur: “Çay” .

Çayın uzmanı da profesörü de Rizelilerdir. Nasıl olmayacaksın önün arkan çay, zaten çayın içine doğuyorsun... Biz çay olmuşuz... Çayın her şeyini burada kime sorsan bilir.

¹¹⁹ Rize Gazetesi. Atila (18 Mayıs 1940; 8 Haziran 1940; 22 Haziran 1940; 25 Haziran 1940). Alovera (29 1 inci Kanun 1941b; 17 2inci Kânun 1942; 11 Nisan 1942).

¹²⁰ “Çay romantizmi” satırları: “Altın kokan toprağın, altın mahsulü çay. Oh, varlığımı eriten, biricik sevgilim; çay. Seni koklayasım, öpesim gelir. Başımın üstünde yerin vardır. Rengin yeşil; yeşilliklerin sembolü... Çay bahçesi; benim hayatımın cennetidir. Neşemi, onun atlas yeşili rengine; hüznümü onun ferahlatıcı şair filizciklerinde ararım... Çay bahçesinde, hayat cevheri ararım. Bu cevher ki, saadet ve refah cevheridir. O halde biricik inancım, dayancım nasıl o, olmasın? Mademki bütün bir memleketin, hayatını gelirini varlığında refahla toplayacaktır. Gönüllerin huzuru, insanların konforu çay bahçesi; sana bin şükür ki, bizim altın madenisin. Oh, ben sonra çaylarımı nasıl sevmeyeyim? Çay bahçesine nasıl gönül vermeyeyim? Ey, çay bahçesi sen yeşerdikçe benim de ömrüm yeşeriyor, yeniden hayat ve filiz veriyor” (Ekmen, 27 1inci Kanun,1941c).

Geçmişini de tarihini de... İşte sor şu adama [kahvede oturan birini göstererek] anlatsın sana. Rizeli bilmeyecek kim bilecek? (21. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).¹²¹

Devlet bu ilk dönemde üretilen Rize çaylarını açık artırmayla satmaktadır (Rize Gazetesi, 2. Ağustos 1941).¹²² Yaş çay alım fiyatları ise yükselmiştir (Tablo:3). İkinci Dünya Savaşı öncesi kilosu 25-50 kuruşa alınan yaş çay yaprağı (Aktan, 1946:60), 1942’de beher kilosu 150 kuruşa peşin olarak satın alınmaktadır (Rize Gazetesi. 30 Mayıs 1942).

Çayda devlet tekeli döneminin pekiştirilmesi olarak iki yıl sonra “Kahve ve Çay İnhisarı Kanunu” 20.05.1942 tarihinde kabul edilir. Bu kanunla her çeşit kahve ve çayın tüketim amacıyla Türkiye’ye sokulması ve satışı devlet tekeli altına alınarak Tekel Genel Müdürlüğü tarafından yapılmaya başlanır. Türkiye’de yetiştirilen yaş çay yaprağının işlenmesi, kurutulması ve bu maksatla halktan yaş çay yaprağının satın alınması da DZİK tarafından yürütülür. Halktan satın alınacak yaş çay yaprağı fiyatlarının tespit komisyonunda Gümrük ve Tekel Bakanlığı temsilcisi de yer almaya başlar. Çay satacak bayiler ruhsatlarını Tekel İdaresinden almaya, bu sürecin teftişi ve kontrolü Tekel İdaresi tarafından yapılmaya başlanır. Tekel İdaresi paketlenmiş çayın perakende satış fiyatı üzerinden %10’nunu bayiye verecek ve mesafeye göre nakliye ücretini de tespit ederek ödemeye başlayacak, Tekel Genel Müdürlüğü, DZİK’den memleketin genel çay ihtiyacı kadar olan miktarı satın alacaktır (Kahve ve Çay İnhisarı Kanunu, 1942).

Rize’de ise çay atölyelerinde 1942’de 3 bin küsur kilo kuru çay elde edilmekte, yüzlerce işçi çalışmaktadır. Ancak istihsal artmış mevcut makineler sürekli çalışmalarına rağmen kuru çay üretimine yetmemektedir. Henüz fabrikalar açılmadığı

¹²¹ Sohbet ederken çay araştırması için geldiğimizi söylediğimizde “Çay Projesi” olan Rizelilerle de tanıştık. “Ben zamanında demiştim, çayın posasından gübre yapılır diye... Ben zamanında...” diye başlayan cümleleri sıklıkla duyduk.

¹²² Haberde açık artırmaya “İştirak edebilmek için (135) lira pey akçesi maliye veznesine yatırılacaktır” denilmektedir.

için geçici çözüm olarak yeni gelen makineler Uzunkaya’da kurulan atölyeye alınmıştır (Rize Gazetesi. 30 Mayıs 1942).

Halkın savaş koşullarından dolayı ekmeklik mısıra ihtiyacı olduğunda ise 1943’de arazilere mısır da ekilir ve bu yıl yapılan hesaplara göre sadece çaydan 1946 yılında köylünün eline bir milyon lira geçeceği tahmin edilmektedir (Çakmur, 1943a: 17-21).

Ziraatçiler ödenek için para sıkıntısı çektikleri zaman mutlaka bir “hızır” yetişir. Bu dönemde “hızır” Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü’dür. İstanbul’da Tekel tarafından işe alınan çay eksperinin “*Rize çayı ottur içilmez*” raporunun doğru olmadığı Ürgüplü’nün fidanlıkta içtiği çaydan sonra belli olur ve gerekli ödenek Rize’ye gelir (Arıpınar, 1966:37; Kasapoğlu, 1966:13).¹²³

Ankara’dan gelen ziraatçi kadrosu “Çay Ustaları” da yetiştirirler. “Çay Ustaları” Rize halkından seçilen ve kurslarla çaycılığın öğretildiği köylülerdir. Onlar da diğer köylülere çay bahçelerini kurarlarken yardımcı olarak çaycılığı öğretirler. 1943’de 120 köyde çay yetiştirilirken ekim sahası 8 mıntıkaya ayrılmış, her mıntıkaya 1-3 ziraat fen memuru ve her fen memuruna 3-7 çay ustası verilmiştir. Yaş çayın kilosu ise 150 kuruştan alınmaktadır (Çakmur, 1943a:17,18). 1944’te Rize’de 9 çay bölgesi, her bölgede bir çay fen memuru (ziraat lisesi mezunu) ile onunla çalışan yeterli miktarda Çay Ustası (ya da Çay Çavuşu), her çay ustasına da 3-4 köy verilmek suretiyle bölge ve çay memurlarından oluşan bir teşkilat kurulmuştur (Aktan, 1946:87-88). Çay ustası ya da çay çavuşu olmak da işsiz kalmamaktır ve “çayın nimetleri” ndendir. Köylünün “gördüğü” devlet, hem ürettiği çayı satın almakta hem de çay tarımı etrafında yeni iş olanakları yaratmaktadır.

Devlet, köylere ziraatçi kadrosuyla ulaşırken Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’ndeki akademisyen ziraatçilerin destekleri de tamdır. Sıklıkla Rize’ye gelen

¹²³ Zihnioğlu (1998:35), bu dönemde hala Rize’de tropik bir bitki olduğu düşünülen çayın yetiştirilemeyeceği yönünde gazetelerde çıkan yazıların sıklığından ve eleştiren isimlerin başında da Burhan Felek’in geldiğini yazmaktadır.

ziraatçıların, çay ziraatinin teknik yönlerini inceleyen etütleri Rize'nin sosyo- ekonomik yapısını da içerir. Köyleri, çay bahçelerini gezerler. Hatta bu gezilerde köylerde hala Rusça bilen yaşlılara rastlamaktadırlar (Çakmur, 1943b). İdealist ziraatçi kadrosuyla birlikte Rize köylüsüne çaycılığı öğreten, köylüyle birlikte çay bahçelerini kuran, bakımını yapan, köylülerden çay ustaları yetiştiren “kadro”dan ve başında olan Zihni Derin'in çalışmalarından, halkın çaycılığa yönelik ilgisinden gurur duyarlar (Çakmur, 1943a:21).¹²⁴ Rize dışından gelmiş olmaları önemli değildir zira ziraatçi kadrosu gündelik hayatın içindedir. Halkın zorluk içindeki yaşantısına tanıklıkları da duygusal bir yakınlığı beraberinde getirir (Zihnioğlu, 1998). Bu süreçte Rize köylüsüyle birlikte sevinir, birlikte üzürlürler (Kasapoğlu, 1966).

Ulus devlet, “yeni” üretim ilişkileri geliştirmektedir; ulus devlet kuruluşu aynı zamanda yeni bir üretim sisteminin de kuruluşudur. Devlet, bu yeni üretim sisteminin içine çağırdığı köylülere maddi temellerde yükselen bir gündelik hayat sunmaktadır. Dini değerlerin dünyevileşmesinin adımları da üretim ilişkileriyle bu dönemde başlamış ilerleyen yıllarda belirginleşecektir. Satın almak için satılan çay tüketim alışkanlıklarını da değiştirecek; ulaşım olanaklarının iyileştirilmesiyle Rize köylerinden şehir merkezine gelen köylüler Rize merkezde de gelişen sosyal hayata karışacaklardır. Diğer yandan devlet güvencesindeki “çay geliri” nin görece yüksekliği gelecek yıllarda toplumsal hayatı özellikle İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlere taşıyacaktır. Geleneksel ve dini değerlere bağımlı kendi içine kapalı bir toplumsal yapı da maddi dünyayla iç içe geçerek değişime uğrayacaktır.¹²⁵

Rize çaylarının kalitesi ilk olarak 1939 yılında Rize Merkez Çay Atölyesi'nde kurulan laboratuvarında tahlil etmiş, 1940'dan sonra ise Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü,

¹²⁴ Zihni Derin (1952) Bölge geneliyle ilgili de çalışmalar yapmıştır. Doğu Karadeniz'in; Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Çoruh illerinin tarım olanaklarını incelediği çalışmasının önsözünde şunları yazmaktadır: “Memuriyet hayatımın son on beş yılı Doğu Karadeniz'de geçti. Bu zaman zarfında bu sahillerin iklim ve toprak durumlarını, zirai ve iktisadi bünyelerini dertlerini tespit imkânı buldum. Doğu Karadeniz illeri halkına çay işinden başka ufak bir hizmette bulunmak ümidiyle bu etüdü kaleme aldım”

¹²⁵ Bir Rizeli'den duyduğumuz sözler şöyledi: “Bunu [çayı] tarlaya eken de fabrikada işleyen de toplayan da küfür eder. Çayın kökünde küfür vardır. [Zor iş olduğu için mi?] Nenem ‘gavur tohumu’ derdi. Öyle denmiş bu yüzden ekilmemiş önceleri.”

Ziraat Sanatları Enstitüsü Müdürlüğü ilgilenmiştir (Aktan, 1946:82). Tetkikler düzenli olarak yapılmaktadır (Tekeli, 1946:347; Tekeli ve Gökçe, 1942:7).¹²⁶

İkinci Dünya Savaşı'nın ülkede getirdiği zorluklara, yiyecek kıtlığına ve tohum elde etmenin güç olmasına rağmen çay dikim alanları 1942'den sonra artmış, 1945'de ise Türkiye çay ihtiyacının %78'i yetiştirilmektedir (Tekeli, 1946:350,351).¹²⁷ Arer (1969:66-67)'de 1946'da 5-6 dönüm çaylık kurmuş, o dönem öncü çaycılarla sohbetler ederek birlik ve beraberliklerine, ümitlerine şahit, dertlerine ortak olduğunu yazmaktadır. Çaycılığı büyük bir program, on senelik bir yatırım politikası, bir dava olarak ele almakta, çaycılığın yaygınlaşmasının “teknik ve ilim adamlarının” gayretiyle köylüye aktarılmış bir iş olduğunu; çaycılığın, teknik elemanların köylülerin tarlalarında onlarla birlikte çaba ve gayretle çalışarak başarıya ulaştığını, çaycılık davasını idare ve teşvik edenlerle üretici çaycı arasındaki sıkı işbirliğinin varlığını, özellikle 1940 sonrasında ziraatçilerin köylerde çalışmaları, köylüyle sohbetleriyle çaycılığın kısa zamanda başarıya ulaştığını ifade etmektedir.

Artık çaylıklar gelişmiş, sonucunda da mısır üretimine ayrılan tarlalar azalmaya başlamıştır. Rize'de 1945 yılında 142 köyde ve 9542 aile tarafından çay yetiştirilmekte; her aileye ortalama 2,21 dönüm çaylık düşmektedir (Tekeli, 1946: 385).¹²⁸ Çay fabrikaları için gerekli ödenekte sağlamış, 26 Mayıs 1940 “Çay Bayramı” kutlamalarına, fabrikaların kuruluşu için DZİK tarafından görevlendirilen yabancı uzmanlarda katılmışlardır (Rize Gazetesi. 1 Mayıs 1940). Tekeli (1946: 350,351) Tarım Bakanlığı'nın Türkiye'de çay yetiştirilmesi için gösterdiği dikkat ve hassasiyetle birlikte çay işini, mesleki bir dava olarak ele alan Zihni Derin ve Rizelilerin çay yetiştirme

¹²⁶ Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi'nde bu konuda yazılmış bilimsel makalelerin sayısı oldukça fazladır.

¹²⁷ Henüz atölyelerde çay üretildiği dönemde çaya yönelik toplumsal talebin varlığı “Çaylı eğlenceler” dedir. Örneğin, 1945'te işçi yardımlaşma ve tekaüt cemiyet ve sandıkları yanında işçi derneği olarak Ankara'da üyeleri daha çok Başbakanlık ve Milli Savunma Bakanlığı basımevleri gibi resmi kuruluşların işçileri arasından gelen Ankara Matbuat Teknisyenleri Cemiyeti o yıllarda ‘Çaylı eğlenceler’ düzenlemektedir (Güzel, 1996:146).

¹²⁸ Tekeli (1946:354) ise çay diken aile sayısı toplam sütununda hatalıdır. Çay diken aile sayısı toplamı 9442 olmalıdır.

davasını büyük bir anlayışla kavramasına bağlamaktadır. Zira Cumhuriyetin münevver ziraatçıları için “yerli çay” yetiştirme mesleki olduğu kadar bir “memleket borcu” dur.

4.3.2.7 Siyasal İktidarın Oy Avcılığı ve İlk Çay Fabrikası

Çay fabrikaları için makinelerin gelmesi İkinci Dünya Savaşı nedeniyle üç yıl gecikir. 1943 yılında İngiltere’ye sipariş verilen makineler 1946’da gelir (Tekeli, 1946:385) ve Rize’de ilk çay fabrikasının temel atma töreni 16 Haziran 1946’da yapılır. Ziraat Vekili Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu’nu temsilen Prof. Dr. Sait Tahsin Tekeli (Tekeli, 1976:206) ve Ali Rıza Erten’inde katıldığı törende, coşkulu bir kalabalık, konuşma yapmak için kürsüye çıkan Zihni Derin’i “Yaşa, var ol baba” sesleriyle karşılar (Zihnioğlu, 1998: 91). Çoğunluğu kurulacak çay fabrikalarda işçi olacak çay müstahsilleri “Çaycılığın babası” Derin’in şahsında “devlet baba”ya seslenmektedir. Sennett (2005)’e referansla; cansız ve soyut olan iktidara, insana özgü nitelikler, “aile rolleriyle” özdeşleştirilerek kişileştirilir ve somutlaştırılır. Rizelilerin üretim ilişkilerinde “gördüğü devlet”e; korkuyla değil ekonomik teşvikleriyle “korumacı iktisadi milliyetçi” tedbirleri nedeniyle “baba” sıfatı verilmiştir.

İlk çay fabrikasının açıldığı yıllar çok partili siyasal hayata geçiş yıllarıdır. Demokrat Parti (DP) ve CHP taraftarlıkları çay fabrikalarında işçi olmayı etkileyen bir öneme sahiptir. Bu durum şaşırtıcı olmaktan uzaktır. İşsizliğin yoğun olması, düzenli bir istihdam olanağı için torpil veya rüşvet mekanizmalarının üretilmesi anlamını taşır (Erbaş, 1993:198). İlk çay fabrikasının müdürü Zihnioğlu (1998:93-97) bu “mekanizmaların etkilerini” daha fabrika bacası tütmeden yaşar: 1946 yılında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Rize’ye gelecektir.¹²⁹ CHP yerel teşkilatı, Rize valisi aracılığıyla fabrikanın sembolik temel atma töreninin İnönü tarafından yapılması istenir. Bu istek bir gün önce iletilir ve teknik olanaksızlıklar nedeniyle isteklerini reddeden Zihnioğlu, şikayet edilir, hakkında soruşturma açılır. Hakkındaki suçlamaların bir

¹²⁹ İnönü 1946 ve 1947’de Rize’ye gelerek atölyeleri ve fabrika sahasını gezer, üretilen çayların tadına bakar. 1947’de Celal Bayar’da fabrika ziyaretinde “Memur kadrosunu fazla arttırmayın” tavsiyesinde bulunur (Zihnioğlu, 1998:91-111).

nedenini Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifi¹³⁰ konusundaki anlaşmazlıklar, diğer nedenini ise çay fabrikasında işçi memur istihdamında siyasi parti etkileri olarak açıklamaktadır:

Çay fabrikası bölgede işveren tek kuruluştur. Bu kuruluştur, iktidar partisi yandaşlarına öncelikle iş ve hizmet verilmesi zihniyetini taşıyan kentteki partili kişilerin gönderdikleri başvurular geri çevriliyor, sadece yeteri kadar işe ehil olan müracaat sahiplerinden sırasıyla gelenler davet ediliyordu. Hatır için sıra dışından birisini araya sokmak söz konusu olamazdı (Zihnioğlu, 1998: 94).

Ancak ilk kuşak ziraatçilerden olan çay fabrikası müdürünün bu tutumu siyasi iktidar tarafından kabul edilmeyecek ve hakkında soruşturma açılacaktır (Zihnioğlu, 1998:95-97). Bundan sonraki dönemde bölgede işveren tek kuruluşun devlete ait çay fabrikası olması, “siyasi iktidar tanıdıkları” aracılığıyla “torpil” mekanizmalarının devreye girmesine neden olacaktır.

1946 yılında temeli atılan Rize Fener mevkindeki ilk çay fabrikası 1947 yılında işletmeye açılır (Çaykur, 1973:12). Fabrika açıldıktan sonra atölyelerin faaliyetleri sona erer (Koyuncu, 2014:41). Fabrikanın bir hafta geç çalışmaya başlaması nedeniyle ürünlere kart ve sert yapraklar karışmıştır. Rize çayının kalitesini düşürmemek için bu vasıfsız ürünler elenir ve dört ton yaş çay yaprağının imhasına karar verilir. Halk ve devlet kurumları haberdar edilir. Halka çay yapraklarının neden imha edildiği anlatılır. Zihnioğlu (1998:108-109)’na göre çayların yakılarak imha edildiğini gören ve duyanlar için bu olay bir tür uyarıcıdır ve bunun yararı yaprak standardının korunmasında etkili olmuştur.

Bu yıllarda Rize’de toprak küçük parçalara bölünmüş, zirai genişliği ortalama 3-5-8 dekadır. En büyük bahçe ise 20-30 dekarı geçmemektedir (Aktan, 1946:18). Rize’de çay yetiştiriciliğinden elde edilen gelir daha 1948’de memnun edici düzeye

¹³⁰ İlk ziraatçi kadrosu tarafından 1946’da “Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifi” kurulmuştur. Bu çalışmalarda ilk çay fabrikası müdürü Asım Zihnioğlu ve Arısoy (1966:30)’un belirttiğine göre, Zihni Derin’in de yer almıştır. Kooperatif kuruluşundan itibaren çay fabrikalarından birine sahip olma hedefindedir (Zihnioğlu, 1998:98-100). 1949’da 3100 ortağı bulunmakta ve üyelerine temin ettiği kredi 120.000 liradır. “Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifi’nin 1952’de 200.000 lira sermayeye ulaşacaktır. 1958’de kooperatif sermayesi Çaybank’a aktarılır (ZRG. 9 Aralık 1950; Zihnioğlu, 28 Nisan 1952; ZRG. 29 Haziran 1959).

çıkılmış, Rize çarşısı hareketlenmiş, kanunda hedeflenen 30 bin dönüm çaylık çoktan kurulmuş, bölgede yeni çaylık başvurusu yapanlar günden güne artmakta hatta devletten avans beklemeden kendi kendilerine çay bahçesi kuranlar dahi bulunmaktadır. Trabzon’a bağlı Sürmene ve Araklı, Fındıklı, Arhavi, Hopa ve Borçka’da topraklarını çayla kaplama peşindedir (Zihnioğlu, 1998:103). Artık sadece Rizeliler için değil bölgenin çay yetiştirilen diğer yerleşimlerinde de toplum için “Çay hayat”tır.

Çay fabrikalarının bacalarının yükselmesiyle Rizelinin kaderi, “yeşil altın” diye adlandırılan çay ürünüyle bambaşka bir hal alacaktır (Koyuncu ve Arıman, 2013:19). Köylülerin tarımsal alanda sınırlı kal(a)mayan üretim ilişkileri ilk çay fabrikasının açıldığı 1947’den günümüze kadar sanayi alanında da devam eder. Bu “bambaşka hal”; tarıma dayalı sanayinin kurulmasıdır. Devletin çay üreticisi yaptığı köylüler, bu konumlarını muhafaza ederek ücretli emek piyasasına “işçi” olarak dahil olmuşlardır. İşçileşmenin üretim ve geçim araçlarından kopmama hali; fabrika işçisinin aynı zamanda çay müstahsili olma konumu uzun yıllar devam edecektir. Çayın merkezi Rize, fabrikalarla işçileşmenin de merkezi olmuş, doğal olarak ilk işçileşenler Rize merkez de yaşayan köylülerdir. Katılımcıların sıklıkla ifade ettiği gibi “*Rize’de her evde bir Çaykur çalışanı ya da emeklisi mutlaka vardır*” cümlesinin ardında da devlet vardır. Devlet garantisi altında çay üreten Rizeliler yine devlet olanaklarıyla fabrikalarda işçi olmuşlardır. Güzel (1996:136-143)’e göre, 1945-1960 yıllarında devlet işletmelerinde işçilerin siyasal mülahazalarla işe alınmasının sonucunda geniş işçi kitlesini denetleyecek ‘işçi liderlerinin’ bilinçli olarak işe alındığını ve bu tür ‘işçi liderleri’nin de bir anlamda iktidar partilerinin işletmedeki uzantıları olarak işletme yöneticileriyle, onların desteğiyle kitleyi iktidardaki parti saflarına çekmek için uğraşarak gerekirse ‘işten atma/attırma’ tehdidini kullanmış olduklarını belirtmektedir. Rize’de de durum farklı olmayacaktır.

“Devletin şefkatli eli” çaycılığı öğretmiş diğer yandan fabrika açarak bir gelir kapısı da sunarken köylüler için son derece önemli bazı sosyal haklar sunmuştur. Rizelilere düşen devlet babanın çocukları olarak söz dinlemektir. Devletin üretim ilişkilerindeki etkin varlığı işçileşme sürecinin de devlet kontrolünde gerçekleşmesine neden olmuştur. Akkaya (2002:158)’ya göre; Türkiye için, 1923-1960 döneminin belirgin özelliklerinden biri, kendisi de büyük bir işverene dönüşen devletin, bireysel işçi- işveren ilişkileri bakımından işçileri gözeterek, bazı haklarla donatması, böylece paternalist bir devlet anlayışının da benimsenmesi iken, bir diğer özellikte toplu iş ilişkilerinde yasaklayıcı, devlet müdahaleciliğini üst düzeyde tutan otoriter bir anlayışın benimsenmiş olmasıdır. Diğer taraftan ulus devletin “imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış toplum” nosyonu da işçilerin sınıfsal konumlanışlarında kendilerini sömürülen olarak görmek yerine devleti kendisini koruyan “koruyucu baba” olarak görmesinde etkili olabilmektedir (Erbaş, 2017: 12). Rize’de çay fabrikalarında işçi olan çay üreticilerinin de gördüğü devlet, “devlet baba” olacaktır.

Fabrikada çalışmanın siyasal iktidarla kurulan “yakın ilişki”den geçmesi bir yana diğer taraftan da işçilerin hangi çalışma koşullarını kabul edeceğini anlamak için, asıl adı Mustafa olan halk arasında bilinen adıyla Musa Ceylan’ı tanımak gerekiyor: 1948’de Merkez Çay Fabrikasında kömürcülük işi yaparak çalışmaya başlamıştır. 1953’te 110 yaşında olan Ceylan’ın yaptığı işin ağırlığının oranıyla aldığı ücret orantısızdır; günde 5 ton kömürü ocağa getirip iki ton külü ocaktan taşımakta, saatte 50 kuruş ücret kazanmaktadır (ZRG. 15 Temmuz 1953).

Savaş yıllarında Rize’de genel iktisadi durumdan farklı gelişmeler olmakla birlikte henüz çaycılıktan istenilen gelirin elde edilmediği ve Rizelilerin tamamının ekonomik sıkıntılarından kurtulmuş sayılmadıkları bu dönem de Rizelilerin “gördüğü devlet”; çayla ekonomik olarak refahın kapılarını aralayan, çalılık arazisini çay bahçesine dönüştüren, karşılığında ücret almayan, aksine yetiştirdiği gramlık çayları

dahi satın alarak ödeme yapan, iyi çay bahçesi yaptığı için öğretmen maaşlarından yüksek nakit ödülleri veren, “münevver ziraatçı” kadrosunu halkın hizmetine gönderen, “gurbete çıkan” halka “evlerinde” Rize’deki çay atölyelerinde ve çay fabrikasında işveren devlettir. Devletin “dönemlik, koruyucu, düzenleyici” kanunlar çıkardığı ve “sermaye birikimi” nin bir parçası olduğu gerçeği ise görünen bir durum değildir. Bütün bu sürecin ilk canlı tanıkları Rize merkez ve merkeze yakın köylüdür. Devlete güven ve bağlılık üretim ilişkileriyle sağlanır, “eve ekmek götürmenin” kutsallığı devletin kutsallığıyla ilişkilendirilir. Bu günümüze kadar ulaşan çay-devlet ilişkisidir. Zira çayla başlayan sorular devlete, hükümetlere ve politikacılara ve Rize’nin günümüzdeki haline bağlanarak yanıtlandırılmaktadır:

Devletimiz bize çay tarımını öğretti. Fabrikasını açtı. Destekledi. Çay bizim kutsalımızdır, devlet bizim kutsalımızdır. Çay olmasa biz ne yapardık? Neden Artvin çok göç veriyor? [Bana soruyor] Yaa Artvin’de çay yok. Herkes gidiyor. Ama Rize öyle değil, Cenab-ı Allah buraya böyle bir eko sistem vermiş. Türkiye’de başka yerde yetişmiyor çay, Doğu Karadeniz için çay demek hayat demek. Getirmiş çay fabrikasını kurmuş, kapının önünde devlet işi. Kendi çayını kendin işliyorsun, bundan büyük şans olur mu? Allah devlete millete zeval vermesin. Çay olmasaydı buralar Güneydoğu’dan beter olurdu. Açlık, sefalet, göç olurdu. Şükür ki çayımız var (25. Katılımcı, kadın, geçici işçi, üretici).

“Türk Sağı” nı konu edinen çalışmalar “devlet fetişizmi” ni reel politik düzlemde; milliyetçi aktivistler, milliyetçi hareketin önderleri, milliyetçi partilerin plan programlarıyla değerlendirir (Öztan, 2012:425-458). Bu hareketlerin hedefindeki “sıradan insanlar” için ise “devlet” in anlamı, devletin üretim ilişkilerindeki rolüyle bağlantılıdır. “Devletin çay tarım sanayindeki destekleri” bu destekleri alan toplum için somut anlamlar içermektedir. Üretim ilişkileriyle devlet bir mitosun ötesine geçer. Yapılan bütün görüşmelerde ve izlenimlerde “*Rizeli için çayın anlamı nedir?*” sorusunun ortak yanıtıdır: “*Hayat!*” Zira “hayat”ı veren çay, çayı veren devlet. “Devletsiz bir çay” hayatı yaralayacaktır.

Noldu Batum’a? Bir zamanlar biz onlardan çay tohumu almışız, onları örnek almışız. Ama ne oldu? Devletlerine sahip çıkmadılar. Yıkıldı gitti. Şimdi bir zamanlar belki oralarda çaylığı olanlar, parası pulu olanlar geldiler bizim burada çaylıklara, yevmiyeli işçi oldular. Ha paraları helaldir, ona lafımız yok. Çay toplamak zordur. Ama devletine sahip çıkacaksın. Sen devletini yaşatırsın devletin de seni. Bize çayı veren devlettir.

Şimdi az kazandırıyor belki ama bu hep milletin tembelliğe alışmasından oluyor... Bahçesine bakanın, çayını kendi toplayanın, parası da iyidir. Tamam her şey güllük gülistanlık değil ama bir de devletin çayda hiç olmadığını düşün. Ne olur o zaman?... Beter olur buralar beter. [Düşünceli] Rize biter, bir şey kalmaz... (26. Katılımcı, kadın, geçici işçi, üretici).

Dolayısıyla devletin üretim ilişkileriyle inşa ettiği “düzen”in gündelik maddi hayatta karşılığı olduğu sürece “statüko” nun korunması; “aşağıdan” gelen talebin de temelidir. Devletin çayda kurduğu “düzen” ; “hayatın düzeni” dir ve bozulmamalıdır. Rize’de; devlet toplum arasında karşılıklı “statüko anlaşması” çay haritası üzerindedir.

4.3.3 Çayın “Yeşil Altın” Yılları: Demokrat Parti Dönemi 1950-1960

Tek parti dönemi, 14 Mayıs 1950 genel seçimleriyle sona erdi, hükümet değişti.¹³¹ Çayın “yeşil altın” yıllarının iktidar partisi DP’dir. DP, Rize’de oyların yüzde 70’ini alarak birinci parti oldu ve 6 milletvekilinin tamamını kazandı.¹³² Henüz 5 Mayıs 1950’de yerel gazetelerde “Rize’de C.H.P. bir hezimet halinde...” manşetleri gazetelerde çıkmaya başlamıştı.¹³³ “Cumhuriyet hükümetinin hediyesi çay” la ilgili alt yapı çalışmalarını gerçekleştiren hükümetin neden “hezimete” uğradığını DP’nin doğuşuna yani seçimleri kazanmasında etkili olan nedenlerde aramak gerekiyor.

DP’nin iktidara gelmesinin ardında dünya genelinde hâkim olan iktisadi politikaların etkisi bulunmakla beraber ülke içindeki nedenlerin başında tek parti

¹³¹ Rizeliler, 1950 seçimleri için Zihni Derin’in parlamentoya girip milletvekili olarak kendilerini temsil etmesini isterler. Kendisi de Doğu Karadeniz Bölgesi’nin sorunlarını mecliste dile getirebileceğini düşünerek bu teklifi kabul eder ve bağımsız milletvekili olarak aday olur. Sadece bir seçim pusulası bastırılmış, seçim propagandası dahi yapmamıştır. Bağımsız adayların seçilmesi mümkün olmadığı için milletvekili seçilemez (Zihnioglu, 1998:117). Dönemin genel eğilimi olan; bağımsız milletvekili adayının herhangi bir partinin “müstakil adayı” olma yolunu tercih etmemiş olması da dikkat çekicidir. Seçilememiş olmasını, Rizeliler tarafından “çaycılığın babası” kabul edilen Derin’e yönelik olumsuz bir tavır olarak değerlendirmek sunduğumuz verilerle mümkün değildir.

¹³² Rize’de 14 Mayıs 1950’de oy kullanan seçmen sayısı 59.974’dür; CHP: 18.021, DP:42.038 oy alır. 14 Mayıs 1950 Türkiye genel seçim sonuçlarında T.B.M.M.’de 487 milletvekilinin dağılımı: DP 416, CHP 69, Millet Partisi 1, Bağımsız 1 (YSK, 1950).

¹³³ Rize’nin ikinci yerel gazetesi Zümrüt Rize Gazetesi (ZRG)’dir. İlk çıkış sayısında; “Rizede C.H.P. bir hezimet halinde...” manşetinin altında 14 Mayıs 1950’de DP milletvekili olacak Zeki Rıza Sporel’in fotoğrafı bulunur. İlk sayfasında değişmez iki cümlesi “Ben Bir Türküm Dinim Cinsim Uludur” ve “Şimdilik 15 Günde Bir Çıkar Siyasi, Milliyetçi Gazete”. Sahibi, Mustafa Ardaloğlu, yazı işleri müdürü İlhan Darendelioğlu, ilk basım yeri Kardeşler Basımevi, İstanbul’dur. (ZRG. 5 Mayıs 1950) 1951’e kadar İstanbul’da 1951’den sonra Rize(Merkez)’de bulunan Karadeniz Basımevinde basılır. Gazetenin çıkış sayısı ve takip eden yıllarda komünizm karşıtlığı, CHP muhalefeti görülür. Ancak gazete sahiplerinin siyasi çizgisinde (Örneğin sahibi Mustafa Ardaloğlu (sonradan Ardal) 1955-1956’da CHP’den aday olarak Rize Belediye Başkanlığı yapmış, DP milletvekili Osman Kavrakoğlu’nun baskıları sonucunda vali tarafından görevden alınmıştır) değişiklik olduğunda içeriği de değişir, ancak “milliyetçilik” parolası olarak kalır. Zümrüt Rize, 1960’lara kadar iki yerel gazeteden biridir, Rize’de yerel gazetelerin sayısı 1960’dan sonra artmıştır.

yönetiminin uygulamaları gelir. Eroğul (2003:15-85)'a göre en önemli neden CHP'ye duyulan muhalefetin çok yaygın ve köklü bir hale gelmiş olmasıdır. Muhalefetin beslendiği başlıca iki kaynaktan birincisi egemen sınıfların iktidar arzusu; ikincisi de halkın yaygın bıkkınlığıdır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen girmediği halde, savaşın getirdiği olumsuzluklardan payını almış, toplumun tüm kesimlerinde hoşnutsuzluğa neden olacak uygulamalar yapılmıştı. Memurlar, işçiler, köylüler yoksulluk ve sefalet içindeydi (Çavdar, 2004:16-17).¹³⁴ Bu sefaletin tanıklarından Katılımcımızın sözleri Rize'de yaşananların özetidir:

1940'da Alman savaşında büyük kıtlık yaşandı ülkede. Türkiye'nin savaşa girme endişesiyle devlet tarafından tasarrufa tevessül edilmişti. O nedenle mısırlar stok yapılıyordu. O vesileyle kıtlık oluyordu. Bizim oralarda toprak kıt ama bizim dededen kalma geniş. Altı aylık yiyeceğini yapan aile, zengin aile kabul edilirdi. On iki on üç yaşıyordum o zamanlar. İnce kuşluk derdik yemek zamanına. Yani kahvaltı. Sabahleyin beşte altıda işe gideceksen birinci defa işleri bitirip ondan sonra yemek yiyeceksin. İş bitirir eve gelirdik, yemek yerken kapıları kapatırdık kimse görmesin diye. Portakal sepetiyle gelirlerdi başka köylerden, bunu verelim mısır verin diye. Öyle dönemleri yaşadık. Bu Alman harbi döneminde olan olaydır. Daha çay falan yok. Çaydan bir şey görmemiş millet. O dönem tek partili dönemdi. Biraz da istismar edildi. CHP'liler ettiler en çok. İlçelerde köylerde CHP'li ağalık sistemiyle eziyet etti. 1946'da bir seçim oldu o zaman DP iktidar olacaktı ama o zaman ki bürokratların seçimde yaptıkları hile nedeniyle seçim kaybedildi. 1950' de millet bürokratlardan öyle bezdi öyle usandı ki [gülüyor] komünist partisi aday olsa komünist partisine rey verecekti millet (1. Katılımcı, erkek, üretici).

Gerek iktisaden egemen sınıflar gerekse yoksul halk kitleleri ve geniş bir aydın zümre CHP'nin karşısında yer almaktaydı (Timur, 2003:29).¹³⁵ Katılımcımız babasından dinlediklerine kendi yaşadıklarını ekleyerek anımsamaktadır:

Kaçak tütün ekilirdi, kolcular [Tekel kolcuları] gezerdi yakalamaya. Görülmeyen yere ekerdik, tütünü içerdik. Yukarıda hep yaptık. Çatının içinde görünmeyen yerde kurutup tütünü yapıyorduk. CHP' de yanlış yaptı yahu! Adamın cebini döküp tütünü aldirdılar. Kim iktidardı? CHP. Ne istersin köylünün ektiği, içeceği tütünden. Yanlış işlerdi. Babam derdi, on- on beş yaşında çocuk. Yiyecekleri de saklarmış. Asker vergi için alacak ya... (2. Katılımcı, erkek, emekli işçi, üretici).

¹³⁴ Milli Koruma Kanunu'yla mükellefiyet uygulamasından en çok etkilenen Zonguldak'ta maden işçilerinin tercihleri de DP olmuştur (Makal, 2011:211).

¹³⁵ CHP'den istifa eden Erzincan milletvekili Behçet Kemal Çağlar'ın ifadeleri oldukça gerçekçidir: "İnkılap yaptık, milleti harbe sokmadık diye halkın altın heykelimizi dikeceğini sanıyorduk. Ferih Fahur demokrasiye başlayalım dedik. Baktık ki, halk bizi sevmiyor... Artık ağzımızla kuş tutsak, değil memleketi, dünyayı kurtarıcı tedbirler bulsak halkı tatmin edemez bir hale gelmiş bulunuyoruz..." (Burçak, 1979:86).

İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca denenen hiçbir iktisadi tedbir, uygulanan hiçbir yaptırım savaş ekonomisinin ağır yükünün, geniş halk yığınlarına yüklenmesi; buna karşılık ekonomik güçlüklerin yarattığı verimli vurgun ortamını ustalıklı sömüren bir grup tüccar ve büyük çiftçinin olağanüstü kazançlar elde etmesi ve yüksek yönetici ve bürokrasi kadrolarından bir bölümünün bu kazançlara sürekli olarak ortak olması sonucunu değiştirememiştir (Boratav, 1974:293).

“Yeter! Söz milletindir!” sloganıyla DP, o güne kadar sözü dinlenmemiş kitlelerin iktidarını temsil ederek, “Milli irade” nin hamisi rolünü üstlenmiştir.¹³⁶ Demirel (2005:496-498)’e göre, partizanlıktan kendilerini alamamaları ve DP’li olmayanlar üzerinde eskiyi aratmayan yeni bir baskı unsuru olmalarına rağmen, sıradan insanlar kendilerini bir “değer” olarak hissetmişler, o güne kadar siyasal hayattan dışlandıklarını düşünen kesimler, devlet nezdinde bir anlam ifade edebildiklerini görmüşlerdir. Kendilerini küçümseyen, ‘adam’ etmeye çalışan ve sahip olduğu hayat tarzıyla genellikle kendilerine benzemeyen CHP’lilerin yerine, çoğunluğu kendi kültürlerine yakın, yakın olmasa bile yakınlık göstermek zorunda hisseden DP’lilerle muhatap olmak sokaktaki adam için önemli bir adımdı. Katılımcımız da CHP dönemini “saltanat” dönemi olarak anmaktadır:

Bırakın bir kaymakama gitmek, nüfus kâtibinin yanına kimse gidemiyordu. Öyle bir dönem yaşandı işte. İlkokul son sınıftayım babam beni ortaokula göndereceği için ortaokul kasketi almıştı. Kasabanın ana caddesi üzerinde dükkânımız vardı. Dükkânın önünde duruyorum. Dediler “Rize valisi geliyor” Arkasında bütün öğretmenlerimiz... Vali dükkânın önünden geçerken fırladım önüne, ortaokul kasketimle bir selam verdim. “Hoş geldiniz sayın valim” dedim. Vali “Hoş bulduk evladım” dedi. Arkasından okulun müdürü geldi “Evladımmm evladım” Bayıldı. Talebesi sanki ona hoşgeldin demiş gibi. Nerde o zaman? Valinin odasına adam gidecek... Valinin makamına vatandaş gidecek bırak valiyi nüfus katibinin yanına gitmek zordu. Ohooo... Saltanat dönemi idi o, devlet memuru dedin mi bitti... Akan sular duruyordu. Memur olmak yetiyordu her şey için. 1940-1950 arasındaki bürokratların, vatandaşa zulmunun belasını çekti CHP. O ağaların o saltanat sahiplerinin vatandaşa olan zulmü. Yaşadığım bir olay var hiç unutmam ortaokulda öğrenciyim belediye başkanından bir bayan karne istiyor, karne yoktur diyor

¹³⁶ DP, kurulduktan sonra çok hızlı bir biçimde üye kazanıyordu. Parti programı hakkında bilgisi olmadığı halde bir araya gelen birkaç kişi toplanıp parti şubesi kuruyor, sonra DP genel merkezini haberdar ediyor, sık sık CHP ilçe veya köy teşkilatı bir araya gelip DP’ye katılıyor, bazen istifa eden idare heyetlerinin yerini dolduracak kadar yeteri sayıda CHP üyesi bulanamıyordu, bu gibi durumlarda sadece kapının ya da duvarın üstünde bulunan CHP tabelası DP olarak değiştiriliyordu. Hatta muhtardan memnun olmayan köylüler dahi onu değiştirmek ümidiyle DP’ye katılıyorlardı (Karpas, 1967:346).

belediye başkanı. Kadın diyor ki ‘Başkan ne yesin çoluk çocuk?’ diyor Belediye başkanı diyor ki ‘Affedersin bilmem ne yesin’ diyor. Kulağımla şahit oldum buna. CHP’nin o dönemdeki tavrı işte buydu. Tek partili sistem. Tamam Atatürk çok büyük lider şüphe yok ama onu istismar edenler sonrakilerdir (1. Katılımcı, erkek, üretici).

Demokrat Parti’nin kitlesel tabanı ağırlıklı olarak Anadolu köylüsüydü lakin DP’nin “sınıfsal temeli büyük toprak sahipleri ile ticaret burjuvazisinin ittifakına dayanıyordu” (Oktar ve Varlı, 2010:6). Doğal olarak tarım alanındaki ekonomi politikaları da bu doğrultuda oluşmuştur. Atılğan (2015:391-392)’a göre DP döneminin kilit kavramı “tarımsal kapitalizm” dir. Tarım, ticaret ve topraktaki hâkim sınıfların bürokrasiyi dışlayarak iktidar bloğunu yeniden kurma girişimi olan DP dönemi, Türkiye kapitalizminin tarımsal önceliklere göre yeniden biçimlendirildiği bir dönemdir. “Tarımsal kapitalizm” bu dönemin sadece iktisadi gelişmelerini değil, siyasal, ideolojik ve kültürel gelişmelerini de anlamamanın anahtarıdır. Zira bu dönem; siyasette, ideolojide ve kültürde kendine uygun karşılıklar yaratmış ve bunlar bir siyasal hegemonya projesinin unsurları olmuşlardır.¹³⁷

Bu dönemde çay tarım sanayi; bölgenin coğrafi yapısı ve çayın özgün niteliklerinin dayattığı farklılıklarla birlikte, tarımsal kapitalizm formatına -radikal olmasa da- uygun olarak düzenlenmiştir. Örneğin DP dönemi, tarımda makineleşmenin en yüksek olduğu dönemdir lakin çay tarımında makine işgücüne gereksinim bulunmaması nedeniyle etkisi olmamıştır. Büyük toprak sahipliğine elverişli arazide bulunmamaktadır. Örneğin Açıl (1957:3-25)’ın 1955’teki saha araştırmasının kesin sonucu: Rize çay işletmelerinin hepsinin cüce ve küçük ziraat işletmeleri grubuna dahil oldukları ve bu bölgede orta, büyük ziraat işletmelerine hemen hemen hiç tesadüf edilmediğidir. Türkiye’nin en küçük ziraat işletmelerine Rize’de rastlandığını belirterek arazilerin çoğunluğunun 1-10 dönüm arasında tespit etmiştir.

¹³⁷ “Tarımsal kapitalizm, ülke ekonomisinin bütününe tarıma öncelik tanıyarak biçimlendirilmesi, ekonominin içsel ve dışsal bağlantılarının tarım merkezli olarak tasarlanmasıdır. Bu tasarım; sanayi, hizmet, finans gibi diğer sektörleri göz ardı etmez ya da yok saymaz. Ekonominin diğer tüm parçalarının tarım merkezinde bir araya getirilmesini öngörür. Bu durumda tarım ve ticaret sektörleri hızla gelişir. Çünkü tüm hukuksal düzenlemeler, kamu kaynakları ve idari yapı tarım sektörü gözetilerek harekete geçirilir” (Atılğan, 2015:392).

Bu durumda DP, bölgeye hızla yayılmakta olan çay tarım- sanayini, çaydan elde edilen kârı gözetken -ki 1951’de devlet çay satışlarından kâr elde etmeye başlamıştı- destekleyen ama Rize’deki seçmen kitlesini de memnun eden bir politika yürütmüştür. Devlet tekeli, çay üreticisini gözetmek uğruna çay tüketicisini gözden çıkartmaktadır.¹³⁸ 1950-1960 yılları arasında 1940 yılı Çay Kanunu’na ek ve değişikliklerle çay üreticisine verilen kredi miktarları arttırılır ve çay üretim sahalarının genişlemesi sağlanır (Çay Hakkındaki Kanunun,1951; Çay Kanununa Ek,1953; 3788 Sayılı Çay Kanununun 1956). Hatta kent valisi avans almadan çay bahçesi yapmak isteyenler için ziraat bakanıyla görüşerek 15 bin dekar için izin alır. Çay bahçesi yapmak isteyenlerin yapacağı iş bahçe kültürleri istasyonuna gitmektir (ZRG.5 Mart 1952). Bu süreçte Rize ilçelerinde çay tarımının yaygınlaşması çaydan para kazananların görülmesiyle hız kazanmıştır:

Tekel tarafından 1954’te de kazalara çay verilmesine müsaade edilmişti. O zaman ki deyimiyle Akkuyruk denen koyu renk yapraklı hatta içerisinde hafif hafif kıl gibi lifleri bulunan ve kıymetli olduğu söylenen çaylardan tohum olarak o zaman mısır tarlası olarak kullandığımız evimin bahçesi ve subasar dediğimiz dere kenarındaki arazileri çaya koymak üzere yola koyuldum. Ancak gerek babam ve gerekse amcalarım mısır tarlalarını imha etmemek için buna izin vermediler. Babamı zorla ikna ederek bu iki araziye çaya koydum.Biri beş biri dört buçuk dönüm. Hatta dönüm başına on beş lira da teşvik bedeli ödeniyor idi. On beş lira çok çok büyük para o zaman. Ekmeğin bir kuruş olduğu zaman ya düşünün. O zamanın tek alım yerine babam çayı götürüp parasını alınca milletin dikkatini çekti ve yöreye örnek olmuş olduk. 1950’lerde biz çok rahat iki üç kilo zeytin alırdık. Yaş çaya ödenen para çok iyiydi. Çok kazandık (1. Katılımcı, erkek, üretici).

Bunun sonucunda 1950 yılında 26.423 dekar olan çaylık alanlar, 1960 yılında 134.880 dekara yükselir. 1950 yılında 207 ton kuru çay üretimi, 1960 yılında 5815 tona ulaştı. 1950 yılında üretici sayısı 11.976 iken 1960 yılında 63.497’ye ulaşmıştır.¹³⁹ (Tablo: 4).

¹³⁸ 1950’de yaş çayın kilosu 160 kuruştur. 4230 kg yaş çaydan bir kilogram kuru çay elde edilmektedir. 679 kuruşa satılması gerekirken Tekel 16 liraya satmaktadır (ZRG. 21 Temmuz 1950). “1951 yılı tahminlerinde bir kilonun vasatı satış bedeli 15,75 lira olarak hesaplanmıştır. 1950 yılı tahmini 15,95 liradır. Yine 1951 yılı tahminlerinde satış maliyeti 919,32 kuruş olarak tespit edilmiştir. 1950 yılı tahminlerinde beher kilo satış maliyeti 958,29 kuruştur. Bu hesaplara ve nevilere için tespit edilmiş olan satış bedellerine göre çay satışlarından elde edilecek kâr miktarı (10.849,460) lira olarak tahmin edilmiştir.” (TBMM, 1951: 18/65).

¹³⁹ Bu dönemde Türkiye genelinde de tarım alanları genişlemiş; 1948-1955 arasında toplam ekili alan 9.5 milyon hektardan 14.2 milyon hektara çıkmıştır (Keyder, 1983:1260).

Doğal olarak çayın, ülke içi tüketimde toplumun her kesimi tarafından makul fiyatlarla içilebilir hale gelmesi de bu yıllarda başlar. Orhan Kemal'in 1947'de yayınladığı Ali Osman isimli hikayesinde kahvede çayın bardağı otuz kuruşken, 1954'lerde Bereketli Topraklar Üzerinde adlı romanında “*çay içmeyen ırgat olur mu?*” diyecek, 1960'da Küçücük'te ise kahvede çayın bardağı on yedi buçuk kuruş olacaktır (Kemal, 2012:138; Kemal, 2014:300; Kemal,1969:17).

Halkın çay tarım alanlarını genişletme hızına karşın çay fabrikalarının kurulmasının gecikmesi, varolan fabrika kapasitesinin yetersizliği sıkıntısı 1954'te Çay Fabrikası Müdürlüğü'nü de çaresiz bırakır. Müdürlük çay müstahsillerine “milli ürün çayı” kurtarma amacıyla sorunu gazete ilanıyla duyurur. İlanda müstahsilden en az dört gün yaprak toplamaya ara vermeleri rica edilmektedir. Zira fabrikanın günlük yaş çay işleme kapasitesi 40-50 ton, ama fabrikaya gelen yaprak 120 tondur. Gelen yapraklar fabrika yetersiz kaldığı için okullarda, camilerde ve muhtelif binalarda depolanmakta boş bina da bulunmadığında ise yaprakların bir kısmı fabrika ve alım yerleri civarındaki düzlüklere serilen bezler üzerine yığılmaktadır (ZRG.14 Mayıs 1954). Çay fabrikası müdürlüğü “devletin parasını suya atamam” derken yerel basın “devletin milyonları suya atılabilir, fakat kanunlar keyfe göre değişmez” diye direterek kanunun uygulamasını ister (ZRG. 22 Mayıs 1955). Diğer yandan 1940 Çay Kanunu çay alım mecburiyeti getirdiği için üreticinin elindeki çaylar alınır. Nitekim daha 1955'te çay yaprakları “yanmaya” başlar (ZRG. 23 Mayıs 1955).

Bölgede taban fiyatı ile korunan tek tarımsal ürünün çay olması nedeniyle çay üretim alanları genişlerken 1950-1960 arasında kurulan 10 fabrika Rize merkez ve merkeze yakın yerleşim birimlerindedir (Çaykur, 2014a:130). 1954'te fabrikada vardiyalı 8 saat çalışan 700 işçi bulunmaktadır. Gece vardiyasına 1-2 saat mesafeden geldiği için yatacak bir yer olarak “İşçi Pavyonu” açılması talebi, yerel basında “DP'nin her işçiye bir ev” seçim vaadi hatırlatılarak dillendirilir ve 1956'da İşçi Pavyonu ihalesi

yapılır (Ardal, 11 Mayıs 1954; 20 Şubat 1956). Atölyeler döneminde “gününe göre” denilen istihdam biçimi de “çay kampanyası”nın açıldığı aylarda çalışan “geçici/mevsimlik işçi” istihdamı olarak netleşmiştir. Fakat çay fabrikalarında her dönem “kadrolu işçi” istihdamı da bulunmaktadır. Bu yıllarda kampanya döneminde ihtiyaç duyuldukça işçi alımları yapılmıştır. İşçi alımları için fabrikaya dilekçe verildikten sonra fabrika binasında komisyon huzurunda bir sınav yapılarak gerçekleştirilmektedir (ZRG. 29 Mart 1952). Eğer bir önceki yıl çalışan mevsimlik işçi yeni çay kampanyasında tekrar çalışmak istiyorsa kaydı yenilenmekte, yeni başlayacak olanların da kayıtları yapılmaktadır (ZRG. 25 Nisan 1956). Siyasal iktidarın işçi alımlarındaki etkisini kırmak için olsa gerek, 1952’de çay alım yerlerine alınacak işçiler (mevsimlik kantarcılar) için fabrika yönetiminin bulduğu yöntem o çay alım yerine yaş çay verecek müstahsillere sormak suretiyle “rıza”larını almaktır (ZRG. 26 Şubat 1952). Emek piyasasında ücretli işçi olan çay üreticileri bu istihdam biçiminde “farklı” sorunlar yaşamaktadırlar. Bunların başında “iş kazaları” gelmektedir. Çay fabrikası idaresi, işçilerin muayene ve tedavisi için kentteki bir doktorla sözleşme yapar, haftanın belirli günlerinde ve öğleden sonra işçiler muayene edilmektedir (Ardal, 7 Mayıs 1952). Ancak doktorun belirli günlerde muayene için gelmesinin yeterli olmadığı Merkez Çay Fabrikası tamir atölyesi işçisi Bahri Kolçak’ın mektubunda okunabilir:

Dün gece Çay Fabrikası tamir atölyesinde çalışırken Gözüme sıçrayan bir zımpara taşı parçası sabaha kadar dayanılmaz ağrılar beni kıvrandırdığı için sabah erken şehre gelerek Trabzon’a gitmek için vesait ararken, şehrimizde misafir bulunup pazara gitmek üzere otobüse binmiş olan göz hastalıkları mütehassısı Dr. Mazhar Basa’ya tesadüf ettim. Kıymetli, müşfik hemşehrîmiz yolculuğunu bir müddet geri bırakmak için yolculardan istirahatda bulunup beni bir doktor arkadaşının muayenehanesine getirdi ve gözümdeki taş parçasını büyük bir itina ile çıkardı. Beni Trabzon’a gitmek külfet ve masraflarından kurtardı. Sayın Dr. Mazhar Basa’ya minnet ve şükranlarımın ya iblağın sayın gazetenizin tavassüt [aracılık]etmenizi rica ederim (Kolçak, 18 Ağustos 1952).

Çay tarımı ve fabrikalarının bölgede mekânsal yayılımıyla ulus devletin varlığı, hakimiyet alanı ve ideolojisi milliyetçilik tüm kavramsal karşılıklarıyla da genişlemektedir. Vali Uzgören’in 1940’larda “doğal olmayan yollarla” milliyetçiliği

siyasal inşa çalışmaları “kısmen başarılı” olurken “asıl başarı” üretim ilişkileri içinde gelişir:

Tek parti yönetimi, günlük hayatı sürdürmeye yönelik ‘nafaka ekonomisi ilişkileri’ nin hakim olduğu Lazca’nın tarihsel konuşulma coğrafyasında ulusal sanayinin kapitalist üretim ilişkileri ve kurumlarını geliştiremedi. Yerel üretim ilişkilerini tasfiye edemedi. Bu sebeple de dilsel ve kültürel farklılıkları ‘doğal’ bir yok oluş sürecine sürükleyemedi. Bunun yerine yerel üretim ilişkilerini değil; ama dilsel ve kültürel farklılıkları doğal olmayan bir yolla, yani resmi ideoloji ve resmi tarih tezleriyle ortadan kaldırmaya çalıştı. ‘Doğal’ bir yok oluş sürecinin başlayabilmesi için ellili yılların gelmesi, çay tarımının yörede yaygınlık kazanması gerekecektir. Çay tarımının yörede yaygınlık kazanması ve piyasa ilişkilerinin seyyaniyeti artırarak yörenin başka bölgelerle entegrasyonunu geliştirmesiyle birlikte yaşanmaya başlanan doğal yok oluş süreci, izleyen dönemde radyo, Tv vb.kitle iletişim araçlarının da yaygınlaşmasıyla hız kazanır (Aksamaz, 2008:924- 926).

Bu yıllar, Rus İşgali’nin anti komünizm propagandası çerçevesinde toplumsal hafızaya inşa yıllarıdır (ZRG. 9 Şubat 1952). Yine günümüze kadar yansıyan “ezel ebed Türklük” başlıklı milliyetçi Türkçü savunmanın temelleri de bu yıllarda atılmıştır:

Doğu Karadeniz Bölgesi politika taslaklarına mevzu teşkil edecek kadar asla muğlak tarihi bir muhit değildir (...) Rize, Taşlıdere, Çayeli, Pazar, Kirazlı, Fındıklı ve nihayet Hopa’dan bahsetmektedir (...) Evvela hatırlatayım ki ismi geçen yerlerin hiçbir köşesinde bir tek kilise veya manastıra tesadüf edilemez. Sariyen, kasaba, köy ve mahalle isimleri de tamamen Milattan evvelki Türk isimlerinden başka bir şey değildir. sadece muvakkat bir zaman için mahal isimleri de esaret hayatı yaşamış oldu (...)Türk toprağının her parçası kendi asıl ismi ile ifade edilir. Mevzuubahis bölgede Pontoslu mevcut olmadığı için bir kilise veya manastıra ihtiyaç hissedilmemiştir (...) Doğu Karadeniz bölgesi sakinleri Türk ve Müslümandır, ilelebet de böyle kalacaktır. Bir zuhul eseri dahi olsa biz genç Rizeliler bundan böyle bu kabil politika ve menfaat oyunlarına asla müsaade etmek niyetinde değiliz (Görmüş, 5 Mayıs 1950).

Çay fabrikalarının sayısının artmasıyla birlikte fabrikalarda açılan kadroları elde etmek için DP’li ya da DP’li tanıdıkların varlığı da artık halkın bildiği “yazısız” koşullardandır. Muhalefet döneminde herkese iş ve refah vaadi veren DP, iktidar partisi olunca; seçimlerde partiye yardım edenleri öncelikli olarak devlet fabrikaları ve kurumlarında işe yerleştirmek, yeni kurulacak çay alım yerlerinin kendilerine oy veren köy ve mahallelere yapılmasını sağlamak, “Milli irade” nin yerel temsilcisi olarak” kimi zaman da CHP’li fabrika çalışanlarının işten çıkarılması gibi istekler de bulunmaktadır (Zihnioğlu, 1998:111-128).¹⁴⁰ Hükümet değişikliği çaycılığı olumsuz

¹⁴⁰ Çay fabrikası işçilerinden “bağış” toplanması da bir gelenek haline gelmiştir. Çay paralarını aldığı anda elinde makbuzla bekleyen kimi zaman darbe hükümetine, kimi zaman Kuran Okutma Derneği’ne kimi zaman bu isim altında DP’ye ve spor kulüplerine bağış toplanmaktadır (ZRG. 22 Haziran 1960).

etkilememiş aksine iktidar partisi taraftarları için daha ayrıcalıklı bir dönem olmuştur.

DP, Rize ve çevresinde aldığı oyları korumuş ya da arttırmıştır.¹⁴¹

Çay tarım sanayi ile ilgili tek parti döneminde gerçekleştirilen alt yapı çalışmalarının nakit karşılığı da DP iktidarında alınmıştır. Tezel (1994:416,417)'e göre tarımda 1923-1950 dönemi arasında yapılan çalışmalar belirgin bir verimlilik artışıyla sonuçlanmamış ama 1950'den sonra olumlu sonuçların alındığı birçok çalışmanın insan gücü ve örgüt temelleri 1950 öncesindeki yıllarda atılmıştır.

Çaycılıkta 1950 öncesi dönem “çaydan öncesi” yoksullukla anılan dönemdir ve daha çok “Çaycılık efsaneleri” olarak toplumsal hafızadadır.

İsmet İnönü Rusya'dan çay tohumlarını bastonunun içinde getirmiş... (22. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Zihni Derin Rusya'dan çay tohumlarını bastonunun içinde getirmek suretiyle Rize'de yetiştirmiştir... (25. Katılımcı, kadın, geçici işçi, üretici).

Katılımcıların bu konuda isim verirken “cömert” davrandıklarını çayı, “Cumhuriyetin meyvesi, cumhuriyetin hediyesi” olarak ulus devletle birlikte özümlediklerini gözlemlemek mümkündür ancak çaydan para kazanılan dönem DP ile anılır. Çayın diğer tüketim maddelerine göre “değer”inin belirlendiği 1950 Ağustos ayında tereyağının kilosu 280 kuruşken, yaş çayın kilosunun 190 kuruş olması rakamın yüksekliği nedeniyle çay halk için bir servet değerindedir (Suyabatmaz, 4 Ağustos 1950).¹⁴²

“Çaydan öncesi” tarih yoksulluk ve CHP'yle “çaydan sonrası” tarih ise devletin “sağ” la özdeşleştiği yıllarla başlar:

Biz yaşamayı Demokrat Parti'yle görmüşüz. Öyle anlatırlar. Dedem de babam da. Demokrat Parti iktidar olunca elimiz para görmüş... Öncesi sefaletmiş, yoklukmuş... Hep sağ partilere oy verdim bu yüzden. Solla işim olmaz. Hiç sola sempati duymadım. Sol devlet düşmanıdır. Biz Rize'de devleti başımızdan eksik etmeyiz (9. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

¹⁴¹ Rize'de 2 Mayıs 1954; oy kullanan seçmen sayısı 77.117, DP (% 68.7) 52.952 oy, CHP 19.264 oy (%25) aldı. 27 Ekim 1957; oy kullanan seçmen sayısı 110.800, DP (%50.6) 41.070, CHP 24.991 (%30,8), Hürriyet Partisi 148 (%0,2) oy almıştır (YSK, 1950).

¹⁴² 1950'de 1 kilo yaş çayın karşılığı 3 kilo ekmek ya da 3 kilo zeytindir (ZRG. 19 Mart 1957; 15 Mart 1960).

Bu dönem kentsel gelişim ve değişim yıllarıdır. DP'nin "imar- inşa" yılları Rizelilerin çok istediği karayolu yapımını hızlandırarak, iç kesimlere de ulaşan yollar açılmakta, çok beklenen Rize-İspir yolunda ilerleme sağlanmaktadır. Rizeliler köylerine yapılan yollarda "devlet baba" yı görür ve teşekkür mektuplarını gazetelerde yayınlarlar (Alemdar, 14 Şubat 1952; ZRG. 15 Aralık 1953;17 Aralık 1953; Erkan, 6 Eylül 1958). Devlet, Rize'de varlığını kent mekânında da hatırlatmaktadır. Ulus devlet öncesi ve kuruluş yıllarında Rize kent merkezi bir kentten ziyade bir kasabayı andırmaktaydı. Ulaşımın tek tahta iskeleyle deniz yoluyla yapıldığı, kara yolunun yok denecek kadar az olduğu bu kasaba artık "kent" olmaya başlamaktadır. Rize'ye 1956'da gezi yapanlar kent merkezinin göz alıcı güzellikte olduğunu, çay tarımından sonra Rize'nin kaderinin değiştiğini, çayın Rize'ye büyük gelir sağladığını, şehir dışına göçlerin azaldığını ve nüfusun artmaya başladığını belirtmektedir (Selçuk, 1956:16). Rize il merkezinde 1927-1950 arasında nüfus artış hızı düşükken, en hızlı nüfus artışı 1955-1960 arasındadır (Zaman ve Coşkun, 2015:267). Belirlenen yıllar arasında nüfus artış hızının nedeni, çay tarım-sanayinin oluşturduğu istihdamın etkisi olarak yorumlanarak; çay tarımının Rize ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde genişlemesiyle birlikte göçü bir miktar olsun yavaşlattığı kabul edilmektedir (Yıldırım, 2010:429).

Türkiye'nin 1950'li yılları kırsal alandan büyük kentlere göçlerin arttığı yıllardır. Öngör (1959:101-111) ise 1950 nüfus sayım sonuçlarını inceleyerek yaptığı çalışmada doğum yerlerine göre dışarıya göç oranında Rize'nin "muhaceret rekoru" kırdığını belirtmektedir. Rize doğumlu nüfusun, Türkiye ortalamasının hemen hemen üç misli memleketin başka bölgelerine göç etmiş ve orada yerleşmiş, göç veren 16 ilin 7'si Karadeniz Bölgesi'nin doğusundan ve 1950'de İstanbul'a göçle yerleşenler içinde Rize, Kastamonu'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır.

Rize'de ise, köylerden kent merkezinde kurulu olan fabrikalara doğru iç göç gerçekleşmekte ayrıca çaya verilen devlet teşvik ve desteklerini işiten Rizeli "gurbetten

evine” dönmektedir. Evine dönenlerden Osman Akbeniz’in anlattıkları çay tarımının pek çok Rizelinin doğruluğunu onayladığı etkinin bir özeti niteliğindedir:

Çaydan önce zor geçiniyorduk. Sadece fındık ve elmamız vardı. Fındık iyi olursa iyi geçiniyorduk. Yoksa geçinmiyorduk. Fındık bir sene dökerdi, bir sene dökmezdi, yani ürün vermezdi. Sonra 1950 yılında çay çıktı. Bizden tepelere 1 metre boyunda kanal yani set yapmak şartıyla çay dikmemizi istedi devlet. Bir de çay dikenlere dönüm başına 50 lira avans verdiler. Çaydan çok o 50 liranın hatırı için diktik. Hatta 50 lirayı duyunca nereye dedilerse diktik çayı (Taş, 2014a).

Bir zamanlar mısır unu bulamayan halk, artık “zengin besini” kabul edilen buğday ekmeği yemektedir (Arer, 1969:47). Gıda sıkıntıları, yetersiz beslenme gibi sorunlar azalmış çaydan elde edilen gelirle -sayıları fazla olmasa da- Rizeliler büyük şehirlerde inşaat başta olmak üzere farklı sektörlerde yatırım yapmaya başlamışlardır:

Çay ürünü artık bölge insanlarını evlerinde ve yerlerinde besleyecek ve koruyacak hale gelmiş, hatta onların bir kısmı ele geçirdikleri bu imkânı iyi kullanarak İstanbul gibi büyük bir kentte iş kurma gücüne erişebilmişlerdi (Zihnioğlu, 1998:25).

Çay üreticiliğinin sermaye birikimine olanak sağlaması, arazisi diğer arazilere göre orta- büyük işletme grubunda olan üreticileri kapsar ki bu oranın oldukça az olduğunu belirtelim.¹⁴³

Çok partili siyasal hayatın ilk genel seçimi, öncesi ve sonrası dahil olmak üzere çay artık politikacıların dilinden düşmeyen bir döneme girer. Politikacılar tarafından mümkün olmayacak biçimde yaş çay fiyatlarının artacağı söylenmeye ve seçimler öncesi siyasal partiler tarafından yerel gazeteye büyük boy ilanlarla çay fiyatlarının yükseleceğine dair seçim vaatleri verilmektedir (Ardaloğlu, 3 Şubat 1952; Ardaloğlu, 4 Şubat 1952; ZRG. 11 Ekim 1957). Rize’ye iktidar partisinden gelen politikacılardan halkın beklentisi çay fabrikası sayısının arttırılması ve çaycılık için bir miktar daha kredidir (Salkaya, 1952:13). Artık hükümetler tarafından atılacak her adım müstahsiller ve çay fabrikası işçileri için dikkatle takip edilecek, politikacılar tarafından verilen sözler ve gerçekleşen uygulamalar unutulmayacaktır.

¹⁴³ Birikim yapabilen çay üreticilerinin varlığı M-P-M dolaşımının sermayenin genel formülü P-M-P dolaşımına dönüşmesidir. P-M-P; paranın metaya dönüşümü ve tekrar para halini alışı; ya da satmak için satın almak. Bu ikinci (P-M-P) biçimde dolaşımını tamamlayan para, böylece sermayeye dönüşür, sermaye halini alır ve zaten aslında sermaye olma özelliğindedir (Marx, 2011b:155).

Çay eksperleri ise henüz 1952’de kurala uymayan yaprak satışı için üreticiyle tartışmaya başlamışlardır. Çay alım yerlerinde bozuk ürün satmaya başladığına dair haberler basına yansımaktadır:

Üreticiye yıllardır iki buçuk veya taze olursa üç buçuk yaprak yaş çayın kabul edileceği söylenmiş olmasına rağmen kurala uymayan yapraklar satılmak istenmektedir. Daha fazla çay daha fazla para demektir. Bu nedenle üretici seçilip atılan bozuk yaprakları tekrar sepete koyarak ya da başka bir alım yerine başka bir çay cüzdanıyla götürülüp satılmaktadır... Biliyorum bu yazımdan sebep bana kızanlar olacaktır. Ne yapalım ki hakikat merkezdedir (Ardal, 20 Mayıs 1952).

Çayın yetiştirilmesi, bahçelerin hazırlanması, atölye ve fabrikaların açılmasının ardından 1960’lı yıllara gelindiğinde artık Ankara’dan gelen ilk kuşak ziraatçi kadrosu Rize’den ayrılır.¹⁴⁴

4.3.3.1 Çay, İşçileşme ve Sendikalaşma

Rize’de ilk çay fabrikasının faaliyete geçtiği yıl 1947, Sendikalar Kanunu’nun da kabul edildiği ve ilk defa işçi ve işverenlere sendika kurma hakkının tanındığı yıldır (İşçi ve İşveren Sendikaları, 1947). Ancak Sendikalar Kanunu’nun maddeleri, sınırları devlet tarafından belirlenmiş ve işçi derneklerine benzemesiyle toplumsal kontrolün sağlanmasında işlevsel bir amaç taşımaktadır. Güzel (1996:154-158)’in belirttiği gibi kanunun hazırlayıcısı CHP, istediği sendika türünü yaratmak için yasal olanakların tümünü vermiş ancak buna rağmen bazı işçi sendikaları kanunun dar yasal çerçevesinin dışına çıkabilmiştir. CHP ve DP sendikaların “milli” olmaları, “yabancı ideolojilerin tesirinden” uzak tutulmaları, “siyasetle iştigal” etmemeleri noktasında ortaklaşırken, DP “grev hakkı”nın “demokrasinin bir icabı” olarak “Türk İşçisine” tanınmasını savunarak CHP’ye muhalefet etmekteydi. Lakin bu “muhalefet” milliyetçilik çizgisinin dışında değildir (Akkaya, 2008:834). Esasen istenilen, devlet kontrolünden çıkmayan bir işçi – sınıfı değil!- “işçi topluluğu” dur. “İşçi topluluğu”ndan beklenen de “greve tenezzül etmemesi” dir. Dönemin büyük resminde tuval zemininde olan anti-komünizm, kanunda

¹⁴⁴ Zihni Derin, yaş haddinden 1946 Ağustos’unda emekli olmuştur. Tarım Bakanlığı kendisine anlaşmalı bir kadro tahsis ederek bakanlık koordinatörü görevini verir, yılda birkaç defa Rize’ye gelerek çalışmaları takip eder. Asım Zihnioğlu’da 1954’te ayrılır (Zihnioğlu, 1998:103).

sözü edilen “yabancı ideoloji”dir. Dolayısıyla işçi sendikalarının kurulduğu DP döneminde devletin beklediği sendikaların “milliyetçi teşekküller” olmasıydı. Türkiye işçi sendikaları açısından en önemli gelişme ise 1952’de Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (TÜRK-İŞ) kurulmasıdır. Koç (2003:41)’a göre; TÜRK-İŞ, 1946-1952 döneminde doğan ve gelişen sendikaların doğal birleşme sürecinin doğal sonucudur; Türkiye tarihinde ülke çapında hemen hemen tüm işkollarını kapsayan ilk örgütlenmedir.¹⁴⁵

Rize’de, kurulan Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendikası, aynı yıl kurulan Türk-İş’ten bağımsız müstakil bir sendikadır.¹⁴⁶ Yerel gazetede “Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendika Tüzüğü” başlığıyla sekiz gün yayınlanmasının ardından (ZRG. 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 25 Eylül 1952), 20 Ekim 1952’de sendika merkezi olan Rize Fener Mahallesi 92 nolu binada Tekel Çay Fabrika İşçileri Sendikası’nın ilk kongresinin yapılacağı duyurulur (ZRG. 7 Ekim 1952). Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendikası’nın kurucu üyeleri fabrikanın çeşitli birimlerinde çalışan işçilerden oluşmaktadır (ZRG. 24 Eylül 1952; 25 Eylül 1952).¹⁴⁷

Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendikasının tüzüğü 1947 Sendikalar Kanunu ile uyumludur (İşçi ve İşveren Sendikaları, 1947). Sendika tüzük maddeleri incelendiğinde bu açık biçimde görülmektedir. Bu konuda; sendikanın üyelerin hak ve menfaatlerini koruyan, mevcut kanunlar dairesinde iktisadi, toplumsal ve medeni seviyelerinin yükselmesine çalışan, üyeleri arasında dayanışma ve her türlü yardımlaşmayı sağlayan, özel ve tüzel kişiler nezdinde temsil eden, milli menfaatlere ve milliyetçiliğe aykırı hareket etmeyen, yabancı bir devletin siyasetine, propagandasına,

¹⁴⁵ Karadeniz Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu, Türk-İş Kurucu sendikaları arasındaki sendikalardan biridir (Türk-İş, 2014:9).

¹⁴⁶ Aynı yıl, 13 Nisan 1952’de “Türkiye Tekel İşçi Sendikaları Federasyonu” kurulur. Bu federasyonu oluşturan sendikalar arasında “Malzeme ve Çay İşçileri Sendikası” da bulunmaktadır. 23- 24 Ağustos 1952’de İstanbul’da yapılan ilk genel kurulda federasyonun adı “Türkiye Müskirat Tütün ve Yardımcı İşçi Sendikaları” olarak belirlemiştir (TEKGIDA-İŞ, 2002:48-50).

¹⁴⁷ 20 Ekim 1952’de yapılan ilk genel kurulun ardından Reşat Uçak sendika başkanı olur (Çay-İş’in Sesi. 5 Eylül 1966) Reşat Uçak 1.3.1968’de profesyonel sendikacı oldu. 5.11.1983’e kadar Rize Bölge şube başkanlığı yaptı. Daha sonra kendi isteğiyle ayrıldı (TEKGIDA-İŞ, 1988c:10).

fikir veya kanaatinin yayınına veya gerçekleşmesine alet olmayan, siyasetle, siyasi propaganda ve siyasî yayın faaliyetleriyle iştigal etmeyen ve her hangi bir siyasî teşekkülün faaliyetlerine vasıta olmayan, milli bir teşekkül olarak tanımlanmaktadır (ZRG. 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 25 Eylül 1952).

Diğer tarım sanayi ürünleri; tütün ve pamuğa göre çay sanayinin kurulmasının gecikmesine bağlı olarak işçileşmede gecikmiştir. Rize'deki bu geç işçileşme süreci sendikalara, devletine sadakatle bağlı milliyetçi üreticilerle hazır bir ortam sunmuştur. Zira fabrikada işçi olan üreticiler, zaten tarım alanındaki üretim ilişkilerinde devlete sadakatle bağlanmıştır. Bu bakımdan milliyetçiliğin toplumsallaştırılmasında devletin ideolojik aracı olarak sendikanın en önemli işlevi “yeniden üretim” dir. Diğer taraftan “işçileşmenin gecikmesi” toplumsal hafızanın canlı kalmasının da nedenidir.

4.3.4 Devlet ve Toplumun Dinamik İlişkileri; 1960-1980 Yılları

“Ben çay için on beş senemi verdim. Fakat bunu politikaya çevirdiler. Halbuki bu millet için çalışmışım.” Zihni Derin (Kasapoğlu, 1966:15)

Demokrat Parti'nin 27 Mayıs 1960, askeri darbesiyle iktidardan alınması çay için de kısa süreli bir darbe olur. Zira DP döneminde yapılan üç çay fabrikasının ihalesi “oy avcılığı sebebiyle yaptırılmak istenildiği” gerekçesiyle iptal edilmiştir (Özgür, 1970:10). Bu kısa gecikme 1960-70 arasında sayıları onu bulan fabrikaya eklenen on dört çay atölyesiyle kısmen telafi edilir (Çay-İş'in Sesi. 30 Mayıs 1966).

4.3.4. 1 “Çay Bizimdir”; 1962 Yeşil Yaprak Mitingi ¹⁴⁸

Rize'de; devlet ve toplum arasında karşılıklı “statüko anlaşması” nın çay haritası üzerinde yapıldığını daha önce belirtmiştik. 1960'ların önemli toplumsal hareketlerinden olan Yeşil Yaprak Mitingi ise çay sanayinde hem “statüko” nun korunmasını hem de genişletilmesi talebini içermekle birlikte “güçlü bir sivil toplum” un varlığını göstermektedir.

¹⁴⁸ Rizelilerin bu yıllardaki bir diğer eylemi, 1962'de akşam tekniker okulunun ödenek yokluğundan kapatılmasını protesto için 500'e yakın okul öğrencisinin Rize Cumhuriyet alanında gösteri düzenlemesidir (ZRG. 8 Ocak 1962).

Mitinge neden olan gelişmeler şöyledir: Rize’de 1949’dan sonra yaş çay satın alma, kuru çay üretimi ve pazarlaması DZİK’den alınarak Tekel Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir (Devlet Üretme Çiftlikleri, 1949). Bu nedenle de Rize’de üretilen kuru çaylar sandıklar içinde deniz yoluyla İstanbul’a, Tekel Genel Müdürlüğü’ne gönderilmekte ve kuru çayın paketlenme işlemleri de İstanbul’da yapılmaktadır.¹⁴⁹ Rizeliler 1960’larda ikinci çay paketlenme fabrikasının Rize’ye kurulmasını beklerken Trabzon’da yapılacağı söylentileri başlar. İsmet İnönü hükümetinin (26. hükümet) Gümrük ve Tekel Bakanı Trabzonlu Şevket Bulatoğlu, Rize’ye ziyarete geldiğinde paketlenme fabrikasının Trabzon’da yapılacağını ilan eder.¹⁵⁰ Yaş çay fiyatlarının yükseltilmesini isteyen Rizelilere de “İşte bu olamaz, o halde fabrikaları kapatırım” diyerek yanıt verir (ZRG. 26 Mart 1962a). Bu konuşmadan bir hafta sonra Rizeli çaycılar da Yeşil Yaprak Mitingi’ni organize ederler. Bu süreçte çay müstahsilleri, çay fabrikası işçileri, Çay Sanayi İşçileri Sendikası, ticaret ve ziraat odaları, siyasi parti temsilcileri, yerel basın ve çaycılar kooperatifinin birlikte davrandıklarını görmekteyiz (ZRG. 31 Ekim 1963).

“Yeşil Yaprak Mitingi” 26 Mart 1962’de 20- 30 bin kişilik katılımı Rize’de gerçekleşir. Rize Çaycılar Cemiyeti adına Rize milletvekilleri Fuat Sirmen, Erol Akçal, Cevat Yalçın, Arif Hikmet Güneri, Senatör Necip Danişoğlu’na çekilen telgrafta şunlar yazmaktadır:

Bazı sudan sebep ve bahanelerle çay paketlenme tesislerinin Trabzon’da kurulması teşebbüsünü esfle öğrenmiş bulunuyoruz. Çay Rizelinin biricik geçim kaynağıdır, aile ziraatıdır. Son gayret ve fedakarlık çayı yetiştirme zahmetine katlanan Rizeliler mümkün olan nimetlerinden de faydalanmayı istemek haklarıdır. İlmi ve iktisadi esasa istinat etmeyen yalnız bölgencilik zihniyeti ile yapıldığına ve Rize halkının aleyhinde olduğuna kanı olduğumuz bu nifak yaratan teşebbüsün önlenmesine son gayret ve alakamızı esirgememenizi arz ederiz (ZRG. 27 Mart 1962).

¹⁴⁹ Ardaloğlu, 3 Şubat 1952, Ardaloğlu, 4 Şubat 1952; Gönüllü, 22 Nisan 1952; Suyabatmaz, 10 Mayıs 1952.

¹⁵⁰ Şevket Buladoğlu; 26. Hükümetin Gümrük ve Tekel Bakanı, aynı zamanda Cumhuriyet Senatosu Trabzon Üyesi (15 Ekim 1961 – 5 Haziran 1966) görevinde de bulunmuştur.

26 Mart 1962 Yeşil Yaprak Mitingi'nde konuşan Rize Çaycılar Cemiyeti görevlisi “Aksaçlı, kahraman, nur yüzlü baba” sıfatlarıyla hitap ettiği İsmet İnönü'ye seslenerek Rizelinin şikâyetlerini dile getirir. Bu konuşma, o güne kadar kurulan devlet toplum ilişkisinin “çayın nimetleri” yle inşa edildiğini de göstermektedir:

Sevgili hemşehrilerim. Bugün yaralıyız, dertliyiz haksızlığa uğradık yine bugün yaralı aslanlar gibi şaha kalktık. Dertli Kerem gibi dile geleceğiz; hakkımızı verin demiyoruz kendimiz alacağız. Rizeli kanunlara hürmetkar, hükümetine bağlı, milletini sever yaradılıştaki olduğu kadar haysiyetini korumaya aşıktır. Bugün burada haysiyetimizin ve hakkımızın müdafaasını yapmak için toplanmış bulunuyoruz. Bir misafir geldi aramıza birkaç gün önce, bizi güler yüzlü bulduğunu söyleyen bir misafir bizi ağlatarak içimizi kanatarak ayrıldı aramızdan, Anlıyorsunuz hemşehrilerim. Trabzonlu Tekel bakanı Şevket Pulatoğlundan [Buladoğlu] bahsetmek istiyorum. Çay fiyatını artırmayacağı kara haberini bizlere verirken çay tespit komisyonunun selahiyetine tecavüz etmek suretiyle suç işleyen bir bakanın bize verdiği ızdırabı dile getirmek için toplandık bugün. Çay fabrikalarını dilediği zaman kapatabilecek kadar kendisini kuvvetli sanan tekel bakanı Pulatoğluna bunu yapmaya gücünün kâfi gelmeyeceğini belirtmek için toplanmış bulunuyoruz buraya. Çaydan başka mevzu yok mu onu konuşun diyen bir Tekel bakanına Rizelinin canı, kanı, varı yoğu havası suyu kısası Çay olduğunu anlatmak için bugün toplandık biz buraya... Dostları Pulatoğlu'nu Trabzon'a hizmet ediyorum görsün diye eline geliri artırılması emanet edilen hazineyi hergün binlerce lira zarara soktuğunu ispat etmek için toplanmış bulunuyoruz... Bu inançla çay mevzunda bilgisi noksan iyi niyetinden şüphemiz olan Tekel Bakanı Pulatoğlu'nun istifa etmesini istiyoruz. Kendisi bakanlık vazifesinden istifa etmedikçe biz Rizeliler huzur içersinde tekel teşkilatına itimadımız olmayacaktır... İşte bu inançla sesleniyoruz. Aksaçlı kahraman İnönü'ye, Rizeliye senin armağanın olan çay ziraatini yine senin bakanın tarafından katlediliyor. Tek vatandaşının başının ağrıdığını görmekten üzülen büyük insan 250 bin Rizeli gözlerimiz yaşlı yine senden yardım bekliyoruz. Eserin demokrasiyi koruduğun gibi yine senin eserin olan çay ziraatini koru. Kurtar bizi bu çaycılığımızın katili Pulatoğlu'ndan. Bugün çay paketleme işini yarın çay tasnif işini öbür gün merkez müdürlüğünü almaya kararlı çaycılığımızın düşmanından kurtar bizi. Aksaçlı nur yüzlü baba. Uğradığımız haksızlığı buradan belirtirken bu isabetsiz ve adaletsiz kararı alanların yanlışlıklarını anlayıp kararlarını bekliyoruz. Bu yanlış kararlarında ısrar ederlerse ona karşı duracak Rizelinin de elbette ki çaresi vardır. Tekel bakanı 1 Mayıs 1962 gününe kadar bu yanlış kararını kaldırmazsa hiçbir Rizeli işçinin çay fabrikalarında iş kabul etmeyeceğine yemin ediyoruz. Almak mecburiyetinde olduğu çayları işleyecek işçi bulamayınca milli servetin yok olmasına sebep olma suçu Pulatoğluna ait olacaktır. Mayıs ayının ilk haftasında fabrikalara teslim olunan yaş çay yaprağının bedeli 50 milyon liranın üzerindedir. İşçi bulamamak yüzünden bu yaprağı işlemeyip yakar bu mahsulün gübre olmasına sebep olursan suç ve günahın Rizelide değil sadece seçilme şansını düşünerek karar verenlerin alacağını hatırlatmayı milli vazife sayıyoruz (ZRG. 26 Mart 1962b).

Yeşil Yaprak Mitingi Rizelilerin sadece varolanı korumayı değil “yeni nimetler” için hak talebini de içermektedir. Miting konuşmasında paketleme fabrikasının Rize'ye yapılmaması durumunda “milli ekonomiye zarar vereceği”, “milli servetin harcanacağı” uyarısıyla milliyetçi bir içerik taşımakta ve milliyetçilik temelinde bir talebin savunulması söz konusudur. Diğer yandan devletin çay tarımı ve sanayisinde gelecekte

alacağı kararlar için toplum tarafından kalın çizgilerle tarihe düşülen bir nottur. “Fabrikaları kapatırım” gibi radikal bir söylemin karşılığı da radikal olacaktır. Dolayısıyla çayla ilgili söylenecek ve alınacak radikal kararların halkın öfkesine mahal vermeyecek içerik ve biçimde “düzenlenmesi” gerektiğini de gösterir. Devletin karşısında hayata çayla bağlanmış güçlü bir sivil toplum olduğunun erken dönem de somut ispatı “Yeşil Yaprak Mitingi” dir.

Yeşil Yaprak Mitingi öncesinde uzmanların yaptığı incelemeler paketleme fabrikası için Trabzon’u uygun yer olarak belirlemiş, bu DPT tarafından onaylanmış ve miting sonrasında Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü tarafından da Rizelilere gelen yanıtta belirtilmiş olmasına rağmen aynı Gümrük ve Tekel Bakanı Şevket Pulatoğlu – Mayıs ayı gelmeden- Rizelilerin müsterih olmalarını rica eder (ZRG. 14 Nisan 1962; 21 Nisan 1962). Aynı uzmanların hazırladığı yeni raporlarda ise paketleme fabrikasının Rize’ye yapılabileceği yazacaktır (ZRG. 18 Mayıs 1962).

Bu eylem paketleme fabrikasının Trabzon’a yapılma kararını durdurur. Rize Çay Sanayi İşçileri Sendikası’nda çay tarım sanayi içinde kurulmuş bütün örgütler; kooperatif, ÇayBank, Çay Sanayi İşçileri Sendikası, siyasi parti il başkanları toplanarak bir komite oluştururlar (ZRG. 31 Ekim 1963). 1964’te Tekel Bakanı, Çay Bayramı için geldiği Rize’de, Çay Paketleme Fabrikasının kuruluş yerinin Rize olacağını duyurur (Çay-İş’in Sesi. 21 Eylül 1964a).

Rizeliler çay paketleme fabrikasını kazanmışlardır. Bu sonuç devlet ve toplum arasındaki ilişkinin durağan bir ilişki olmadığını gösterir. “Kanunlara hürmetkâr, hükûmetine bağlı, milletini sever yaradılıştaki olan” Rizeliler “hakkımızı alacağız” demektedirler. Ulus devlet, milliyetçiliğin hegemonik bir siyasal olgu olma sürecini inşa ederken toplumla kurduğu ilişki, -uzlaşmaya açık olsa dahi- zaman zaman “çatışmalı” bir seyir izlemektedir.

4.3.4.2 Ekolojik Sınırları Zorlayan Çayın Zaferi

Rize'nin tarım topraklarının çay topraklarına dönüşmesi sadece bir ürünün ekim alanlarının genişlemesi değil; devletin hâkimiyetinin ve onun ideolojisi milliyetçiliğin de mekânsal genişlemesidir. Her yeni çay bahçesi, her çay alım yeri devletin ideolojisinin mekânsal yayılımı anlamına gelmektedir. Zira çay üreticisinin çaycılıkla ilgili bütün işlemleri devletle yürütülür. İlk işlem çay bahçesi ruhsatnamesi almaktır. Çay tarım tarihinin 1940'dan sonra günümüze kadar değişmeyen tek kuralı da budur; “belirlenmiş teknik kriterler”i yerine getiren üreticilere devlet izin verir. Bu nedenle “Çay karnesi” ya da “Çay cüzdanı” sahipliği için “Çay ruhsatnamesi” alma zorunluluğu vardır. Yaş çay satışı çay ruhsatnamesi olmadan yapılamaz. Bu satış sözleşmesi, belgelerine işlenir. 1960'lardan önce çay üretimini artırmak hedefiyle planlı olarak üreticiler çay bahçesi yapımına teşvik edilmişler, yaş çay alımları da bir plan program içerisinde gerçekleştirilmiştir (DPT4, 1977:22). 1960'da, “Çay yetiştirme ve sanayi satışı ile ilgili işleri görüşmek üzere teşekkül eden komisyon raporu” na göre çay sahasının 200.000 dönümde kalması ve kurulu alanların iptali gerektiği tespit edilmişti (ZRG. 3,4,5,6,8,9,10 Mayıs 1962).¹⁵¹ Oysa halk 1960'lardan sonra “izinsiz çay bahçeleri” kurarak kanunları da ekolojik sınırları da zorlamaktadır ve artık çay bahçeleri yapılması için teşvik gerekmeyen yıllar başlamıştır. Önceleri mısır arazilerine çay ekmek istemeyen köylüler, 1960'dan sonra mısırı sadece çaya elverişli şartlar taşımayan yerlerde ekerler. Köylünün bireysel toprak mülkiyeti, çayın ekonomik bir ürüne dönüşmesiyle önem kazanır. Zira çay tarımı, üreticiye diğer ürünlerin sağlayamadığı yeniden üretime olanak vermektedir. Tarkan (1973:66-68) çayın, sadece mısırın değil,

¹⁵¹ Bu toplantıya, Cento teknik yardımından yararlanmak amacıyla davet edilen Dr. Harler ve Gümrük İnhisarlar Bakanlığınca davet edilen S. Bostler, Ankara Üniversitesi'nden Reşat Aktan ve komisyon başkanlığını yapan Sait Tahsin Tekeli, Asım Zihnioğlu ve pek çok ziraat uzmanı katılmıştır. Raporda Ordu, Giresun ve Trabzon'da ekolojik şartların çayın iktisadi olarak yetişmesine tam olarak uygun olmaması ve son senelerde yapılan denemelerin bu neticeyi vermiş olması, Ordu için ayrılan sahada çay dikimi yapılmaması, Giresun vilayeti çaylık sahasının (Tirebolu, Görele) ve merkez olmak üzere 15.000 dönümü geçmemesi, Trabzon vilayetinde Araklı deresi ve çay ekilen bölgesi dışındaki çaylık sahaların artırılmamasından bahsedilmektedir. Bu sahalar dışındaki ekim taahhütlerinin tasfiye edilmesi zorunlu görülmüştür (ZRG. 3 Mayıs 1962; 4 Mayıs 1962; 5 Mayıs 1962; 6 Mayıs 1962; 8 Mayıs 1962; 9 Mayıs 1962; 10 Mayıs 1962).

diğer narenciye ürünlerinin de yerini aldığını hatta çay sahası içindeki köylerin yakınındaki mezarlıkların dahi kaldırılarak çaya tahsis edildiğini belirtmektedir. “Mezarlıkların dahi kaldırılarak çaya tahsis edilmesi”; maddi hayatın değerlerinin - yaşamsal ihtiyaçların- ,dini değerlerin –manevi yaşamın- önüne geçtiğini düşünmemize neden olan “radikal” bir tercih olarak yorumlayabiliriz. 1965 yılında Rize, Artvin, Giresun ve Trabzon’da çay üretici sayısı toplam 94.273 kişiye ve üretim sahası da 196.018 ulaşmıştır (Tablo:4).¹⁵² Çayda devlet tekeli döneminde çay tarım alanlarının sürekli genişlemesinin temel nedenleri değişmemiştir. Özyurt (1989:20) çalışmasında, bu genişlemenin başlıca ekonomik nedenlerini; çay üretiminin devlet tarafından her yönüyle destek görüyor olması, çayın fındık, narenciye ve hububat gibi alternatif tarım ürünlerine göre daha fazla gelir getirmesi, hızlı nüfus artışı sonucu faal nüfusa nisbi olarak daha uzun süreli istihdam kaynağı sağlama imkânının varlığı, çay fiyatlarının üretici yönünden asgari bir garantiye sahipliği, birim alanda elde edilen toplam hasılanın nispeten daha yüksek oluşu olarak tespit etmektedir. (Hann ve Hann, 2012:81)’a göre de devlet 50’li, 60’lı yıllarda sadece bölgede yetiştirilen ürünlerle değil, bütün ülke çapında yetiştirilen ürünlerle kıyaslandığında, yeşil yapraklara inanılmaz fazla fiyat vermektedir.¹⁵³

Bu durumda ruhsatsız çay bahçesi sahipleri ürün satışını nasıl gerçekleştirmektedir? Çayın özelliğinden dolayı ürün almak için üç ile beş yıl geçmesi gerekmekte ve bu süre içerisinde de dönemin hükümetleri tarafından “ruhsat afları” getirilerek müstahsilin sorununun çözülmesi sağlanmaktadır. Ruhsatsız kurulan çay bahçelerinin artışı üzerine 1968’de ilk defa, kayıt dışı kurulmuş 65.000 dekar çay bahçesine tesis kredisi verilmemek koşuluyla ruhsatname verilir (Kayıt Dışı Olarak, 1968). Bir bakıma çay, “politik pazarlık” nesnesi olmuştur. Bu dönem Süleyman

¹⁵² Çay alım yerleri de doğal olarak artmıştır. 1965’te 306 olan çay alım yeri sayısı on yıl içinde 1216’ya yükselmiştir (Tekeli, 1976:198).

¹⁵³ Çetiner (1968:15)’e göre 1968’de 1 kilo yaş çay yaprağına 350 kuruş fevkalade bir durumdur.

Demirel'in başbakan olduğu Adalet Partisi (AP) dönemidir ve elbette çaycılar tarafından ruhsat aflarıyla da toplumsal hafızada yer etmiştir:

Kendim kırk senedir hasta DYP [Doğru Yol Partisi]' liyim. Demirel Rize'ye geliyor dedik. Babaannem hacdan gelmiş köyde hasta yatıyor. Gideceğim diye tutturdu. Topal ayağıyla götürdük. Dedem de geldi bastonuyla. Mitinge. O bize çayı çok vermiştir. Canım kurban olsun ona dedi, çıktılar, mitinge götürdüm ikisini de. Biz çaya vereni unutmayız (9. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Katılımcının “unutulmayan” olarak ifade ettiği; toplumsal hafızada devletin çay alım politikalarındaki uygulamalarındaki “iyileştirmeler”dir. Taban fiyatlarına karşı duyarlılık yüksektir ve çayını sadece devlete satan küçük üreticinin tüketim gereksinimlerini karşılaması için çok önemlidir. Zira artık bahçelerinin neredeyse tamamını çay bahçesi haline getirmişlerdir. Bu nedenle siyasal seçimler ve politikacılar gündelik hayatın içinde çayla vardır.

4.3.4. 3 Çay Alım Politikalarında “İki Buçuk Yaprak” Kuralının Bozulmasıyla “Destekleme”

Halkın diğer tarım ürünlerini bırakıp çaya yönelmesinin en temel nedeni iktisadidir. Zira “çay”ın mutlak alıcısının devlet olduğu satış garantisi kanunla sağlanmıştır. Ancak çayın üreticiye en çok gelir kazandıran ürün haline gelmesinin nedeni sadece yaş çay yaprağı fiyatlarındaki artış değildir. Yaş çay yaprağına, çay üretiminin başlangıç yıllarında diğer ürünlere oranla yüksek taban fiyatı verilmiş ancak daha sonra fiyatlar genel düzeyinin artışıyla etkisini yitirmiştir. Üretici gelirlerindeki artışın asıl nedeni, çay alım politikalarında görölmektedir. Çay üretimi, fiyat politikasından daha çok norm dışı yaprak alımı ile özendirilmiştir (Keskin, 1989:111).¹⁵⁴ “Norm dışı yaprak” tan kastedilen “iki buçuk yaprak” dışındaki yapraklardır. Yaş çay yapraklarının taban fiyatlarıyla “yeterince” desteklenemediği

¹⁵⁴ 1967-1974 yılları arasında çay, buğday, pamuk, ay çiçeği, pancar, tütün, fasulye, pirinç ve fındık gibi tarım ürünlerinin fiyat endeksleri karşılaştırmasında çay ürünü alım fiyatının diğer ürünlere oranla yüksek olmadığı, çayın sadece 1968-1972 arasında tütün fiyatlarının üstünde olduğu görölmektedir (DPT4, 1977:34-35). Bu eksiklik ürün normunun bozulmasıyla giderilmiştir. İlkyaz (1986:24)'ın 1981-1983 yılları arasında 3 yıl süren çay ve fındık ürünleri girdi maliyetleri karşılaştırmasında; çayda 1 dekardan elde edilen kâr oranı 2,15 iken; fındıkta kâr oranı 1,52 olarak gerçekleştirilmiştir.

dönemlerde “norm dışı yaprak” alınarak “destekleme” yapılmıştır. Bu yöntem ilk olarak 1950’li yıllarda keşfedilmiş ancak sistematik hale gelmesi 1960’lar sonrası olmuştur.¹⁵⁵ Dolayısıyla çay müstahsili ile ilk karşı karşıya gelen çay eksperleridir. Çaylarını almadıkları zaman yolları kesilir, silahla tehdit edilir. Buna karşın sabah yedi gece yirmi dört çalıştırılırlar (Girit, 30 Kasım 1964a). Sendika, çay eksperlerine evsaf dışı, yani çayın belirlenmiş nitelikleri dışında, yaprak satarak “aldatanlar”ı sürekli olarak uyarılarak “milli servet” çayın geleceğini düşüncelerini ister:

(...) Çay kampanyasının izdihamını ganimet bilerek çayını maksatlı gece yarlarına bırakan muhakkak mübayaası için türlü yollar arayan müstahsilleriniz yok mudur? Sepetinin üstünü iyi çay ile vitrinleyen altında ve ortasında eksperleri aldatanlarımız yok mudur? İşte bu gibi Müstahsillerimiz yukarıda bahsetmiş olduğum haram kazançla cemiyete zarar verenlerdir ki Müslüman değillerdir. Bu gibiler ne eksperleri aldatmıştır, ne fabrikayı, ne tekeli, kendini aldatmış kendisi ile beraber oğlunu torununu topyekün Rize’yi bütün Türk milletini aldatmıştır (Çay-İş’in Sesi. 14 Haziran 1965).

Çay eksperlerinin kendileri de çay üreticisidir ve müstahsille zaten “hemşehrilik” bağları da vardır. Norm dışı yaprak alımında “hemşehrilik” “kolaylaştırıcı” bir etki olmakla birlikte temel neden kişisel değil hükümetlerin ekonomi politikalarıdır.¹⁵⁶

‘Bizim kulağımıza, büyüklerimiz, alın idare edin derlerse biz ne yapalım?’ Büyüklerin, büyükleri... Onların da daha büyükleri vardı ve bu işin sonu ta Ankara’ya kadar dayanıyordu... Çayın ‘yeşil altın’ değerini bulduğu günden beri devam ediyordu siyasilerle ilişkisi!... Al çayı ver parayı, al parayı ver oyu (Çetiner, 1968:16-17).

Kısacası “iki buçuk yaprak” normunun bozulmasının temel nedeni; yaş çay alım fiyat politikalarının belirleyicisi hükümetlerin çay üreticisinden gelecek seçim oyu beklentisidir. Karşılarında örgütsüz bir seçmen kitlesi vardır. Fabrikaların artan yaş çay

¹⁵⁵ Örneğin 1950’li yıllarda başladığı yerel basına göre çay enstitüsü ve fabrikalar Mayıs ayında 3,5 diğer aylarda 2,5 yaprak talep etmekte müstahsil ise 4,5 hatta 5,5 yaprak vermek istemektedir. Bu nedenle bazı alım yerleri daimi jandarma kontrolüne alınırken bir başka ekibinde alım yerlerini dolaşmakta ve eksperlere müstahsiline 4. 5. yaprakları vermeye ısrar edip etmediği sorulmaktadır (ZRG. 16 Mayıs 1960). Tekel idaresi de karar alarak çayın yalnız yaprağını satın alacağını bildirmektedir (Cumhuriyet Gazetesi. 12 Kasım 1960). Karadeniz Çay Sanayi İşçileri Sendikası Başkanı Reşat Uçak, bu dönemi “Tekel Dönemi” olarak anarak, resmi kisveli ve silahlı “Tekel Kolcuları”nın yaş çay mübayaası için görevlendirildiğini ancak Tekel Kolcuları’nın başarılı olamayarak durumu daha kötüye götürdüklerini belirtmektedir (TEKGIDA-İŞ, 1976:1).

¹⁵⁶ Hemşinlioğlu (1970), 1965-1969 yılları arasında çay tarımı ile ilgili yaptığı araştırmasında çay eksperlerinin fabrika ve atölyelerin çay alım sahasına giren köylerden seçildiği için görevlerini gereği gibi yapamamakta olduklarını, mübayaası esnasında kart filizli ve 8-10 yapraklı sürgünleri dahi alındığını, bu nedenle de çayın kalitesinin düştüğünü belirtmektedir. Kısacası çay eksperleri, hemşehrisi olan üreticinin çayını geri çevirememektedir.

üretimini karşılayacak kapasiteye sahip olmadığı ve kuru çay üretiminde kalitenin bozulacağı bilinerek üreticiden norm dışı yaprak alınmıştır. Dönemin hükümetleri, politikacıları norm dışı yaprak alımına ve çay bahçelerinin plansız olarak artışına göz yumarlar. Boratav (2003:123)'a göre ise, 1962-1976 arası yılların belirleyici özelliklerinden biri “popülist” denebilecek bölüşüm politikalarına angaje olmasıdır:

Bu politikalar, geniş halk kitlelerinin siyaset sahnesinde rol almasına imkân veren çok partili parlamenter rejimin bir sonucudur. Büyük toprak unsurlarından, ticaret ve sanayi sermayesinden oluşan ve zaman içinde büyük çalkantılar göstermeyen bir iç dengeye sahip olan egemen güçler bloğu, siyasi iktidara ve tüm iktisat politikalarına hükmetmektedir ama bu, siyasi rejimin zorunlu kıldığı belli kısıtlamalar içinde gerçekleşmektedir. Bu kısıtlamaların iktisadi ve sosyal politikalara yansımaları, genel oy mekanizması yoluyla kıyasıyla bir iktidar çekişmesi içinde olan siyasi partilerin işçi ve köylü kitlelerinin isteklerine duyarlı olmaları biçiminde ortaya çıkar. Böylece egemen bloğun uzun dönemli çıkarları ile geniş halk kitlelerinin kısa dönemli çıkarları arasında belli bir uzlaşma sağlanmış olur. Bu dengenin, egemen blok aleyhine bozulma ihtimalinin güçlendiği durumlarda, rejim-dışı müdahalelerle durum “düzeltilmiş” tir (Boratav, 2003:123).¹⁵⁷

Devlet, verdiği “maddi ödünlerle” içe yönelik sermaye birikim sürecinin parçası olan çay üretiminin artışını sağlarken, sosyal-ekonomik dengeleri de korumaktadır. Sonuçta çayda “İki buçuk yaprak” kuralı bozulur. Dolayısıyla da satın alınan yaş çay ürünü artar. Keskin (1989:76)'e göre 1965'te “iki buçuk yaprak” tan 59.620 ton yaş çay alınmışken, ürün normunun “üç buçuk yaprak” olarak değiştiği 1966'da bu rakam 101.097 tona çıkmıştır. Çay bahçelerinin plansız bir biçimde artışına norm dışı yaprak alımları eklenir, fabrika kapasiteleri de yetersiz olunca çaylar imha edilmeye başlanır (Tablo:5). 1967'de başlayan yaş çay yaprağı imhaları 1981'e kadar devam etmiştir.

Çaylar imha edilse de 1968'de “devlet baba” üreticiden aldığı 1 kilo yaş çay yaprağına 350 kuruş ödemekte, 100 kilo çay yaprağından ortalama 22 kilo kuru çay elde etmekte, bütün masraflarıyla çay Tekel'e 17,5 liraya mal olmakta ve devlet perakende satışı 40-50 liradan yapmaktadır (Çetiner, 1968:15). Hatta 1963- 1972 arasında dökme çay olarak ihracı yapılmaktadır (Yılmaz, 1979:14). Dökme ve paket çay ihracatı

¹⁵⁷ İçe yönelik sermaye birikim sürecinin bir diğer özelliği, Türkiye'de tarım sektörünün gereken ve beklenen hızda kapitalistleşme sürecine entegre olamamasıdır. Tarım sektörü sürekli olarak devletin koruması altında olmuş, tarımsal girdiler devlet tarafından destek görmüştür. Bu açıdan tarımsal malların sanayi malları karşısındaki konumu ve iç ticaret hadleri sürekli olarak tarım lehine gelişmiş, yani tarımdan sanayiye kaynak aktarımı gerçekleşmemiştir (Ercan, 2002: 66).

arasında ise önemli bir fark bulunmaktadır. Çay üreticisi ülkelerin genelde dökme çay ihracatı yapmasının nedeni; çayı harmanlayarak paketleyip, ihracatta pazarlama kanallarına aktarmak için gerekli bilgi birikimi, beceri, teknoloji ve sermayeleri olmamasından kaynaklanmaktadır (DPT6, 1991:99). Bu nedenle de söz konusu yıllarda devlet oldukça düşük fiyatlarla ihracat yapılmaktadır. Örneğin, 1967’de iç piyasada 40 liraya satılan çayın, ihracatta kilosu 165 kuruştur (Özaktaş, 20 Eylül 1967a). Yapılan ihracatın zararına satış olduğu açıktır.

4.3.4. 4 “Çay Parası” yla Değişen Toplumsal Hayat

Devletin üretim ilişkilerini bu biçimde “düzenleme”sinin “çayların imhasının” toplumsal hayattaki karşılıkları memnuniyet verici düzeydedir; bu yıllar halk arasında “Çay parası yemek” tabirinin dile yerleştiği yıllardır. Tarım toplumları sanayiyle tanıştıkları zaman bir anda tarım toplumuna ilişkin özellikleri bir kenara bırakamaz. Geleneksel bir tarım toplumu olmamakla birlikte tam olarak bir sanayi toplumu özelliklerini de göstermez. Fakat maddi üretim sürecindeki bu değişim doğal olarak değerler dünyasını da değiştirmektedir. “Hocalarının kenti”nde “Bir hurka, bir lokma” tevekkülü yerini maddi hayata bırakmaktadır.¹⁵⁸ Katılımcılarımızın hiçbirisi “Allah zengini zenginlikle, yoksulu yoksullukla sınıyor” düşüncesi içinde değillerdir.

Çalışarak insan zengin olabilir ama çok zengin olamaz. Kimisinin babadan dededen gelir. Bazısı sömürür bazısı çalışır. Parası olanın sınıfı farklıdır. Patron işverendir parasını katlamaya çalışır. İşçinin de işe ihtiyacı vardır. Patron daha çok para katlamak ister işçi para kazanmak ister (5. Katılımcı, erkek, daimi işçi).

Çok laf yalansız çok mal haramsız olmaz (7. Katılımcı, erkek, daimi işçi).

Bir milletvekili bir ayda benim 25 senelik emekli ikramiyemi alıyor. Yalan mı bu hak mıdır? Devlet buna bir çözüm bulmalı... (9. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Doğdum doğalı çalışıyorum zengin olamadım (11. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

¹⁵⁸ Bu yıllar, emekliliğe hak kazanan işçilere içki ve sigaranın hediye edildiği yıllardır. Çay İş’in Sesi’nde 30 Kasım 1964 tarihli habere göre; 4 Kasım 1964 tarihinde “jübile”ye hak kazanan 74 kıdemli işçiye yemekli bir toplantıyla ikramiyeleri ödenir, çeşitli mükafatlar verilir. Bu mükafatlar arasında Tekel idaresinde 15 yıl hizmeti geçmiş olanlara içinde tek el ürünleri olan kutuda (2 paket çay, 50 paket çeşitli sigara ve 10 şişe çeşitli içki) bulunmaktadır. Ayrıca 1 hizmet sertifikası, 20 sene hizmeti geçenlere de 240 saat tutarında ikramiye ücreti ödenir (Çay İş’in Sesi, 30 Kasım 1964c).

Alın terinle aç kalmazsın ama çok zenginde olmazsın. Hanım bilmez faize düştük. Ev alamazsın arsa alamazsın alın terinle işçi olarak çalışıp zengin olamazsın (13. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

İlkokul mezunuyuz o kadar bilemeyiz. Süpürmüşlerdir zengin olmuşlardır. Başka fabrikadaydım ben hamallık ediyordum. Fabrikanın sahibinin oğlu biniyor sıfır arabaya. Ama adam bize maaş vermiyor. Ağaoğlu, [müteahhit] 1 trilyona ev satıyor alanı da var! Nasıl yahu alan var akıl almaz. Ben düşünemiyorum bile böyle şeyler (16. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Rizelilerin Anadolu hinterlandıyla bağlantısı 1960’larda daha da güçlenmiş, özellikle İstanbul en gözde tüketim kenti haline gelmiştir. Çetiner (1968:52)’e göre, Rize’nin çay müstahsili para yemeğe, tedavi olmaya, dinlenmeye hep İstanbul’a giderdi. Bu gidiş, kırk yıl öncesinin açlık ve işsizlik göçü değil, toprağını, işini bırakmadan yapılan refahın getirdiği bir arzudur.

Günümüzde bu yılların yaşam standardı bir kilo yaş çayla alınan başka ürünlerle ölçülerek yüksek olduğu ifade edilerek anlatılmaktadır. Ayrıca Rize’nin “Çaydan sonra” tarihi sadece gezme eğlenme amaçlı büyükşehirlere gidişin başlangıcı değildir.

Çay tarımının desteklenmesinden sonra bölgemizde ekonomik açıdan büyük bir gelişme oldu. Dedelerimizin zamanında bir kilo yaş çayla iki kilo üç kilo şeker alma pozisyonundaydılar. Ya da bir kilo yaş çayla iki -üç kilo zeytin alınabiliyordu. Bu dediğim 1955-1980 arasında. O dönemlerde 10 kilo çay veren bir aile -ki tarım arazileri bölünmemişti, şimdi nüfus arttı- hem geçimini sağlardı hem de ailenin diğer fertlerinin çalışmasına gerek kalmazdı... Hatta tasarruf yapan insanlarımız, 20-30- 40 ton çay veren üreticiler İstanbul’a gidip en güzel işi kurabiliyordu. Bakın şimdi İstanbul, Ankara, İzmir’de Türkiye’nin gelişmiş pek çok ilinde patron olan Rizeliler vardır. Ya da büyükşehire gidip arsa alabiliyorlardı. Sonra arsalar müteahhitlere verilir ya da kendisi inşaat sektörüne girer, işini büyüttü (18. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Katılımcının ifade ettikleri pek çok görüşmede “eski zamanlar” olarak anlatılan “yaşam standartlarıdır”. “10 kilo çayla” geçinebilmek yaşam standartlarının küçük işletme sahibi çay üreticileri için de yükseldiği anlamına gelmektedir.

Rize’de kırsal aile ilişkileri de çaycılıkla değişime uğramaktadır. Erkeklerin kent dışında çalışmaya devam etmelerinden dolayı kentte kalan kadınlar çaycılıkla ilgili işleri yapmakta, çay bedelleri kadınlar tarafından alınmakta, eskiden dükkâna girmeden alış veriş yapan kadınlar artık toplumsal hayatta görünür olmaya başlamışlardır:

Çay bahçesinde bugün yaprağı toplayan evin kadını ve çocuklarıdır. Mahsulü, sepetle alım yerine götürmeye vakitleri yetmediği için bu işi erkekler yapmaya başlamıştır. Mevsim zamanı [çay toplama zamanı] pek az erkek ve delikanlıya kahvelerde

rastlanabilmektedir. Erkeğin sepet taşımasının ayıp sayıldığı çağ, tarihe karışmıştır; arkasındaki sepette artık para var demektir... Para faktörü ve nakliye imkânlarının daha çeşitli ve bol oluşu, kadına daha çok gezme imkânı sağlamaktadır; Trabzon'dan kalkan uçakta ve her seferinde Rizeli kadına rastlamak mümkündür (Arer, 1969:32).

Rize çarşısını da canlandıran “yeşil altın” çaydır.¹⁵⁹ 1960'ların sonunda Rize'de özellikle kuyumcu ve kumaş mağazalarının sayıları bir hayli artmış, 5- 6 sinema salonu olan kentte, iki gün öncesinden biletlerin satılıp tükenmektedir. Sinema tutkusunu Rize Çay İstihsal Kooperatifinin Başkanı şöyle anlatmaktadır:

1943-44 yıllarını çok iyi hatırlarım. Bırakınız köyleri, şehirde kamyon görünce etrafını alır hayretle bakardık. Bugün atom cihazlarını seyrederek gibi... Ama şimdi, geçti artık o devir. Her köyde 2-3 cıp var!.. Sinema nedir bilmezdik. Şimdi sinemaskop film arıyoruz. Rize köylüsü 2 saatlik yoldan otobüsle geliyor sinemaya, seyrediyor gece evine dönüyor... Bey... Köylü artık hayatı anladı. Yaşamının tadını aldı. Köylerde öyle bir sosyal hayat başladı ki bunun önünü kimse alamaz. Durduramaz hiçbir kuvvet onları... (Çetiner, 1968: 29-30)

Her ne kadar sinema salonları dolu olsa da Rize'de devletin çay tarımıyla sunduğu yüksek gelir ve istihdam olanaklarının, kültürel yapıdan önce geldiğini tespit eden Özyurt (1989:104), bölgeye 1972-1987 yılları arasında araştırma, gözlem ve ziyaretler için gittiğinde “Rize'ye medeniyet girmeden para girdi”¹⁶⁰ cümlesinin sıklıkla otokritik yapılarak kullanıldığını, halk arasında bir özdeyiş haline geldiğini belirtmektedir. Özyurt bu durumu; uzun yıllar fakirlik çemberini kıramayan halkın çay tarım-sanayiyle birlikte ekonomik refaha ermesinin ardından temel görgü kurallarının gereklerini öğrenmeye vakit bulamaması olarak yorumlamaktadır. Karaca (1979:29)'da eğitime önem verilmemesini işçi kiralamak maliyetli olduğu için birçok üreticinin çay hasadında aile emeğinin kullanımına yöneldiğini belirterek kız çocuklarının da bu nedenle okula gönderilmediğini gözlemlemektedir. Ona göre çayla giren para az zamanda çok yol alarak sosyal gelişmeyi, eğitimi gerilerde bırakmış, bu nedenle yöre halkı genellikle cebi dolu ancak kültür seviyesi çok sınırlı durumda kalmıştır.

¹⁵⁹ Çetiner (1968:55-62)'in ilginç bir gözlemi de: “Desinler- demesinler kelimesine dayanıyordu Rize'deki bütün sosyal hayat... Herkes gururluydu. Herkes izzeti nefesine düşküdü. Yok demesinler, fakir demesinler. Namaz kılmaz demesinler, camileri harap ve küçük demesinler, diye hiç kimse mali takatinin çok üzerine çıkmaktan çekinmezdi.”

¹⁶⁰ Araştırmamız sırasında yirmi yaşlarında Rizeli bir genç tarafından bize de “Rize'ye medeniyet girmeden para girdi” cümlesi söylendi. Ne demek istediğini anlamadığımızı ifade edince “Kültür yok, anlamaz kimse araştırmadan” diye yanıt verdi.

Kentin görünen yatırımlarının en dikkat çekici olanlarından biri arazi yetersizliğine “denizin doldurularak” çözüm bulunmasıdır. Günümüze kadar devam eden “deniz doldurma”nın miladındaki isim; 1963 yılında Rize Belediye Başkanlığı’na seçilerek on yılı aşkın süre başkanlık görevini sürdüren, döneminde 975 dekar dolgu alanı inşa ederek, ‘denizi kara, karayı para yapan adam’ olarak anılan, Ekrem Orhon’dur (Turna, 2012:111-117).¹⁶¹

4.3.4.5 Çay Bahçelerinin ve Devletin/Milliyetçiliğin Mekânsal Genişlemesi

Kentte ve toplumsal hayattaki bu gelişmeler Rizelilere çayı ve bağlantısının hiç kopmadığı devleti anımsatan gelişmelerdir. Devlet çayı getirmiş ardından da Rize, Rize olmuştur. Milliyetçiliğin gündelik hayatta “hatırlatıcı” sembollerinin yerine daha güçlü kent hayatının içinde görülen sembolü zaten vardır:

Devlete karşı gelinmez. Tamam dediği, yaptığı her şey doğru değildir ama karşı gelmek? O olmaz. O olmaz işte! Bak etrafına bak, çay bahçelerine, fabrikalara, şu kente bak, Rize’de her şey devletin eseridir. Şükredeceksin. Devlet olmasaydı çay olmazdı, halimiz perişandı. Biz bu zamana kadar çayla yaşamışız (15. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Coğrafi mekân itibariyle merkeze uzak bu kente çay bahçelerinin ve fabrikalarının artışı paralelinde kent içinde de gözle görünür değişimler devleti hatırlatmaktadır. Çayın “görmek”i devletin görkemli varlığıdır. Yüzyıllarca “görülmemiş”, “uzak bir köşede” kalmış, geçinememiş “gurbetçi” olmuş köylünün gözleri önünde yükselen sadece fabrikanın bacası değil ulus devlettir. Devletin, çay tarımı ve sanayisiyle kente ve bölgeye getirdiği sadece iktisadi ve sosyal refah değil, gündelik hayatın içinde çayla somutlaşan devlet ve onun ideolojisi olan milliyetçiliktir. Bu nedenle de çay hayatın içinde devletin güçlü bir sembolüdür. Millet inşasında olduğu gibi “ezelden ebede” Türkiye’ye ve Türklere özgüdür. “Yerli malı yurdun malı” sloganının tam karşılığı “milli içecek” tir. Bir zamanlar Rizeliler için icat edilen gelenek

¹⁶¹ Yıllar sonra Sami Kumbasar (2013:188) “Karayı (*Denizi*) doldururken mavmayı beraber batırdık” diyecektir.

“Çay Bayramı” bu yıllarda siyasal seçimler nedeniyle ertelendiğinde ilk önce sendikacılar sahiplenir: “Çay Bayramı siyasi yatırımcıların değil, müstahsilin, işçinin ve bütün Rizelinin bayramıdır” (Çay-İş’in Sesi. 4 Ekim 1965).

4.3.4. 6 Milliyetçiliğin Yeniden Üretiminde Sendikanın “Vazifeleri”

*Sendikacılıktan bütün kastımız,
Bu cennet Vatanı kalkındırmaktır.
Bu uğurda iyi bil ki aşkımız,
Bir el gibi aynı örse vurmaktır.*

Çay-İş Sendikası Genel Sekreteri
Aslan Girit
(Çay-İş’in Sesi. 6 Mart 1967)

Yukarıdaki “şiirin” sahibi “Karadeniz Çay Sanayii İşçileri Sendikası’nın (Çay-İş) yöneticisidir. Sendika, emek sürecinin içinde ve dışında milliyetçi toplumu “yeniden canlandırır”. Milliyetçi Türk işçisinin niteliklerini belirler: Devletine bağlı milliyetçi Türk işçisinin en temel özelliği “çalışkan” lığıdır ve onlara “çok çalışmayı” öğütleyen sendika yöneticisine göre işverenler Türk işçisine zaten sosyal haklarını vermektedir, hak aramaya gerek yoktur.¹⁶²

...Türk işçisinin, layık olduğu hakların, arzu ettiği çalışma düzeninin, arzu ettiği hak ve adaletin müstahak olduğu sosyal hakların neler olduğunu, işverenlerimizin bunları tatbik edebilmek için adeta çırpındıklarına şahit oldum... Düşündüğüm o düzenli çalışma sistemi içerisinde, işçi kardeşlerim çok çalışsın, alın teri döksün, uykularından feragat etsinler ziyarı yoktur bunların. Çünkü Türk işçisinin parolası çalışmaktır, çok çalışmaktır esasen (Sarı, 21 Eylül 1964b).¹⁶³

Sendika, işverenin devlet olduğu çay fabrikalarında işçilere devletin adaletli olduğunu savunarak işçilerde “kendiliğinden” gelişebilecek adaletsizlik hissini dahi kontrol altında tutmaktadır. İşçi olmak, işçi sınıfı bilinciyle değil milli bir “ödev ahlakı”yla eşitlenerek, sadece “çalışmak” la özdeş kılınmaktadır.

¹⁶² Sendika yayınlarında çalışmanın kutsallığını anlatan “güzel sözler” e “Türk işçisinin en büyük düşmanı komünistliktir. Görüldüğü yerde ezilmelidir” dahildir (Çay-İş’in Sesi. 5 Eylül 1964)

¹⁶³ 24 Temmuz 1963’te kabul edilen 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu’nun ardından sendika yöneticisi Selahattin Sarı, Tekel Genel Müdürlüğünde 18-23 Ağustos 1964 tarihleri arasında işçi ve işverenlerin bulunduğu bir seminere katılmış, Tekel Genel Müdürlüğünün işçi kardeşlerinin hak ve hukukunun korunması gerektiğini işittiği için çok mutlu olup sevincinden “neredeyse işçi olduğunu unuttuğunu” da yazmıştır.

Sendika parolası sadece çalışmak olan Türk işçisine değil çay kampanyasına dahil olan herkese “milli ve kutsi vazifelerini” hatırlatır. Hükümet “çay izdihamları hariç” her türlü tedbiri almıştır:

... Şimdi, Bölge olarak el ele verip tedbirleri benimsemek, tahakkuk ettirmek ve müspet neticesini alabilmek için devlete karşı, istikbalimizin önemi bakımından, bizden sonra dünyaya gelecek nesillerinde bizler gibi bu tabiat lütfundan istifade edebilmeleri için milli bir görev almış bulunuyoruz. Bu görev, milletin ekicinin, yöneticinin, işçisinin tüm olarak müşterek görevidir. Hükümet yetkilileri kendilerine mahsus tedbirleri başarı ile alıp kampanyayı açmış bulunmaktadır. (İzdiham tedbirleri hariç). Şimdi müstahsil olan vatandaşlar, kendi varlıklarının kıymetlendirilmesi için kendileri tarafından alınması gereken görevin başında, tedbirlere harfiyen riayet etmek suretiyle iyi çay yaprağı satma vazifesi gelmektedir. Çay sanayinde görevli memur ve işçiler, devletin ve ekicinin tatbik ettiği kusursuz işletmeciliği, Çay’a en iyi ve en yüksek randımanı verdimmek suretiyle vazifelerini zevk ve liyakatla yapmaları lazımdır. Bunu yapacaklarından da eminiz. Hem fikir olduğumuz inanç şudur ki; Çay bölgemiz için her şeydir. Her şeyimiz olmaya da devam ettirilecektir. Onu sevmek, sevdirmek en kutsi vazifemizdir. Çay her haliyle çaycılarının istikbalidir (Çay-İş’in Sesi. 29 Mayıs 1967).

Bu yıllarda çay fabrikası işçilerinin ilk sendikası olan Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendikası 1964’te “Karadeniz Çay Sanayii İşçileri Sendikası (Çay-İş)” adını alarak, “Türkiye Müskirat Tütün ve Yardımcı İşçi Sendikaları” Federasyonuna ve Konfederasyon olarak da Türk-İş’e bağlanmıştır (Çay-İş’in Sesi. 30 Kasım 1964b). Çay-İş Sendikası’na göre; Türk- İş’ten ayrılarak kurulan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK); sendikacılık enflasyonu yaratan, bölücü hareketler içinde olan, Türk işçisinin mutluluğunu kıskanan, memleketin kalkınmasını istemeyen, işçiden yana olmayanların kurduğu bir sendikadır:

...Ancak, muhterem işçi kardeşlerim, tabanın uyanık oluşu teselli vericidir. Milliyetçi Türk işçisi, gayesi tamamen politik bu kuruluşa karşı vazifelerini yapacaklardır. Buna paralel olarak gayesi tamamen şahsı menfaatinden başka bir şey olmayan bazı sendika yöneticilerinin bölücü, işyerinde işçiyi işçiye karşı kışkırtma tutumlarına da karşı ol. Bunlara dikkat etmezsen farkına olmadan bu güzel vatanın Âli menfaatine zararlı olursun. Mutluluğumuzu kıskanan kişilerin emellerine kavuşma çabalarını kolaylaştırırsın. Sen, memleket sever işçi kardeşim. Evet sen, bölücü telkinlere HAYIR de. Allah seni memleketine hizmetten bir an ayırmasın (Çay-İş Genel Sekreteri Arslan Girit. Çay-İş’in Sesi.6 Mart 1967).

Çay- İş Sendikası’na göre; çay fabrikaları işçileri arasında farklı sendikaların örgütlenme çalışmaları “bölücülük” tür. “Bölücü” kimi zaman Tüm Gıda İş (Türkiye Tütün, İçki ve Gıda İşçileri Sendikası) ya da Samsun Tığ-İş (Karadeniz Bölgesi Tütün,

İçki, Gıda İşçileri Sendikası) olur. Çay-İş Sendikası yöneticileri için ise “çay sanayinin tamamı bir ailedir” ve Çay-İş Sendikası da bu “ailenin meydana getirdiği bir cemiyet olarak ailenin söz hakkını taşıyan mümessilleri” dir (Çay-İş’in Sesi. 7 Kasım 1966). Diğer sendikaların örgütlenme çalışmaları “işçiyi işçiye düşürmek” ve “huzuru kaçırmaktır” (Çay-İş’in Sesi. 20 Eylül 1967b). Sendikalar arasındaki yetki tartışmaları yargıya intikal eder (Çay-İş’in Sesi. 24 Temmuz 1967). Türkiye Müskirat Tütün ve Yardımcı İşçi Sendikaları Federasyonu ve Tüm Gıda-İş (Türkiye Tütün, İçki ve Gıda İşçileri Sendikası) kendilerini feshederek, 19 Ağustos 1968’de kurulan Türkiye Tütün Müskirat Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası (TEKGIDA-İŞ)’e katılırlar. Rize, Karadeniz Çay Sanayii İşçileri Sendikası’ da 8.2.1970 tarihinde genel kurulunu toplayarak iltihak ve fesih kararı alır ve TEKGIDA-İŞ’e katılır. TEKGIDA-İŞ ’in 10 merkez şubesinden biri olur: Karadeniz Çay Sanayii Merkez Şubesi. TEKGIDA-İŞ Merkez Yönetim Kurulu üyeleri arasında Reşat Uçak’ta bulunmaktadır (TEKGIDA-İŞ, 1972a:37-42).

Bu tarihten sonra çay fabrikası işçileri yollarına TEKGIDA-İŞ Sendikası’yla devam ederler.

4.3.4. 7 “Çayın Merkez”ine Dönüşümde Kurumsal Adım

Çay; 1949-1971 arasında tarım ve sanayi olarak iki ayrı bakanlığın görev alanındaydı. Tarım Bakanlığı, tarım boyutuyla (yaş çay üretimi için gerekli tohum, budama, gübreleme, ilaçlama gibi ürün verimlilikleri); Gümrük ve Tekel Bakanlığı ise yaş çay satın alma, kuru çay üretimi ve pazarlama alanını yürütmekteydi. 1960’da çay tarım sanayinin Tarım Bakanlığı’na bağlı İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) haline getirilmesi bilim heyeti tarafından önerilmiş (ZRG. 6 Mayıs 1962)¹⁶⁴ , 1963’te ilgili Bakanlıklarla çay tarım sanayine bir yön amacıyla görüşmeler yapılmaya başlamıştı.

¹⁶⁴ İlerleyen yıllarda kuruluşta çay kooperatifinin de yer alması önerilmiştir. Adalet Partisi Rize milletvekili Salih Zeki Köseoğlu Çay İşletmesi Kurumu Kanunu’nun TBMM’de görüşülmesi sırasında 21.6.1971’de yaptığı konuşma metinden anlaşıldığı üzere;1963 yılında ilgili Bakanlıklarla teşkilata bir yön amacıyla görüşmeler yapılmaya başlanmıştır (Köseoğlu, 1971:1).

Çay Kurumu Genel Müdürlüğü, 1971’de kurulur, çay ile ilgili tüm görev ve faaliyetler, personel ve taşınmazlar Çay Kurumu’na devredilir (Çay Kurumu Kanunu, 1971). 1 Mart 1973’te fiili olarak göreve başlayan, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir İktisadi Devlet Teşekkülü’dür (DPT4, 1977:4).¹⁶⁵ Genç (2010:109)’e göre çayla ilgili bir kurumun varlığı, çay alımı, işlenmesi ve satışının tek elde toplanmasıyla, çay işinin özel sektöre devrini kolaylaştırıcı bir işlev görmesi planlanmıştır. Yaklaşık on bir yıl önce paketleme fabrikası için miting yapan Rizeliler için ise; çay tarım ve sanayinin tek elde toplandığı merkezin Rize’de olması “çevre” den kurtulmaktır. Rize kent merkezi ve yakın çevre köyleri zaten ekolojik avantaj nedeniyle çay üretiminin ilk sahasıydı. Çayın genel merkezinin de Rize’de olmasıyla birlikte çaycılar açısından da Rize “merkez” ve 1950’den sonra çay tarım sanayinin geliştiği diğer il ve ilçeler “çevre” dir. Dolayısıyla devlet üretim ilişkileriyle “çevre” mekânı “merkez” mekân; “çevre” toplumu da “merkez” toplum haline getirmiştir. Rizeliler bugün kendilerini “çevre”de hissetmiyorlar. Rize’de yaşamak, Rize’de çay yetiştiriliyor olması adeta toplumsal bir güç gibi yorumlanıyor. Çoğu görüşmelerimizde katılımlarımızın sözleri benzerdi: “Burası merkez düşünsene genel müdürlük burada. Daha ne olsun? Kaç kurum var Anadolu’da böyle” (6. Katılımcı) sözleriyle ifade edilen ayrıcalık hissiyatı son derece önemlidir.¹⁶⁶

4.3.4.8 Çay Kurumu Dönemi (Çaykur)¹⁶⁷

Çaykur dönemiyle birlikte örgütsel yapıda değişiklik olmuş ancak kurum açıldığı 1973’den 1980’e kadar sürekli zarar etmiş, en fazla çay 1976-1980 yılları arasında imha edilmiştir. Çaykur görev zararları nedeniyle hazineye borçlanmış,

¹⁶⁵ Çay Kurumunun statüsünde 1980 sonrasında yapılan değişiklikler Çayın Ekonomi Politik Tarihi II. Bölümünde değerlendirilmektedir.

¹⁶⁶ 1940’lı yılların “Çay Bayramı” yerini daha geniş çaplı yeni “geleneğe” “Çay Festivali” ne bırakmıştır. İlki 17-18 Haziran 1978, ikincisi 16-17 Haziran 1979, üçüncüsü 27-28 Haziran 1981’de Çay Festivalleri kutlanır (Çay Dergisi, 1979a:5; Rize Postası, 27 Haziran 1981).

¹⁶⁷ Yararlandığımız kaynaklarda 1971-1980 arası Çay Kurumu Genel Müdürlüğü (Çay Kurumu), 1980’lerdeki mevzuat değişikliğiyle Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (Çay-Kur), günümüzde ise Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (Çaykur)’dur. Metnin bütünlüğü açısından kuruluşundan itibaren günümüzdeki kısaltma adını “Çaykur” kullanıldı. Ancak dolaysız alıntılarda kaynağa anıldığı haliyle aktarıldı.

böylece Çaykur’a bir tür sübvansiyon verilmiştir (Keskin, 1989:78-82). Ayrıca işçi alımlarından yönetici atamalarına kadar iktidarda olan bütün hükümetler için Çaykur politik bir istihdam kurumu haline gelmiştir. Zira daimi ve geçici işçilerin yaklaşık olarak %80’i Doğu Karadeniz şeridindendir (DPT4, 1977:39).

Çay üretim alanları ise sürekli ve plansız bir biçimde artmaya devam etmektedir. Plansız kurulan çaylıkların sökülmesi ve ceza yaptırımları ise 1971 Çay Kurumu Kanunu meclis görüşmelerinde de gündeme gelmiştir. Lakin artık sadece Rizelilere değil Doğu Karadeniz’e yayılmış çay bahçelerini “zorla” “cezayla” söktürmek mümkün değildir:

Çay ekiminin durdurulması ve bunun için cezai müeyyidelerin getirilmesi gibi acayip bir düşüncenin mevcut olduğunu üzümlere ve hayretle müşahade etmekteyiz. Böyle bir müeyyideye evvela lüzum yoktur. Toprak ve iklim şartları, çaylık yapılabilecek arazinin kıt oluşu gibi sebepler çay ziraatinin gelişmesini sınırlamıştır. Ayrıca çaylık yapabilmek için ruhsat alma mecburiyeti vardır. Sonra büyük mahzurları vardır. Vatandaşları karakollara ve mahkemelere sürüklemek suretiyle büyük huzursuzluklara ve ihtilaflara yol açılmış olur. Aslında çay müstahsilleri yurda döviz kazandırmaktadır onun, devletten teşvik ve himaye görmesi beklenir (Köseoglu, 1971:3-4).

Çaylıkların “zorla” sökülmesinin mümkün olmadığını bilmenin ardında toplumsal gücün farkındalığı vardır. Sonuçta çay üretim alanları Tablo 4’te görüleceği gibi hızla artmıştır. Ancak çaylık alanların resmi ölçümleri ve gerçek rakamlar birbirini hiç tutmamıştır (TEKGIDA-İŞ, 1972b:8). Özyurt (1987:33-35), Çay Kurumu’nun 1973 yılında gerçek çay üretim alanlarını tespit etmek amacıyla yaptığı anketlerde, resmi kayıtlarda 28,8 bin hektar görülen çay üretim alanlarının genişliğinin 40.5 bin hektar olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Fakat bu sonuçların da güvenilir olmadığını, zira bazı çay üreticilerinin bundan sonra kendilerine çay bahçesi kurma izni verilmeyeceği endişesiyle üretim alanını geniş gösterdiklerini, bazı üreticilerinde üretimin vergilendirileceği yahut yasal sınırlar aşılarak dikilmiş çay alanları nedeniyle yasal yaptırımlara uğrayacağını sanarak üretim alanlarını düşük gösterdiklerini

belirtmektedir.¹⁶⁸ Çay üretici sayılarının resmi kayıtlar karşılığının tutarsızlığının bir başka nedeni de ailelerin vergilendirme sınırından kurtulmak için araziyi çocukları arasında bölüştürmesi, dolayısıyla çay cüzdanları sahibi olan üretici sayısının fazla görünmesidir. Gerçekte ise çay geliri tek ailede toplanmaktadır. Ketenci (23 Mayıs 1975)'nin hesaplamalarında bu durumda üretici aile başına düşen para hiçbir tarım ürünüde görülmeyen ölçüde fazladır ve üreticiye ödenen para ekim alanına bölündüğünde üretici dekar başına 3833 lira almaktadır. Çay üreticiliği bu yıllarda fabrikada işçi olmaktan daha çok gelir getirmeye devam etmektedir. Fabrikada çalışarak geçinmek mümkün olmasa da sadece çay üreticiliğiyle geçinmek mümkündür:

Çaydan önce iki tane ineğimiz vardı. Mezreye çıkıp otlatırdık. Böyle paramızda yoktu. Bir fındık vardı. Geçim çok zordu. Çayla canlandık. Çayın parası iyiydi o zaman. Sonra araziyi ikiye böldü babam. Olduğu gibi çay yaptık ondan sonra yürüdü gitti. Sadece fabrikada çalışarak geçinemerdik ama sadece üreticilikle geçinirdim. Çaydan yaptım bu evi. Kendi ustalığımda var. Fabrika azdı ama fabrikanın sigortası vardı. Mevsimlik en çok altı ay çalışırdık. Zaten sonrası kış olurdu. Bakım işleri yapıyorduk. Başkasının yanında hiç çalışmadım gerek yoktu ki. Çay yetiyordu dolu dolu. Ha tüccarlık da yaptık, ucuza aldık pahalıya da sattık. Onlardan da kazandık. Ticareti de biliriz. Rizeliler ticareti bilir. Zamanında yaptık şimdi çocuklara veriyoruz. Onlara yetmiyor ki (2. Katılımcı, erkek, emekli işçi, üretici).

Katılımcının ifade ettiği gibi fabrikada işçi olmanın tercih edilmesinde “sigorta” çekici bir nedendir. 1977 yılına gelindiğinde izinsiz çaylıklar üreticiye de zarar veren yeni sorunları da beraberinde getirmeye başlamıştır. Çaylık tesisinde üreticinin teknik şartlara uymamasının yanında habersiz ve teknik tarım elemanlarına danışmadan çaylık tesis etmeleri kayıt, ruhsat, sicil ve sözleşme gibi mevzuata ilişkin problemlerle karşılaşılmasına neden olmuş ve bazen de elverişsiz şartlarda çaylık tesis etmekten ötürü üreticiler zarara uğramıştır (DPT4, 1977:43).

Kırsal alanda yoğun meta üretimi sonucu; geçimlik -gerçekte Rize için geçinememe ürünü daha doğrudur- hiçbir tarım ürününün kalmamasıdır. Oysa çay üretiminin ilk yıllarında bir monokültür olması planlanmamıştır (Aktan, 1946:62).

¹⁶⁸ Günlük üretim sınırlaması olan “kontenjan”lı çay alımı döneminde ise, daha çok çay teslim etmek için aynı çay bahçesi için aile bireylerinin birkaçının adının beyan edilerek mükerrer yazılımlar söz konusu olmuştur. Örneğin kontenjan uygulamasının en yoğun olduğu 1981 yılında beyan edilen çaylık miktarı 53,1 bin hektardan 64,5 bin hektara çıkmıştır. Oysa bir yılda bu genişlikte çay bahçesi kurmak olanaksızdır (Özyurt, 1987:33-35).

Aşağıda 1970'lerin sonunda durum tespiti yapan satırların yazarı Rize'de bir çay fabrikası müdürüdür. Tespitleri doğrudur ancak önerileri gerçekleşmeyecektir:

Bir köy evi ve ailesi düşününüz ki; sudan başka her türlü ihtiyacını para ile karşılıyor... Her şeyini çaya bağlamış. Onu da kendisine gösterilen ve önerilen teknik şartlara uygun yapmıyor. Bir yerde bindiği dalı kesiyor... Tüm tarımla uğraşanlar şu gerçeği tereddütsüz kabul ederler ki, bir memleketin tarımını tek ürüne bağlamak hiçbir yerde doğru değildir. Biz bu gerçeği bile bile acaba yanlış bir yol tutturup gitmiyor muyuz? Kolay ve bol kazanç getirmesi bizlere diğer ürünlerimizi üretmeyi unutturdu... Acaba bu tek geçim kaynağımız çay böyle devam eder mi? Bir darboğaza doğru hızla sürükleniyor muyuz? Bu nimet ortadan kalkarsa halimiz ne olur? Hemen eskiye dönüş yapabilir miyiz, tekrar gurbete çıkabilir miyiz; yeni yetişen ve bol para harcamaya alışmış gençlerimize bu gerçeği kabul ettirebilir miyiz? Onun için saygıdeğer hemşehrilerim! Aklımızı başımıza toplayalım. Çaycılığımıza bir yön vermenin, onu istenilen ve önerilen teknik esaslara uygun olarak üretmenin yanında; zaman kaybetmeden, eskiden yaptığımız el sanatlarımıza, tarım uğraşlarımıza dönüş yapalım...(Mumcu, 1979:23).

Çayın “kolay ve bol kazanç getirmesi”, arazilerin tamamının çay ürünüyle dolmasıyla sonuçlanmış ve artık önerilen “el sanatları ve diğer tarım ürünlerine dönüşün” tercih edilmesi için bir neden yoktur. Rize ve Doğu Karadeniz Bölgesi 1970'lerde tarım ve sanayisiyle çayın coğrafyasıdır. Fabrikaların sayısı da yıldan yıla artmaktadır. Bu yıllarda işçileşmenin yönü kent kırsalından kent merkezine doğrudur. Henüz 11 fabrika ve 24 çay işleme tesisinin olduğu bu dönemde yaptığı çalışmasında Tarkan (1973:69) çay fabrikalarının çay üretim ürününün özelliğinden dolayı çay üretim sahasına yakın yerlerde kurulduğunu, böylece bölgenin yerleşim coğrafyasında değişiklikler olduğunu, dağlık ve iç bölümlerden gelerek fabrikada işçi olanların bir süre sonra aileleriyle fabrika civarına yerleştiğini belirtmektedir.

Fabrikada işçi olanlar ücret konusunda sıkıntı çekmezler. Çaykur, ödeme güclüğü çektiği dönemler de dahi önce işçi ücretlerinin ödemekte üreticiye borçlanmaktadır (Kuzey Ekspres. 13 Ocak 1979). Ancak çay fabrikası işçilerinin “vazifeleri” aynı zamanda üretici olmaları nedeniyle fazladır ve bu yıllarda yine sendika tarafından “vazifeler” hatırlatılırken işçilere sakın ve itaatkâr olmaları da öğütlenir:

Çay sanayi işyerlerinde çalışan siz üyelerimiz hem müstahsil hem de işçi olmanız nedeni ile bu gayenin gerçekleşmesinde büyük sorumluluk ve yükümlülük taşımaktasınız. Gördüğünüz, yaşadığınız ve bildiğiniz üzere, kaliteli çay yapma olanağı tarladan başlamaktadır. Bunun için talimatlara uygun olarak çay toplamada köyünüze, çevrenize örnek olmalı ve bu görevi yerine getirmek isteyenlere yardımcı olmalısınız.

Çay Sanayiimizi zarardan kurtarıp, kâra geçirmek bugünümüz ve yarınımız için zorunludur... Eski yıllarda olduğu gibi. Amirlerinize karşı saygılı ve itaatkâr olun. Mesainizi yüce dinimizin koyduğu helâl kazanç ilkesi içinde değerlendirin. En bereketli ve verimli yağmurun alın teri olduğunu unutmayın...(TEKGIDA-İŞ, 1975:5).

Fabrikalarda işçi olmak yine politik iktidarlara göre belirlenmektedir.

Katılımcımız akrabası olan işçi sendikası temsilcisinin kendisinin işe girişini engellemeye çalıştığını aktarmaktadır:

Benim akrabam sendika başkanıydı. DYP [Doğru Yol Partisi]'liydi. O hep çizdi beni. Akrabam ama hep çizdi. Askerdeki komutanım gelince beni aldırdı fabrikaya. Millet işe girmiş. Mahallede boşa kimse kalmamış hepsi Çaykur'da çalışıyor... Yaya gittim 45 dakika sabahlayın. Yürüyerek. Hiç unutmam kapıda bekliyorum fabrikada. Komutan da geldi. Komutan dedi ki "Benim askerimi niye işe almadınız?" dedi. Müdür "Almadığımız adam kalmadı" dedi. Sonra dediler ki; katibe git orda işe başlatsınlar. Gittim katibe hepsi doğru yolcu [DYP] oturuyorlar. "Bu zamanda işe alım mı olur" dedi. Benim akraba diyor bunu sendikacı ya. Yazmadılar yine işe. Onlar insin diye bekliyorum. Müdür inince sordu ne bekliyorsun. Yazmadılar dedim. Komutan ayağıyla bir tekme vurdu. "Hangi kabadayı bunu işe başlatmayan" dedi. Efendim şudur budur dediler. "Yaz" dedi. Tık tık yazdılar. Gittim kartı aldım, bastım (2. Katılımcı, erkek, emekli işçi, üretici).

Her şeyi çaya bağlanmış halk için çay paralarını alamamak ya da çaycılıkla ilgili haksızlığa uğradığını düşünmeleri ise daha 1962 Yeşil Yaprak Mitingi'nde izlenebildiği gibi protesto nedenidir.

Kapitalizmin 1970'lerdeki krizi çayı da etkilemektedir. 1970'lerin sonunda Çaykur, çay üreticisine borçlanmaya başlamış ve çay paraları geciktirilerek ödenmektedir (Kuzey Ekspres. 13 Ocak 1979). Ödemeler beş altı ay sonraya bırakılarak yapılmaktadır (Rize Postası 5 Eylül 1980; 15 Kasım 1980). Çay paralarının ödenmemesi diğer yandan ekonomik krizin gündelik yaşamı etkilemesi Rizelileri de öfkeliendirmektedir. Sloganı "Her şey Türk için Türklük için" olan yerel gazetenin başyazarı da %100'lük zamların halkı devrimcilere yaklaştırdığını düşünmektedir:

Yaz dostum yaz... Yalnız dar gelirli vatandaş etkileyen değil, ufak tefek kapitali olanları etkileyecek zamlardan yaz... Yaz ki devrimci proleterya taraftar toplansın... Zengin kapitaline kapital eklensin... Vurguncular vurgununu vursun, Türkiye sınıflara bölünsün, zenginin alış veriş yaptığı mağazaya dar gelirli halk girmesin, hatta, hatta seyredemesin bile... Var mı şimdi içinizde devrim peşine koşup eşitlik isteyen gençlerimize hak vermeyen (Can, 22 Mart 1979).

Dünyada ve Türkiye'de 1968 sonrasında yükselen toplumsal hareketlerin etkisi Doğu Karadeniz Bölgesi'nde de hissedilmektedir. Sedat Göçmen (Kahraman,

2013:337- 348) anılarında 1979’lu yıllarda Rize’de çay müstahsillerinin kendiliğinden fabrikaları işgal etmiş olduklarını gördüğünde “Devrim mi oluyor? Neler oluyor?” diye heyecanlandığını anlatırken işgalleri devrimci gençlerin organize etmediğini, çay üreticilerinin kendiliğinden bu eylemleri yaptığını belirtmektedir.¹⁶⁹ Şansal Dikmen, anılarında TİP döneminde, TİP’in Rize şubesi olduğunu senato seçimleri için çalışmalar yapıldığını, ancak düşük oy alındığını anlatır (Akkoç, 2014:180-204).

Diğer taraftan Rize AP ve DP il başkanlığı, Tekgıda- İş Sendikası, Çay Ekicileri Kooperatifi, Ticaret Odası, Esnaf Kefalet Kooperatifi, Şoförler Derneği, Kalkandere ve İyidere Belediye Başkanlıkları ve İl Genel Meclisi Üyeleri ortak bir bildiri yayınlayarak Rize’de yabancı istemediklerini ilan etmektedirler:

Gözü pek, korku nedir bilmeyen ve bölgesel özelliği itibariyle tez canlı insanların oluşturduğu yöre halkı kendi milli menfaatlerine sahip çıkanları baş tacı etmesini bilmiştir. Milli menfaatlere; milli şura, örf ve adetlere, dine, devlete bağlılığının bilincindedir (...) Rize, sadece Rizelilerin oluşturduğu bir kent değildir. Birbirini tanıyan, birbirine saygılı bu kent halkı yıllardır çeşitli düşünce ayrılıklarından ve düşüncenin eyleme dönüşmesi gibi anarşik olaylardan uzak kalabilmiştir. Rizeli çoğu kez kendi menfaatlerine ve hislerine ters düşmeyen her şey için hoşgörü sahibi, duygularının istismar edildiği gün kuru barutunun çokluğu ile tanınır. Durum son günlerde bazı karanlık emel sahiplerince çok iyi bilinmekte ve ustaca bir tezgahlama ile Rizeliye kendi içinde mutluluğu çok görülmektedir. Öyle ki son zamanlarda şehrimizde tanınmayan insan sayısı gittikçe artmakta ve gittikçe kozmopolit bir toplum yaratılmak istenmektedir. Nerede aşırı suçlara mensup eylemci öğrenci varsa Rize’ye gönderilmektedir. Bu kişiler devleti ve milleti tehdit eden tutum ve davranışlarıyla şehrimizi anarşi yatağı haline dönüştürmek istemektedirler. Sokaklardaki tüm yürüyüşlerde güya bu yöre halkımızın menfaatleri savunulmaktadır. Aslında Rizelinin haklarının savunucusu görünümündeki bu yabancı kişilerin tahrikkar tutumu vatandaşın gözünden kaçmamaktadır. Eylemlerine bölgemizi seçmelerinin diğer bir nedeni ise bu yörede çok yoğun işçi istihdam edilmesidir. Bilinmesi lazım ki çay sanayine çalışan işçiler kabil zararlı akımlar karşı olup, demokrasinin ve anayasamızın yılmaz savunucularıdır (...) Protesto yürüyüşlerdeki demokratik anlamın yanında Türk Bayrağı’ nın taşınmaması bunun yerine gızıla boyanmış çeşitli sosyalist pankart ve sloganların yer alması halkın dikkatinden kaçmamaktadır... Bütün bu olayların muvacehesinde şu an dinleme ve anlama devresinde olup, ses çıkarmadan seyirci kalan vatandaşlarımızın sabırlarının tükenip bir gün patlama derecesine varacağından kuşku duyulmamaktadır. Şehirdeki bu rahatsızlık vatandaşlar arasında günün konusu

¹⁶⁹ Bu yılların toplumsal eylemleri çevre ilçelerden katılımlarla Rize merkezde de gerçekleşmektedir. 1977’de, 1 milyar 100 milyon lira tutan alacakları ödenmeyen binlerce çay üreticisi ve Çay-Kur işçileri miting yaparlar (Cumhuriyet Gazetesi. 9 Ekim 1977). Toplu iş sözleşmesinde, sözleşme farkı olan ücretlerin ödenmesi için üç günlük direniş gerçekleştirilmiştir (TEKGIDA-İŞ, 1978). Rize’de 1 Mayıs 1979 İşçi Bayramı kutlanır. Yerel basına göre; merkez Cumhuriyet alanında dört saat süren miting oldukça kalabalık olmakla birlikte, devrimci sloganlarla hükümete ve sıkıyönetim uygulamasına karşı sert tepki gösterilmiştir (Kuzey Ekspres. 2 Mayıs 1979; Milliyet Gazetesi 2 Mayıs 1979) 23 Aralık 1979’da Kahramanmaraş katliamı ve çay paralarının ödenmemesini protesto için Rize kent merkezinde miting düzenlenir (Kuzey Ekspres. 25 Aralık 1979). Bu dönemlerde yapılan Çay Yürüyüşü Çay Kurumu yayın organı olan Çay Dergisi’nde (1979b:25) de karikatür olarak yer alır.

edilmekte ve kendiliğinden bu kamuoyu oluşturulmaktadır (Kuzey Ekspres. 17 Ocak 1979).

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde 1980 öncesinde yaşanan toplumsal olayların dünya ve Türkiye siyasi hayatından çok uzak kalmadığı bununla birlikte toplumsal eylemlerin temelini üretim ilişkilerinde gelişen çay oluşturmaktadır. Ancak bütün “karşı çıkışlar” devletin toplumu düzenlemesi için göreve çağırmaktan ibaret kalmaktadır. On yıllardır milliyetçiliğin nüfus ettiği Rize’de devleti içselleştirmiş halkın tepkileri sistemin dışına çıkacak tepkiler değildir. Bölgenin dışından gelen insanların çay üreticilerinin kendiliğinden fabrikaları işgal etmesiyle gördüğü “devrim değil”, yıllardır çay üreticilerinin devlete daha çok çay satmak için verdiği “iki buçuk yaprak savaşı”dır. Temel tüketim mallarına gelen zamlar nedeniyle satın alma gücü azalmaya başlayan üreticiler, çareyi sattıkları çayın kalitesini düşürmekte bulmuşlardır. Bu esnada üreticinin eksperlerle ya da fabrika müdürleriyle çatışmaları çaylarını sattıkları anda biten uzlaşmaya dayalı çatışmalardan ibarettir. Katılımcılardan biri çay eksperisi olarak anılarını anlatırken diğer katılımcımız daha açık sözlü davranmaktadır:

Altı ay eksperlik [1970’li yıllarda] kursuna gittim. Çayın tarifini bize şöyle yaptılar; tepe tomurcuğu teşekkül etmeyen, tomurcuk olan, mütakiben bir ve iki yapraktan itibaren olan taze çay sürgününe çay denir. Tarifnamesi buydu. Şartı budur yaprağın. Altı ay bir kurs verdiler bize. Ama otu, toplu iğneyle açtı da bu da yapraktır diye katanlar oluyordu. Ne çektik biz ayıklatırken millete. Kavga dövüş hep. Aldın almadın kavgası. Gerçi burada hep tavır aynıdır, kavga hep edilir. Terslik olur. Yorar insanı (2. Katılımcı, erkek, emekli işçi, üretici).

O zamanlar sabah önce çay sonra okul sonra tekrar çay. Akşam belirli saatte bırakırdık. Alım yerine gidersin eksper elini daldırır içine, havaya atar böyle havalı havalı [Taklidini yaparak] Bakar, kart yaprak mı var, koy kenara ayıkla. Serer seçersin kart yaprağı... Üretici her zaman –doğal olarak- bencil düşünür. Devlet müsamaha ettikçe çay boyunu uzatıyorsun. Zaten yapmazsan aptal yerine koyarlar. Yaparsın. Kimse yapmam demesin. O zamanlar çaylıklar da yeniydi. Ne kadar verirsek devlet alırdı. Ama az çay veriyorduk bugünkü kadar da çok değildi. Devletin üreticiye katkısı o dönemlerde çok iyiydi. Bugünkü teknoloji o zaman yoktu. Fabrika az, özel sektörde yok. Devlet ne verirse alıyordu sonrada denize dökmek zorunda kalıyordu...(3. Katılımcı, erkek, emekli, uzaktan çay üreticisi).

Katılımcının ifade ettiği gibi çay üreticisi “devlete ne verirse” devlet satın almaktadır. Aynı yıllarda çayla ilgili yazı dizisi hazırlamak için giden Doğu Karadeniz Bölgesi’ne giden Şükran Ketenci (20 Mayıs 1975)’nin de kurumun yetkililerinden

dinlediği olaylar güncesi çok sayıda örnekle doludur. Çay kampanyasının yoğun olduğu Mayıs ayıyla birlikte bir olayın ya da çatışmanın çıkmadığı saat yok gibidir:

Çay sepetinin üzerine konmuş tabanca karşısında alım yerindeki görevliler; çoğunun da aynı zamanda çay üreticisi ve o bölgenin insanı olduğu hatırlanırsa ne yapılabilecektir? (...) Alım yeri, 24 saat içinde fabrikaya gönderebileceğinden fazla çay almamakla yükümlüdür. Bunu uygulamaya, gelen fazla çayı almamaya kalkınca da kıyamet kopar. Çayını satamayan çoksa, iş büyür, alım yeri, fabrika baskınlarına kadar gider... (Ketenci, 21 Mayıs 1975).

Yaş çay alımında kontenjan uygulamaya çalışan Çaykur yöneticileri başarısız olduğu gibi bu kararları nedeniyle ölümle tehdit edilirler. Çaykur'un dekar başına 450 kilodan fazla çay almayacağı duyulunca büyük olaylar çıkar. Fabrikalara silahlı baskınlar yapılır, bazı fabrika müdürlerinin ve eksperlerin evleri bombalanır, taşa tutulur (Ketenci, 20 Mayıs 1975).

“İki buçuk yaprak savaşı”nın bir diğer sonucu üreticiden alınan çayın fabrika kapasitesi yetersizliğiyle işlenememesidir. Denizde çöp gibi görünenler; fabrikaların işleyemedikleri ya da işlenenlerden arda kalanlarını haftanın belirli günlerinde denize döktükleri çaylardır. Ketenci (21 Mayıs 1975), 1974 yılı kampanyası döneminde 9 milyon kilo çayın işlenmeden bozulması nedeniyle denize dökülürken, diğer anlatımla üreticiye ödenen 36 milyon 394 bin lira ödenerek satın alınan çayın, deniz suyuna hoş bir koku vermeye yaradığını aktarmaktadır.

Yaş çay yapraklarının üreticiden satın alındıktan sonra sıklıkla denize dökülerek imhası “deniz demleniyor” ya da “çaylar gübre oluyor” olarak sıklıkla hem yerel hem ulusal basında yer alması, kamuoyunun da dikkatini çekmiştir.¹⁷⁰ İmhaların başlıca sorumlusu da çay üreticisi olarak yansıtılır. Oysa işletmeye alınamayan, bekletilerek bozulmasına evsafsızlaşmasına göz yumularak bekletilen ürün, siyasal ve hoş görünme amacıyla verilen tavizlerin sonucu alınmıştır... (DPT5, 1982:17). Öte yandan “İki buçuk yaprak” normu dışında kalan kaba yaprakların alınması üretici açısından ürettiği bütün ürünün alınması, gelirlerinin korunması anlamına gelmektedir. Çay üreticileri ise

¹⁷⁰ Saracoğlu, 20. 03. 1973; Milliyet Gazetesi, 10. 07. 1974; 03.06.1975; Gürel, 13.04.1977; Kuzey Ekspres, 31 Temmuz 1979; 7 Mayıs 1980.

sattıkları ürünü kutsadıkları devlet alıyor olsa dahi satış işlemlerinde “ne yapılması gerektiği” ni öğrenmişlerdir. Dolayısıyla Hann ve Hann (2001:62)’in sorduğu şu soru da oldukça makuldur: Daha düşük kaliteli bir ürün sunarak emek süresinden tasarruf yapma ve gelirlerini arttırma fırsatını eline geçiren hangi rasyonel kişi başka türlü davranırdı ki?

“Deniz demlenir” ya da “çaylar gübre olurken” çaya dayalı bir seçim politikası izleyen siyasi partilerin Rizeli seçmenlerden bekledikleri oylar kimi zaman rekor seviyelere ulaşır. Çayın seçimler için oy aracı haline gelmesi artık sır değildir ve pek çok defa “ekonomik ve sosyal nedenler” olarak “kapalı cümlelerle” özel ihtisas komisyonu raporlarında da yer almıştır (DPT8, 2001:64). Çay üreticileri ise dönemin partisi, başbakanlarını hala şükranla anmaktadır, “karın doyurma” hala unutulmamıştır:

Allah razı olsun Demirel’den hiç çay bırakmamış elimizde. Dedem anlatır, doyurdu karnımızı diye... Aldı, döktü denize diye... Çok kazandık Allah’a çok şükür. (9. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Devlet bu dönemde en yüksek taban fiyatını çaya vermekte olsa da nüfus artmakta, çay bahçeleri ve fabrikalarından başka iş olanağı olmayan kentte “gurbetçilik” yolunun yeniden açılmaya başlayacağı sezilmektedir. 1975’te Rize’de çeşitli mesleklerden üniversite mezunu Rizeli birkaç aydın ve bölge gazete muhabirleri ile yapılan sohbette bu kaygılar açıkça dile getirilmektedir:

(...) Ama biz şımarık, mirasyedi çocuklar gibi davrandık. Çaydan gelecek paranın hiç tükenmeyeceğini sandık. Şimdi ise herkes, bu işin, devletin çayı karşılıksız desteklemesinin, daha uzun süre devam edemeyeceğini hissediyor. Açıkça söylemek cesaretinde olmayanlarımız bile bunu kuvvetle duyuyor. Daha doğrusu öyle bir noktaya geldi ki, devlet mantıklı ya da mantıksız ölçüler içinde, çayı desteklemeye devam etse bile, nüfus artışı, hayat pahalılığı ve başka iş gelir kaynağının bulunmaması sonucu Doğu Karadenizlinin yaşantısı çay sayesinde ulaştığı parlak noktadan, yine çaya bel bağlamak yüzünden geriye doğru gidecek (...) Bize sorarsanız, çayda bugün içine girdiğimiz açmaz ya da Doğu Karadenizlinin karşı karşıya olduğu gelecek sorununda birinci suçlu Devlet Baba. Çay destekleme alımı ile Karadenizli çocuğuna yardım ederken, bu paranın halktan toplanan vergilerin karşılığı olduğunu, çok iyi değerlendirilmesi gerektiğini, sonsuza dek süremeyeceğini anlatması zorunluydu. Daha da önemlisi, çaydan elde edilen gelirin Karadenizli için yeni ve sürekli gelir kaynaklarını getirecek yatırımlara yönltilmesi için planlayıcı olması gerekirdi. Oysa Devlet Baba ne yaptı? Politikacıların oy çıkarına yardımcı olmak için bir yandan taban fiyatlarını arttırırken, diğer yandan çayın kalitesini düşüren, devletin zararını artıran ve üreticiye bindiği dalı kestiren olaya, çayın 2.5 yaprak yerine, 5-8 yaprak toplanmasına göz yumdu (Ketenci, 19 Mayıs 1975).

Çay tarımının yıllar içinde giderek gelir getirici etkisinin kaybolduğu pek çok araştırma ve raporda görülmektedir. 1977 yılında 0-5 dekar büyüklükteki işletmelerin sayısı toplam üreticilerin %85,3'ünü teşkil edecek kadar fazla olmakla birlikte kendi kendine yeterli ve ekonomik anlamda bir aileye geçim sağlayabilecek büyüklüğün altına inmiştir (DPT4, 1977:43).

Çayın 1980'lere doğru içine girdiği çıkmazın başlıca nedeni, devletin üretim ilişkileriyle sunduklarının karşılığını oyla geri almasıdır. Devlet, daha fazla çay fabrikası yapmamakta ama alabildiğine yaş çay yaprağını satın almaktadır. Kuru çay üretiminde kalite düşerken işlenemeyen çaylar imha edilmektedir. Kurum yetkilileri de gerek Ankara'dan gelen talimatlarla gerek çay üreticisinin öfkesinden dolayı fazla çay almamak için direnme gücünü kendilerinde bulamazlar. Üretim tüketim dengesi kurulamaz. Ne kadar çay bahçesi olduğu ve üretici sayıları tespit edilemez. Çaykur'un sürekli zarar etmekte olduğu haberleri basında yer almaktadır. Devlet, Çaykur'un finansman açığını karşılamak için oldukça yüksek rakamlarla kredi ayırmaktadır. Örneğin 1975 yılı için tahsis edilen 1 milyar liralık kredi kurumun ihtiyacını karşılamaz ve 300 milyon liralık ek kredi verilir (Cumhuriyet Gazetesi. 14 Ağustos 1976).

1980'lere doğru egemen blok ve kırsal kesim arasında “bölüşüm” temelli ittifakta denge sermaye lehine bozulmaya başlamıştır. İthal ikameci birikim rejimi sona erecek ve “gülme sırası”¹⁷¹ 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle sermayeye geçerek yer değiştirecek ve çayın “yeni” döneminde çaycılarının talebi de “statüko”nun korunma mevzisine çekilecektir.

¹⁷¹ Ozan, (2011). “Gülme Sırası Bizde” . İstanbul: Metis.

V. BÖLÜM

5.ÇAYIN EKONOMİ POLİTİK TARİHİ II

Bu bölümde Türkiye’de askeri darbe sonrası milliyetçiliğin, Türk İslam sentezli haliyle “yeniden inşa” edildiği yılları, devletin üretim ilişkilerinde içerik ve biçim değiştiren “yeni” düzenlemelerini ve toplumun bu “yeni” düzenlemeler karşısındaki tutumu değerlendirilmektedir.

5.1 “Çaycılar” a 1980 Askeri Darbesi

Askeri darbenin “çaycılık” için ekonomik darbe niteliği aşağıda sunacağımız gibi son derece belirgin olmuştur. Ancak önce 12 Eylül’ü sermaye sınıfı açısından zorunluluk haline getiren bazı temel iç koşulları değerlendirmeliyiz. Saraçoğlu (2015:778,779)’ na göre:

12 Eylül darbesi, ülkedeki sermaye birikiminin yeni bir doğrultu kazanması gereken bir dönemde siyasal ve ideolojik iklimin ve görece gelişkin sol/muhafız duyarlılıkların bunu imkânsız kılmasıyla ortaya çıkan bir sıkışmanın ürünüdür. 1970’li yılların ortalarından itibaren (...) Türkiye kapitalizminin yaşadığı ekonomik buhran ve buna eşlik eden yönetememe krizi 1980’e gelindiğinde iyice ağırlaşmış durumdaydı ve bu durum artık kalkınmacı ve ithal ikameci birikim rejiminin sermaye kesimleri açısından tükenişine işaret ediyordu (...) 24 Ocak 1980’de önceki iki on yıla damgasını vuran ithal ikameci büyüme modelinin tasfiyesini ve neo-liberal birikim rejiminin iktisadi altyapısını oluşturmaya yönelik alınan kararların böyle bir tablo içerisinde hayata geçirilmesi imkansız gözüküyordu. 12 Eylül askeri darbesi kriz içerisindeki Türkiye kapitalizmini yeni bir birikim rejimi etrafında örgütleyecek siyasal ve ideolojik koşulları yaratmaya yönelik bir askeri diktatörlüğün başlangıcını ifade ediyordu.

Çay alımlarında kontenjan uygulaması da neo-liberal ekonomi programı kararlarının (24 Ocak 1980) yürürlüğe girmesiyle aynı yılın çay kampanyasında başlamıştı (Kuzey Ekspres. 29 Mayıs 1980). Yaş çay alımlarında kontenjan uygulaması ve iki buçuk yaprak kuralı yazılı olarak vardı ancak çay üreticilerinin güçlü tepkisi nedeniyle uygulanamıyordu. Ancak 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında, 1981’deki ilk yaş çay kampanyasında ise çay alımında bu kurallara uyulması için Bakanlar Kurulu kararı çıkarıldı (Rize Postası. 4 Mayıs 1981). Çaykur’un zarar eden bir kurum olmaktan kurtulması için alınan bu tedbirler o güne kadar “görülmemiş bir biçimde”ydi:

Fazlalık olan işçilerin çıkarılması, ürünün şekil tablosundaki ¹⁷² gibi ve %100 saf olması, 1 dekardan günde 10 kg çay toplanması ve alım yerinde ancak bu kadarının

¹⁷² Şekil tablosu: Yaş çay alımında uyulması gereken kuralların görsellerle anlatıldığı tablolar.

satın alınması, kaliteyi bozan makas ya da benzeri aletlerle hasadın yasaklanması, toplam 350.00 ton alınması, alım yeri sayısının azaltılması. ... Kâr için üretici hizaya getirilecek, dünyada hiçbir teknolojiye yeri olmayan şekilde %100 saflıkta hammadde alınacak, eğer şekil tablosuna uymayan tek bir yaprak satın alınırsa, yığında varsa yığın imha edilecektir. Gerekirse çaylıklar sökülecek, yeteri kadar ürün alınacaktır prensibi getirilmiştir (DPT5, 1982:35).

12 Eylül sonrasında yukarıdaki tedbirlerde de açıkça ortada olduğu gibi artık neo- liberal ekonomi programı kararlarının çay bahçelerine kadar ulaşmıştı. O güne kadar “görülmemiş” bu uygulamalar; neo-liberalleşme sürecinin yeni bir ekonomik anlayışın ve birikim rejiminin yerleştirilmesi sürecine eşlik eden bir tasfiye ve yeniden düzenleme sürecini içerdiğini de göstermektedir (Saraçoğlu, 2015:750).

Fakat “çay üreticisinin hizaya getirilerek kurumun kâr etmesini sağlama uygulaması”; “üreticinin ne yapacağını bilemez hale gelmesi” çayların denize dökülmeden bahçelerde yanmasıyla sonuçlanır. 160 çay eksper ve bir fabrika müdürü görevlerinden alınır (Ketenci, 19 Temmuz 1981). Askeri yönetim taviz vermemeye kararlıydı. Bu nedenle çay müstahsili için 12 Eylül 1980 askeri darbesinin faturası ağır ekonomik darbedir. Çay tarımı üretici için ekonomik olmaktan çıkarak sadece Çaykur’un hammadde ihtiyacını karşılamayı amaçlayan bir hizmete dönüşür (DPT5, 1982:36).

Rize’ye gelen Kenan Evren’in gündeminde ise anayasa oylamasıyla birlikte çay üreticisinden istenilen “tedbirler” vardır: İki buçuk yaprak çay toplayın (Kuzey Ekspres. 26 Ekim 1982).

Elinize limon alıyorsunuz, kesiyorsunuz, sıkıyorsunuz, sıkıyorsunuz suyu çıkmıyor. Portakalı kesiyorsunuz, ekşi çıkıyor. Karpuz alıyorsunuz, kabak çıkıyor. Nasıl kızarsınız, değil mi? Olmamış çay yaprağını da koparırsanız vatandaş öyle kızar (Kansu, 26 Ekim 1982).

Çay alımındaki kurallar tablosu; çay alım yerlerinde ve Çaykur’un bütün fabrikalarının duvarlarında “Toplayacağımız ürünler” adıyla asılıdır. Makasla çay hasadının yasaklandığı bu yıllarda çay elle toplanmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi gibi eğimli arazilerde çayın elle toplanması sonucunda çay üreticilerinin hastalıkları artmış,

yetkililerin de kabul ettiği gibi “Rize doktor cenneti” ne dönüşmüştür (Akmermer, 1985:268). Çayın tarihinde ilk defa uygulanan bu rasyonel kuralların tahakkümüne karşı Hann ve Hann (2001:60), bazı köylülerin son derece öfkeliendiğini, neredeyse greve gideceklerini sonuçta birçok yetiştiricinin ürün teslimatı yapmayı reddettiklerini ve ürünleri devlet tarafından satın alınmadığı için büyük gelir kaybına uğradıklarını belirtmektedir. Limanköy’den Ziya Hacıoğlu ise:

Üretici ilk günler uygulanamayacağını bildiğı bu kararların değıseceğine inanıyordu. Heyetler Ankara’ya gitti, geldi. Dertler anlatılmaya çalışıldı. Ama başbakan Ulusu Karadeniz’e gelip döndükten sonra, bekleme ve umutlar bitti. Kısacası üreticinin kararlarda değışiklik olacağı düşüncesi ile beklentisi, çay vermemesi sadece mayısın ilk günlerinde doğru idi. Sonra herkes toplayabildiğı kadar çay vermeye çalıştı. Bizim 9 dönüm çaylığımız var. 3,5 dönümüne hiç giremedik. Oradaki çay yandı. Gerisinden bugüne kadar toplayabildiğimiz 1540 kilo. Geçen yıl mevsim sonuna kadar 7 tondan 50 kilo eksik toplamıştık. Mevsimin yüzde 40’ı geçtiğine göre, zararımızı varın siz hesaplayın (Ketenci, 17 Temmuz 1981).

Katılımcımız da yaşadığı köyün 80 ton çayının satılamayarak imha edildiğı bu dönemde Rize’ye gelen askeri yetkiliye mağduriyetini söylemeyi denemiştir:

Askeri dönemde, Kenan Evren’in 80 ihtilalinde ‘Efendim Rize’de odunu çay diye satıyorlar’ diye bir dedikodu gitti kulağına. O da ‘Çay diye odun parası veremeyiz’ dedi. Bir geldi kurallar, yasaklar... Verdiğimiz çaydan 80 ton gitti bizim köyde. 80 ton!... Odun dedikodudur. Tamam bazen kart çay veren de vardı ama eksper seçerdi. Almazdı seçtirirdi, ayıkla diye. Dedikodusu yapıldı çok, tabii kulağına gidince... Askeri dönem! Ben bizzat yaşadım. Gittim fabrikada müdüre. Taptaze çay vermişim, kaliteli çay, yaprak taze. Dedim niye almıyorsunuz bunu? Yasak dediler. Emrettiler, yukarıdan talimat verdiler dediler. Almayacağız. Alamayız. Ya dedim sen ziraat mühendisi değı misin bu çay vasıflı değı mi? Niye almıyorsun? Almıyoruz dediler. Tesadüfen garnizon komutanı Trabzon’dan Hopa’ya geçecekmiş o gün. Ben de tesadüfen oradayım bekledim. Genç komutan ismini de unuttum şimdi. Millet bazı şeyler söylüyor. Ben de dedim ‘Paşam bir maruzatım var, eğer dinleme lütfunu gösterirseniz arz etmek istiyorum’ dedim. ‘Buyur, söyle’ dedi öyle havalarda. -Zaten var ya ben biraz da paşalık saltanatını bitirdiler diye takdir ediyorum Ak Parti’yi. Neydi öyle paşa paşa! Evet, paşasın tamam ama evvela adam ol da- ‘Paşam çay...’ daha sözüm ağzımda kaldı. Dedi ‘Orda fabrika müdürü var, genel müdür var bana ne anlatıyorsun!’ dedi. Sözümü dinleme gereğı bile duymadı (1. Katılımcı, erkek, üretici).

Kurallara uymadığı halde alınmış çaylar; kusurlu çayın hangi üreticiden geldiğı saptanamadığı için, o alım yerinde o gün çay veren bütün üreticileri de kapsayacak biçimde defterden silinir. Ancak üreticiler “polisiye önlemlerle” sağlanan bu ortamın siyasal iktidarlar geldiğinde eski haline dönebileceğini düşünmektedir (Ketenci, 20 Temmuz 1981).

Askeri darbe, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde düşünsel ve eylemsel muhalefetin sönümlendirilmesinde de etkili olmuştur. Türkiye'de sınıf sendikacılığını savunan, işçi sınıfı içinde milliyetçiliği törpüleyerek diğerlerine rakip olan DİSK kapatılmış, yöneticileri tutuklanmış, militan işçileri işten çıkarılmıştır (Akkaya, 2008:839). Darbeden bir ay sonra Çaykur genel müdürü yaptığı basın açıklamasında çay imhalarının bir nedenini fabrikaların kapasite yetersizliği olarak açıklarken diğer nedenini fabrikalarda çalışan mevsimlik işçilerin "kendi istekleriyle" işten ayrılmaları olarak belirtmektedir (Rize Postası. 17 Ekim 1980). 1980 yılında çay fabrikalarındaki toplam işçi sayısı 42.614'ken 1981'de bu sayı 34.466'ya düşmüştür (Tablo:6). DİSK'in on iki yıl kapalı kaldığı dönemde Rize'de Türk-İş rakipsiz yola devam etmiştir:

...Memleket köy, mahalle parça bölük olduğu dönemde siz Türk-İş'e bağlı şerefli işçi kardeşlerimiz, olaylara göğüs gerdik. Hükümetin bayrağının, dininin, imanının yanında olduk. Ve Allah'a şükürler olsun, bu şerefli işçi onlara alet olmadı. Onların peşine düşüp sokağa dökülmedi. O döneme Allah'a çok şükür 12 Eylül 'dur' dedi ve durdu. Şimdi görüyoruz 12 Eylül'ü yapanlar aleyhinde konuşmalar var. Çok çabuk unutuyoruz. Beş büyük Paşa, başta Kenan Evren, gücünün kuvvetini koydu, sükunu, huzuru hem de bütün dünyada bu gibi ihtilallerin en yumuşağı ve en hafifi kan dökmeden bu hareketi gerçekleştirmiştir. Şükürler olsun, o zamandan bu yana huzur içindeyiz (TEKGIDA-İŞ, 1986a: 7-8).

Sendikalara toplu iş sözleşmesi hakkının verilmesinin ardından 1983'te çıkarılan Sendikalar Kanunuyla TEKGIDA-İŞ Sendikası Rize Bölge Şubesi (Bayraktutan, 8 Ağustos 2006) çay fabrikalarında örgütlü tek sendika olur.

Günümüzde çayın elle mi toplanacağı yoksa makasla mı kesileceği tartışması, makas lehine sonuçlanmıştır: ¹⁷³

Anlatılar askeri dönemi. Ondan biliyorum tabi... İki dönüm araziden çay toplayacağız diye canlardan bezmişler. Ama makas olursa çayı almayacaklar, ne yapsın? Çaylığını sökeceğiz demişler. Götürürlermiş, beğenmez geri verirlermiş. Öfkelienseler ne olacak, asker gelmiş tepeye. Böyle böyle diye kuralları koymuş, ellerine vermişler kuralları. Şu kadar vereceksin, elinle toplayacaksın. Mecbur elle toplamışlar. Hep yanmış çaylar. Bu güneşin altında çayı elle toplamak... Elle çay mı toplanır? Makasla zor yetiştiriyoruz... Annem, ben ve kız kardeşim günde bir buçuk ton çay topluyoruz... [Şaşkınlığımı görünce gururla söylüyor] Çalışkanız tabi. Bir de işi biliyoruz. Sabah gireriz çaylığa akşama kadar bir ton. Bizim uzmanlığımız da bu. Ama eğer bunu elle topla dersen en fazla ama en fazla 250-350 kiloyu zor buluruz. Yetişmez. Olmuş ürünü bahçede bekletmiş oluruz çayı yakarız. Yakmamak için işçi tutmamız gerekir. İşçinin de elle

¹⁷³ Kasapoğlu (1998:72)'nin çalışmasında makasla 150-200 kg yapılabilen çay hasadının elle 30-40 kg olabildiği ve üreticinin işçilikten beş kat daha kazançlı oldukları belirtilmektedir. Üreticilerin %54.6'sı yüksek taban fiyatı verilse dahi makastan vazgeçmeyi istememektedirler.

yevmiyesi çok fazla olur. Anlayacağın çayı verince elimize para kalmaz, avucumuzu açarız (26. Katılımcı, kadın, geçici işçi, üretici).

Tamam, biz de biliyoruz elle toplayınca kaliteli olur. Elinle narin narin koparıyorsun. Makas yeni sürgünü uzatıyor. Kesip biçiyor. Ama elle toplamak bizim çaylara uymaz. Bize de uymaz. Bitmez yahu. Ne diyorsun? Makasla bile çok zor. Zaten yağmurun çamurun içinde topluyorsun. Belin iki büküm, gel bir de bunu elle topla. Toplayanın aklına şaşarım (20. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Çay satışlarına getirilen kurallar; güçlü bir sivil toplum karşısında, çay tarım sanayindeki iktisadi tedbirlerin ancak askeri darbeye uygulanabildiğini göstermektedir. Çay hasadında makasla kesimin yasaklanması ve çay ekim alanlarının dondurulması uygulaması 1984 çay kampanyasına girerken fiilen kaldırılır (Milliyet Gazetesi. 21.04.1984). Yasakların kalkmasının ve çay ekim alanlarının genişletilmesine izin verilmesinin bir nedeni iç piyasada çay tüketiminin karşılanmamasının sonucudur (Arslan, 05.08.1987). Üreticinin devlete sattığı çay, makas ve diğer kurallar nedeniyle azalınca fabrikalar boş kalır ve 1981'deki kuru çay stokları iki yılda tükenir. Diğer neden ise çay üreticisinin de düşündüğü gibi politiktir (Ketenci, 23 Mayıs 1984). Zira genel seçimler yaklaşmaktadır. Kısacası yaş çay alımlarındaki askeri kuralların kaldırılmasında, bu kuralların konulması gibi ekonomik ve politik nedenler rol oynamıştır.

5.2 “Çaycılar” a İkinci Darbe: 1984 Çayda Devlet Tekelinin Kaldırılması

Çayda devlet tekelinin kaldırılmasını sağlayan Çay Kanunu çıkarılmadan önce kurumun serbest piyasa koşullarına uyum sağlaması için 1970 sonrasında da statü değişiklikleri yapılmıştır. ¹⁷⁴ Çaykur, Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) statüsüne alınmış,

¹⁷⁴ 1973'te İktisadi Devlet Teşekkülü olarak kurulan Çay Kurumu'na, 1983'de çıkarılan 2929 sayılı kanunla Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü “Çay-Kur” adıyla Kamu İktisadi Kuruluşu statüsü verilmiştir. 8.6.1984'te kabul edilen 233 Sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'de KİT'ler “İktisadi Devlet Teşekkülü ile Kamu İktisadi Kuruluşu” nun ortak adı olarak tanımlanmıştır ve Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAY-KUR) kamu iktisadi teşebbüsü (KİT) adı altında İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) olarak statüsü belirlenmiştir. Bu kararnamedeki tanımlamalar: İktisadi Devlet Teşekkülü “Teşekkül”; sermayesinin tamamı devlete ait, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan, kamu iktisadi teşebbüsü; Kamu İktisadi Kuruluşu “Kuruluş”; sermayesinin tamamı devlete ait olup tekel niteliğindeki mal ve hizmetleri kamu yararı gözeterek üretmek ve pazarlamak üzere kurulan ve gördüğü bu kamu hizmeti dolayısıyla ürettiği mal ve hizmetler imtiyaz

ve 28.10.1984 tarihinde ana statüsünde yapılan değişiklikle kurumun amacı: “Türkiye’nin tarım politikasına uygun olarak çay ziraatını geliştirmek, çay kalitesini ıslah etmek, işlenmesini teknik esaslara göre yürütmek, iç ve dış pazar isteklerini karşılamak üzere kuru çay üretmek, ithal etmek ve ihraç etmek, verimlilik esasına dayalı işletme politikasıyla sermaye birikimine yardım ederek yatırım kaynağı yaratmak” olarak belirlenmiştir. Kurumun faaliyet konusu da özetle, “Üreticilerden, işletmeye uygun nitelikteki çay yapraklarını [kurumun] tekeli altında satın almak; satın alınan çay yapraklarını işlemek ve değerlendirmek için teknolojik faaliyette bulunmak; üretilen veya ithal edilen kuru çayın iç ve dış pazar isteklerine uygun olarak harmanlanmasını, paketlenmesini ve pazarlanmasını sağlamak” tır.¹⁷⁵

Türkiye’de 12 Eylül 1980 sonrası neo-liberal ekonomi politikalarının uygulayıcısı Anavatan Partisi (ANAP), Rizelilerin devletle birlikte özel sektörle hemhal olduğu dönemin mimarıdır.¹⁷⁶ “Çay üreticisi ve tüketicisine serbest piyasa şartları içerisinde daha iyi ve daha kaliteli hizmet verebilmek” (TBMM, 1984:221) hedefiyle çayda devlet tekeli kaldırılan 1984 Çay Kanununun birinci maddesiyle; çay tarımı, üretimi, işletmesi ve satışı serbest bırakılmış, gerçek ve tüzel kişilere yaş çay işleme ve

sayılan kamu iktisadi teşebbüsüdür (Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında,1984). 28 Ekim 1984’teÇay-Kur’un ana statüsünde 233 Sayılı KHK çerçevesinde değişiklik yapılmış ve Kamu İktisadi Kuruluşu olarak anılmaktadır. 28 Ekim 1984’te Çay-Kur’un ana statüsünde 233 Sayılı KHK çerçevesinde değişiklik yapılmış ve Kamu İktisadi Kuruluşu olarak anılmaktadır (10 Kamu İktisadi Kuruluşunun,1984).

¹⁷⁵ Kurumun diğer faaliyet konularıyla ilgili: “Gerekli tesisleri kurmak ve işletmek; üretim faaliyetlerinden doğan yan ürünleri değerlendirmek ve yardımcı maddeler üretmek; çay ürününün kalite ve veriminin ve işletme tekniğinin geliştirilmesi için gerekli araştırmaları yapmak, müessese ve laboratuvarlar kurmak ve işletmek; gerekli madde ve araçları tedarik etmek; ticaretle iştigal etmek, ihracat ve ithalat yapmak; çay üreticilerinin kooperatifleşmesi için gerekli olan faaliyetlerde bulunmak; çay ekşperlerinin yetiştirilmesi için gerekli önlemleri almak; kuruluşun ihtiyacı için her türlü taşınır ve taşınmaz mal edinmek, kamulaştırma yapmak, aynı, sınai ve ticari haklar tesis etmek, bunlar üzerinde tasarrufta bulunmak; mevzuat uyarınca verilen diğer görevleri yerine getirmek” olarak belirtilmektedir (10 Kamu İktisadi Kuruluşunun,1984).

¹⁷⁶ Çayda devlet tekeli kaldırılmadan Rize seçim bölgesinde 4 olan milletvekilliğini; 1983 yılında ANAP 2, MDP 2 olarak paylaşıırken, devlet tekeli kaldırılan parti ANAP, sonraki ilk seçim olan 1987 yılında 4 milletvekilliğinin tamamını kazanmıştır (YSK, 1983).

ay paketleme fabrikalarını kurma, işletme ve ihtiyaçları olan yaş çay yaprağını doğrudan üreticiden satın alma hakkı tanınmıştır (ay Kanunu, 1984).¹⁷⁷

Meclis görüşmelerinde 1984 ay Kanunu tasarısı, muhalefet tarafından devletin tamamen çay tarım sanayinden çekileceği ve çay fabrikalarının özel sektöre devredileceği biçiminde yorumlanarak, o güne kadar varolan sistem ve düzenin alt üst olarak üreticinin geleceği karanlık görülmüştür (TBMM, 1984:681).¹⁷⁸

Ancak ay Kanunu’nda devlete ait çay fabrikalarının özel sektöre devredileceğine dair bir madde bulunmamakla birlikte ANAP hükümetinin genel ekonomi politikaları doğrultusunda “uzun vade” planında yer aldığı Rizeli devlet bakanı A.Mesut Yılmaz tarafından da açıkça ifade edilmiştir:

(...) bu kanun tasarısının kanunlaşması halinde çayda devlet desteğinin kalkması söz konusu değildir. Aslında bu kanun tasarısıyla biz üreticiye muazzam bir imkân sağladığımızı; yani üreticiyi destekleme politikasını daha da kuvvetlendirdiğimize inanıyoruz.şu anda ay İşletmeleri Genel Müdürlüğü tarafından üreticilere verilmiş olan çay ruhsatnameleri aslında üreticiyle ay-Kur arasında bir zımnî akit niteliğindedir ve üretici için bir nevi alım garantisi teşkil ederler, yani, diğer bir ifadeyle ay İşletmeleri Genel Müdürlüğü kendisine üreticinin getirdiği bütün ayı evsafa uygun olmak kaydıyla almak yükümlülüğüyle karşı karşıyadır. Bu yükümlülük devam edecektir. Yani bu kanun yrrlğe girdikten sonra da ay-Kur kendi esasları dahilinde, kendisine gelen bütün ayı almakla yükümlüdür... Biz sadece özel sektöre bu alana girme imkânını sağlıyoruz; ama ay-Kur’a ait işletmelerin ileride özel sektöre devri, uzun vadede zaten bizim Hükümet Programında yer almıştır; diğer bütün devlet işletmelerinde olduğu gibi. Ama, o gelişme açısından bu kanun yeni bir şey getirmiyor (TBMM, 1984:690).

Hükümetin “uzun vadeli planı”ndan haberdar olan fabrika işçileri ve üreticileri için “Bir gün devlet fabrikalarının özelleştirileceği” düşüncesi gölgesinde yaşayacakları yılların miladı da 1984’dr. zelleştirilme gölgesinin tehdidinde çay üreticileri ve çay fabrikaları işçileri “statükoyu koruma” mevzisine gerileyerek “devlet çay tarım sanayinden elini çekmesin” fikrini benimsemiştir.

¹⁷⁷ Ayrıca 3. Maddeyle: a) 27.3.1940 tarihli ve 3788, 20.5.1942 tarihli ve 4223, 4.7.1953 tarihli ve 6133 sayılı kanunlar, b) 9.2.1340 tarihli ve 407, 7.6.1949 tarihli ve 5433 sayılı kanunların çayla ilgili hükümleri, yürürlükten kaldırılmıştır.

¹⁷⁸ Milliyetçi Demokrasi Partisi Grubu adına konuşan Rize milletvekili Fehmi Memişoğlu, ay Kanununa muhalefet şerhini şöyle belirtmektedir: “ay tarımı, yörenin tek geçim kaynağı olup büyük lde sosyal amaç taşımaktadır. Bu tasarı, mevcut aykur Genel Müdürlüğünün, nazım rolü zamanla zaafa uğratacağı, Anayasanın 45. maddesinin son paragrafındaki ‘Devlet, ürünün değerlendirilmesi ve gerçek değerinin üreticinin eline geçmesi için gereken tedbirleri alır’ ifadesine de aykırı olarak üreticiyi güvence altına alamıyacağı kanaatiyle, karşı oy kullandım” (TBMM, 1984: 221).

Çay Kanunu'nun ikinci maddesi ise devlet tekeli döneminde olduğu gibi devlet ve üreticiyi bağlayıcı hükümler içermektedir. Buna göre çay tarım alanları Bakanlar Kurulu'na tespit edilecek ve belirlenen alanlar dışında çay tarımı yapmak yasaklanacaktır. Çay tarım alanlarına giren yerlerde çay bahçesi kuracak olanlar önceden ruhsatname almak zorundadırlar. Ruhsatname verilmesine dair esaslar ilgili bakanlıkça tespit edilir. Ruhsatsız olarak çay bahçesi kuranların çaylıkları söktürüldüğü gibi, her dekar için 75 bin TL ağır para cezasına hükmedilir. Daha küçük alanlar için bu para cezası oranlanarak uygulanır (Çay Kanunu, 1984).¹⁷⁹

Çayda devlet tekelinin kaldırılmasıyla artık çay üreticileri için yaş çay yaprağı ürünü satacakları iki alıcı bulunmaktadır, biri devlet diğeri özel sektör. Kanun, özel çay fabrikalarının çay üreticisinden alacağı “yaş çay fiyatı” konusunda herhangi bir madde içermemekte, dolayısıyla hammadde alım fiyatlamasını “serbest” bırakmaktadır. Rize milletvekili Fehmi Memişoğlu'nun, yaş çay yaprağı taban fiyatının belirlenmesinde üreticinin yasal güvence altına alınmasını istemek amacıyla verdiği önerenin gerekçesi şudur:¹⁸⁰

(...) Çay-Kur Teşkilatı, kendisini bağlayan fiyatı tespit edecektir, özel sektörü bağlamadan, tamamen serbest bırakmak suretiyle, özellikle çayın izdiham zamanlarında devletin alamayacağı büyük miktarda çayı özel sektör istediği fiyatta alabilme imkânına sahip olacağı endişesinden kaynaklanmaktadır (...) Çay dalında 15-20 günde tamamen evsafını kaybetmektedir. Dolayısıyla bahçede beklemes ve bu durumda da koparıldıktan sonra diğer ürünler gibi yine bir yerde stok edilemez. O bakımdan, böylesine çaresizlik içerisinde, özel sektör ne teklif ediyorsa kabul zorunda kalacağı endişesinden kaynaklanarak; burada özel sektörün de bir taban fiyat vermek suretiyle devlete tabi olmak gibi bir zorunluluk getirmek, dolayısıyla üreticiyi bir ölçüde güvence altına almak bakımından bu önergeyi takdirlerinize sunuyorum (TBMM, 1984:691).

Önerge hammadde üzerindeki fiyatlamayla “devlet gölgesini” yasal güvenceye alma hedefindedir. Özel sektörün yaş çay alımlarında vereceği fiyatı devletin belirlemesi neo-liberal ekonomi politikalarla uyumsuzdur ve reddedilir. Lakin

¹⁷⁹ Geçici 1. Maddeyle de “ Bu Kanunun yürürlüğünden önce ilgili mevzuata göre, Devletle üretici arasında doğmuş haklar saklı olup, verilmiş olan çay ekimi ile ilgili ruhsatlar da geçerlidir.” denilmektedir.

¹⁸⁰ Önerge: “Devlet, çay ürününün değerlendirilmesi ve gerçek değerinin üreticinin eline geçmesi için gereken her türlü tedbiri alır. Yaş çay yaprak fiyatlarının alt sınırı, her yıl Bakanlar Kurulu kararıyla en geç 30 Nisana kadar ilan olunur”.

reddedilen bu önerge fiili olarak uygulanır ve özel sektör yıllar yılı “devlet gölgesinde”

kalır. Keskin (1989:68)’e göre bu uygulama çelişkilidir:

Devletin üreticiyi koruma ve üretimi yönlendirme politikası gereği yapılan çay destekleme alımı, 1984 yılından sonra ‘Kurum alımı’ şekline dönüşmüştür. Kurum alımlarının “destekleme alımlarından farkı, alım fiyatını kurumun belirlemesi ve görev zararı oluşursa, zararın hazine tarafından karşılanmamasıdır. Alımlardan dolayı oluşacak kâr veya zarar kuruma ait olmaktadır. 1985 yılından itibaren, yaş çay yaprağı alım fiyatını Çay-Kur yönetim kurulu belirleyerek, alım faaliyetini sürdürmektedir. Çay-Kur bir fiyat belirleyerek alım garantisi ile piyasaya girdiği için, piyasaya bir müdahale yine de söz konusu olmaktadır. Özel sektör alım fiyatlarını, Çay-Kur’un alım fiyatlarına göre ayarladığından (çay pazarı oligopol olduğu için) piyasa Çay-Kur alımları ile yönlendirilmektedir. Ancak Çay-Kur alımlarının yapılmasında yasal açıdan bir belirsizliğin olduğu da açıktır. 233 sayılı KHK’ye göre hazırlanan Çay-Kur’un ana statüsü gereğince, Çay-Kur’a üreticilerden işletmeye uygun nitelikteki çay yapraklarını [kurumun kendi] “tekeli altında” satın alma görevi verilmiştir. Çayda devlet tekeli kaldırıldıktan sonra Çay-Kur için alım zorunluluğunun devam etmesi hukuki açıdan bir çelişki ortaya çıkarmaktadır.

Bu “hukuki çelişki” çay piyasasında devlet kontrolünün devamı anlamına gelmektedir. Çayda devlet tekeli döneminde olduğu gibi çay üreticileri belirlenen kontenjan kadar çayını devlete satma şansını kaybetmezler. Bu durumda devletin, yaş çay taban fiyatlarını yüksek tutması üreticiyi memnun ederken özel sektörün hammaddeyi yüksek fiyattan satın alarak kârını engelleme; düşük tuttuğu zaman üreticinin tepkisini çekmekle birlikte özel sektörün ucuza hammadde alımını sağlayarak özel sektörü de himaye etme pozisyonu doğmaktadır. Dolaylı yoldan olsa da çay üreticilerinin özel sektöre yaş çay satış fiyatını belirleyen devletin verdiği yaş çay taban fiyatıdır. Yani çayın değeri “piyasada” diğer metalarla ilişkiye girerek değil, tekol olmayan ama dolaylı yoldan karar organı durumunda olan devlet tarafından belirlenmektedir.¹⁸¹ Diğer yandan devletin yaş çay alımında hali hazırda uyguladığı kontenjanla, devlet üreticinin özel sektörün hammadde teminini garanti etmektedir. Kontenjanları kadar çayı devlete satan çay üreticileri kalan çaylarını zorunlu olarak özel sektör çay fabrikalarına satacaktır. Bu durumda 1984’te devlet, çay üretiminin “kısmen piyasa” için üretilmesini sağlamıştır. Devlet çayda kontenjanı kaldırırca özel sektör hammadde bulamayacaktır. Ayrıca çay tarım alanlarının denetimi ve ruhsatname

¹⁸¹ Bu uygulamalar çayın değerinin tam anlamıyla “piyasa” da belirlenen bir meta olma sürecini ertelemiştir.

yetkisinin devlete ait oluşuyla – ki bu bir nevi çayın bahçedeki kontrolüdür- çay tarım alanlarının genişlemesine izin vermesi ya da vermemesiyle de hammadde üretimini kontrolü altında tutmaktadır.

Çay Kanunu sırasında devlet tekelinin kaldırılmasına itiraz eden Gaziantep milletvekili Hayri Osmanlıoğlu çay üreticileri ve tüketicileri açısından önemli sorunların ortaya çıkacağını öngörmektedir:

(...) çayın fiyatı yıllar yılı bu yöre halkının fakirlikten, çaresizlikten kurtulması için devletçe saptanmıştır ve bu saptamada sosyal amaç büyük ağırlık taşımıştır. Şimdi devletin, tüm Cumhuriyet Hükümetlerinin çay üreticisi için yıllarca takip ede geldiği bu politikalarından vazgeçilmekte, bura halkı için yıllar yılı uygulanan sosyal himaye kaldırılmak istenmektedir. Artık çay üreticisi özel sektörün acımasızca uygulayacağı kâr amacı için feda edilmektedir (...) Korkumuz odur ki, bundan böyle çay üreticisinin emeği, artık karşılığını bulamayacak ve çay üreticisi aç karnına özel sektörün para babalarının hırsını tatmin etmek pahasına çalışacaktır. Emeği, alın teri sanayicinin, sermaye sahibinin cebine girecektir. Ayrıca, çayı tüketen tüm Türk halkı da ucuz kalan tek gıda maddesi olan çayı artık ucuz içemeyecektir. Çünkü kaliteli çay çok pahalı olarak, ucuz çay da çok kalitesiz olarak halka sunulacaktır. Böylece her yönüyle tüketici halk mağdur edilecektir... (TBMM, 1984:680).

Çay Kanunu’nun hazırlayıcısı parti ANAP’ın Rizeli devlet bakanı Mesut Yılmaz kanundan bir yıl sonra, “serbest ekonominin kuralları”yla çay üreticileri, tüketicileri ve özel sektör faaliyetlerinin uzun vadede mutlaka “başarılı” olacaklarını savunmaktadır:

Biz hükümet olarak, Türkiye’de izlenecek çay politikasının mutlaka hem üreticinin hem de tüketicinin çıkarlarını gözeten bir denge içinde yürütülmesi gerektiğine inanıyoruz (...) 1981 yılına kadar tonlarca çay yaprağı, her sene denize dökülmüştür (...) 1981 senesine kadar Çaykur sürekli zarar etmiştir. Ekonominin sırtında bir kambur olan Çaykur, 1981’den sonra kâr eden bir kuruluş haline gelmiştir (...) Bizim Çaykur bünyesinde almış olduğumuz tedbirlerle sağlanan bu neticeleri daha ilerilere götürmemiz mümkün değildir. Bunu yapacak olan, serbest ekonominin kurallarıdır. Serbest rekabet düşüncesidir. Ve işte bu düşünce iledir ki; çay piyasasını serbest rekabete açtık. Bunun hem üreticimiz, hem tüketicimiz, hem de bizi işletmeler için mutlaka uzun vadede daha iyi sonuçlar vereceğine inanıyoruz (Yılmaz, 1985:37).

Çay tarım- sanayi devlet tekeli kaldırıldıktan sonra “Çay Sektörü” olarak ele alınarak, sektör iç ve dış pazar istekleri, kârlılık ve verimlilik talepleriyle “yeniden” inşa edilir:

Çay sektörü ülkemizin tarım ve sanayi politikasına uygun olarak çay tarımını geliştirmek, çayın biyolojik yapısını düzeltmek ve işlenmesi için yeni teknolojilerden yararlanılarak iç ve dış pazar isteklerini karşılamaya uygun üretimi sağlamak üzere faaliyet gösteren bir gıda sanayi alt sektörüdür. Çay sektörü, bu amaca ulaşmak için kârlılık ve verimlilik anlayışı içinde kaliteli çay işleyerek sermaye birikimine katkıda bulunmaya yönelik daha fazla yatırım kaynağı sağlayacak önlemler alır. Çaycılığımızın ana hedefleri; modern teknoloji araçlarını tarımda fabrikasyon aşamasının sonuna kadar

uygulayarak kaliteli çay üretmeyi, ülkemizin kuru çay gereksinimini karşılamayı ve ihracata dönük çalışmaları kapsamaktadır (DPT6, 1991:5; DPT8, 2001:3).

Devlet, 1984'te çay tarım ve sanayisini serbest piyasaya açmayı kesinlikle hedef olarak belirlemiştir. Ancak aynı devlet bölgenin sosyal, ekonomik ve politik dengelerinin bozulmasını, olası toplumsal tepkileri göze almayarak süreci geciktirecektir.

Çayın ekonomi politik tarihinde 1984 Çay Kanunu'yla sermayenin sahneye çıktığı “yeni” bir dönem başlar. Çay sektöründe başlayan “yeni” dönemin, devlet tarafından yapılan “düzenleme” lerin reel gelişmelerdeki karşılığı “kuralsızlıkların kural” olmasıdır. Bu süreç çay üreticileri ve işçilerinin “yaşayarak öğrenme deneyimi” dir. Zira çay tarım ve sanayinde devletin yanında alıcı olarak özel sektörün de var olmasının sonuçlarını ve serbest piyasanın ne olabileceğinin anlamını kısa zamanda öğreneceklerdir. Bu öğrenmenin kalıcı sonucu ise çay sektöründe varlığı ve kontrolü hala devam eden devleti kaybetmemek için daha fazla milliyetçi bağlarla oluşan devlet sadakatidir.

5.2.1 Sahne Arkası: Devlet- Sermaye Kol Kola

...Ve ben inanıyorum ki, bugün Rize'nin her tarafında mantar gibi biten özel çay fabrikaları da yeni bazı çay müteşebbislerini tarihe geçirecektir.

Devlet Bakanı A.Mesut Yılmaz (1985:2)

Çay Kanunu'nun 1984'te kabulünün ardından dönemin devlet bakanının ifade ettiği gibi “Rize'nin her tarafında özel çay fabrikaları mantar gibi” kurulmuştur.¹⁸² Bu fabrikalardan sadece birinin kuruluş, gelişme ve çöküş hikâyesini kısaca aktarıyoruz: Firma henüz 1984 Çay Kanunu tasarısı mecliste görüşülmeden yirmi gün önce devletten yatırım teşvik belgesi alır.¹⁸³ Özel sektör çay fabrikalarının kuruluşunda devletin

¹⁸² Çayda devlet tekeli 1984'te kaldırıldıktan sonra günümüze kadar yüzlerce özel çay fabrikası kurulmuş, kapanmış ya da faaliyettedir. Tezimizi özel çay fabrikalarının isimleriyle “kalabalıklaştırmak” istemediğimiz için mümkün olduğunca “özel çay fabrikası/özel sektör” olarak belirttik. Bu özel firmaların isimleri, gazete haberlerinden yapılan alıntıların kaynakçasında ya da dipnotlarda görülebilir.

¹⁸³ Çanakkale Milletvekili (Halkçı Parti) Onural Şeref Bozkurt, Akpınar Ziraî İstihsal ve Konservecilik Anonim Şirketi (Akfa Çay)'nin TBMM Çay Kanunu tasarısının görüşülmeden 20 gün önce (16 Kasım 1984) yatırım teşvik belgesi aldığını ispatlamıştır. Karşılığında ANAP'lı Devlet Bakanı A.Mesut Yılmaz'ın savunması Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planının TBMM onayından geçtiği ve ilke kararı

“düzenleyici” rolünün bu başlangıcının ardından 9-10 Ağustos 1985’te on fabrikasıyla, dönemin Başbakanı Turgut Özal, Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü A. Mesut Yılmaz tarafından fabrikaların açılışının yapılacağı gazete ilanlarıyla duyurulur (Milliyet Gazetesi, 09.08.1985). Bir yıl sonra fabrika çay üreticilerine borçlanmış ve 10 fabrikasını kapatmıştır (Cumhuriyet Gazetesi. 5 Ağustos 1986). Kalan borçlar nedeniyle Ekim 1986’da 700 çay üreticisi firmayı mahkemeye verir (Milliyet Gazetesi, 04.10.1986). Bu olaydan bir ay sonra firma sahibi “çayda umduklarını bulamadıklarını” basına itiraf etmektedir:

Türkiye’de kaliteli çay üretilmesi için devlet bütçesinden yatırımlar yapmak gerekiyordu (...) Kurduğumuz 10 fabrikanın yatırım tutarı 1984 rakamlarıyla 25 milyar liraydı, bunun 7.5 milyar lirası özkaynak geri kalan 17.5 milyar lirası da teşvik kredisi idi. Gerçi çayda umduğumuzu bulamadık, ama bizim hedefimiz hükümetin politikasıyla birlikte olayı yürütmektir. Halka inmekti amacımız, teşvik bunun için alınmıştı. Hükümet çayı doğrudan doğruya özel sektöre açtığına göre, özel sektörün derdini dinleyip ona yardımcı olması lazımdı. Aksine yardımcı olmadı, sıkıntıya soktu (...) Devlet kademelerinden bankalardan yeterli orta vadeli kredi alamadı, kısa vadeliyle meseleye girildi. Bunun sonucunda hayli miktarda faize boğulduk. 9 milyar liralık orta vadeli kredi kullanabildik, bunun da tamamını alamadan kısa vadeli kredilerle olayı gerçekleştirdik. Bunların çok yüksek orandaki faizleri malumunuz. Orta vadeli kredi yüzde 32 faizli ise, kısa vadeli yüzde 60’larda. Bu yükü müessese yüklendi. Eğer tümü orta vadeli olsaydı, belki dayanma gücümüz daha fazla olabilirdi. Bir de eğer 10 fabrika yerine tek bir fabrika kurup ürettiğimiz çayı yüksek fiyata satabilseydik, bu sıkıntılar doğmazdı. Faiz yükünden sonra bize ikinci darbe Çay-Kur’dan geldi. Bir yıla yakın zamandır zam yapmamış olması bizim sıkıntılarımız için önemli bir neden (...) Çay-Kur 1986’da özel sektör çıkınca ‘Allah ne veriyse aldı’. Odunu aldı, kart yaprağı aldı. Özel sektör olarak biz bu çayı aldığımızda odun kısmını atmak zorundaydık. Nitekim yaş çayın yüzde 20’sini attık. Maliyetlerimiz yüzde 20 arttı. Şimdi Çay-Kur yüzde 35 zam yaptı. Olay rantabl hale döndü. Özel sektör bundan sonra barınabilir (Öz, 04.11.1986).¹⁸⁴

Yukarıdaki açıklamadan iki yıl sonra 1988’de, devlet fabrikalarından sonra en büyük şirketler arasında olan, Rize ve yöresinde 10 çay fabrikası ve 1 paketleme fabrikası kurmuş olan firmanın malvarlığı, bir önceki yıldan bankalara ve maliyeye olan

olarak planda “Çayda devlet tekeli kaldırılacaktır” maddesinin olması, ayrıca 1985 Yılı Uygulama Programı’nda 1985 yılı içerisinde bu uygulamanın başlatılacağı ve teşvik tablosunda da çay sektörünün de yer aldığı ifade edilmiş, 1984 Çay Kanunu tasarısının mecliste kabul edilmediği takdirde, teşvik belgesinin de geçerliliğinin söz konusu olmayacağı belirtmiştir (TBMM,1984: 679-694).Bu süreç dönemin ANAP’lı maliye bakanı Vural Arıkan’ın basına yaptığı açıklamayla da doğrulanmıştır (Çağlar, 03.11.1985) .

¹⁸⁴ Akfa Çay’ın sahibi Recep Havuz. Dönemin en yüksek teşviki bu özel çay firmasına verilmiştir. Aralık 1984 ve Haziran 1988 tarihleri arasında 31.851 milyon TL’dir (DPT6, 1991:78-80).

borcu nedeniyle haczedilir (Tarlan, 19.08.1988).¹⁸⁵ 1991’de DPT Çay Sanayi Özel İhtisas Komisyonu toplantısına da temsilcileriyle katılan firma (DPT6, 1991) 1992’de “Çaykur karşısında direnen ve ayakta görülen tek kuruluş” olarak tanımlanmaktadır (Ciğerim ve Bakoğlu, 14 Eylül 1992). Günümüzde bu firmanın adı çay sektöründe geçmemektedir.

Diğer özel sektör çay fabrikalarının sayıları yıldan yıla artmıştır: 1985’te 16 olan yaş çay işleme fabrikası, 1992’te 312 yaş çay işleme fabrikası ve 23 çay paketleme fabrikası, 1999’da aktif olan 170, aktif olmayan 60 toplam 230 yaş çay işleme fabrikası ve 32 adet çay paketleme fabrikası bulunmaktadır (DPT6, 1991:29; DPT7, 1993:14-21; DPT8, 2001:14-22). Ancak bu yıllardaki sayıların tutarsız olduğu raporlara da yansımıştır (DPT8, 2001:65). (Tablo: 7).

Kurulan özel sektör çay fabrikalarının günlük/ton üretim kapasiteleri de fabrikaların küçük ölçekli olduğunu göstermektedir. 1988 verilerine göre Rize, Trabzon, Artvin ve Giresun’da toplam 65 tane özel sektör yaş çay işleme fabrikasından 56’sı Rize’de kurulmuş; günlük yaş çay işleme kapasitesi 140 tondan fazla olan fabrika olmadığı gibi 10, 20, 30 hatta günlük 2 ton işleme kapasitesi olan fabrikaların bulunduğu görülmektedir. Devlet ve özel sektör yaş çay işleme fabrikalarının karşılaştırmasını yaparsak; 1988’de özel sektör yaş çay işleme fabrikalarının sayısı (65) devlet sektöründen (45) fazla ancak günlük ton üretim kapasitesi olarak devlet

¹⁸⁵ Sadece 1994 çay kampanyası için geçerli olan bir sözleşme örneği çay üreticilerinin özel çay fabrikalarıyla yaşadıkları “deneyimin” sonucu olarak iyi bir örnek teşkil etmektedir: Rize Fındıklı ilçesinde Çay Üreticileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (ÇAYAD) ve iki özel çay fabrikasıyla (biri yukarıda örnek olarak verdiğimiz şirkettir) bir sözleşme yaparlar. Sözleşmeye göre, çay müstahsilinin yaprağını işlenerek kuru çay haline getirilmesinden sonra üretilen kuru çayın %50’sinin her gün teslim edecektir. Dernek, üretim süresince her gün yapılacak rehin işlemleri ve kuru çay teslimi için ambara bir “ambar memuru” tayin edecek ve bu memurun ücreti fabrika tarafından ödenecektir. Firmalar, yaş çay alımına başlarken müstahsile bir ödeme programı açıklayarak ve bunu yazılı olarak da derneğe bildirecektir. Dernek rehnedilen kuru çayı anılan ödeme programı sonuna kadar yine yukarıda anılan depoda müstahsil alacakları için muhafaza edecektir. Firma, rehnedilen kuru çayı ilan etmiş olduğu program doğrultusunda ödemeler yaparak rehinden kurtaracaktır. Ödemeler doğrudan müstahsile yapılacak ve dernek ödeme anında, ödemeye tekabül edecek miktarda kuru çayın üzerinden rehin kaldıracaktır. Bu işlem rehnin anında oluşturulan yaş çay borcu/kuru çay oranı üzerinden saptanacaktır. Ödemeler, bir defada olabileceği gibi program süresi içinde müteaddit kereler yapılabilecektir... Doğacak yaş çay yaprağı borçları için firmalar, derneğe ayrıca 5 Milyar TL tutarında teminat çeki verilecek. Bu çek ödeme programı sonuna kadar dernekte muhafaza edilecektir (Merhaba Karadeniz, 1994a:15).

sektörünün neredeyse yarısı kadardır (DPT6, 1991:16-20). 1999’da ise 230 özel yaş çay işleme fabrikasının yarısından fazlasının düşük kapasiteli işletmelerden oluştuğu ve bu özel yaş çay işleme fabrikalarından aktif olduğu belirtilen 170’inin toplam kapasitesi 7.369 ton, sayısı 45 olan devlet yaş çay işleme fabrika kapasitesi ise 6585 ton/gün kapasitedir. (DPT6, 1991:16-17; DPT8, 2001:21-23). Sayısı fazla özel yaş çay işleme fabrikalarının kuru çay üretimleri devlet çay fabrikalarına göre oldukça düşüktür. Çünkü çoğu küçük ölçekli atölyelerdir.

Çay sektöründe üretim yapan bir fabrikanın yaş çay işleme fabrikasının yanında ayrıca ürettiği kuru çayın harmanlanacağı “Paketleme Fabrikası”na da ihtiyacı vardır. Çayın pazarlama aşamasını kapsayan paketleme fabrikaları ise fazladan maliyet anlamına gelmektedir. Paketleme fabrikası kurmayan çoğu özel çay fabrikaları; bu sorunlarını yaş çay fabrikası sahibi olmayan farklı firmalar aracılığıyla çözme yoluna gitmişlerdir. 1991 yılında çok az özel çay fabrikasının imal ettiği çayını paketleyebilecek olduğu, pek çoğunun çaylarını dökme olarak sattığı, bu çayları alan diğer özel firmaların basit yöntemlerle elle harmanlayıp paketleyerek iç piyasaya arz ettikleri tespit edilmişti (DPT6, 1991:21-22). Raporda belirtilen “elle harmanlama” çayın henüz atölyelerde üretildiği 1936’ların yöntemidir. 2001 yılına gelindiğinde özel sektöre ait çay paketleme fabrikalarının yerleri ve firmaların sayısının tespit edilemez hali ise devlet tarafından bilinmektedir (DPT8, 2001:21).

Çayda devlet tekeli döneminde de var olan ancak seksenlere doğru oldukça yoğunlaşan “kaçak çay” sorununa 1984’den sonra devlet markasını taklit eden özel sektör çay fabrikalarının yarattığı “sahte ambalaj” sorunu da eklenmiştir. Bazı özel sektör çay firmaları kendilerine pazarlama alanı bulamazlar ve çay piyasasında Çaykur’un yer edinmiş olmasından dolayı sahte Çaykur ambalajı içinde kendi çaylarını piyasaya sürmeye başlarlar. Korsan firmaların çöp çaylarını Çaykur ambalajı içinde yüzde 20-30 indirimle piyasaya satışa sürdükleri ve bu dönemde piyasada 500’ün

üzerinde çay paketi çeşidi olduğu iddia edilmektedir. Yakalanan ve tespit edilen sahte/kaçak çaylarla ilgili basında onlarca haber çıkmaktadır.¹⁸⁶

Çay Kanunu’nu kabul ederken çay üreticisine olduğu kadar “çay tüketicisine serbest piyasa şartları içerisinde daha iyi ve daha kaliteli hizmet verebilme amacı” tüketicinin gerçekte hangi çay markasını içtiğini bilememesine de neden olmuştur. Sadece 1993-1999 yıl sonuna kadar, 995.000 kg sahte çay, 2.130.000 adet sahte poşet, 972.000 sahte etiket yakalanmıştır. Mahkemeye verilen firma sayısı ise 848’dir (DPT8, 2001:48).

Özel sektör çay fabrikalarının sağlık kurallarına uymamaları bir diğer sorundur. Özel sektör çay firmaları tarafından 1991 yılında henüz TSE belgesi alınmadığı (DPT6, 1991:61), 2000 yılında 230 özel sektör çay fabrikasından sadece 3 tanesinin “Gıda Sicil ve Gıda Üretim Sertifikası” aldığı tespit edilmiştir (DPT8, 2001:35). Özel sektör çay işletmelerinden birçoğunda teknik ve hijyenik şartlar yetersizliği firmalar arasında kalite yönünden farklılık oluşmasına sebep olmakta, standart bir üretim yakalanamamaktadır (DPT8, 2001:66). Bu konuda Çaykur tarafından hazırlanan ve Bakanlar Kurulu’na sunulan raporda belirtildiği gibi: Çay sektöründe mevcut özel işletmelerin bazıları teknolojik bakımdan otomasyona sahip olmasına karşın, büyük çoğunluğu ilkel ve insan sağlığının önemsenmediği koşullarda üretim yapmaktadır (Cumhuriyet Gazetesi. 17 Eylül 2001).

Devlet Planlama Teşkilatı raporlarından edindiğimiz bu veriler andığımız kuralsızlıkların tamamının devlet tarafından bilindiğini gösterir. Devletin yaptırım uygulayıp uygulamadığına dair, basına yansıdığı için bulabildiğimiz tek veri 1994’de özel bir çay fabrikası çalışanının “Gıda Maddeleri Tüzüğü”ne muhalefet suçuyla yargılandığı davadır. Davanın sonucunda ilgili kişiye para cezası ve meslekten üç ay

¹⁸⁶ Evrim, 07.05.1987; Milliyet Gazetesi, 14.09.1987; Demircioğlu, 18.09.1988; 23.01.1989; 13.08.1990; Cumhuriyet Gazetesi, 17 Aralık 1993; 8 Ocak 1995; 16 Mart 1998; Oral, 10 Temmuz 1999; 24 Mart 2011.

men cezası verilirken olayın geçtiği özel çay fabrikası zaten iflas etmiş olduğu için kapatılması hakkında karar verilmemiştir (Cumhuriyet Gazetesi. 06 Ocak 1995).¹⁸⁷

Özel sektör çay firmalarının yatırım için devletten aldıkları teşvik rakamlarına baktığımızda; sadece Aralık 1984 ve Haziran 1988 tarihleri arasında özel sektörde 68 firmaya verilen teşvik rakamı toplam 93 milyar TL'dir (DPT6, 1991:78-80).

Özel çay fabrikalarının kurulmasında tam bir serbestlik olduğu yapılan araştırmalara da yansımıştır. Adeta “merdiven altı” tabir edilen tekstil atölyelerine benzedikleri de tespit edilmiştir:

Özel sektöre ait çay fabrikaları kurulurken, devlet tarafından hiçbir ön nitelik ve ölçü getirilmemiş, fizibilite aranmamıştır. Özel çay fabrikalarının kurulmalarına tam bir serbestlik hakkı verilmiştir. Neticede, 20-25 metrekairelik ahırdan bozma binalar, konut olarak kullanılan yapıların alt ve bodrum katları, atıl kalmış barakalar, çay fabrikalarına çevrilmiştir (Kaptangil, 1992:121).

Yukarıdaki belirtilen mekânlarda çay üretilmesinin, devlet izniyle bir gıda ürününün sağlıksız koşullarda topluma sunulması anlamına geldiği açıktır.

Özel sektör çay fabrikalarının hammadde alımlarında sabit mekanlar olan çay alım yerlerinden ziyade araçlarla yaş çay alımının ağırlık kazandığı raporlara yansımıştır (DPT8, 2001:10). Zira vasıtaıyla çay alımı yapmak, alım yeri inşa etmekten daha az maliyet anlamına gelmektedir.

5.2.2 Kurlsız Piyasaya Radyasyonlu Çaylar Karışıyor

Çayda devlet tekelinin kaldırılmasıyla çay sektöründe yaşanan kurlırsızlıklara 26 Nisan 1986'da SSCB'ye bağı Ukrayna'nın Çernobil kentinde meydana gelen “Çernobil Nükleer Kazası” yeni bir sorun olarak eklenir. Nükleer patlamanın yaydığı radyasyondan çay tüketicilerinin etkilenip etkilenmediğine dair, yetkililerin çelişkili olduğu için güven vermeyen açıklamalarıyla oluşan tartışmalar uzun yıllar devam etmiştir.

¹⁸⁷ Dava dosyalarını, mahkeme kayıtlarını inceleyemediğimiz için belirtmiyoruz.

Çaykur'dan, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK)'na gönderilen yaş ve kuru çay numuneleri üzerinde yapılan incelemeler sonucunda radyasyon olmadığı tespitine karşın (Akyol, 29.09.1986) yurtdışına ihraç edilen çaylar yüksek radyasyon olduğu gerekçesiyle Türkiye'ye iade edilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi. 16 Şubat 1987). Oysa hükümetin Sanayi ve Ticaret Bakanı Cahit Aral radyasyondan korkan çay tiryakilerine çay içmelerini tavsiye etmekte (Milliyet Gazetesi. 02.12.1987) kendisi de televizyonlara çıkarak çay içmektedir.

Aradan iki yıl geçtikten sonra 8 Ocak 1988'de TAEK tarafından Çaykur stoklarında bulunan 1986 ürünü 44.773 ton kuru çayın kullanmasına izin verilmeyerek “yok edilmesi”, çayların bedeli olan 52.9 milyarın hazineden karşılanması kararı Bakanlar Kurulu'na onaylanır (Türkiye Atom Enerjisi, 1988).

Yıl 1993 olduğunda dönemin Çaykur genel müdürü; 1986 Mayısında ellerinde bulunan 40 bin ton stok çay için TAEK tarafından yapılan inceleme sonucunun kendilerine altı aylık bir gecikmeyle bildirildiğini ve bu süre içinde bir miktar radyasyonlu çayın yeni mahsullerle harmanlanarak piyasaya sürüldüğünü açıklar. Ayrıca 1988'de kullanılmasına izin verilmeyerek depolarda bekletilen kuru çay stoklarıyla ilgili depo kapılarının açılmaması, çayın dışarı çıkarılmaması ve kullanılmamasını sağlamak dışında teknik hiçbir önlem alınmadığını belirtmektedir (Güngör ve Bakoğlu, 07 Ocak 1993).

Radyasyonlu çaylar meselesinde kamuoyunca göz ardı edilen özel sektördür. Çayda devlet tekeli kaldırılmıştır fakat tüketicilerin en iyi bildiği marka hala Çaykur'dur. Dolayısıyla bütün tartışmalar Çaykur üzerinden yürütülmektedir. Oysa bu yıllarda özel sektör de çay üretmekte piyasaya sürmektedir ve bazı özel sektör firma çayları da piyasadan çekilir (Milliyet Gazetesi. 30.10.1987). Diğer taraftan yukarıda belirttiğimiz gibi yoğun bir biçimde sahte ve kaçak çayların piyasaya sürüldüğü bu yıllarda radyasyonlu çaylar tartışmasında basına yansıdığı birkaç firma dışında

görülmeleyen diğler özel sektör firmalarının zararlarının nasıl karşılandığı sorusu yanıtıdır. Basında ise özel sektörün elinde bulunan 30 bin ton çayın ise piyasaya gittiğı iddia edilmektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 12 Kasım 1987; Şefik, 25 Mayıs 2004). Daha da vahim olan 1993 yılında Yıldırım Aktuna'nın radyasyonlu çayların yerleşim merkezlerinin bulunduğu alanlara ve vatandaşlardan gizlenerek gömülmüş olduğunu açıklamasıdır (Güngör ve Bakoğlu, 07 Ocak 1993).

Radyasyonlu çay tartışması, serbest piyasa kuralsızlıklarına eklenen büyük bir sorun olmuştur.

5.2.3 1984 Sonrası Devlet ve Özel Sektör “Rekabeti”

Serbest piyasa döneminde sahne arkasında kalan devlet, Çaykur'un rolünü belirlemiştir ve “yeni dünya düzeni” içinde devlet desteğinin koşullu olduğu kesin olarak ifade edilmektedir:

Çaykur eğer özel sektörün dinamizmine ayak uydurabilir ise, reorganizasyon faaliyetlerine hız verir, maliyetlerini minimize edebilir ve özel sektörle boy ölçüşebilecek durumda ayakta kalabilirse kimsenin bir diyeceğı olmaz. Ama değil Çaykur, hangi devlet kuruluşu olursa olsun, eğer ekonominin sırtına kambur olacaksa, olmaya devam ederse, zaruri maddeler üreten kuruluşlar hariç, uygun yaklaşımlarla gereğini yapmak durumundayız (...) ‘Çaykur devamlı ayakta duracaktır’ dersiniz, bu ifade ‘devlet destekleyecektir’ manasına gelir ki, devletin desteklemesi yeni düzen içinde doğru olmaz. Devlet nasıl destekler? Milletten sağladığı kaynaklarla belli bir kesimi sübvansiyeye etmek doğru mudur? Yeni ekonomik politika çerçevesinde bu tür yaklaşımların yeri yoktur (Akmermer, 1985:310,311).

Çayda özel sektörü teşvik amacıyla devlet, yatırımlarını adeta dondurmıştır. 1984 yılından sonra sadece dört fabrika modernize edilirken, 1979’da inşaatına başlanan iki fabrika da 1985’te işletmeye açılmıştır (Çaykur, 2014a:130). Bunun anlamı DPT6 (1991:56)’da “Tam rekabet şartlarında dengelerin yeniden tesisi” olarak belirtilmektedir.

Bu dönemde Çaykur, üreticiye borçlanmakta, çay bedellerini ödemekte gecikmekte ve kurumun zarara uğradığı haberleri yine basında yer almaya devam etmektedir.¹⁸⁸ Yaş çay yaprağı üretimi Çaykur fabrikalarının işleme kapasitesinin

¹⁸⁸ Tarlan, 02.08.1989; Milliyet Gazetesi. 25.08.1990; 29.08.1990; Bakoğlu, 28 Ağustos 1980.

üzerinde olunca kurum on beş yıl peşin ödeme güçlüğü içine girmiş, bu nedenle alımlara kontenjan uygulaması getirilmiş ve ödemeler ortalama 8 ay gecikmeli yapılmıştır. Özel çay fabrikalarının büyük bölümü bu uygulamayı fırsat bilerek yaş çay yapraklarının paralarını ortalama 18 ay gecikmeli ve gecikme faizlerini dikkate almadan ödeme yapmışlardır. Çıkacak anlaşmazlıkların çözümü için İstanbul mahkemeleri yetkili kılınmış olması ayrıca bir sorun haline gelmiştir (Kaptangil, 1992:141,142). Kasapoğlu (1998:33-34)'na göre de Çaykur'un 1973-1997 arasında üreticiye ürün ödeme bedelleri 6- 14 ay arasında değişmekteyken bazı özel sektör firmaları üreticiye vermiş oldukları senet bedellerini aradan 15-17 sene geçmiş olmasına rağmen hala ödemedikleri bilinmekte, ayrıca ödemelerde yapılan gecikmeler ürün bedellerinin reel değerlerini kaybetmelerine neden olurken, üreticiler yasal düzenleme olmadığı için hak kayıplarını telafi edememektedirler.

Özel sektör çay fabrikalarının senetle ya da kuru çay karşılığı yaş çay alımları, nakit ödeme yapmadan hammadde almaları üreticilerinin zararına çay yetiştirmesi anlamına gelmektedir. Sendika yöneticileri de, çayda devlet tekelinin kaldırılarak özel sektöre açılmasında müstahsil, işçi ve diğer esnafın devlet eliyle yaşadığı bu süreci “bir nevi bankerlik” olayı olarak değerlendirmektedirler (TEKGIDA-İŞ, 1986b:16-25). Çay üreticisinin ilişkisi devlet tekeli kaldırılana kadar sadece devletle olmuştur. Özel sektör çay firmalarının çay üreticilerine yaşattığı bu deneyim üreticilerin devlete neden daha fazla sarıldıklarını da açıklar niteliktedir.

Özel çay firmalarının ise ilk yıllarda en büyük şikâyetleri; çay sektöründe devletin üretim ve pazarlama gücünü yakalayamamaları, Çaykur markasının pazar payının büyüklüğü karşısında kendilerinin rekabet gücü bulamamalarıdır. Rize milletvekili Mustafa Parlak (1991:17), 1991 yılına kadar özel sektörün bölgeye katkıları olduğu kadar iyi bir sınav veremediğini, Çaykur'un fiyatlarının piyasada belirleyici olması nedeniyle özel sektörün bu fiyatların üzerinde çay satmasının mümkün

olmadığını, çay sektöründe piyasanın %80'inin Çaykur elinde olduğu ancak artık çay satış fiyatları konusunda özel sektörün istediği piyasa düzenlemesinin yapıldığını, hükümetin hem Çaykur'u hem özel sektörü ayakta tutma hedefinde olduğunu belirtmektedir. Kaptangil (1992:129) araştırmasında özel çay fabrikaları ve Çaykur yetkililerinin seminer, sempozyum, panel vb. toplantılar dışında bir araya gelmediklerini; Çaykur'un özel çay fabrikalarıyla ilişki kurmaya çalışarak bazı sorunlara birlikte çözüm bulma isteğinin ise özel çay fabrikalarının olumsuz tutumları nedeniyle gerçekleşmediğini tespit etmiştir.

Sermaye temsilcilerinin, birinci derecede yaşamsal engel ve rakip olarak gördükleri Çaykur'un ekonomi politikalarının belirleyeni devlet, kendilerinin varlık sebebidir. Ancak diğer taraftan neo-liberal ekonomi politikaları savunuyor olsalar dahi siyasal iktidarların oy beklentisiyle farklı uygulamaları, sermaye açısından arzu edilen gelişmeler değildir. Siyasal iktidarlar oy beklentisiyle bazı yıllarda fabrikalara işçi alımı yapılmasını sağlamakta ya da Çaykur'un yaş çay alım politikalarını değiştirmektedirler.¹⁸⁹ Çay üreticileri için en önemli konu yaş çay taban fiyatlarıdır ve politik etkilere açıktır:

Her şeyden önce, devletin belirlediği yaş çay taban fiyatı politik etkileri nedeniyle önem taşımaktadır. Çünkü istikrarlı ve maliyeti dikkate alan yaklaşımlar yerine, günübirlik siyaseti öngören uygulamalarla yaş çay üreticileri sürekli ikilemde bırakılmaktadır. Acaba, değişen hükümetler nasıl bir fiyat politikası izleyecek. Yani bir anlamda, ödüllendirilecek miyiz, yoksa cezalandırılacak mıyız, sorusunu üreticiler kendilerine sormaktadır (Gülçubuk, Albayrak ve Güneş, 2003: 132).

Doğaldır ki, çay üreticileri “ödüllendirilmek” isterler. Çay coğrafyasına verilen

“hükümetlerin hediyeleri” içinde özel çay fabrikalarını iflas ettiren 1992 yılı ve DYP-Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) koalisyon hükümetidir.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Kasapoğlu (1998:32-33), 1980- 1997 arasında yaş çay, taban fiyatı ve toptan eşya fiyat artış oranlarına ilişkin incelemesinde; yaş çay taban fiyatlarının 1981, 1982, 1989, 1990, 1995, 1996 ve 1999'de %8.8. ile %29.4 arasında yıllık toptan eşya fiyat artışlarının üzerinde ilan edildiğini, dolayısıyla üreticilerin bu yıllarda reel olarak gelir kazancında olduklarını ve 1980, 1984, 1987, 1988, 1993 ve 1994'te ise ilan edilen taban fiyatların toptan eşya fiyat artışının gerisinde ve bu yıllarda üreticilerin eline geçen gelirlerin de reel olarak %7.4. ile %48.7 arasında artış ve azalışlar %0.7 ile %1.6 arasında önemsiz düzeyde olduğunu tespit etmiştir.

¹⁹⁰ Bu dönem 20/11/1991-16/05/1993 49. Hükümet dönemidir. DYP-SHP koalisyon hükümetinde Başbakan Süleyman Demirel, Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü'dür.

1992’de devlet çay alımlarında kontenjanı kaldırarak peşin odemeyle müstahsilin bütün çayını alır. Sonuçta, sayıları 300’e yakın özel çay fabrikası hammaddesiz kalır, verdikleri yüksek yaş çay fiyatlarına rağmen üreticiden çay satın alamazlar ve büyük çoğunluğu iflas eder. ay üreticileri kapanan özel çay fabrikalarında önceki yıllardan kalan ödemelerini alamaz, bu çay fabrikalarında çalıştırılan işçilerin de ücretleri ödenmez ve çoğu işten çıkarılır. aykur ise 7000 geçici işçi alımı yapar.

ay sektöründeki devlet desteğinin ANAP-DYP ekişmesinden kaynaklandığı ise doğruyd. ANAP’ın ve Mesut Yılmaz’ın başta Rize olmak üzere, Karadeniz’in doğusundaki gücünün kırılması için ne gerekiyorsa yapıldı. Kavağa çıkan hamsinin kavaktan indirilmesi savaşını verildi. Ve “Baba” nın politikası tuttu (Cigerim ve Bakoğlu, 14 Eylül 1992).

Koalisyon hükümeti DYP-SHP’nin çaydaki bu politikası ise henüz kampanya bitmeden özel çay fabrikalarını harekete geçirmiştir. Hammaddeden yoksun kalan-aslında kulisteki devlet desteğinden- sermaye kendisini devlete karşı koruma hedefiyle çay holdingi kurma kararı alırlar. 25 çay firması adına konuşan ay İşletmecileri Derneği Başkanı kararlarının gerekçesini şöyle anlatmaktadır:

Bu holdingle Bölge halkına daha iyi hizmet vereceğiz. Pazarlamayı bir merkezden yöneteceğiz. Teminat mektubuyla satış yapma imknımız olacak. Biz de ay-Kur gibi kendi fiyatlarımızı kendimiz belirleyeceğiz. Böylece ay politikasının istikrarlı olmasını sağlayacağız... ay-Kur eksperleri, üreticilere ‘Ya ayınızı bize verirsiniz ya da defterlerinizi iptal ederiz’ diye tehdit ediyor. Rize’deki özel sektöre ait 200 fabrikanın birçoğu üreticiden yaş çay yaprağı alamadığı için kapanma tehlikesiyle karşı karşıya... Eskiden 2,5 yaprak çay uygulaması vardı. şimdi aykur, ayın hepsini alıyor. Bunun içinde ot da var. Böylece ayın kalitesi düşüyor. ‘ayınızı tarlada alacağız’ deyince, üreticiler de devlet güvencesi olduğu ve erken ödeme yapıldığı için kurumu tercih ediyor. Özel sektör itibar kaybediyor. Biz devletin rakibi değiliz (Orun, 10.08.1992).

Aynı dönem aykur genel müdürünün açıklamaları özel sektörün bu tarihe kadar üreticiyi mağdur ettiğini göstermekle birlikte özel sektörü teşvik göz ardı edilmemektedir:

Bu sene peşin ödeme yaptıkları halde, özel sektör üreticiden yaş çay yaprağı alamıyorsa bunun kabahatini kendilerinde arasınlar. Üreticilere halen geçen yılın borcunu demediler... Biz herhangi bir kapasite artırımına gitmedik, yeni fabrika kurmadık. Normal kapasitemizle üretim yapıyoruz. Bu işin asıl sahibi üreticilerdir. Tercih hakkında sahip olan onlardır. Kim daha fazla verir ve erken ödeme yaparsa, ifti ürününü ona verir. Geçen sene özel sektör, ayağına gelen üreticiyi kovuyordu. Bu sene onların ayağına gidip, hediyeler vererek çayını istediği halde ifti vermek istemiyor...

[Küçük kapasiteli fabrikaların yaprak alamama sorunu için] Eğer şikayetleri olanlar varsa bize söylesinler. Bir toplantı yaparak sorunları dinleyelim. Biz onlara rakip değiliz. Aksine özel sektörün kurulmasını kurumumuz teşvik etmiştir (Orun, 10.08.1992).

Devlet bir taraftan özel sektörün sermaye birikimine katkıda bulunmak isteyerek özel sektörü teşvik etmekte diğer yandan aynı devlet çay alım politikalarıyla özel çay fabrikalarının kapanmasına ve iflasına neden olmaktadır.

Özel sektörün piyasada varlık gösteremiyor olmasının son noktası fabrikalarından bazılarını devlete kiralamayı önermeleridir (Şefik, 07 Mart 1993). Çay İşletmecileri Derneği Başkanı 100’e yakını kapanma tehlikesiyle karşı karşıya olan özel sektöre ait çay fabrikalarının Çay Kanunu’na yapılacak ilave maddelerle kurtarılabileceğini savunmaktadır:

Özel sektöre ait irili ufaklı 300 fabrikanın kapasitesi 600 bin tonken, yüzde 20-30 kapasiteyle çalışarak yılda ancak 250 bin ton çay işleyebiliyorlar... Kanunda herkesin çay fabrikası kurabileceği belirtiliyor. Buna bir standart getirilmesi, özel sektörün disiplin altına alınması lazım. Bir trilyon liraya yakın yatırım yapılan sektörün yok olması, bir milli servetin yok olması demektir. Devlet, fabrikaların hangi bölgelerde kurulması ve kapasitesinin ne olması gerektiği konusunda belli standartlar getirmeli, yatırımları yönlendirmelidir (Orun, 27.03.1993).

Bu yıl, 1993’te Çaykur genel müdürü tarafından piyasaya kontrolsüz kuru çay girişini önlemek amacıyla “Çay Borsası”nın kurulmasının gerekli olduğu ilk defa dile getirilmiştir (Milliyet Gazetesi. 26.07.1993). “Çay Borsası”; Çaykur ve özel sektör çay fabrikaları arasında bir anlaşma yolu izlenmeye başlanacağını da habercisidir. 1994’te KİT’lerin haczedilmesi ile ilgili KHK çıktığında, ilk etkilenen kuruluşlar arasında Çaykur da bulunmaktadır (Doğan, 01.11.1994; Özgentürk, 03.11.1994). Ancak aynı yıl üreticiye ödeme güvencesi, çay kampanyasını açmak için Doğu Karadeniz Bölgesi’ne gelen devlet bakanı Nafiz Kurt tarafından verilmektedir.¹⁹¹

Çaykur perişan, Çaykur’un 2 trilyon borcu var. Bunun 500 milyar lirasını biraz önce [14.05.1994] ödedim. Kaldı 1.7 trilyon lira, biz Çaykur’u kurtarmaya geldik. Hükümetimiz bana 2 trilyon lirayı verecek. Bende Ağustos ayına gelmeden Çaykur’un borcunu ödeyeceğim ve tertemiz bir Çaykur bırakacağım. Ne de olsa aynı tavanın balığıyız (Merhaba Karadeniz, 1994b:3-4).

¹⁹¹ Başbakanın Tansu Çiller, başbakan yardımcısının Erdal İnönü olduğu, 50. Hükümetin, DYP-SHP koalisyon hükümeti devlet bakanı.

Bakanın “aynı tavanın balığıyız” sözüyle ifade ettiği “hemşehrilik” tir. Çaykur’un borçlarının her hükümet döneminde kapatılmış olması, özel çay firmaları tarafından seçim oylarının bir karşılığı olarak yorumlanmaktadır. Özel bir çay firmasının sahibine göre: “Hükümetler, zararı kapatmak için köklü önlem yerine, hazineden trilyonlar aktarmayı tercih ediyorlar. Çünkü köklü önlemin Rizeli seçmeni kızdırmasından korkuyorlardır” (Yardımcı, 20.07.2003).¹⁹² “Köklü önlem” le kastedilen sermayenin talebi olan devlete ait çay fabrikalarının özelleştirilmesidir.

Özel sektör tarafından sürekli “destek” aldığı için eleştirilen Çaykur yönetiminin de şikâyetleri vardır. 2002 yılında “Çay Bardaktan Taşıyor” isimli panelde konuşan Çaykur genel müdür yardımcısına göre:

Özel sektör bizi bu kadar eleştiriyor. Özel sektörden bir tek firma çay bahçesine çıkıyor mu? Çaykur budamadan başlayarak her aşamada üreticiye hizmet veriyor. Bu ve benzeri sosyal görevler Çaykur’dan alınırsa Çaykur destekleme istemez. Çaykur’a verilen destek bölgeye ve çay üreticisine verilen destektir (Yıldırım, 2002:31).

Çay tarım alanlarının denetiminde yasal sorumluluğun Çaykur’da olması devletin düzenleyicisi olduğu bir başka boyuttur. Bir taraftan çay tarım alanlarının hızlı artışı ve gerçek çay tarım alanlarını tespiti kronikleşmiş bir sorun olarak devam ederken diğer taraftan bu artışın çayda özel sektörün ihtiyacı olan hammaddenin üretimine izin verilmesi anlamına gelmektedir. Ancak çaylık alanların ölçümünde çok basit metodların kullanıldığı, Çaykur’un genelde üreticinin beyanına itibar ettiği ve bölgenin çaylık sahalarını gösteren çıkartılmış ölçekli haritasının da mevcut olmadığı raporlarda belirtilmektedir (DPT6, 1991:11). Bunun sonucunda ise çay tarım alanlarında kontrol ve denetim sağlanamamış; üreticiler yeni çaylık tesisi yapımına devam etmişlerdir (DPT8, 2001:63). Bu durum, devlet tekeli döneminde olduğu gibi ruhsatname verme ya da var olan ruhsatları yenileme işlemleriyle “düzenlenmiş” ve çok sayıda yönetmelik Resmi Gazete’de yayınlanmıştır.¹⁹³ Çay tarım alanlarında 1984-1992 arasındaki artış oranı ise

¹⁹² Ofçay’ın kurucusu Burhan Kasap.

¹⁹³ Çay Bahçesi, 1985; 1994; 1996; 1999; 2004; 2005; 2013; Çay Tarım, 2012.

yaş çay yaprağı üretimindeki artış oranına tam olarak yansımamış, yaş çay yaprağı üretim artış oranı %30 düzeyinde kalmıştır (Kaptangil, 1992:121).

Çaylık alanların genişlemesi, özel sektörün istikrarsızlığıyla birleşince yine üretici mağdur edilmiştir. Örneğin özel sektörde kapanan çay fabrikaları 300'ü bulup aynı yıl Çaykur' da kontenjan uygulayınca üretici yaş çayını satamaz hale gelir (Bayrak, 05.08.1999).

Çayın bahçeden bardağa yolculuğunun her aşamasında serbest piyasa “kuralları”nın yarattığı sorunların “çözümü” için adımlar atılmaya başlar. Bu yapısal sorunların çözümü hükümetlerin, çay sektöründe faaliyet gösteren özel şirketlerin ve akademisyenlerin de tartışma konusu olur. “Çay sektörü” nün içinde olduğu sorunlara dair gerçekçi tespitlerin de yapıldığı tartışmaların çözüm önerilerindeki dikkat çekici ortaklık ise “Çaykur’un özelleştirilmesi” için model arayışlarıdır.

Ortak girişim grubu tarafından hazırlanan “Özelleştirme Ana Planı” na göre; Çaykur ikinci derecede öncelikli ve devlet desteği ile özelleştirilecek KİT’ler arasında yer almaktadır. Planda Çaykur’un mülkiyet devri; tesis ve varlıkların satışı olarak belirlenirken diğer özelleştirme alternatiflerinde yönetim sözleşmeleri, özel kesimin teşvik edilmesi, avantajların ve kısıtlamaların kaldırılması bulunmaktadır (Özcan, 2008:32-34).¹⁹⁴

Ancak çayda devlet tekelinin kaldırıldığı 1984’ten sonra “çay sektörü”nü düzenlemek için “özelleştirme modelleri” olarak hazırlanan raporlar yayınlanmamış ve uygulanmamıştır.¹⁹⁵ Çaykur’un özelleştirilmesi modellerinde hazırlanan raporlardan ilki dönemin Maliye ve Gümrük Bakanı Adnan Kahveci’nin 1991 yılında hazırladığı

¹⁹⁴ Morgan Guaranty Trust Company of New York, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Sınai Yatırım ve Kredi Bankası, Yatırım Finansman A.Ş. ve Price Waterhouse/Muhas A.Ş. ortak girişim grubudur. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı verilerine göre, 1985-2007 döneminde, 244 kuruluşteki kamu hisseleri, 22 yarım kalmış tesis, 393 taşınmaz, 8 otoyol, 2 boğaz köprüsü, 103 tesis, 6 liman, şans oyunları lisans hakkı ile araç muayene istasyonları özelleştirme kapsamına alınmış ve özelleştirme kapsamına alınan kuruluşların yarısından fazlası tamamen özelleştirilmiştir (Özcan, 2008:32-36). 1986 yılında 3291 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanun çıkarılmıştır.

¹⁹⁵ Yayınlanmamış olduğu için ulaşamadığımız raporlar ikincil kaynak Saklı (2008)’den aktarılmıştır.

rapordur. Kahveci'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'ne de giderek kişisel “saha araştırması”nın ardından düşünceleri şöyledir:

Gördüğüm o ki çaya yaptığımız büyük sübvansiyona rağmen bölgedeki miras yoluyla bölünme, daha iyi yaşama özlemi, özellikle arazisi çok az olan çay üreticisi için çayı bir geçim kaynağı olmaktan çıkarmıştır. Hatta şu ifadeyi kullandım: Çaya altın fiyatı versek bile yılda 5000 kilo çay satan bir üreticiyi geçindirmemiz zorlaşmaktadır... Yaş çaydaki fiyat yetersizliği iddiasına gelince; yaş çayda üreticiye verdiğimiz fiyat Hindistan, Tanzanya gibi ülkelerde yaş çaya verilen fiyatın tam 6 katıdır. Üstelik orada verilen fiyat sadece 2.5 yaprağa verilen fiyattır. Yani şu anda aldığımız çayın fiyatını gerçekten Tanzanya ve Hindistan'daki fiyatla karşılaştırsak verdiğimiz fiyat neredeyse 8 ile 10 mislidir. Dolayısıyla yaş çaydaki fiyat yetersizliği sorunun gündeme getirenler, dünyadaki fiyatlarla bunu karşılaştırmak zorundadırlar. Türkiye çaya, hiçbir ürüne vermediği ölçüde koruma vermiştir (Kahveci, 14 Ağustos 1991).

“Kahveci Raporu” nda özelleştirme modeli; devlete ait fabrikaların anonim şirketler olarak örgütlenmesi ve Çaykur'un holding haline getirilmesi esasına dayanırken, bir diğer özelleştirme modeli Hazine Müsteşarlığı KİT Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan, Çaykur'a ait bazı fabrikaların kapasite düşüklüğü ve maliyet yüksekliği nedeniyle kapatılmasını öneren, çalışanların tazminat hesaplamalarının ve 767.000 dekar çaylık alanın 167.000 dekarının söktürülmesinin de teklif edildiği 1997 Hazine Raporu'dur. Bir başka model Çaykur'dan sorumlu Devlet Bakanı Eyüp Aşık'ın talimatıyla Eti Holding modeli örnek alınarak 1998 yılında Çaykur tarafından hazırlanan; birinci aşamasında Çaykur Holding A.Ş. kurulmasıyla 45 yaş çay 3 paketleme fabrikasının başlı ortaklıklar haline getirilmesi, ikinci aşamasını ise % 5 ürün karşılığı, %5 bedelsiz olmak üzere, üreticiye 5 yılda %49 oranında hisse devrinin sağlanması oluşturan ‘Çaykur’ un Yeniden Yapılanma Çalışması’dır (Saklı, 2008: 243-280).

Özelleştirme modelleri tartışmalarını içeren bir başka tartışma da üretici sorunlarına “çözüm” arayışlarıdır. Akademik alanda en erken öneri, tanımlaması ayrıntılı olarak belirtilmemiş olmasına rağmen, 1984'ten sonra yapılmıştır. Kaçar (1991:27)'in çaycılığın yaşadığı sorunların çözümü için önerilerinden biri “Çaykur, sözleşmeli çay üreticisi uygulamasına zaman geçmeden başlamalı” şeklindedir ve şeker fabrikalarını örnek göstermektedir. Aynı yıl DPT Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nda

“sözleşmeli çiftçilik” önerisinin “olgunlaşmamış” hali olan “Kampanya açılmadan önce üretici ve yaş çay işleyen firma anlaşma yapmalıdır” önermesi yer almıştır (DPT6, 1991:96).

Devlet, çayda özel sektörün varlığını “düzenlerken”, “düzenleme”ye içkin olan “alınmayan önlemlere” rağmen özel sektör çay firmalarının devlet karşısında başarısız olduğu tespit edilmektedir:

Özel sektör yatırımları genelde beklenen iyileştirmeleri sağlamamış, bazı istisnalar dışında Çaykur standartlarına ulaşma hedefi ile sınırlı kalmıştır. Sektörde özel firmalar, Çaykur’a ek bir yaprak işleme kapasitesi ve üreticilerin yaş çay yaprak satış sorununu çözecek bir araç olarak algılanmış, son ürünün (kuru çay) pazarlama ve satışı diğer bir ifade ile tüketimi hesaba alınmamıştır. Bunun sonucunda da yaprak arzına kıyasla gereksiz pek çok özel çay işleme tesisi kurulmuştur (DPT8, 2001:67).

Buraya kadar sunduğumuz uygulamaların en belirleyici olanı, devletin özel sektörü teşvik ve himaye etme kararıdır. Ancak seçim kampanyaları ya da politik manevralarla siyasal iktidarlar tarafından “hediyeler” verilmeye devam edilmektedir.

Neo-liberal tarım politikaları kararlarının askeri darbeye çay bahçelerine kadar ulaşmış olduğunu bölümün başında belirtmiştik. Ancak bu kararların kısa zamanda değiştiği ve çayın serbest piyasaya açılmasını kesin hedef olarak belirleyen devletin - hedefinden vazgeçmemekle birlikte- uzaklaştığı görülmektedir. Neo-liberal tarım politikalarının uygulanmasında bölgesel farklılık göze çarpmaktadır. Çay tarımında neo-liberalizmin saf mantığını açığa çıkaracak politikalar bu dönemde de yürürlüğe girmemiştir. Çay üretiminde devletin kurumsallaşmış iktisadi stratejisinden sapmanın yaratabileceği toplumsal ve siyasal sonuçlar çok önemlidir. Zira Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yıllardır iktisat üzerinden kurulan milliyetçi hegemonyanın gereklilikleri bir sınır oluşturmaktadır. Bu nedenle ağır ağır ilerleyen bir neo-liberalizm işleyişi yaşanmaktadır.

5.2.4 ay Fabrikası İşçileri ve ay Üreticilerinin Özel Sektörle “İmtihanı”

ay sektöründe “dengeler yeniden kurulurken” çay müstahsilleri ve fabrika işçilerinin yaşadıkları, üretim ilişkilerinde varlığı devam eden devletin önemini arttıracak deneyimleri içermektedir.

Çayda devlet tekelinin kaldırılmasından önce de belirginleşmeye başlayan yapısal sorunların en önemlisi; nüfus artışı nedeniyle ekilebilir toprakların miras yoluyla parçalanmasıdır. Bu yapısal sorun çaydan elde edilen geliri azaltırken ek olarak 1980 askeri darbesinin çaycılara ekonomik darbesi de üreticileri yoksullaştırmıştır. Artık önceki yıllarda Ordu, Samsun ve Doğu Anadolu Bölgesi’nden çay toplamak için gelen mevsimlik işçiler gelmemekte, çay üreticisi aileler ek iş arama çabasına girmektedir (Ketenci, 15 Ağustos 1982). Bu gelişmelere eklenen ay Kanunu tasarısı söylentileri doğal olarak bütün bir Doğu Karadeniz Bölgesi’nde endişe ve paniğe neden olur (TBMM,1984:691).¹⁹⁶ ay Kanunu kabul edildikten sonra çayda devlet tekeli kaldırılmış ancak henüz bir çay kampanyası yaşanmamıştır. Özyurt (1985:123-126), Ocak- Şubat 1985’te yaptığı araştırmasında; çay tekelinin kaldırılmasının üreticiler üzerinde ani bir şok etkisi yarattığını, uzun yıllar devlet desteğine sahip ve sadece devlet tekeliyle muhatap olmuş üreticilerin bu avantajı kaybedecekleri düşüncesiyle telaşa kapıldıklarını tespit etmiştir. Uyguladığı ankette Hopa, Rize ve Of’ta çay üreticilerine yönelttiği “Özel sektörün çay sanayine girmesi ile ilgili olarak ne düşünüyorsunuz?” sorusuna verilen “Belirsizlik” yanıtının % 46’yla Rize’deki nisbî yüksekliğini “Bütün gelişmelerin bir bakıma, üreticinin gözleri önünde cereyan etmesi nedeniyle ortaya çıkan bekleyişler” olarak yorumlamaktadır. Rize’de çay üreticilerinin % 39’u olumlu, %15’i ise olumsuz görüşler belirtmişlerdir.

¹⁹⁶ Fethi Memişoğlu sözleri.

Çay müstahsilleri ve işçilerinin düşüncelerini değiştiren sadece bir çay kampanyasında “çay satışı yaparak-yaşayarak öğrenmek” olur. Ketenci (4-7 Eylül 1985)’ye göre Doğu Karadeniz Bölgesi genelinde, üreticiler Çaykur’dan toplam alacakları 77-78 milyar liranın sadece 22 milyarını alabilmiş olmasına rağmen suskundur ve parasızlıktan yakınıyor olsalar da Çaykur’u eleştirmemeye özen göstermektedirler. Özel sektörün varlığına ancak Çaykur’un baltalanmaması koşuluyla razı olan üreticiler Çaykur’un özel sektöre devrinin felaketleri olacağına inanmaktadırlar. Kaptangil (1992:126-132)’in Artvin, Rize ve Trabzon illerinde yaptığı çalışmada; üç ilde de Çaykur çay tarımı için sigorta olarak kabul edilmekte ve %100 oranında gerekli görülmekte, üreticiler kurumdan doğrudan faydalanmasalar bile varlığından güç aldıklarını ifade etmektedir. Yaş çay yaprağı satışlarında Çaykur’u tercih edenlerin oranı üç ilde toplam %83.7 olurken; sadece %5.7 oranında özel sektör, %10,6 oranında üretici ise tarafsız kalarak en iyi imkanı sağlayan, yaş çay yaprağına en yüksek ücreti veren tarafa yöneldiğini belirtmiştir. Rize’de özel sektör hiç tercih edilmezken, devlet tercihinin illere göre benimsenmesinde %83’le Rize yine ilk sıradadır. Yaş çay yaprağı satışlarındaki sorunlarda Rize de (%96) ulaşım- taşıma en yüksek oranda sorun olarak görülürken, çay eksperleriyle ilgili şikayet ya da satış sırasında beklemekten kaynaklı sorun belirtilmez. Yaş çay taban fiyatların iyi olduğuna dair ifadelere de sadece Rize’de (%8), Çaykur ve üretici arasındaki en yüksek oranda ilişkiye yine Rize’de (%56) rastlanmıştır.

Bu sonuçlar çayın ekonomi politik tarihinin birinci bölümünde “inşa sürecinin” ilk başladığı mekân olan Rize’de devletle kurulan ilişkinin yakınlığını da gösterir.

Çayda devlet tekeli kaldırıldıktan on üç yıl sonra 1997’de Kasapoğlu (1998:79-89) Doğu Karadeniz Bölgesi’nde çay üreticilerinin %61.4’ünün çay sektöründe kamunun varlığının kaldırılmasını ve Çaykur’un özelleştirilmesini faydalı bulmadıkları

ve üreticilerin Çaykur'dan vazgeçemeyişlerinin nedenini de devlet güvencesinin varlığı olarak tespit etmiştir.¹⁹⁷

Çay sektöründe serbest piyasanın “kuralsızlıklarının kural” olmasıyla üreticiler, özel çay fabrikalarına sattıkları yaş çayların ödemelerini ya geç almışlar ya da fabrikalar iflas ettikleri için hiç alamamışlardır. Kimi özel fabrikalar ödemelerini uzun vadeli senetlerle yapmışlardır. Hatta üreticiden aldıkları yaş çayların bedelini kuru çayla ödedikleri dönemler dahi olmuştur. Üreticiler kendilerine “ödeme” olarak verilen kuru çayların pazarlamasını da yaparak çaydan gelir elde etmeye çalışmışlardır.

Özel sektörden ben iki buçuk sene sonra çay paramı aldığımı bilirim. Devlet maksimum Eylül- Ekim bitirirken bunlar [özel çay fabrikaları] senet verirler, olmadı kuru çay verirler. 400- 500 kilo kuru çayımı kendim satmak zorunda kalıyordum. 10 lira 20 lira paket paket çay sattım. Ama bunlar hep devlet kota koydu diye oldu. Bizi özele zorladı. Ama bir de tamamen devlet elini çaydan çekseydi ne olurdu? Özel bizi perişan ederdi (3. Katılımcı, erkek, uzaktan üretici).

Çay üreticisini en çok kızdıran Çaykur'un özel sektöre hammadde sağlamak için uyguladığı kontenjanlı çay alımlarıdır. Kaptangil (1992:132) araştırmasında da yaş çay yaprağı üreticileri tarafından Çaykur'un beğenilmeyen ve en fazla olumsuz tepki toplayan uygulamasının; “kontenjan” ve “peşin ödeme yapılmaması” konusunda fikir birliği olduğu ve bu kıstaslar konusunda bir tek olumlu beyana rastlamadığını belirtmektedir. Rizelilerin kontenjanlı çay alımlarına yönelik kızgınlıkları türkülere dahi söz olmuştur.¹⁹⁸

Müstahsilin çay bahçesinden elde ettiği gelirin azalmasıyla 1970'lerin ortalarında başlayan ve 1980'den sonra ise hızlanan “yoksullaşma” üreticilerin

¹⁹⁷ Aynı araştırmada Artvin Bölgesinde %70, Giresun Bölgesinde %65.9, Rize Bölgesinde %53.8, Trabzon Bölgesinde %49.5 oranında devlet tekelinin kaldırılmasını faydalı; Trabzon Bölgesinde %48.4, Rize Bölgesinde %34.1, Giresun Bölgesinde %27.3, Artvin Bölgesinde % 25.7 özel sektörün faaliyetlerine müsaade edilmesini faydasız bulduklarını belirtmişlerdir. Tüm Bölge bazında çay üreticilerinin %54.9 özel sektöre müsaade edilmesini faydalı bulurken, %36.4'ü faydasız ve %8.7'si faydalı ya da faydasız olduğu konusunda bir görüş belirtmemişlerdir (Kasapoğlu, 1998:71).

¹⁹⁸ Kızgınlığı en iyi anlatan da “Çay Destanı” isimli türkünün sözleridir: ...Çay kesmek bir şey değil. Mühim olan satması. Nerden çıktı ortaya. Bu kontenjan davası. Kimun aklına geldi. Bu Allah'ın belası. Hiç hoşuma gitmeyi. Ekisperin havası. Ekisper baktı çaya. Ben de yaktım sigara. Dedi çayın bozuktur. Buni bi temiz ara... Aradım iki saat. Gine temiz olmadı. Dedim ulan yazıcı. Sana akıl kalmadı. Benim de darlandığımı. Ekisper de anladı. Çayı koydu kantara. Baktılar bir deftere... Dedi bir kilo fazla. Al koy onu bir yere. Zaten kafam dumanlı. Döktüm oni dereye (Rizeli Hasan Yazıcı türküsü, Duman, 2008:108).

işçileşmeleri sürecinde oldukça yavaş olmakla birlikte, yapısal değişiminde bir habercisi niteliğindedir. Özügür (2005:64)'nın dört eşitsiz ve birleşik süreç içinde; “Bir yanda, *yoksullaşma ve mülksüzleşme*, diğer yanda üretim ve geçim araçlarının *sermayeleşmesi* ve özel mülkiyet temelinde *yoğunlaşması*” olarak özetlediği işçileşme sürecini Rize’de işçileşmenin nitelikleriyle değerlendirdiğimizde “ideal bir süreç” olarak ilerlemediğini görmekteyiz. Tarımsal alanda yoksullaşmaktadırlar ancak hem toprak mülkiyetleri, hem de tarımsal üretim ve geçim araçları da kendilerine ait olmaya devam etmektedir. Ancak toprağın gelir getirici etkisinin azalmasının anlamı; cismen devam eden mülkiyetten, fiili olarak “tedrici” ve “belirli ölçülerde uzaklaşma”nın da habercisidir. Fabrika işçileri için anlamı ise topraktan kazanamadığını fabrikadan kazanarak yaşayabilmektir. Başlangıçta çay geliri iyi olduğu için beğenilmeyen, emeklilik ve sağlık sigortası gibi nedenlerle tercih edilen fabrika işçiliği, yaş çay satışından elde edilen gelirlerinin azalmasıyla “aranır” olmuştur:

Bu fabrika buraya ilk açıldığında işçi bulamazlardı. Köyde hepimiz küçümserdik, fabrikada işçi mi olunur diye... Benim çayım var nasılsa, veririm, geçinirim diyorduk. Ben de öyle diyordum. Ama yetmedi. Şimdi burada işçiyim... Köyde bir şey yetişmiyor, sadece çay, ondan kazandığımızda bize yetmiyor. Çayım vardı daha çoktu ama azaldı. Hanım çaylıkta şimdi. Toplam 10-12 ton kadar. Sadece çay olsa yetmez sadece fabrika olsa yine yetmez (10. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Çay müstahsilinin tarım dışındaki ilk tercihinin fabrika işçiliği olması doğaldır.

Zira bu yıllarda köyler çay fabrikaları ve özel sektöre ait çay atölyeleriyle doludur. Karakaş (1994:122), Ortapazar’da 12 köyde yaptığı çalışmasında çay tarımından elde edilen gelirlerin yetersizliği nedeniyle sadece tarımdan geçinenlerin oranını %14,81 olarak tespit etmiştir. Tarım dışı alanlarda çalışanların ilk tercihleri ise %30,56 oranında fabrika işçiliğidir.¹⁹⁹

Fabrika işçiliği tercih edilmekle birlikte devlet fabrikalarında çalışan işçilerin bir taraftan çay müstahsili oldukları göz önüne alınınca çay sektörünün yarattığı sorunlar nedeniyle kaygı düzeylerinin de yüksek olduğu araştırmalara yansımıştır. Çayır (1988),

¹⁹⁹ Çalışmada diğer gelir kaynakları emeklilik %16,67; kira, hanedeki diğer kişilerin çalışması %12,96; memuriyet %10,19; serbest çalışma ise %14,81’dir (Karakaş, 1994:122).

1987 yılında İstanbul, İzmir, Tokat ve Adana sigara fabrikalarında toplam 108, Rize merkez ve ilçelerinde yedi çay fabrikasında (Rize Paketleme, Derepazarı, Tersane, Aşıklar, Çayeli, Cumhuriyet, Gündoğdu) toplam 129 işçiye; sekiz hafta uyum ve kaygı testleri uygulamış, ayrıca bütün fabrikalarda testlerden ayrı olarak her işçiyle bireysel görüşmeler gerçekleştirmiştir. Çay fabrikalarında çalışan bütün işçilerde kaygı düzeyi sigara fabrikalarında çalışan işçilere oranla bariz düzeyde yüksek sonuçlar vermiştir.²⁰⁰ Yaş ortalaması 42.3' ün üzerinde ve okur yazar oranının çok az olduğu tespit edilen fabrika işçilerinin kaygı puanlarının yüksekliğini; çalıştıkları ortam (ısı- nem- gürültü- fazla iş yükü- iklim) , aile yapıları, yer değiştirme (mevsimlik işçiler için), ekonomik sorunlar, kent yaşamı ve geleneklerine çok bağlı olmalarıyla açıklamaktadır.

Çay fabrikalarında işçilerin istihdam alanları; devlet ve özel sektör; istihdam biçimleri daimi (kadrolu) ve geçici (mevsimlik) dir.²⁰¹ Bu yıllarda da Çaykur'un istihdam alanı bölgeseldir (Kaptangil, 1992:83).²⁰² Bütün tarihsel süreçte görüldüğü gibi devlet çay fabrikalarında işçi alımları siyasal iktidarlara artık gelenek haline getirilmiş bir uygulamadır. Devlet sektöründe geçici işçilerin daimi kadroya alınması ya da işçi alımları da “seçim hediyeleri” dir. 1998’de devlet çay fabrikalarına işçi alımları; Çaykur’un politik bir istihdam kurumu olduğunun, istihdam kurallarının siyasal iktidarlar tarafından belirlendiğinin sadece bir örneğidir. Çayda devlet tekeli kaldırıldıktan bir yıl sonra 1985’te ANAP döneminin devlet bakanı A. Mesut Yılmaz Çaykur’un önceki yıllarla olan kapasite ve işçi sayısını önceki yıllarla karşılaştırarak

²⁰⁰ Çayır (1988),sigara fabrikalarında çalışan işçilerin uyum düzeylerinde, uyumsuzluğa işaret edecek düzeyde puanlamada bir fark görülmediğini, ancak kaygı düzeylerinin bazı fabrikalarda yüksek olarak çıktığını belirtmekte, yüksek kaygı oranlarına yönelik; nüfus planlaması, işyeri şartlarının düzeltilmesi, okuma-yazma sürecinin ele alınması ve Rize ili ve ilçelerine hizmet verecek özel bir ruh sağlığı merkezinin kurulmasını önermektedir.

²⁰¹ Devlet sektöründe daimi işçiler; fabrikalardaki onarım, bakım, imalat yönetimi, tasnif, büro, bekçilik ve itfaiye gibi hizmetleri gören iş akdi süreklili (DPT6, 1991:30) ve çay ürününün bahçeden toplandığı Nisan- Ekim aylarında çalıştırılan işçilerdir. Çalıştıkları süre kadar emekliliklerine yansıyan sosyal hakları bulunmaktadır. Geçici işçiler 2013 yılına kadar 120, bu yıldan sonra 150 gün çalıştırılmaya başladılar. Devlette ve özel sektörde sayıca çoğunluk geçici işçilerdedir.

²⁰² 1992’de devlet sektöründe çay sanayinde istihdam edilen 45 fabrika müdürünün %57,8’i Rize, %28,9’u Trabzon, %11,1’i Artvin ve bölge dışından gelenlerin oranı sadece %2,2 olarak tespit edilmiştir. (Kaptangil, 1992:83, 84).

daha az insanla iki misli üretim gerçekleştirdiklerini belirtirken (Yılmaz, 1985:37) 1998’de aynı iktidar ANAP; parti tabanı ve teşkilatının yoğun talepleri doğrultusunda Çaykur’a işçi alımı yapmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi’nde az bir seçmen kitlesi olduğu halde DYP’nin 7000 kişiye iş vermesi, geniş bir seçmen kitlesine sahip olan ANAP’ı, tabandan gelen yoğun işçi alımı baskısı ile karşı karşıya bırakmış ve 5500 geçici işçi alınarak bu talep yerine getirilmiştir (Saklı, 2008:202). Katılımcılar işe girişlerini anlatırken politikacıları ve dönemin hükümetlerinin etkisini sıklıkla ifade etmişlerdir:

İşçi alımı hep siyaseten oldu. Çay zaten siyasettir. Dün ANAP’ın peşine bugün Ak Parti [Adalet ve Kalkınma Partisi] peşine. Böyledir. Adamın varsa imalatla kolay işe gelirsın yoksa başka fabrikaya sürgünsün. Siyaseten güçlü olan istediğini çıkarır, istediğini indirir. Yakında emekli olacağım, 1984’ten beri yaşadığım gördüğüm budur. 1992’ de girdim. 4 ay mevsimlik çalıştım. 1993’ te kadro aldık. 25 yıl oldu. Siyasetle girdik bizde. DYP vardı, partiden tanıdık bulduk, girdik. Tuncer Ergüven [dönemin Çaykur genel müdürü], rahmetli maddeleştirdi. Mevsimlikler atılabilirdi o bizi kadro karşılığı aldı. Hatta tekrar Mesut Yılmaz başbakan olunca bizi on bir ay çalıştırdı. Zorunlu bir ay izne gönderdi, kadromuz yok diye. Sonra tepki olur diye onu da yapmadılar (6. Katılımcı, erkek, daimi işçi, üretici).

DYP’den Allah razı olsun. Kuradan çıktık çıkamadık, akraba araya girdi. 2007’de de kadro aldım (7. Katılımcı, erkek, daimi işçi, üretici).

1993’te başladım. Siyaseten girdik. 1993’ten beri işçiyim. Tanıdıklar aracı oldu Rize’den giderken geri döndük. Allah razı olsun, ekmek kapısı açtılar bize. Siyasi partiler DYP’nin ileri gelen kişileri Allah rahmet eylesin. Akrabalığım vardı. Yardımlarıyla işe girdik (11. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

1992’de işçi fazla dediler. 1998’de 5000 kişi bizi aldılar. Genel müdür bir televizyon programında %50 personeli fazladır dedi sonra 2015’te işçi aldılar. Bu kurum üzerinden çok siyaset var. İşçi fazla denir ama benim gördüğüm her siyasi [hükümet] kendi döneminde işçi alır. İlla alır (15. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Devlete ait çay fabrikalarında işçi olmak, çok partili siyasal hayata geçişle birlikte iktidarla kurulan politik ilişkilere bağımlıydı. Ancak 1980’lerden sonra çaydan elde edilen tarımsal gelirin azalmasına bağlı olarak çay fabrikalarında işçi olmak - önceki yıllara göre- çok daha fazla önemli olmuştur. Dolayısıyla 1980’lerden sonra milliyetçi oy tabanının korunmasında Rizelilerin çay tarımında bekledikleri devlet desteğinden daha fazla fabrikada işçi olmak belirleyici olmaya başlamıştır. Politikacılardan bir diğer beklenti geçici işçi istihdamından daimi işçi istihdamına geçmektir:

Devlette çalışıyorsun ama insanız hep daha fazla isteriz. Kredi kartında bile öyle değil mi? 1000 veriyorsa 1000'e, 3000 veriyorsa 3000'e dayanıyorsun. Az olunca az harcarsın. Zaten çayım da var. Evim de babadan kalmış. Yuvarlanıp gidiyoruz. Gerçi şunu da unutmamak lazım ben 4 ay çalışıyorum 12 ay geçiniyorum. Hep bunu diyoruz aslında devlet kadro versin diye ama devlet sana zaten başından diyor ben seni mevsimlik alacağım kadrolu alacağım demiyor ki. Sana başında diyor bunu zaten biliyorsun. Ama ne oluyor? Senden öncekileri biliyorsun ya. Mevsimlik girmiş sonra siyaset olmuş kadro almış. İşte o yüzden bir umut bir şey olur da kadroya girerim diye bekliyorsun (9. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Babamda fabrikadaydı. Burada siyasette adamın oldu mu oluyor, ben bunu zaten biliyordum. Bak en son 2006'da kadro verdiğinde devlet, 180 gün çalışan kadrolu olacak dendi. Kışın burada 180 gününü dolduracak ki adamın çalışması gerek ki günü dolsun. Kim çağıracak seni, gel böyle bir şey var gününü doldur diyecek. Ben bilmiyordum mesela 180 günü. Sonradan duydum. Eğer bilseydim zorlardım ne yapar ederdim doldururdum günümü. Ama haberim bile olmadı (20. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Diğer taraftan müstahsil ve işçilerin içinde bulundukları sosyal ve ekonomik koşullar bölgeden göçlerin artışına da neden olmuştur. Rizelilerin 1980 sonrası göçlerini “yeniden gurbetçilik” olarak değil, geriye dönüşü hedeflemeyen iç göçler olarak tarif etmek mümkündür. Sadece İstanbul'da yaşayan Karadenizlilerin tüm İstanbul nüfusuna oranı 1950'de %12,45 iken, 1960'da % 15,68, 1975'de % 19,38, 1980'de %19,33, 1985'de % 21,13, 1990'da % 22,42 olmuştur (Baydar, 1994:407). Rize'nin 1975- 2000 yılları arasında aldığı, verdiği göçler ve göç hız oranları incelendiğinde 1980-1985 arasında, Rize %93.7 oranıyla Türkiye genelinde verdiği göç hızı en yüksek on il arasındadır (Kocaman, 2008).

1969 yılında Rize'de iş bulma imkânım yoktu, üniversiteye gitmek için ayrıldım. Babam çay parasıyla okuttu hepimizi ama düşünün şimdi ailede 6 kardeş var. İki kız, dördü erkek. 17 dönüm arazinin geliri altıya bölünüyor. Babamın zamanında 17 dönüm tek eldeydi. Artı bir de fabrika maaşı. Okutabildi bizleri. Altı çocuk altısını da üniversite mezunu yapmaya yetti o arsa. Bugün bölününce geçindirir mi? Hayır. Çay yan gelir oldu. Çaykur işçisinin çayı vardır anca geçinir. 30 dönüm çayın varsa geçinirsin ama bence 25-30 dönüm kimsede yoktur. Bir ara arazileri birleştireceğiz dediler. Büyük araziler yapacağız dediler ama arazi birleşmez Rize'de. Tapu sorunları var. Çaylığın var çay cüzdanın var ama arazi tapun yok. Aslında bizim çay cüzdanımız arazimizin tapusudur (3. Katılımcı, erkek, emekli, uzaktan üretici).

Rize'de çay tarımının başlangıcında devletin kapatmaya çalıştığı iç göç yolu 1980 sonrasında yine devletin ekonomi politikalarıyla açılmış olur. Zira Türkiye'nin neo-liberal ekonomik yeniden yapılanması, 1980 sonrası dönemin iç göç süreçlerinde ortaya çıkan yapısal dinamik zeminlerinden de biridir (Saraçoğlu, 2010).

Çaydaki neo-liberal ekonomi politikalar Razelileri iç göçe yöneltirken 1989'da SSCB'nin dağılmasının ardından Gürcistan kökenli tarım ve çay fabrikası işçileri de dış göçle Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yönelirler. Günümüzde de fabrika işçilerinden çayı çok olanlar ya da çay toplamak için yeterli hane emeği olmayanlar çay hasadında işçi kiralamaktadır. Gürcistan uyruklu tarım işçilerinin net yevmiyesi ise 2015 yılında 90 TL diğer giderlerle (yemek, sigara, nakliye) birlikte toplam 117 TL; 2016 yılında net yevmiyesi 100 TL ve diğer giderlerle toplam 129 TL olarak hesaplanmıştır (Çaysiad, 2017). Çay üreticisi kimliğinin baskın çıktığı aşağıdaki ifadelerde görüleceği gibi yerli tarım işçileri yerine yabancı kökenli tarım işçilerinin tercih edilmesinin temel nedeni ekonomiktir:

Gürcü işçileri tercih ediyorum. Çünkü grupla geliyorlar bahçeye, bir günde hızla kesip bitiriyorlar. Oyalanmazlar. Diğer türlü bizim de işimiz var yetişemiyoruz. Yerli işçilerden bayan aldığımızda onlar taşıma yükleme yapamıyorlar o yüzden Gürcü [erkek] daha rahat oluyor. Ama her sene 5 lira ücret artıyor. Günde üç defa yemek verip bir de sigaralarını alıyoruz (23. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Gürcüler gelsin çalışsınlar. Ama yasal çalışsınlar. Gürcüleri tercih etmemizin sebebi yerli işçi sayısı az. Yerli işçi olmayınca çalışıyorlar. Çay hassas bir bitkidir. Öyle kötü toplarsan derinden kesersen olmaz. Bahçemizi riske atamayız. Kim işi en iyi yaparsa onu tercih ederiz. Ama bazen Gürcü çalışılan köylerde hırsızlık oluyor. Bu davranışlar bizi rahatsız ediyor. Paralarını falan alınca yaşlıların doğru bulmuyorum. Karadeniz kendi değerini kaybediyor. Biz bilmeyiz böyle suçları, ne oluyor artıyor (17. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Şimdi biz 30 tonu bir sürgünde veriyoruz. Bizim çayımız çok. Kardeşimin yarıcısı var o toplar. Bende de vardı yarıcı ama az topladı sonra vazgeçtim. Üç işçim var. Benim arabaya yükleyip götürüyorlar. Çocuklara veriyorum. Şimdi işçi tutmada -sakıncası var mı bilmem ama- önceleri Ordu, Giresun'du onlar fırsat avlıyordu. Gürcü işçiler geldi sonra ucuzdu onlar. Önce ucuzdu ama şimdi onlarda artırdılar. Her şeyi yemeği içmesi yatması bana ait. On beş günde bitiriyorlar...Ama onlar da uyanık oluyorlar. Topluyor sonra yetiyor deyip yatıyor. Saat yedi- beş buçuk hemen bırakır. Toplamaz. Çok uyanıkları var. Bu sene iyi işçiler de var. Yemek de beğenmezler. Zeytin yemezler. Et olacak. Yumurta olacak kaşar peyniri olacak. Buluyor musun evinde? Üç gün çalıştı kolum ağrıdı, babaannem öldü dedi. Ben de bir kısmını [yevmiyesinin] verdim. Geleceğiz dediler. Bekle bekle gelmediler. Sonra bir baktım işçimi gördüm. "Neye gelmediniz?" dedim. Meğersem başkası, onları komuta eden adam var ya, o bulmuş daha çok vereni. Gitmişler oraya. "İster gelin ister gelmeyin" dedim. Bir kuruşu kaçırmazlar. Başlarında bir bayanı var bizden de var Türk. Onlar da pay alıyor. Gürcüye verdiğimden alıyor bu ikisi. Kalan da var giden de var. Bayanı da var erkeği de var... Memnun olduğum zaman şu, onlar olmasa bizimkilerin yevmiyesi tavan yapardı. Memnun olmadığım şey yüzde doksanı yalan konuşuyor... Çay dolum işinde Suriyeliler de var artık. Onlar Türkçe hiç bilmiyorlar çay toplamasını da bilmezler. Yükleme boşaltma. Gürcü bilir çay toplamayı (2. Katılımcı, erkek, emekli işçi, üretici).

Günümüzde hane emeğinin çay toplamaya yeterli gelmediği zamanlarda tarım işçisi kiralanmaktadır. Katılımcıların ifade ettiği gibi yabancı kökenli tarım işçilerinin kiralanma tercihlerinde temel neden “ekonomik” olmasıdır. 2. Katılımcının hem çayı fazla hem de artık çayını toplayacak hane üyesi kalmamıştır. Diğer katılımcılar ise kendileri fabrikada işçi oldukları için çay toplamak için yeterli zamanı kalmayan hem üretici hem işçi katılımcılardandır. Yabancı kökenli tarım işçileri ödenen düşük ücretleri kabul ettikleri için yerli tarım işçilerine iş olanağı kalmamıştır. Diğer taraftan yaygın olarak göçmen emeğinin tercih edilmesiyle “milli ekonomiye verilen zarar” göz ardı edilmemektedir:

Kaçak işçi geliyor. Milli ekonomiye faydalı olması gereken para kaybolup gidiyor. Bence Gürcüler daha ucuza çalışmıyorlar. Rahatlık var insanlarımızda ben dedim ya kendi çayımı kendim toplayım. Ama artık çayını toplamıyor insanlar. Ya sen çayını kendin toplasan da paran gitmese cebinde kalsa. Sene boyu en fazla 70-80 gün çalışır on iki ay yersin. Çayla uğraşma zamanı değişmez. Önceden çocukluk zamanlarımızda Ordu’dan Giresun’dan gelirdi işçi. Kapı açıldıktan sonra 90- 95’lerde bunlar [Gürcüler] başladı çalışmaya. Bizim halkımızda tembelliğe alıştı. Çalışmıyor yani. Ben istemiyorum kimseyi kendi çayımı kendim toplayım. Hem randevu da var artık.²⁰³ Az az... (16. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Artık kimse kendi çayını kendi toplamıyor. Çayına bakmıyor da. Ot dolmuş çaylık, üşeniyor toplamaya veriyor başkasına. Gürcü’ye. Valla ben sokmam çaylığıma yabancıyı. Özen gösteririm. Bu benim geçim kaynağım. Çayına sahip çıkacaksın. Akşama kadar evinde otur, kahvede otur, işçi kirala sonra de ki çay para kazandırmıyor. Kazandırmaz tabi. Kendin topla kendin kazan. Başkası toplansın başkası kazansın. Ötekine berikine işini yaptırırsan kazanamazsın. Hem çayına bakma, budamasını gübrelemesini yapma ondan sonra verim bekle çaydan. Olmaz öyle şey. Çayı iyi toplamakla kötü toplamak arasında fark var. Sen çalıştığın kuruma, devlete veriyorsun çayını. İyi çay ver kazansın, kâr etsin, sana da kazandırsın. Özel değil ki burası üç beş kişinin cebine gitmiyor kazandığın devlete gidiyor, kuru çay pazarlanıp sana geri dönüyor (10. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Artık ulus devletin Rizelileri “yerinde tutma” politikalarına gerek kalmamıştır. Devlet, inşa sürecinde “başarılı” sonuçlar almış; devletine sadakatle bağlı sadece bir il değil bir bölge yaratılmıştır. Üstelik üretim ilişkileriyle sağlanan bu kontrolde, alternatif ürünlerle monokültür bağımlılığı değiştirilmek istense dahi ekonomik milliyetçilik temelli destekleme ve teşvikler verilmediği için çay üretimi devam edecektir.

²⁰³ Çay alımlarında devletin uyguladığı “randevulu sistem” e göre; üreticiye çayını satacağı gün ve saat önceden bildirilir. Üretici, bu randevuya göre çayını alım yerine götürmektedir. Randevulu sistem, çay satışlarında yaşanan karmaşayı önlediği için çoğu üretici tarafından olumlu karşılanmaktadır.

Günümüzde de Rize dışında yaşayan Rizelilerin nüfusu fazladır ancak arazilerini satmaz, yarıcıya verir ve “uzaktan üretici” olarak çaycılığa devam ederler:

Yarıcımız yerli, bizim köyden. Köyde önce bizimkini toplar sonra diğerlerininkini. İki bahçe arasında mekik dokuyor. Dışarıdan yarıcı bulmak zor. Ata baba ocağıdır, ata toprağıdır bırakamazsın. Gelenek oldu çay. Yaşamasak bile satmayız arsamızı (4. Katılımcı, erkek, emekli, uzaktan üretici).

Yarıcılık ya da ortakçılığın ortaya çıkışının temel nedenleri ise hem yapısal (hanenin sahip olduğu toprak ve hane nüfusunun dengesizliği) hem de kısmen de olsa çayın piyasaya açılmasıdır. Hala üretim araçlarına sahiptirler ancak sağlanan “fayda” değersizleşmiş ve çay üreticilerini alternatif istihdam arayışlarıyla Rize dışında yaşamaya yöneltmiştir. Katılımcının da ifade ettiği gibi yarıcı bulmak da zordur.

Rize’den ayrılmayan çoğu katılımcımız için çay, çay üreticiliğinden elde edilen gelirin yetersizliği nedeniyle de “yan gelir” dir. Kasapoğlu (1998:74), Doğu Karadeniz Bölge genelinde yaptığı ankette ailelerin %86.6’sının çaydan elde edilen gelirin geçimlerini sağlamaya yeterli olmadığını, Rize’de toplam hane halkı gelirinin % 25-50’sinin çaydan elde edildiği belirtilmiştir. Rize’de sadece çaydan kazandığı gelire geçinen ailelerin oranı %16.9’dur. Daha önce belirttiğimiz gibi toprak- nüfus dengesinin bozulmasıyla dedelerinin ya da babalarının zamanında çay bahçelerinin bir aileye yetecek düzeyde olduğu ancak kardeşler arasında paylaşıldıktan sonra aileyi geçindirecek düzeyin altına düştüğü belirtilmektedir:

Bu zamanda dedelerimizin yaptığı gibi gidip İstanbul’da ev arsa alamazsın. Rize’de bile alamazsın. Çoğumuz babadan kalma evlerde oturuyoruz. Sıfırdan başlayarak geçinemezsin (18. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

...Ama şimdi gelir azaldı. Nüfus arttı. O dönemdeki gelir durumu şu an söz konusu değil. Çay artık ana gelir kaynağı değil, hepimiz için yan gelir kaynağıdır. Ama yine de çay olmazsa olmazımızdır (21. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Benim toprağım. Dedelerimden kalmış toprağım, devlet sayesinde biz bu toprağa çay ektik, çaydan para kazandık, yaşadık. Yoksa mısır ekip mısır yiyecektik, olmadı başka yerlere göçecektik. Bir şey yoktu. O gördüğün bütün bahçeler devlet sayesinde oldu. Nankör değilim ben, ekmek veren eldir devlet. [Çay eskisi gibi kazandırmıyor diye çalışmak için gidenler var. Onlar neden gidiyor?] Bu onların bileceği iş, denemek istiyorlar, gidiyorlar. Çayına sahip çıksa yine kazanır. Akıllı olan aç kalmaz. Çalışan aç kalmaz. Ama tembelliğe alıştı millet artık. Yarıcıya ver, evdekiler yetişmez diye işçi tut, yevmiye derken kazancı düşüyor. Tamam, eskisi gibi değil ama yine de kazancımızın yarısı bahçeden geliyor. Çay olmazsa olmazımızdır, kim ne derse desin. Bak yarı çay,

yarı fabrika. Rize’de evinde var, hayat öyle büyükşehirdeki gibi pahalı da değil. Ama çay olmazsa hiç durulmaz. Tek istediğim kadrolu olmak, Allah’tan başka ne isteyeyim. İnşallah o da olacak. Rizeli siyasetçiler, milletvekilleri derdimizi biliyor. Zaten Cumhurbaşkanımız da Rizeli, sayesinde güzelleşti Rizemiz. Havaalanı da yapılacak. İnşallah o da olacak (22. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Çayın “yan gelir” olarak ifade ediliyor olması çaydan vazgeçildiği anlamına gelmemektedir. Görüştüğümüz pek çok katılımcının ortak ifadesine göre “çayı olmazsa olmaz” yapan devletin çay sektöründeki varlığıdır. Devletin çay sektöründe olmasının anlamı çay satışındaki garantidir. Bununla birlikte çoğu üretici hala özel sektöre “mahkum” olmadığını düşünmektedir.

5.2.4.1 “Devlet Kapısı Devlet Kapısıdır”

Özel çay fabrikalarına çay satışı yapan üreticiler için olduğu kadar yüzlerce özel çay fabrikasının istihdam koşullarının olumsuzluğunu deneyimleyen işçiler için de çay sektöründen devletin elini çekmesi durumunda olabilecekler artık somutlaşmıştır.

Özel çay fabrikalarındaki istihdam koşullarını incelediğimizde; başlangıç aşamasında işçi bulmak için ücretleri yüksek tutarak çekim merkezi olmuş ancak ardından ücretler düşmüştür:

İlk geldiğimiz zaman iş aynıydı ama özel sektör daha fazla maaş veriyordu. Bazı arkadaşlarımız mesela, devlette girdiğimizde 180 lira maaş alıyorken özel sektör 310 lira maaş veriyordu. Bazı girenler devleti bıraktı. Bu sefer devlet biraz maaş yükseltti tekrar aynı arkadaşlar fabrikaya girdi (5. Katılımcı, erkek, daimi işçi, üretici).

İlk yıllarda işgücü istihdamı verileri diğer tüm verilerde olduğu gibi “kayıtsızlık” içindedir. Örneğin DPT Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu üyeleri arasında özel çay fabrikalarından yetkililer olmasına rağmen sadece bir firmanın verileri net olarak belirtilmektedir: 1988 yılında; 10 çay fabrikasında toplam 1120 günlük/ton işleme kapasitesine sahip firmanın toplam çalışan sayısı 3407’dir. Raporda, “diğer” sütununda yer alan “isimsiz” tüm özel sektör çay fabrikalarının ise çalışan sayısı 7189 olarak yer almaktadır. 1988’de özel sektör çay fabrikalarında toplam 10.596 kişi istihdam edilmektedir. Aynı yıl Çaykur’un toplam istihdam rakamı 30.985’dir (DPT6, 1991:54-55). 1992 yılına ait sadece yaş çay işleme

fabrikaları verileriyle bir başka karşılaştırma ise “şaşırtıcı” sonuçlar vermektedir: 45 devlet çay fabrikasının günlük ton kapasitesi 6600 ve işçi sayısı 25.571; 312 özel çay fabrikasının günlük ton kapasitesi 11.089 ve işçi sayısı 5.258’dir (DPT7, 1993:12-21). TEKGIDA-İŞ, bu dönemde kurulan yüzlerce çay firması içinde büyük ölçekli iki firmadan biriyle (13 fabrika) 5 Ocak 1988’de, diğer firmayla da 2500 işçiyi kapsayan 4 fabrikada işletme düzeyinde iki yıl süreli toplu iş sözleşmesi imzalamıştır (TEKGIDA-İŞ, 1987/ 1988; 1988a; 1988b).

Özel çay fabrikalarının çoğu yukarıda belirttiğimiz gibi iflas ederek kapanır. 1986’da 3000 fabrika işçisi işten çıkarılır (Milliyet Gazetesi. 07.08.1986). 1988’de Trabzon Of İlçesi Kıyıcık çay fabrikasında çalışan 300 işçisinden 200’ü maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle işbaşı yapmazken 100 işçi, aynı köyden hem işçi hem üretici oldukları gerekçesiyle eyleme katılmaz (Cumhuriyet Gazetesi. 21 Temmuz 1988).

Bir önceki başlıklarda ayrıntılarıyla açıkladığımız özel sektör çay fabrikalarının denetimsizliği sonucu tıpkı çay bahçelerinde Gürcistan kökenli tarım işçilerinin kiralınmasında olduğu gibi 1989 sonrasında da Gürcistan vatandaşları özel çay fabrikalarında çalışmak için gelirler. 1990’lı yıllar boyunca ucuz, uysal, itaatkâr, kaçak göçmen işgücüyü sermaye birikimlerini sağlamak isteyen özel sektör çay fabrikalarının sahipleri tercih gerekçelerini şöyle belirtmektedirler:

Biliyorsunuz, çay sektörü zaten krizde, bir de yerli işçilerin maliyeti eklendiğinde bunun altından çıkamıyoruz. Düşünün, işçime verdiğim her kuruştan fazla devlete, maliyesidir, SSK’sıdır, konut fonudur vs. pay veriyorum. İşçiye 2,5-3 milyon para verebilmek için kasamdan 6-7 milyon lira çıkması gerekiyor. Sonra bu işçilerin yasal hakları da ayrı bir dert.Yok kıdem tazminatı, yok ikramiye, yok kaytarmak için türlü mazeretler. Bunların hiç birisine muhatap olmuyoruz bu yabancı işçiler sayesinde. Onlara verdiğimiz ve cebimizden ne çıktığını biliyoruz o kadar. Sonra bunlar her işi yapıyorlar ve istediğimiz kadar çalışıyorlar (Öz-Gıda İş, 1993: 26).

Özel sektör çay fabrikalarında işçi sayıları verileri 2000’li yıllardan sonra da kesin değildir. Ancak özel sektör temsilcileri tarafından komisyona verilen “tahmini bilgilere” göre yaş çay kampanya dönemleri için ortalama 6000-6500’dür (DPT8, 2001:14). Adeta “görünmeyen emek”le üretim yapan fabrikalarda işgücü sayılarının net

olmaması çoğu özel çay fabrikasında emek istismarlarının araştırmalara yansımına engel olmamıştır. Bazı özel sektör firmalarının üç vardiya işçi çalıştırması gerekirken, yasalara aykırı biçimde, iki vardiya 12’şer saat işçi çalıştırılarak 24 saat çalışma yaptığı bilinmektedir (Saklı, 2008:224; Savcı, 2012:22-23). Çalışma ve Sosyal Güvelik Bakanlığı (ÇSGB) 2007 yılında yaptığı teftişler sonucunda Rize ve Trabzon’da, çalışma izni olmadan yabancı uyruklu çalıştıran 25 işyeri ve çalışma izni olmadan çalışan 143 yabancı uyruklu işçi tespit edilerek idari para cezası verilmiştir. Çalışma izni olmayan yabancı uyrukluların özellikle çay yükleme işinde ve çaylıklarda/çay bahçelerinde çalıştırıldığı tespit edilmiştir (ÇSGB, 2007:35). Aşağıdaki açıklamadan anlaşılaçağı gibi yüzlerce çay fabrikası içinde çok azında sendikalı işçi vardır:

Çay sanayindeki özel firmalar, gerçekten ciddi işletmecilik anlayışı içerisinde faaliyet gösteren birkaç büyük özel sektör işletmesi hariç tutulursa oldukça sorunludur. Daha çok kayıt dışı çalışan irili ufaklı işletmeler, bir yandan ürünlerinin karşılığını zamanında alamayan çay üreticileri için büyük bir hayal kırıklığı olurken, kaçak veya sigortasız işçi çalıştırarak işgücü piyasasını da olumsuz etkilemek suretiyle bölge ekonomisine olumlu katkı sağlamak bir yana, paketlemelerde kullanılan yurt dışından kaçak getirilen ve kalitesi kuşkulu çaylarla, yöre üretimini de baltalamışlardır. 2005 yılı itibarıyla... Özel sektörde çalışan işçi sayısı 20 bin civarındadır. Sendikası, güvencesiz, örgütsüz çalışan işçiler bölgenin en önemli sosyal sorunlarından birini oluşturmaktadır (TEKGIDA-İŞ Genel Başkanı Mustafa Türkel, 8 Ağustos 2006).

Özel çay fabrikalarının istihdam koşulları bölgede “herkesin bildiğı sır”dır.²⁰⁴

“Herkesin bildiğı bu sır”lar daha önce özel çay fabrikasında çalışmış işçilerin devlet sadakatini açıklar. Ağır işlerde çalışma saatleri düzensiz ve sınırsız, güvencesiz, sigortasız, sendikası, işçi istihdamı devlet sektörünün istihdam koşullarıyla karşılaştırılınca “kıyaslanamaz” dır ve doğal olarak “işçilerin tercihi “devlet kapısı” dır:

Özel sektörde çalıştım şartlarını biliyorum. Kalite kontrolü yapıyordum. Orada çalışma koşulları şöyleydi: Asgari ücret 180 liraydı Ben 200 lira ücret alıyordum. Sabah 7’ de evden çıkıyordum. Çünkü makineyi 8’de çalıştırmam gerek. Gece 11’de eve gittiğim oluyordu ama sabit maaş. Kalite kontrolörü olarak çalıştığım için ben gece zammı alamıyordum. Ama normal paket yapan bir işçi 180 lira asgari ücret o 220 falan alabiliyordu benden yüksek ücret alabiliyordu. Altı ay çalıştım. Altı ay sonra babam ben seni yolda bulmadım dedi. Hani bu kadar çalışmaya bu kadar az para. Sağlığımı kaybediyordum 44 kiloya falan düşmüştüm. Üstüme hiçbir elbisem olmuyordu. Çünkü sürekli ayaktasınız oturmak falan yasak. Kesinlikle oturamazsınız makinenin başındasınız. Makineyi belli bir gramaj çay vermesi için ayarlıyorsunuz. Nasıl söyleyeyim şimdiki parayla belki 1 trilyonluk bir makine. Eşit miktarda çay vermesi

²⁰⁴ Bu sorun özel çay fabrikalarında çalışan işçilere ulaşamamamızın nedenidir.

için. Sözüm ona işçilerin başında memur gibiydim ama bütün işin zahmetini çeken, ezilen, o işçiye günde 12 ton paket yapmaya ikna etmek zorunda olan kişi bendim. O zaman 18-19 yaşında falandım. Çok ağırdı şartları müthiş ağırdı ve parası da çok azdı o çalışmaya. Yani bugünün [2013] parası 700-800 gibi bir rakamdı aldığım. Bütün enerjimi emdi tüketti. Babam çık dedi çünkü çok kötü oldum. Gittim patrona ‘İşten çıkıyorum ben’ dedim. O da ‘Niye çıkıyorsun? Çıkamazsın’ dedi. ‘Babam bu şartlar altında çalıştırmak istemiyor’ dedim. Çıktım sonra. Şimdi bana diyorsun ki özel sektörle devletin koşullarını değerlendir. Kesinlikle yan yana bile gelemez. Bunu en iyi özelde çalışan bilir. Çaykur benim için nimet (26. Katılımcı, kadın, geçici işçi, üretici).

Katılımcının özel sektör çay fabrikasında on altı saat çalışarak yaptığı iş (kalite kontrolörü) devlet çay fabrikalarında sekiz iş saatiyle üç vardiyada yapılmaktadır. Özel sektörde uzun ve yorucu çalışma saatlerine karşın alınan ücret devlet çay fabrikalarındaki ücretlere göre 350-450 TL daha düşüktür. Devlet çay fabrikalarında gece mesaisine kalan herkes gece zammından yararlanır. Katılımcımız özel sektördeki istihdam koşullarıyla karşılaştırdınca Çaykur’u, yani devletin işveren olmasını “nimet”; yani “iyilik, lütuf, ihsan” olarak düşünmektedir.

Devlet, devlettir. Özelde çalışmak kolaydır. Burada her mahallede her köyde özel var. Git çalış. İlk açıldığında mesela girmedim ben özele. Maaşı fazla diye girenler oldu ama sonra ne olduğu ortaya çıktı. Biliyorum nasıl çalıştırıyor. Oraya beş milyar verseler gitmem. Devlet kapısı devletindir. Onlar orada on saat, on iki, on altı saat çalışıyor. Eleman almıyorlar. Bir insanın kapasitesi sekiz saat en fazla on saattir. Dördüncü gün geriye gider o adam. Randımanlı olmaz. Ama devlette dese ‘on saat çalışacaksın’ diyemezsin ki ‘çalışmam’. Bugün desin çalışırım. Hakkımı verir çünkü. Çalışırım, devlet mesaimi verir. Özel vermez. Kapatır dükkânı vermez. Sen de bir şey yapamazsın. Burada çok oldu. Kapattılar fabrikayı üreticiyi de işçiyi de mağdur ettiler. Bugün de bir şey değişmedi (16. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Katılımcının belirttiği gibi özellikle Rize’de hemen hemen her köyde özel sektör çay fabrikalarına rastlamak mümkündür. Saha araştırması süresince; market vitrinlerinde, daha önce adını hiç işitmediğimiz onlarca özel firmaya ait çay markası ve yerleşim alanında bu çay markalarının üretimini yapan irili ufaklı çok sayıda özel sektör çay fabrikası gördük. 3.835 kilometrekarelik yüzölçümü olan Rize’de, devlet çay fabrikalarının sayısı 32, özel sektör çay fabrikasının sayısı ise 183’tür (Çaykur, 2016b:21). (Tablo:1). Buna karşın özel sektör çay fabrikalarının istihdam alanındaki olumsuzlukları devlet çay fabrikalarının çalışma yaşamı bakımından tercih edilmesinin nedenidir.

Devlet ay fabrikaları istihdam koşullarındaki düzenlilik nedeniyle (8 saat iş günü, emeklilik, sigorta vd) kapısından içeri girmek –maaşını az bulup bir taraftan şikayet etse de- aşağıdaki katılımcının gözünden “kıskanılacak” bir konumdur:

Açık konuşayım. Özel sektör çalışanı devlette çalışanı kıskanır. Niye biliyor musun? İşin işverenini iki dudağıının arasındadır. Bitti. Özelde kırk düşünüp bir yapman lazım. Kamuda daha rahatsın. Yine çalışırsın ama sendikan var. Atılmazsın, devlete çalışıyorum diyorsun. Devlet kapısı diyorsun. Ama az ücret veriyorlar. İşçiye daha az ücret veriyorlar. Yetmiyor. ‘Peygamber efendimiz diyor ki faiz alan bizden değıldir.’ 2003’ten önce yetmedi mi arkadaşımdan borç alırdım. şimdi banka kredisi almayı dövüyorlar. Kimse de yok çünkü. Elhamdllillah Müslüman’ım ama ben bankaya mecbur oldum. Günahları onların boynuna olsun. (8. Katılımcı, erkek, daimi işçi, retici).

Babam da fabrikadaydı. Emekli oldu. Rize’nin hepsi neredeyse fabrikalarda çalışmıştır. Ama zel ama devlet. Ben daha önce özelde de çalıştım. Bir sene çalıştım. ay gelince on iki saat, on altı saat çalıştım. Allah’a şükür burası açıldı da ıktım. Devlette işin düzenli. Tamam mevsimliğıim [geçici işçi] ama en azından vardiyam belli. Sezon bitince de her işi yapıyorum inşaatır, şofrlktr, birinin yanında garsonluktur. Zaten tanıdıklar da var, zor olmuyor... (15. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

ay üreticilerinin 1980 öncesindeki gelirleri günümüzde söz konusu olmadığı için katılımcımızın da belirttiğı gibi mevsimlik çay fabrikası işçileri çay kampanyası bitiminde farklı işlerde de çalışmaktadır. Ancak zel sektörde de çalışma deneyimi olduğı için devlet çay fabrikasında çalışmak “mesai saatlerinin” belirli olması nedeniyle minnettarlıkla ifade edilmektedir.

Özel sektörde çalışan arkadaşlarım var. Patronları maaş kartlarını veriyor. Arkadaşlar maaşını çekiyor. Asgari creti kendine alıyor üstünü gidip patronun eline veriyor. Bu şartlarda çalışan insanlar olduğı için ben diyorum ki Allah devleti başımızdan eksik etmesin. Nasıl demeyeyim ki? İşsiz kalanı da maaşını çekip patronuna asgari ücretin üstünü vereni de tarlada çalışanı da biliyorum tanıyorum. Biz burada rahatız diğerk yerlere göre. Tamam, aldığım maaş yetmez elbette, eşim alışmasaydı. Ama diğerkleriyle karşılaştırınca hem zelle hem diğerk bölgelerle karşılaştırıyorum elhamdllillah diyorum. Bizim şansımız aykur. Ben mevsimlik işçi olarak çalışıyorum benim için bayan için ideal. Erkek için zor mevsimlik; hem maddi hem manevi iyi olmuyor. Ben burada 4-5 ay çalışıp kışın evimde çocuklarımla ilgilenebiliyorum. Sadece okul açılırken, kapanırken sıkıntı oluyor. Sağılsunlar o zamanlarda da müdürlerimiz arkadaşlarımız bize yardımcı olurlar. Bayan için zor olan kısmı vardiya. Ama bütün zorluğına rağımen yani özeli işverenine bak çok para kazanır işçisi hamalıdır. Çok lüks değıl hiçbir şeyimiz ama çok kötü de değıliz (25. Katılımcı, kadın, geçici işçi, retici).

Son katılımcının belirttiğı gibi özel çay fabrikasında çalışmamış olmak istihdam koşullarının nasıl olduğıunun bilinmediğı anlamına gelmez. Arkadaşları, tanıdıkları, akrabalarından duydukları özel çay fabrikaları istihdam koşulları herkes tarafından

bilinir. Sonuçta devlet çay fabrikalarında çalışan işçilerin çoğu, özel çay fabrikalarının kuruluş ve gelişmelerinin tarihlerini yazacak kadar iyi bilmelerinden dolayı “emek sömürüsü” nün anlamı da öğrenilmiştir. Çoğu geçici işçi için, çay kampanyası bitince çalıştıkları diğer işlerde işverenlerinin ne Türk ne de dindar olması “haklarının yenilmesi” nde bir engel değildir. Lakin “emek sürecinde işçiler, hem tarım hem sanayi boyutuyla çayla ‘ekmek veren’ devletin emeğini sömürdüğüne inanmamaktadır. “Devlet baba” özelle karşılaştırılınca emek sömürüsü yapmaz. Emek sermaye çelişkisi de devletin fabrikası olunca devlet lehine “çelişkisizdir”. Devlet sadece az ücret verir ve ücretlerde memur- işçi ayrımı yapılmaktadır:

Hakkımı vermek hani maaş olarak söz konusuysa ne Türk olması bir şey değiştirir, ne de dindar olması. Ha hak yememesi lazım elbette. Senin insanın, o da Müslüman sen de Müslümansın ama gerçek bu değil. İşine geldi mi Müslüman. Yiyor hak. Hem de nasıl. O kazanmak için çalıştırıyor. Ben çalışacağım o kazanacak. Ama devlet öyle değildir. Bunu devlet için söylemem tabii. Devlet için işçi işçidir, memur memur. Az verir, çok vermez ama ayrımcılık yapmaz. Ama hani patron dersin onun Türk’ü de aynıdır, dindarı da aynıdır. Haksızlık, adaletsizlik yapabilir. Ama devletin gözünde hepimiz aynıyız (7. Katılımcı, erkek, daimi işçi, üretici).

Devletin özel gibi kâr etme derdi olmaz. Zaten olsa devlet olmaz. Devlet millete yarar olsun diye var. Bizim derdimiz sadece müşteri memnuniyetidir, müşteri memnun olsun yeter. Ama özelle karşılaştırırsan devlet elbette iyidir (6. Katılımcı, erkek, daimi işçi, üretici).

Ben devletin fabrikasında çalışıyorum. Burada çayımı alıyor, ben çayımı işliyorum, kâr ediyorsa da bunu sana bana veriyor. Bak Rize’ye veriyor yani. Yok vermiyor diyemeyiz. Devlet özel gibi değil. Özel hak yiyor, çok çalışıp az alıyorsun. İşte o sömürmektir. Ama biz burada gerçekten 8 saat denir ama böyle tam randıman 8 saat çalışmıyoruz. Bazen çay çok gelir oturamazsın. Nefes alamazsın ama o da senin memleketinin çayıdır. İşleyeceksin ki yetişsin gerisi. Ama devlet memura daha çok veriyor. Hele bayanlar işçi diye girip gelir oturur memurluk yaparlar. Onların hiç konuşmaya hakları yok. İmalatta yok bayan (13. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Oysa özel çay fabrikasında 18-19 yaşlarında çalışmış katılımcımız ise “patron baba”nın emek sömürüsünü “artı değer” le açıklamaktadır:

Ben adama [fabrika sahibi] günde 15 milyarlık çay paketletiyordum. İşçiye verdiği para bir çay paketi parasıydı. Yani 12 ton çayı paket yapıyor işçi, patronun işçi başı verdiği para 4 lira. Yani 18 işçi çalışıyor ya 18 kilo çayla işçiliğini karşılıyor geri kalanını kâr (26. Katılımcı, kadın, geçici işçi, üretici).

“Patron baba”yla “devlet baba” farklıdır. Eleştirseler de yanı başlarındaki özel sektörle kıyaslayınca eninde sonunda “devlet baba”nın çay parasını ve işçi maaşlarını

ödeme güvencesi vardır. “Devlet baba” da “çaycı çocuklarını” siyasal seçimlerde oy beklentisiyle ihmal etmemektedir.

5.2.4.2 “Devlet Baba”sız Çay Olmaz

Oysa özel sektör çay fabrikalarının kuruluşundan günümüze kadar devlet, verdiği teşviklerle, sağlıksız koşullarda üretimlerine yönelik almadığı önlemlerle, bu fabrikaların üreticiye ve işçilere bıraktığı borçlarla hak kayıplarını önleyici yasal düzenlemeleri yapmamış olmasıyla, özel sektöre fabrika kurarken hiçbir yatırım şartının aranmaması gibi “düzenlemeler” le artık açıkça “baba” olmayı istememektedir. 15 Haziran 2005’te Rize Vakfı tarafından düzenlenen baloda dönemin başbakanı olarak konuşma yapan Recep Tayyip Erdoğan’ın Rizeli işadamlarına yönelik sözleri oldukça açıktır:

...Bakın ben buradan bir gerçeği hemşehrilerime söyleyeceğim Rize teşvik yasasını aldı ama hala Rizeli Rize’ye yatırım yapmıyor hadi gelin yatırım yapın. Konuşmaya gelince laf bol. Ancak yatırım yok... Yatırımı artık devletten bekliyorsanız devlet bu işlerden elini ayağını çekti. Biz devlet olarak imkan hazırlayacağız zemin ayarlayacağız ancak yatırımı sizler yapacaksınız. Varsa önünüzde engel bunları kaldıracğız. Sizin önünüzde kim tökezlemeniz için bir şey koymuşsa biz bunu kaldıracğız. Siz yeter ki söyleyin şurada şöyle bir tökezleme var diye biz bu engelleri tek tek kaldırırız. Benim yatırımcım, girişimcim kendi bölgesine yönelsin oradaki ekonomik potansiyelleri harekete geçirsın... Bedelsiz arazi teminatı diyoruz, beş yıl vergi muafiyeti diyoruz, SSK primlerini düşürüyoruz, enerjide % 50 indirim diyoruz. Biz elimizdeki tüm imkânları seferber ederken bakıyorsun hemşehrım Bulgaristan’a gidiyor yatırım yapıyor ama kendi memleketine gelince yatırım yapmıyor. Bu hareketi ne ile ifade edeceksiniz. Hani vatanseverdin hani hep birlikte memleketimizi seviyorduk hani ana baba ocağının yerini hiçbir şey tutmazdı. Kusura bakmayın laf laf laf.. Hani orada burada Rizeliyiz falan konuşuyoruz ama Rize bir yandan boşalıyor farkında değiliz. Gidin köyünüze bakın bakalım kaç tane hane açık duruyor. Ben söyleyeyim bütün kapılar kapalı köylerde hiç kimse yok... Eğitim, sağlık, adalet ve emniyet işte bu temel ayaklar üzerinde yükselen bir Türkiye’ye ihtiyacımız var... Değerli hemşehrilerime gelin memleketinize yatırım yapın diyorum. Yat tersanesi mi yaparsınız, küçük çapta gemi tersanesi mi yaparsınız, çay endüstrisine mi girersiniz bilmiyorum daha başka sektörlerde adımlar mı atarsınız ama bunları hep birlikte yapalım gecikmeyelim kaybedecek fazla zamanımız yok...(Erdoğan, 2005:12-15).²⁰⁵

²⁰⁵ Rize’nin sosyal ve ekonomik koşullarının geliştirilmesi amacıyla Rize Vakfı tarafından düzenlenen Karar toplantısında (Haberden anlaşıldığı kadarıyla çalıştay tarzı bir toplantıdır) Doğuş Çay’ın patronu Alpaslan Karakan’ı Rize’ye daha fazla yatırım yapması için ikna etmiş, Karakan, başbakana Rize’ye yatırım yapma sözü vermiştir (Vakıftan Haberler, 2005:26-48).

Lakin “çocuklar” “devletsiz” bir çay sektörünü düşünmemeyi ve “baba” nın kendilerini bırakmayacağına inanmayı tercih etmektedirler. Bunun en temel nedeni ise özelleştirilen pek çok kurumun varlığına karşın hala Çaykur’un özelleştirilmemesidir:

Devlet varsa çay var. Zaten devlet halk için vardır. Babadır. Babalık yapmak için vardır. Özel sektöre bizi bırakmaz. Aslında biz çok mağdur edildik. Şimdi değil ama geçmişte. Parayı özelden hiç peşin almadık. Sadece bir defa devlet kota koymayınca özel peşin verdi. Onu da zaten biz vermedik. Çaykur giderse çaylıklar kalkar. Çünkü ödeme olmaz. Özel sektör benim elimdesin diyecek olacağı odur. Babalarımızın zamanı daha iyiydi tabii ama şimdi etrafa bakınca Çaykur özelleşmemiş hala. Devlet çaydan giderse çok zor durumu olanlar çaycılık yapar. Herkes başka işler peşine gider. (4. Katılımcı, erkek, emekli, uzaktan üretici).

Katılımcılar özelleştirmenin sonuçlarını hem fabrika işçisi hem de çay üreticisi konumlarıyla değerlendirmekte ve özelleştirmeye karşı olduklarını fkrini açıkça beyan etmektedirler. Çayın neo-liberal ekonomi politikalar dönemi, özelleştirmeye karşı savunma hattında milliyetçilik zırhındaki statükodur: Geçici işçiler için “altı aylık” iş güvencesi, düzenli çalışma saatleri, sağlık sigortasının, “garantili gelirin” korunması ve çay üreticilerinin çaylarını devlete satma şanslarının kaybedilmemesidir. Boyraz (2012)’ da Türkiye’de gerçekleşen özelleştirme sürecinde işçilerin öznel deneyimleri ve algılarını nitel ve nicel saha araştırmasına dayalı bulgularıyla analiz ettiği çalışmasında; devlet merkezli yaklaşımların işçiler arasında etkili olduğunu ve neo-liberal kuşatmadan kaçmak için ‘ulus-devlet’in bir sığınak olduğunu ifade etmektedir.

Doğal olarak özelleştirme sürecine karşı tepkilerde en çok kullanılan argümanlar; “devletin/milletin malının korunması ve devlet olmazsa çay olmaz”dır. Katılımcılar özel sektör deneyimleriyle yerli yabancı sermaye ayrımına girmeden “milli servetin” özel sektörlere aktarımı olarak yorumlamaktadırlar:

Özelleştirme mi? Olursa, Rize çok eziyet çeker. Çay alımında çok eziyet çekeriz. Parasını almasında hepsinde sıkıntı olur. Yani artık olursa başımızın çaresine bakacağız, bir şekilde uyarsa bize devam edeceğiz. Uymazsa ayrılırız onu zaman gösterir. Ben hiçbir kurumun özelleşmesini istemem daha doğrusu özelleştirebilirsin sıkıntı yok. Yarısını özelleştirebilirsin söz sahibinin devlet olması lazım. Vatandaşın karşısında muhababı devlet kurumu olmalı. Yani özel sektör ahkâm kesip istediğini uygulayacak diye bir olay öyle bir politika yok zaten. Olmaması gerekir. Ne olur öyle olursa vatandaş ezilir sıkıntı olur, huzur olmaz, kazanç olmaz. Şimdi görüyoruz mesela 900-1000 lira asgari ücret fazla mı bu? Değil. Çok düşük nasıl diyeyim sana kira veriyor veya çocuk

okutuyor. Okutma şansı yok. Ne yapacak? Yan gelir bakacak. Yan iş. Bir insan on beş saat çalışabilir mi? En fazla on beş yirmi gün çalışırsın. Vücut dinlenecek da. Dinlenmeye ihtiyacın var. Onun için özel sektör sıkıntılı Rize'yi bitirir yani (8. Katılımcı, erkek, daimi işçi, üretici).

Özelleştirme iyi olmuyor. Grevde sorun çözmiyor. Sonuçta devlet yapacağını yapıyor. Burası özelleştirilirse kimse için iyi olmaz. Alacağımız tazminat bile bir işe yaramaz. Üretici mahvolur. Devlet çay da olmazsa çay fiyatları düşecek. Özeller çay alırken önce devletin fiyatına uyuyor sonra fiyatı düşürüyorlar (19. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Her şey özelleşirse ne olacak? Gelen özelleştiriyor, devletin tutacak bir dalı olmalı. İyi idareci ve disiplinli hiçbir işçi devletin bir çöpünü zarar ettirmez. Devletin malı milletindir. Bir makine kırılınca bu benden senden çıkıyor. Sağlam amir koy, kurum zarar etmez. Ama özelleşmesin elbette. Ülke geleceği var, üç ilin ekmeği var burada. Zarar görürüz. Çay yanar. Burasının ekmeği çay. Üretici ekmek yiyor. Çalışanı ekmek yiyor. Eğer devlet olmazsa perişan olur çay. Özel sıkıntı oluyor. Mahkum oluyorsun. İşine gelirse çayını ver, işine gelmezse verme (7. Katılımcı, erkek, daimi işçi, üretici).

Yukarıdaki katılımcılar özelleştirmeyi, çayın hem tarım hem sanayi alanındaki olası sonuçlarıyla birlikte düşünmektedirler. Zira katılımcılar için “devletin çaydan elini çekmesi” çay fabrikalarındaki işçileri de çay üreticilerini de olumsuz etkileyecektir.

Farklı bir savunma ve dayanak hattı ise “ayrıcalık” olarak gördükleri hemşehrileri olan Rizeli politikacılardan beklentilerdir. Onlara duyulan güvenle “özelleştirmenin olmayacağı, olsa dahi haklarının mutlaka verileceği” düşüncesi de katılımcılarda oldukça güçlüdür:

Bu fabrikalar devletin, milletin malıdır artık. Milletin ekmeğidir. Sayın Cumhurbaşkanımız Rizelidir. Onun bir sözü yeter. Bu fabrikaların satılmasına, müstahsilin perişan olmasına asla müsaade etmez. Önceden Mesut Yılmaz vardı, şimdi Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan. Buralarda çok uğraşıyor bunlar borsa falan yok kanundu manundu falan. Bize zararsa çıkmaz o kanun bunu da söyleyeyim (10. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Özelleştirme dersin Rize biter. Yani bu benim aklıma gelmiyor da değil. Göç başlar burada işi olmayınca ne yapsın insan. Çaykur, Doğu Karadeniz'in can damarıdır sadece Rize değil Ordu'dan Hopa'ya herkes buradan ekmek yedi, yiyor, Allah izin verirse bundan sonra da yiyecek. Böyle bir kurumun özelleşmesi demek Rize'de insan kalmaz. Çaykur sayesinde Rize'de para dönüyor. Üreticisi de işçisi de emeklisi de bu parayı döndürüyor. Bitti mi biter üretim durdu mu özel sektör malum, göç verir. İnşallah ilerisi daha iyi olur. ...Özelleştirme istenir mi? Özelleştirmeyecek lideri seçeceğiz elbette. Bize kimin yararı varsa onu seçeriz. Rizeliyi seçeriz ki yatırım olsun şu Trabzon'dan daha iyi olsun. Her şey Trabzon' a çünkü. Belki yanlış ama... Seçiyoruz işte. Gerçi bizim çaya faydası olmadı doğruya doğru. Ama Rizeli başkan isteriz. Hele ilk beş sene bizi çok mutlu etti. Gururluyuz, zaten istikrarlı da. Yollara baksana ne güzel oldu. Tüneller falan. Dış ülkelere neredeyse biz yardım vereceğiz (11. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Yukarıdaki katılımcımızın “gururla” sunduğu Rize’ye yapılmış ve yapılması istenen “yatırımlar” dan biri de “1980 ve 2000 yılları arasında denizin doldurulmasıyla elde edilen alan üzerinde olan Karadeniz Sahil Yolu projesidir (Turna, 2012:111-117)”. Diğer taraftan günümüzde Rize il merkezinde “denizin doldurulmasıyla” elde edilen düzlük alanlarda yüksek katlı yapılaşmalar, oteller, alışveriş ve kültür merkezleri, sahil şeridinde spor kompleksleri, modern kahvehaneler, restoranlar bulunur. Kent merkezinde iki üç katlı geleneksel mimariye örnek evler, yüksek katlı yapılar arasında kalmış, sayıları bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdır. Bu “yatırımlar” ı Rize’ye yapan ve yapmaya devam edeceğine inanılan politikacıların özelleştirmeye kendilerini mağdur etmeyeceği de düşünülmektedir.

Devlet bizi mağdur etmez. Haklarımızı mutlaka verir. Zaten Tekel’de yaptılar. Ne oldu? Devletin istediği oldu. Ama devletimiz bizi mağdur etmez... Hem bütün değil ki çay, milli içecek, kimseye zararı yok. Sigara alkol öyle değil. Niye özelleşsin? Tayyip Erdoğan varken niye özelleşsin. Ha diyelim istedi özelleşti. Onu o zaman görürüz olmadan ne diyeyim ama pek ihtimal vermiyorum (18. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Özel çay fabrikasında işçilik çok zor. Hepimiz biliyoruz bunu. Zaten bunu görerek büyüdük. Öyle bir şey de olmaz diyorum yani özelleşirse Rize biter, kim göze alır bunu. Bazen görüyorum ama yapamazlar gibi geliyor. Özelleşecek derlerse haklarımız ne olacak ona bakarım önce. Hep bunu konuşuyoruz. Sen ne yaparsın 800-900 liraya çalışır mısın? Çalışmam. Bu paraya çalışmam. Özeli biliyoruz o ağır iş yapılmaz. Ama devlet özelleştirirse bize haklar verecektir elbet. Tekel’de verdiler zaten. Bence hükümetin kararı çok iyiydi. Keşke beni de 4C’li yapsa devlet (13. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

2006’da özelleştirme kapsamına alındı burası. Özelleştirme İdaresi Başkanı açık açık söyledi. Bizim şansımız Rizeli siyasilerdir. Burası başbakan, cumhurbaşkanı çıkardı. Hemşehrımız siyasetçiler sayesinde kurum kurtarıldı (6. Katılımcı, erkek, daimi işçi, üretici).

Kurumun genel müdürü basına verdiği demeçlerde kurumun “özelleştirilmediğini ve özelleştirilmeyeceğini” ifade etmektedir (Taş, 2014b). Bu nedenle efsanevi söylemlerle korunmasına da neden olmaktadır:

Siyaseten hiç yanında değilim. Ama Çaykur bugün özelleştirilmemişse genel müdürün tavrı çok önemlidir. Cumhurbaşkanımız onu çağırması yanına demiş ki ‘Seni Çaykur’a genel müdür yapalım, kabul eder misin?’ Kendisi de ‘Eğer Çaykur’u özelleştirmeyecekseniz kabul ederim. Ben Çaykur’u kapatan genel müdür olarak anılmak istemem’ demiş. Aynen böyle duyduk. Siyaseten bana çok uzaktır kendisi bunu da ifade edeyim. Zaten kimse Rize’ de Çaykur’u kapatan müdür olarak tarihe geçmek istemez (21. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Özelleştirme konusunda işçilerin siyasal iktidarlara duydukları güven “grev” deneyiminde somutlaşmıştır. “Çaykur grevi” ndeki tavırları işçileşmenin niteliğiyle birlikte geçici işçilerin sendikalarının kararını değil devletin üretim ilişkilerindeki tekliğini dikkate almaları bakımından önemlidir.

5.2.4.3 Çaykur “Grevi”: Sendika Yerine Devlete Güven

*Sen şu bardağa baktığında bir bardak çay görürsün...
Ben sana hikâyesini yazarım. Bahçesinde varım, toplanmasında
varım, işlenmesinde varım. Benim emeğim var” (12. Katılımcı,
erkek, geçici işçi, üretici).*

Çayın bahçeden bardağa olan yolculuğunun her aşamasında olan çay fabrikası işçilerinin sendikası TEKGIDA-İŞ; yarım yüzyıldan fazla bir süre çay fabrikaları işçilerinin tek sendikası olmayı başarmıştır.²⁰⁶ TEKGIDA-İŞ, 13 Mart 2013’te Çaykur’a ait 58 işyeri için grev kararı alır (TEKGIDA-İŞ, 2013).²⁰⁷ Sendikanın grevi ilk saatlerde fiilen biter (Fırtına Gazetesi. 23 Nisan 2013). Sendika başkanı grevin bitmesinin nedenini geçici işçilerin işbaşı yapmaları olarak açıklamaktadır:

Çaykur’un [geçici] işçisini bir ay önceden işe çağırması nedeniyle grevin etkinliği ortadan kalktı... Kampanya döneminde dört ay çalışan işçiler için beş ay çalışma çağırısı yapıldı. Bu çıkan tablo karşısında ısrarcı olmamaya çalıştık. Grevi sonlandırmadık ancak üyenin de teamülüne saygı duymaya başladık (...) Sendika bu süreci kâğıt üzerinde devam ettiriyor. Greve katılan daimi bin 500 kişi işe başlayan 7 bin kişi. Bu konuda daha fazla söylenecek bir şey yok. Greve katılan veya katılmayan arkadaşlara söyleyecek başka bir şeyimiz yok. Süreci izliyoruz (ZRG. 24 Nisan 2013).

“Grev”, Koç (2013)’a göre mevsimlik işçilerin mülksüzleşme olgusuyla ilişkili olarak başarısızlık sayılamaz. O’na göre mevsimlik işçiler fabrikada çalışmaları karşılığında ücret geliri elde ediyor olsalar da “kimliklerinde belirleyici olan çay üreticiliği”dir. Doğu Karadeniz Bölgesi’nde fabrika çalışanı işçilerin çoğunun aynı

²⁰⁶ Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendikası’nın kuruluşuyla birlikte düşünüldüğünde 1952’den 2013 yılına kadar 61 yıl.

²⁰⁷ TEKGIDA-İŞ ve Öz Gıda-İş arasındaki “yetkili sendika” olma mücadelesi beş yıl boyunca toplu iş sözleşmesi imzalanmamasına neden olmuş, beş yılın sonunda yetki mahkeme kararıyla TEKGIDA-İŞ’e verilmiştir. 2013’te toplu iş sözleşmesi için görüşmelere başlayan TEKGIDA-İŞ ve Çaykur adına Kamu İşverenleri Sendikası (Kamu-İŞ) arasında anlaşma sağlanamaz (ZRG. 24 Nisan 2013). TEKGIDA-İŞ Genel Başkanı Mustafa Türkel: “Günlük 17 lira istedik, pazarlık için karşımıza hiçbir rakamla gelinmedi. Çaykur ve Kamu-İŞ’in dayatmasıyla grev aşamasına gelindi. Yasal prosedür gereği bu grev yapılmasa idi bizim Çaykur’daki yetkimiz düşer ve sendikal gücümüz kırılırdı. Bu uygulama dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir” diyerek greve giden gelişmeleri özetlemektedir (Şan, 23 Nisan 2013).

zamanda çay üreticisi olduğu (DPT4, 1977:88; İlkyaz, 1986:1; Bayraktutan, 8 Ağustos 2006) yıllar içinde değişmeyen bir gerçektir. Elbette hem çay üreticisi hem çay fabrikasında işçi olmak; “bağımlılık” ilişkisi ile birbiriyle çatışan çıkarları (ay üreticisi olmak ve işçi olmaktan kaynaklanan çatışmalı çıkarlar) içinde barındırmaktadır. Daha nceki yıllarda da yaşadıkları köyde kurulu özel çay fabrikasında işçi olanlar aynı zamanda o fabrikaya çay satan üreticiler olmaları nedeniyle direnişe katılmamışlardı. 2013 yılında da işçiler için, çalışılan fabrika devletin fabrikası, çayını satacağı kontenjanı kadar alım garantisi veren de devlet olma durumu değişmemiştir. Doğal olarak üretim ilişkileriyle devlete bağımlılık iki boyutludur. Bu bağımlılık ilişkisinin içinde olduğunu bilen bir işçinin sözleriyle bu “ikilik” durumudur:

İşte bizim derdimiz bu. İkililiğimiz bu. Bir yerde grevi desteklersin ama bir yerde üretici var. Onun ayını satamaması a kalması var. Bu durumda zor be. Tamam dersin ki bir sene sıkıntı olsun ama kim nasıl geçindirecek bu insanları. Hepimiz deriz ki çay yan geliriz. Yan gelir oldu da senede 10 bin kazandırdı da diyemezsin ki olmasın. Kim verecek sana 10 bini? ay olmazsa olmazımız, çünkü olmazsa bir yerin yarası kapanmaz. Bu bölgede böyle şeylerde durursun. Yani düşün diyorlar ya “Hadi grev yapalım”. Tamam bu fabrikayı kapattık hiçbirimiz gelmedik. E ben ayı nereye satacağım? Kapattığım fabrikaya mı? Gz göre göre demezler mi kapatmayaydın da satsaydın çayını. ay alım yerindeki eksper de grev yapıyor işe gelmemiş. Kime vereceğim çayımı? zele mi? Sevaına veririm tabi. [Espriyle söylüyor] Tek bir şekilde grev olmayacak kurum aykur. Çünkü burada çalışanla dışarıda [farklı sanayi sektöründe çalışan işçilerden söz ediyor] çalışan aynı değil. Bunun anlaşılması lazım. Buna[aykur] zarar da gelse bizim zararımız, kr [aykur] da olsa bizim krımız. Yani hiçbir şekilde diğer işçilerle bir olma şansımız yok. Ne bileyim sanki elini kolunu bağlanmışlar gibi... Hem ayın var hem çayını sattığın devlete karşı az ücret veriyorsun diyerek grev yapacaksın. Zor çok zor. Ya zaten bahçeden fabrikadan anca dengeliyorsun. Ne dengelemesi yahu? İkiisi bir araya gelmiş bir de üstüne 4 ay burada çalışıp sonra başka işe de bakıyorsun ki daha rahat edeyim diye (11. Katılımcı, erkek, geçici işçi, retici).

Sendikaya grev zamanı destek vermedik mahsul alınmaz diye. Yani biz reticiyiz çayımı almaz diye. Diyelim grev yaptın işten attı ona eyvallah dersin de grev edenin çayını almam derse nolacak. İki türlü zarardasın (18. Katılımcı, erkek, geçici işçi, retici).

Burada grev var diye kapıya asıldı. Aslında sendikacılar hesap edemediler olayı. Ben biliyordum aycıyım ben. Rize’de olmaz bu ama başka yerde uyar, Tekel’ de uyar onların belki yüzde onu tütün üretir. Belki yüzde ondur ama burada çalışan işçinin yüzde doksan dokuzu üreticidir. Hiç kimse ben sokağa dkleyim de tarlamdaki çay dalında kalsın demez. Ben neyin grevine gideceğim? Ben fabrikalar çalışmasın, çayımı sattığım fabrika çalışmasın diye mi? Olur mu öyle şey işte bunu hesap edemediler. Sonuç, fiyasko (19. Katılımcı, erkek, geçici işçi, retici).

Çayda özel sektörün olması Çaykur'un üreticiden çay alımındaki etkisini azaltmamış aksine daha önemli olmuştur. Çayda devlet tekeli kaldırıldıktan sonra geçen otuz iki yıla rağmen 2016 yılında yaş çayın %53,1'ini devlet, %46,9'unu özel sektör satın almaktadır (Çaykur, 2016b:14).

Çay fabrikası işçilerinin Koç (2013)'un belirttiği gibi “*kimliklerinde yazan çay üreticiliği*” konumunun işçilik lehine silinmeye başladığını da görmezden gelemeyiz. Bunun bir göstergesi “çayın yan gelir” olarak değerlendirilmesidir. Lakin çayın yan gelir olarak değerlendirilmesi daha önce de belirttiğimiz gibi çaydan vazgeçildiği anlamına da gelmemektedir.

İşçilerin toplumsal ve kültürel bağlarının yarattığı bağımlılıkta etkilidir. Çay fabrikası işçisi çaya ailesiyle bağlıdır, komşusuyla, köşedeki esnafla, çay bahçesini yarıcıya veren ama her çay mevsiminde “baba ocağı”na gelen Rizelilerle bağlıdır. Çaykur genel müdürünün grev hakkındaki yorumu da bu dikkatin ürünüdür: “1 milyondan fazla insanın geçimini sağladığı bir ürün üzerine kolayca grev yapamazsınız” (Şan, 23 Nisan 2013).²⁰⁸

Ben zaten yapmayacaktım grev falan. Yapmadım ilk de işe başlayıp imzama attım, girdim içeriye. Benim çayım da var, üç kuruş için Çaykur'un da Rize'nin de zarar görmesini istemem. Kendi çıkarım için yapmam. Genel müdür doğru dedi bence hiç unutmam: ‘Kapatırım fabrikaları çay alınmasın 9-10 şiddetinde deprem olur Rize’de’ dedi. O gün ilk gidip işe başlayan da ben oldum. Rize’me çaycılara ne diye zarar gelsin. Ben sadece çayla geçinmiyorum ama çoğu geçinen arkadaşım var. Niye yani kendi beş kuruşluk kârım için onları sıkıntıya sokayım. Çayın nasıl toplandığını biliyorum sonuçta. Nasıl zahmet çekildiğini, satmak için nasıl uğraştığımızı biliyorum sonuçta. O sendika başkanı çok mu çay toplamış? Nasıl bir şey olduğunu biliyor mu? Bence zamanı çok yanlış bir zamandı. Güvenmiyorum açıkçası bir de. Grev yapanlar hiç ilgilendirmede (14. Katılımcı, kadın, geçici işçi, üretici).

²⁰⁸ İfadelerin sahibi Çaykur Genel Müdürü; Rize'nin Ardeşen ilçesinde belediye başkanlığı, uzun yıllar özel sektörde çay fabrikasında genel müdür yardımcılığı görevlerinde bulunmuş olması nedeniyle bölgenin toplumsal yapısını ve çay sektörünü bilen bir yöneticidir. Erişim: <http://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=14>. “Çay İşletmeleri Genel Müdürü”. Erişim tarihi: 05.07.2017.

Katılımcı için devlet ve Rize'deki toplumsal bağlar, sınıfsal bir içerik taşımayan “kendi çıkarı” nın daha üstündedir. “O sendika başkanı” ise kendisinin de üyesi olduğu sendikanın başkanıdır ve işçinin gözünde kendisine “uzak” ta bir konumdadır.

İstihdam biçiminin geçici ve daimi işçi olması greve katılımı etkilemiştir. Üyesi oldukları sendika grev kararı almışken işveren geçici işçileri bir ay önce işe çağırmış ve onlar da işe başlamıştır. Otuz gün fazla sigortadan yararlanmak ve ücret alacak olmalarıyla yaptıkları hesaplar öne çıkmıştır. Zira katılımcıların ifade ettikleri gibi geçici işçiler borçlu yaşamaktadır. Diğer taraftan katılımcılardan geçici işçiler kendilerini daimi işçilere göre “güvencesiz” bir istihdam konumunda hissettiklerini belirtmektedirler:

Biz altı ay bakkala yazdırıyoruz. Köyde bakkal bakıyor bize. Borç yapıyoruz kışın, yazın da çalışıp çayını satıp borcunu ödeyeceksin ki sonraki sene yüzün olsun. Neyin grevi? Burada grev olmaz. Kadrolular gidebilir greve onlar 12 ay çalışıyor ama ben mevsimlik işçiyim. Çağırdılar geldim başladım. Bir ay benim emekliliğime yansıyacak, bir ay benim sigortama artı olacak. Hatta söyleyeyim bu işe işçi sevindi bile. Bu yüzden 200-300 kişi katıldı. Valla onlarda utandılar. Bak etrafına dediler. Bir başlarına kaldılar. Hem bir de düşün tam imalat zamanı ben işçiyim dedim ki işe gelmiyorum. O çay telef olacak. Milyarlarca trilyonlarca çay yanacak. Üreticiyim devlet grevdeyim diye çayımı almayacak. Özel sektörün kucağına düşerim. Yanarım. Benim hayatımın yarısı bahçeden geliyor. Çaylıktan geliyor. Çay benim malım. Yansın mı? Hem köylüye ne deriz? Olmaz. Bu yüzden sendika masada anlaşacak başka yolu yok. Bir yanda devlet var senin işe çağırmış gel çalış borcunu öde demiş, bir yanda sendika var. Yüzünü bile bilmediğin adamlar. İşçi sendikaya mı devlete mi gitsin? Ben devlete gittim. Devlet buradan gitmez. Sendika gider. Hangi sendika olursa olsun. Bak 60 yıllıktı gitti. Ama benim önerim aslında sendikaya da gerek yok. Büyüklerimiz gelsin derdimizi anlatalım dinlesinler. Onlar çözsünler. Biraz da Tayyip Erdoğan Rizeli, yani hemşehrin senin. Demesinler kendi memleketine bir şey yapmıyor Rize karışıyor demesinler. Hepimiz biliyoruz bu kurum niye ayakta duruyor hala. (16. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Katılımcının ifade ettiği gibi bir tarafta “yüzünü bile görmedikleri sendikacılar” diğer tarafta “çalış borcunu öde” ya da “emeklilik gününü doldur” diyen devlet olunca tercihleri devletten yana olmuştur. Üretim ilişkileri içinde devletin varlığı ve varlığının bakılığı içselleştirilmektedir. Hatta sorunların sendikaya değil “devlet büyükleri”ne anlatılarak çözülebileceğini düşünmektedir. “Özelleştirilme” nin ağır gölgesinde yine hemşehrileri politikacılar tarafından “koruma altında” olduğunu hissetmektedir.

Sendika grev dedi. Beni işçi olarak düşündü tamam. Ama beni müstahsil olarak düşünmedi. Yani ben grev yapacağım, iş yürümeyecek dolayısıyla çay satamayacağım. Bir taraftan hak ararken diğer taraftan kendi hakkımızı gaspediyoruz. İşçi kıştan yaza borçlu giriyor burada. O borcu kapatmak için devlet erken aldı işçiyi. E düşünün size bir ay fazladan çalışma hakkı vermiş devlet, maddi getirisi var. Bir ay fazla çalışmak bizim bayağı borcumuzu kapatacaktı. Ben de bundan dolayı o zaman katılmamıştım. Şimdi benim çalıştığım fabrikanın çalışanı o kendi köylüsü, o köyün köylüsü artı bir de müstahsilidir. Yani köyündeki fabrikada çalışıyorsun çayını da o fabrikaya satıyorsun. Yani bir Kardemir fabrikasında olduğu gibi değil. Yani burda yetişen bir ürün var burda işleniyor. Grev edeceksin de kendine mi edeceksin grevi? Biraz ince düşünmek gerekirdi. Zaten o yüzden kimse katılmadı. Paketlemeden gelip katılmışlar. Merkez de var ya. Niye kadrolu bir de onlar. E tabi kadrolular (17. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Fabrikada kadrolu insan hakkını daha rahat savunuyor. Onlar arkasını sağlama dayamış. Ayağını sağlama basıyor. Mevsimlik belki beni iki gün daha fazla çalıştırır diye düşünüyor. İşten atılırsın sürülürsün başka fabrikaya. Amaca ulaşmak için toplu hareket etmek gerek... Eski sendikada grev zamanı devlet bizi mevsimlik çağırırdı. Bize bir büyüklük etti. Sana mı vereceğim? İşçime veririm dedi. En iyisi senin devletindir yine. Sendikaya da gerek yok (10. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

“Grev” e katılımın olmamasında “hem çay üreticisi hem fabrika işçisi” niteliklerinin belirleyiciliği göz ardı edilemez. Çay fabrikası işçilerinin çay üreticisinden ayrılmazlığı çay fabrikalarında yapılacak bir grevin sadece fabrikaları kapsamayacağını da göstermektedir. Ancak sendikacılık anlayışının da etkisiz olmadığı söylenemez. Bölümün başında da belirttiğimiz gibi yarım yüzyıldan fazla bir süredir yetkili sendika olan bir sendikanın “ücret” e sıkıştırılmış sendikacılık anlayışının örgütlülük anlamına gelmediği de “grev” de ortaya çıkmıştır.²⁰⁹ Çoğu işçi için artık “sendika” lı olmakla olmamak arasında fark kalmamıştır. Çünkü zaten sendikacılar istenilen ücretleri zam olarak alamamaktadır:

Hiçbir faaliyetini görmedim eskisinin. Grevi de benim için yapmadı. Sendika aidat alamadı tabi bizden. Kendi kaybını talep ediyor. Kişi başı on milyar istiyor kendi parasını istiyor. Genel müdür doğru diyor “Darphane olsa bu parayı devlet vermez”. Sendika kişi başı sekiz on milyar bir rakam istedi bu uçuk bir rakam mantıklı değil. Desteklemedim. Makul bir şey iste. Bana dese ki eşit işe eşit ücretle yola çıkıyoruz; 2007’de giren 1000 alıyor eski giren 2000 alıyor. Bunu eşitlemek için hadi grev dese anlarım. Biri gelip de grev şudur budur diye bize bir şey anlatmadı zaten (25. Katılımcı, kadın, geçici işçi, üretici).

²⁰⁹ Koç (2015), Çaykur’da 2015 yılında yetkili sendika Tekgıda-İş’ken, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından Hak-İş’e bağlı Özgıda-İş’e toplu sözleşme yetkisi verildiğini, Tekgıda-İş’in yetkisi hukuken devam edip, yargı yoluyla itiraz etme sürecini başlatmışken, Özgıda-İş ile Çaykur adına Kamu-İş’le bir toplu iş sözleşmesi imzalandığını belirtmektedir. Hatta süreç kitap haline gelecek kadar ayrıntılı belgelerle doludur ve TEKGIDA-İŞ tarafından kitap olarak basılmıştır (ZRG. 17 Eylül 2011).

Başka yerleri bilmem biz bu konuda çok dertliyiz. Sendikası kaldık yine sıkıntı oldu. Maaş zammı alamadık. Yani grev kararı aldı eski sendika. Kurum çağırdı beni geldim iş başı yaptım. Hem de o zaman bir ay önceden. Zaten en fazla yüz iki yüz kişi katılmıştır. Onlar da kadrolular. Grev yapsan ne olacak, greve kadar hiç mücadele vermemişsin, hadi bugün grev yapalım. Bize kimse sormadı bile. Bir şeyleri almak için bir şeyleri feda etmen gerekir. Hiçbir şey feda etmedi sadece bizim maaşlarımızdan aidat kesti. Kırk yaşına geldim. Hiçbir icraatını görmedim. Gidip maaş zammı olacağı zaman işçinin hakkını savunmadı. Gerçi bu da savunmuyor. Gelen gideni aratır derler ya tam aynı hesap oldu bu. Hiç zam istemedi istediye de başarılı olamadı. Ben şimdi ayda bir gün sendikaya çalışıyorum. Otuz gün de bir gün sendikaya gidiyor. Bir sendika bana ne verebilir? Benim aldığım parayı bana veremiyor zam olarak. Ne oluyor arkadaşlarımız var istifa ediyor sendikasıdan arada kalıyorlar. Dayanışma aidatı ödüyorlar. Sen bana ödediğim aidatı bile zam olarak almamışsın ki ben sana niye aidat ödeyeyim. Büyük umutlarla geçtik. Ama bir şey yok. Ne zaman düzelir bu işler bilmem... Devletten istemesini bileceksin. Ama öyle yıkıcı bir biçimde değil. Devlete karşı çıkan kim olursa olsun sevmem ağır laf ettirmem tamam eleştir ama adabınla... Devletin başını ister beğen, ister beğenme. O, ailenin reisidir. Devletin başı ailenin reisidir. Ailenin reisinin sözünden çıkmayacaksın. Sonuçta burası bizim çayımız. Bizim kurumumuz. Olmasa halimiz kötüdür. Kıymetini de bilmeliyiz. Öyle değil mi? Başka ne var ki Rize’de? Bu kurum bizim canımızdır. Bu kurum olmazsa biz biteriz. Bu da doğru. Ben artık diyorum ki hakkımı sendika alamaz. Sendikacı ne alacak ki? Sendikacılar gelip geçicidir ama devlet kalacak (9. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

Son katılımcı sendikayı; kendisine sorulmayan bir grev kararıyla eleştirirken “grev” zamanına kadar herhangi bir eylemini görmediğini belirtmektedir. Doğal olarak “grev”e katılmamıştır. İşçi hareketleri içinde en iddialı eylemlerden olan “grev”e; yıllar yılı “çalışkan, itaatkâr, uysal” olması telkin edilen işçilerin, üstelik “ekmek kapısı” olarak gördükleri devleti karşılığın alarak katılmaları beklenemez. Çay üreticisi-fabrika işçiliği arasındaki bağımlılığın sadece bireysel değil toplumsal olması; işçilerin geçici istihdam konumlarını kadrolu istihdama göre güvencesizlik olarak görmeleri; “biriken borçları ödemek” gibi bireysel çıkarlarını düşünmeleri de olağandır.

Katılımcı için Doğu Karadeniz Bölgesi’nde güvenceli işveren konumunda olan devletin varlığı bu nedenle “aile reisi” nin varlığına benzetilmektedir. Üstelik bu “aile”nin üyesi olabilmek devlet çay fabrikalarında yıldan yıla azalan işçi sayısı göz önüne alınınca güçleştiği de ortadadır. Bu nedenle “aile reisi sessizce eleştirilebilir”. Zira özel sektör çay fabrikalarıyla tanınan “patron”lar “baba” olmamışlardır. Bu nedenle Rize’de “aile reisi devlet” tir; korunmalı ve “kıymeti bilinmelidir”.

Sonuçta devletin, “grev” döneminde işçilere üretim ilişkileriyle sunduğu iktisadi ve sosyal çıkarlar sendika çağrısına göre baskın gelmiştir.

5.3 Çay Sektörü”nün Düzenlenmesinde Son Arayışlar, “Yeniden Yapılanma”

Türkiye tarım politikalarında 2000’li yıllar boyunca gerçekleştirilen kurumsal ve yasal düzenlemelerle “yeniden yapılanma”nın kanıtları, “yapısal uyum politikaları”dır. Günaydın (2009:175)’a göre; Türkiye tarım politikalarının temellerinde olan Aralık 1999’da Uluslararası Para Fonu (IMF) ile imzalanan Stand by Anlaşması ve 2001 yılında Dünya Bankası (DB) ile imzalanan Tarım Reformu Uygulama Projesi Anlaşması’nın hükümleri, o günden bu yana değişen iktidar yapılarına karşın, küçük istisnalar dışında neredeyse tümüyle uygulanmıştır. IMF ve DB gibi uluslararası sermayenin çıkarlarını koruyan kurumlarla yapılan anlaşmalar, sadece uluslararası sermayenin taleplerini sunmakla kalmamıştır. Tarım reformu politikaları, uluslararası sermayenin ve onunla ilişki içinde yerel sermaye kesimlerinin taleplerini büyük ölçüde yansıtır niteliktedir (Kendir, 2003:277). Bu kapsamda; Tekel (Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü) Özelleştirme Yüksek Kurulu (ÖYK)’nin 05.02.2001 tarihli ve 2001/6 sayılı kararı ile özelleştirme kapsam ve programına alınmış, 2004 yılında alkollü içkiler, 2008 yılında da sigara birimi özelleştirilmiştir (Özerman, 2009:293-311). Şekerpancarı tarımında ise TŞFAŞ (Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.) tarafından 1965’de başlatılan “sözleşmeli üretim” uygulamasıyla; üreticinin nereye, ne zaman, ne kadar pancar ekeceği, ne zaman söküp nereye teslim edeceği, ne kadar fire kesileceği ve ürün bedelini ne zaman alacağı şirketin takdirine bırakılmıştır (Oral, 2006:304). 22 Haziran 2000 tarihinde IMF’ye verilen niyet mektubunun ardından Türkşeker, özelleştirme gündemine girmiş, Kütahya Şeker Fabrikası A.Ş. 2004 yılında Torunlar Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.’ye, Adapazarı Şeker Fabrikası A.Ş. ise S.S. Adapazarı Pancar Ekicileri Kooperatifi’ne satılmış, 08/10/2007

tarikh, 2007/57 sayılı ÖYK kararı ile Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. deki kamu hisselerinin tamamı özelleştirme programına alınarak ÖİB'ye [Özelleştirme İdaresi Başkanlığı] devredilmiştir (Tosun ve Arslan, 2016:333). Türkşeker'in özelleştirilme işlemlerinin 31.12.2018 tarihine kadar tamamlanması, ÖYK'nın 21.11.2016 tarih ve 2016/67 sayılı kararıyla kesinleşmiştir (ÖYK, 2017).

Türkiye'de tarımsal KİT'lerde gerçekleşen özelleştirme uygulamalarının 1985 "Özelleştirme Ana Planı" sıralamasına uymadığı görülmektedir. Suiçmez (2002:92)'e göre Çaykur özelleştirme kapsamına alınmasına karşın, bir siyasi parti başkanının yöresel oy kaygıları nedeniyle kapsam dışı tutulması 'her yönüyle' ilginçtir. Oral (2006:201-211)'a göre de çay sektörünün yarısından çoğunu elinde bulunduran Çaykur politikacılar tarafından siyasal bir rant aracı olarak kullanılmış; politikacılar üreticinin gözünü boyayarak, onlara kimi ayrıcalıklar tanıyarak, kurumu kendi çıkarları için kullanarak zararları hazineye ödetmişler, kurum da böylece sürekli zarar eden bir konuma getirilmiştir. Bu zarar ise üreticiye destek denilerek görev zararı sayılmıştır. Varolan sistemde, destekleme adı altında hazineden çıkan paraların çoğu çay üreticilerine değil, aracı kuruluşlarla parayı veren bankacılık sistemine gitmektedir. 2007, DPT raporunda genellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler olarak faaliyetlerine devam eden gıda işletmelerinin mülkiyet yapısı açısından daha çok özel sektör kuruluşları niteliğinde olduğu et, süt, yem sanayilerde yaşanan özelleştirme ile günümüzde şeker ve çay hariç tamamıyla sektörde özel kesimin hakim olduğu ifade edilmektedir (DPT9, 2007:4). 2017'de durum değişmemiş şeker ve çay tarım sanayinde hem özel hem devlet işletmeleri varlıklarını korumaktadır. Ancak şeker sektöründe özelleştirilen ve satışı yapılan fabrikalar olmasına karşın (Taşdoğan, 2011) çay sektöründe devlete ait hiçbir fabrikanın satışı yapılmamıştır. Doğal olarak bu gelişmeler çay fabrikası işçilerinin kendilerini ayrıcalıklı hissetmelerini ve siyasal iktidara güven duymalarının da nedenidir. Çay üreticileri açısından devlete çay satışının yapılmaya

devam edilmesi, çay fabrikası işçileri açısından ise devlette istihdam alanı bakımından devlet bölgede hala önemini korumaktadır. Aynı anda hem çay üreticisi hem çay fabrikası işçisi olanlar için; hem tarımsal alanda hem de sanayi sürecinde devletin varlığının devamı iki kat önem kazanmaktadır.

Oysa aykur’un zelleştirme sürecinden azade olmadığı sadece “zamana yayıldığı” gösteren girişimler bulunmaktadır. Lakin bu girişimlerde “zelleştirme” adı kullanılmamaktadır. Siyasal iktidarların da artık farkında oldukları gibi “zelleştirme” uygulamalarıyla kavram soyut aşamayı geçerek “deformasyona” uğramıştır. ay sektörünün 2023 vizyon hedeflerindeki gelişmeler “zelleştirme” adı telaffuz edilmeden gerçekleştirilmektedir.

Özel sektör çay firmaları da 2000’li yıllara kadar aykur’la rekabet edememekten, pek çok bakımdan “haksız rekabet” içinde olduklarını ifade ederken, 2000’lerden sonra aykur fabrikalarının satılmasını istemediklerini, bunun yerine “farklı zelleştirme modeli” arayışları içerisine girdikleri grlmektedir. Bunlardan biri devletin aykur’u zararından kurtarmak için arazisi değerlenmiş çay fabrikalarını özel sektöre satamayacağı için aykur’un, üretici ve işçiye devredilen bir modelle özelleştirilmesidir (Yardımcı, 20.07.2003).²¹⁰

Başka bir “model” aykur’un “pazarlama” bölümünün özelleştirilmesidir. Özel sektör çay firmalarının çoğu 1984’ten sonra “imalat” kısmında “ay üreticisi ve işçiler”in maliyetlerinin yüksek olduğunu –yabancı kökenli kaçak, sendikasız, sigortasız işçi çalıştırarak, üreticiye borçlarını işçiye maaşlarını ödemeyerek- deneyimlemişlerdir. Sendikalaşmayı engellenmelerine ve piyasaya en kalitesiz çayları vermelerine rağmen

²¹⁰ Doğu Karadeniz Bölgesi’nde, arazinin engebeli ve az olması nedeniyle günümüzde de çok değerlidir. 2010 yılında çay bahçelerini gezdiren rehberin şakayla karışık söylediği gerçektir: “aylıkları size verdim. Yalnız bu aylıkları gezme müsaadesi verdim. Tapusunu verirsem, parasını deyemezsiniz. Ben bile deyemedim. Sadece babamdan iki dönüm arazi kaldı sadece. Çok dik olduğu için mezar yeri bile yapılmıyor. Onun için buranın arazisine bakıp da tavlanmayın. Çok pahalıdır... Ama mezar yeri bulamazsınız...”

(TEKGIDA-İŞ, 1993:3) yine de Çaykur’un pazarlama gücünü elde edememişlerdi. Bu nedenle Çaykur’un “çekici” kısmı “pazarlama” dır. “Bu nedenle de özelleşmesi istenilen bölüm Çay Sanayici İşadamları Derneği (ÇAYSİAD) başkanının 2009’da belirttiği gibi imalat bölümü değil “pazarlama” dır: ²¹¹

(...) Çaykur imalat yapsın pazarlamayı bir başkası yapsın. Çaykur pazarlamadan zarar ediyor. Çiftçiye ilgilendiren kısmı Çaykur’un imalat kısmıdır. Çiftçi ne düşünüyor. Bu fabrikalar özelleşirse ben çayımı satamam. Ya da daha düşük fiyatlardan satarım. Özel sektör beni mağdur eder gibi korkular var. Dün Çaykur vardı çayını da satamıyordu çiftçi. Çünkü şartlarına göre 400-500 ton çay işleniyordu. Şimdi 1 milyar 200 bin ton çay işleniyor. Yani bu özel sektörün sayesinde oldu. Şimdi Çaykur’un imalat kısmı kalmalı yani fabrikaları kalmalı. Çiftçi çayını Çaykur’a satmalı (...)Yarın bir hükümet değişecek bugün bölgemizden bir Başbakan var diye belki özelleştirilmesi gecikiyor. Ama yarın bu iktidarlar kalıcı değil. Değiştiğinde bir başka bölgeden Başbakan olduğunda yıllardır bu devlet Çaykur’un sıkıntısını çekmişler. Çaykur’u özelleştirme kapsamına alır. Zaten 2013 gibi rakamlar konuşuluyor (Üstün, 2009).

Çaykur’un, Rize dışında sekiz (Ankara Elmadağ, Sarıyer İstanbul, Diyarbakır, Kavapkapı Erzurum, Karşıyaka İzmir, Kocasinan Kayseri, Karacailyas Mersin, Kutlukent Samsun) Pazarlama Üretim ve Bölge Müdürlükleri bulunmaktadır. “Pazarlama kısmının” özelleştirilmesi talebi; hazır kurulmuş geniş bir pazarlama ağına talip olmak demektir ve sermaye açısından “mantıklıdır”.

Çaykur’un “pazarlamadan” zarar ettiği yönündeki açıklamaların gerçeği yansıtmadığının en somut kanıtlarından biri Çaykur adıyla piyasaya sürülen sahte çaylarken diğer kanıtı da Türkiye’de çayın kitlesel tüketiminin ardındaki ismin Çaykur olmasıdır. 2014 yılında Lovemarks araştırmasında tüketicilerin en sevdiği çay markası Çaykur’dur (Çaykur, 2014b:6-9).

²¹¹ ÇAYSİAD (Çay Sanayici İşadamları Derneği) kurulmadan önce Çay İşletmecileri/İşletmeleri Derneği’nin adını basında görmekteyiz (Milliyet Gazetesi. 07.01.1993) Genel merkezi Trabzon’da olan ÇAYSİAD ise 2 Mayıs 1997’de kurulmuştur. Kurucu Yönetim Kurulu Üyeleri; Başkan: Rahmi Üstün, İkinci Başkan: Mehmet Karnap ve Kenan Bilgin, Genel Sayman: Tahsin Bereketoğlu, Veznedar: İsmail Özdemir, Sayman: Emrullah Öztel ve üye Köksal Bırasoğlu’dur (Çaysiad, 2016). ÇAYSİAD’ı, çay sektörünün Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD)’ı olarak düşünebilir. Dernek kurulduğu günden çay sektörünün sermaye lehine “düzenlenmesi” için faaliyetler yürütmektedir.

Özel sektörün hem “arsa”larına hem de “marka” değerlerine göz dikildiğinin farkında olan az sayıda işçi fabrikaların radikal bir kararla satılmasının “sosyal patlamalarla” sonuçlanacağı düşünülmektedir:

Özel sektör, özelleştirilsin diye aç kurtlar gibi bekliyorlar. Amaçları kâr etmek değil fabrikaların arsa değeri. Burada arazi kıymetli. On fabrika bırakır gerisini otel yaparlar. Verdikleri parayı çıkarırlar. Diğer yandan düşük fiyatla çay alırlar, üretici perişan olur. Onların gözü bizim marka değerimizde. Yurtdışından aldıkları kalitesiz çayları harmanlayıp piyasaya satacaklar. Bizim piyasamıza böylece hâkim olacaklar. Büyük sanayici gelip yatırım mı yapar sanki? Biz onlar için rant değiliz ki. Güneydoğu’dan beter oluruz. Belki bir on beş sene götürür ama Rize perişan olur. Nefes alamayız... Ama diyelim ki devlet tamamen çekiliyorum çaydan, satıyorum fabrikaları dedi... Hani böyle olmaz ama... İsyan patlar burada. Gerçi bizim insanımız devletine sadıktır ama bunun garantisi var mıdır? Sonuçta fabrika, devletin fabrikası değil mi? (20. Katılımcı, erkek, geçici işçi, üretici).

“Sosyal isyan”ın açıklaması da devletin milletin malını savunmaktır. Çay sektöründe yapılan bütün “düzenlemeler” sosyal ve ekonomik dengenin öneminin göz ardı edilmediğini; radikal bir kararla devlete ait fabrikaların satışının söz konusu olmadığını da göstergesidir. Türkiye’de üretilen yerli çay, dünya çay piyasasıyla rekabet edecek düzeyde olmadığı için %145 gibi yüksek gümrük oranlarıyla “koruma duvarı” ardındadır ama bu sadece Türkiye’ye ve çaya özgü sayılamaz. “Kırsal toplumun dengelerinin bozulması tüm ülkelerde bir risk olarak algılanıyor... Karadeniz’de birkaç milyon kişi fındık ve çay üretimine bağımlı ise hiçbir hükümet toplumsal dengeleri bozma pahasına radikal bir piyasa mantığını savunamaz” (Keyder ve Yenil, 2013:208-209).

Çay coğrafyasında; çay tarım sanayi bağımlılığı içinde yaşayan müstahsil ve işçinin geleceği hakkında yapılacak değişikliklerin “normal sosyal, siyasal, toplumsal” koşullarda “zamana yayılma” yolunun tercih sebebi de sosyal ve ekonomik dengelerin bozulmamasının gerekliliğidir. Çay sektöründeki radikal “değişiklik” lerin “anormal” koşullarda mümkün olduğunu çayın ekonomi politik tarihi de ispatlamaktadır. “Normal” koşullarda “fabrikalarınızı kapatırım” ın toplumsal karşılığı Yeşil Yaprak

Mitingi olurken, “anormal” koşullarda 12 Eylül 1980 askeri darbesi döneminde çayda uygulanan yaptırımların karşılığı toplumsal sessizlik olmuştur.

“Çay Sektörü” nün 2000’ler sonrası “yeniden yapılanma” sında sektörün sorunlarına üretilen “çözümler” sermayenin taleplerini karşılayan, yasal dayanaklarıyla kurumsallaşma süreciyle başlamıştır. Zira devlet çoğunluğu küçük ve orta ölçekli olan özel sektör çay fabrikaları için de “sistemin güvencesi” dir. Rize Ticaret Borsası (RTB), (2015:1) verilerine göre 2014 yılında toplam aktif 197 çay fabrikasının 46’sı Çaykur, 151’i özel sektöre aittir. Bu fabrikaların 154’ü Rize’de, 29’u Trabzon’da, 10’u Giresun’da, 4’ü ise Artvin’de bulunmaktadır. Fabrikaların 48’i büyük, 76’ü orta fabrika, 73’ü ise küçük ölçeklidir. Küçük ve orta ölçekli özel çay fabrikalarının geleceği de radikal yapısal değişikliklerle “parlak” görünmemektedir. Süreç aşağıda belirttiğimiz uygulamalarla “büyük şirketlerin” daha çok kâr elde edeceği bir yöne doğru gitmektedir. Bu ölçekte firmaların Çaykur’dan talebi, fiyatlama ve pazarlama sürecinde kendisiyle rekabet şansı yaratacağı bir sistemdir. Bir özel çay fabrikası sahibinin sözlerinde durum oldukça açıktır:

Çaykur’un piyasayı düzenlemesi lazım... Çaykur’un sadece çay olarak değil, gübre ve eğitim desteği vererek üreticinin daha kaliteli çay üretmesini sağlaması gerekiyor. Fiyatı da standart belirlerse çay piyasası düzelir. Çaykur normal çayının kilosunu 15 liraya satarken, ben en kaliteli çayımın kilosunu 10 liraya satamıyorum. Dolayısıyla üreticiden Çaykur çayın kilosunu 1.5 liraya alabilir. Ama ben o fiyata alamam... Çaykur sistemin güvencesi. Kota koyması bizim çay alabilmemizi sağlıyor. Sistemi iyi idare ediyor. Çaykur’a sattığı için üretici çay üretmekten vazgeçmiyor. Kalan çayı da bize veriyor. Çaykur olmazsa sistem değişir. Yani Çaykur’un özelleştirilmesini istemiyorum (Taş, 2014b).²¹²

Sektörün tamamını memnun edecek düzenlemelerin yasal ve kurumsal dayanaklarının başlıcaları: Ulusal Çay Konseyi (UÇK), Çay Borsası, Çay Kanunu taslaklarıdır. Analitik olarak birbirinden ayrı başlıklarda çözümleyeceğimiz bu “üçlü” birbiriyle ilişkidir. Bu düzenlemelerin tepesinde ise dünya muadillerinde görülen çay sektörünün tamamını düzenleyen denetleyen “Çay Kurulu (Tea Board)” ya da Çay Üst

²¹² Sürçaysan sahibi Murat Üstün.

Kurulu adıyla bilinen bir tepe örgüt bulunmaktadır. Bu kurul henüz 1991’de kurulması talep edilen kurumsal yapı; “üreticileri bir çatı altında toplayan Milli Çay Board” udur (DPT6, 1991:61). Aşağıda kısaca aktaracağımız kurumsal yapılarla devletin çay sektörünü serbest piyasa koşullarına uygun olarak “düzenlediği” görülecektir. Bu düzenlemelerin kuruluş yıllarından en önemli farkı sürecin tüm aşamalarında devlet ve özel sektörün açık birlikteliğidir.

5.3.1 Ulusal Çay Konseyi

Ulusal Çay Konseyi (UÇK) Çay Sektörünün yeniden yapılanmasında bütün aşamalarda fikri düzeyde olduğu kadar eylem düzeyinde de etkili olan kurumsal bir yapıdır. UÇK’nın amacı: “5488 sayılı Tarım Kanununda belirtilen ulusal tarım politikaları çerçevesinde çalışmalar yapmak üzere yaş çay üreticileri ile yaş çay bitkisinden elde edilen asıl ve yan ürünlerin ticaretini yapan tüccarlar, sanayiciler ve/veya bunların oluşturdukları birlikler, dernekler, kooperatifler ve birlikleri ile çay bitkisiyle ilgili araştırma ve eğitim kurumları, meslek odaları ve sivil toplum kuruluşlarının bir araya gelerek tüzel kişiliği haiz bir Ulusal Çay Konseyi kurmalarını sağlamak ve bu konseyin çalışma usul ve esaslarını düzenlemek” tir (Ulusal Çay Konseyinin Kuruluşu, 2008).

Konseyin kurucu başkanı RTB başkanının ardından Çaykur Genel Müdürü UÇK Yönetim Kurulu Başkanı olmuştur. UÇK heyetleri, 2009’da Sri Lanka ve Hindistan, 2012 Kenya gibi dünyanın önde gelen çay üreticisi ülkelerin Çay Sektörleri, “Çay Borsaları”, “Çay Kurulları”nı yerinde incelemek amacıyla gitmişler; inceleme gezilerinden sonra Türkiye Çay Sektörü’nü düzenlemek için çalışmalar yapmışlardır. 2013 yılında yapılan 5.Olağan Genel Kurul Toplantısında 9 kişilik Konsey yönetimi şu kuruluşlardan oluşmaktadır: A- Tarım Alt Grubu: Rize Ziraat Odası, Derepazarı Ziraat Odası; B- Ticaret Alt Grubu: Rize Ticaret Borsası, Rize Ticaret ve Sanayi Odası; C -

Sanayi Alt Grubu: Okumuş Çay, Çaykur; Ç-Araştırma ve Meslek Grubu: Çaykur, Çaysiad ve Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Temsilcisi (UÇK, 2013: 52-53).

Konseyin amaçları ve aşağıdaki çalışmalarıyla değerlendirildiğinde; sermayenin talepleri doğrultusunda çay sektöründeki tüm tüzel kişiliklerin katılımı ve rızası alınarak “yönetişim” mantığının işlemekte olduğu görülmektedir.

5.3.2 Çay Borsası²¹³

Çay Borsası, dünyanın önde gelen çay üreticisi ülkelerinde; Hindistan, Sri Lanka, Kenya, Endonezya, Malavi ve Bengladeş, var olan kurumsal bir yapıdır (Saklı, 2008: 281- 314) Bununla birlikte Türkiye’de sıklıkla “sorun” olarak görülen “maliyet” yüksekliğine neden olan işçilik giderleri düşüktür. Örneğin, Hindistan, Assam çay sanayisinin temelleri, sözleşmeyle çalışan göçmen ve yerli emeğine dayanır (Sharma,2008). RTB Başkanı tarafından 2002’de, yeni bir borsanın kurulması yerine RTB’nin “Çay Borsası” olarak ilan edilmesi ve faaliyet alanının tüm ülke olmasını önermektedir (Yıldırım, 2002: 31- 33).

Kurulmasının yasal dayanağı 18.05.2004 tarih ve 5174 sayılı kanunun 53’üncü maddesi olan “Çay Borsası”nın hazırlıkları UÇK tarafından yapılmıştır. UÇK’nın 2009 Sri Lanka inceleme gezisinden sonra heyet başkanı “dünyada daha iyi bir sistem olmadığını” düşündüğü Çay Borsası’nın “Türk çaycılığının kurtuluşu olarak mutlaka hayata geçirilmesi gerektiğini” düşünmektedir (UÇK, 2013:11).

Çay İhtisas Borsası; “arz ve talebin dengelendiği, hangi kalitede ne kadar çaya ihtiyaç olduğunun belirlendiği, alıcı ile satıcıyı bir araya getirip kaliteyi ön planda tutarak rekabet ortamında fiyatın belirlendiği sistem” olarak tanımlanmaktadır ve işleyişi aşağıdaki biçimdedir:

²¹³ Çay Borsası; Ürün İhtisas Borsası ya da Çay İhtisas Borsası olarak da anılmaktadır. Ancak işlev açısından arada bir fark bulunmamaktadır. Dünya çay borsaları, çay üst kurullarının incelenmesi ise bir başka çalışmanın konusu olabilecek kadar ayrıntılıdır.

Üretilen kuru çay, satıştan 3 hafta önce broker firmanın deposuna gelir. Broker firma hiçbir şekilde harman yapmaz. Ayrı ayrı gelen çayları 3 hafta boyunca satışa hazırlar. Çayların laboratuvar ortamında kimyasal analizleri ile tadım analizleri yapılır; kuru çayın kalitesi ve taban fiyatın altına inmeyecek şekilde takribi satış fiyatı belirlenir. Alıcılara 10-30 gr'lık numuneler gönderilir. Broker firma çaylar için satış kataloğunu hazırlar. Bu katalogda; çayın miktarı, hangi bölgenin çayı olduğu, hangi nev'i çay olduğu, ambalaj şekli gibi çaya ait bütün özellikler belirtilir. Üçüncü haftanın sonunda satış günü geldiğinde satıcı ile alıcılar borsada bir araya gelir. Numuneleri ve satış kataloğu önceden alıcılara gönderilen her bir kalem dökme çayın satışı yapılır. Satış esnasında açılış fiyatı anons edilir. En yüksek fiyatı veren alıcı çayı alır. Satışı takip eden 7 gün içerisinde alıcı, çayın parasını brokera öder. Broker firma, tahsilatı müteakip en geç 7 gün içinde fabrikaya kuru çay bedelini, fabrika da tahsilatı yaptığı günden itibaren en geç 15 gün içinde yaş çay bedelini müstahsile öder. Sistemde herkesin alacağı garanti altındadır. Borsadaki satış itibariyle; Fabrika sahibi parasını en geç 1 hafta içinde, müstahsil de parasını en geç 3 hafta içinde almış olur (UÇK, 2013: 14).

Çay İhtisas Borsası'nın "çay müstahsiline" kazandıracaklarından biri "Kuru çay, borsada satıldığı anda yaş çay bedeli belirlenen orana göre hesaplanır" (UÇK, 2013:15) olarak ifade edilmektedir. Yani müstahsinin yaş çay bedeli çay borsasında çay şirketlerinin kuru çayı fiyatlandırmasından sonra belirlenecek; fiyatlandırma düşük olursa kazancı da düşük olacaktır. Bu durumda çay fabrikaları hammaddeyi alırken üreticiye yaş çay bedelini ödememeleri söz konusudur. 1984'ten beri özel çay fabrikalarının en büyük sorunu çay üreticisine ödenen yaş çay taban fiyatını belirlerken "devlet gölgesinde" kalmaktan kurtulmaları sağlanmış olacaktır. "Gübrelemeden bakıma, toplamadan taşımaya kadar tüm hizmetleri anlaşma yaptıkları üreticilerin organize etmeleri münasebetiyle hem tasarruf eder hem de rahatlarlar" (UÇK, 2013:15) ifadeleriyle müstahsinin bu sistemde yeri "sözleşmeli çiftçi" olarak tanımlanmaktadır.²¹⁴

Bu durumda çay, değeri tamamen "piyasa" da belirlenen bir meta olacaktır. Çay üretiminde uzmanlaşmış küçük meta üreticilerinin de önünde birkaç seçenek olacaktır: Ya üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerinden tamamen kopacak ya da kendi üretim araçlarına sahip olarak "sözleşmeli çiftçi" konumuyla tamamen piyasa için çay üretecek ya da topraklarını tamamen şirketlere kiralayacaktır. Her olası durumda çay üreticileri

²¹⁴ Bu çalışmalarda Çaykur'un işlevine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak diğer çay şirketleri gibi şirket olarak Çay Borsası'na dahil olması "kapitalizmin kurallarında makul" olmalıdır. Bu durumda da sermaye için "tam eşitlik şartlarında" rekabet alanı açılacaktır.

piyasa kapanı girmiş olacaklardır. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, gerçekleşmesi muhtemel senaryoların henüz hiçbir hayata geçirilmiş değildir.

Özelleştirmenin sadece “özelleştirme” adı altında uygulanmadığı ÖİB’nin belirlediği özelleştirme yöntemlerinde görülebilir: 1. İşletme hakkı devri, 2. Kiralama, 3. Satış 4. Mülkiyetin gayri ayni haklar tesisi, 5. Gelir ortaklığı ve sair Hukuki tasarruf 6. Satış: 1.Varlık Satışı 2.Hisse Satışı (Blok satış, halka arz, çalışanlara satış, uluslararası arz, borsada satış, yatırım fonlarına satış) ve yöntemlerin kombinasyonu (ÖİB, 2017).

Türkiye Çay Sektörünün temel hedeflerden biri “2023 Vizyon Hedefi” Türkiye’nin dünya çay piyasasında ihracat payını arttırmaktır. Bu amaçla yine devlet tarafından çay tarım alanlarının organik çay tarımına geçişinin düzenlenme çalışmaları hızla devam etmektedir. Oysa katılımcımızın organik çay tarımıyla ilk hedefi toprağını korumaktır. Azotlu gübre kullanımı sona ermediği takdirde toprağının zarar göreceğini düşünmektedir:

...Ama çayı da azottan kurtarıp doğal hale getiremezsek çok değil dört beş sene sonra topraklardan randıman alınmayacak. Yarıcının umurunda değil senin toprağın batmış gitmiş umurunda değil ki. Ama biz mülkiyetimizi korumak zorundayız, toprağımızı korumak geliştirmek zorundayız. Gübreyi yarıcı alıyor sende atıyor. Elini sokup çayın köküne koyamıyor ki. Gübre verdin mi? Verdim diyor. Aldığım gübreye bakıyorum, miktarına, yirmi günde vurduk diyor. Yapamazsın. Beş sene sonra o toprak kurur giderse yarıcı çeker gider ama senin yerin sana aittir... Organik çay mecburiyetinin gelmesi lazım ve dediğim gibi bir kalemde olmasa bile toprakların yenilenmesi lazım bunun yenilenmesi için de demin dediğim gibi çayı toprak seviyesinde keseceksin başka türlü kazma girmiyor, nasıl vereceksin [gübre]çaylığın içine. Zaten toprak görünmüyor. Alet aldık, makine aldım toprağa girmiyor. Çaylığın içine soksan olmuyor, istediğin gübreyi vur [toprağın üstünden]yüzünden. Bu defa toprak yağmurla gidiyor. Derelerde balıkları mahvetti, her şeyi mahvetti bıraktı... Gitsinler bir baksınlar o çaylıkların dibinde bir kesip baksınlar ki altındaki toprak ne olmuş: Kupkuru. Orada nasıl bitki yetişecek ki? (1. Katılımcı, erkek, emekli, üretici).

5.3.3 Adı Var Kendi Yok: Çay Kanunu Taslakları

Türkiye çay sektöründe “yeniden yapılanma” nın yeni bir Çay Kanunu ile yasal güvence altına alınması gerekliliği çay kanunu taslaklarını gündeme getirmiştir. UÇK’nin öncülüğünde ve çay sektörünün diğer bileşenlerinin temsilcileriyle 2 Kasım

2009 tarihinde başlatılan çay kanunu taslak çalışmalarının ilk etabı Mayıs 2010 sonu itibariyle tamamlanmıştır (UÇK, 2013:26). 2009 yılında hazırlanan Çay Kanunu taslağı ile ilgili yayın organlarında yer alan aşağıdaki satırlarda “ana fikir” oldukça açıktır:

Çay sektörü özel girişimciliğe açıldığı 1984 yılından beri sağlıklı bir çay kanununa ihtiyaç duymaktaydı. Sektörün sistemsiz, disiplinsiz ve denetimsiz yapısı, müstahsilden sanayiciye, işçiden devlete kadar tüm kesimlerin mutsuz olduğu bir tabloyu karşımıza çıkarmıştır. Üretici ve sanayici alın terinin karşılığını alamamaktadır ve devlet sektörü finanse etmek durumundadır. Türk çayı devlet tarafından finanse edilmek zorunda değildir. Çünkü çayımız doğal oluşu nedeniyle dünya çayları arasında rekabet üstünlüğüne sahiptir. Çayımızın kaliteli ürettiğimiz takdirde, devletin finansörlüğüne ihtiyaç kalmayacağı gibi, bölgemizde geçimi çaya bağlı olan 1 milyon insanın refah seviyesi yükselecektir. Bu amaca yönelik olarak sektörün tüm kesimlerinin görüşü alınarak hazırladığımız Çay Kanun Taslağı’nı, ihtiyaç olduğu toplumun geniş kesimlerince kabul gördüğünde tüm yönetmelikleriyle birlikte elimizin altındadır ve siyasi iradeye sunulmak üzere beklemektedir (UÇK, 2013:12).

Kanun tasarısı TBMM alt komisyonlarına dahi getirilmemiştir. 2009 Çay Kanunu tasarısı Genç (2010:159)’e göre; üretim maliyetlerinin düşürülmesi ve küçük üreticiliğin tasfiyesi yolunda sözleşmeli çiftçilik, kamu-özel ortaklığı çerçevesinde Çaykur’un tasfiyesi ile ‘Çay Üst Kurulu’nun kurulması ve rekabet edilebilir bir ortamın sağlanması için çay borsasının oluşturulmasını düzenlemektedir. 2009’dan sonra Çay Kanunu taslakları çalışmaları devam etmiş (UÇK, 2013) 2016’da basında Çay Kanunu’nun çıkacağı haberleri yer almış (Milliyet Gazetesi. 23.01.2016; Ceylan, 2 Şubat 2016) fakat kanun hala çıkarılmadığı gibi taslağına ulaşmakta mümkün değildir. Çay Kanunu taslaklarının adı var ancak kendisi yoktur. Bu konuda İstanbul milletvekili Mehmet Bekaroğlu tarafından sunulan yazılı soru önergesine 8 Mayıs 2017’de başbakan yardımcısı Nurettin Canikli imzasıyla verilen yanıtta “Çay Kanunu tasarısı Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığınca hazırlanmış ve TBMM’ye sunulmak üzere Başbakanlığa gönderilmiştir” denilmektedir (Bekaroğlu, 2017).

Çaykur, 24 Ocak 2017 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye Varlık Fonu (TVF)’na aktarıldı.²¹⁵ Kurumun TVF’na aktarıldığı dönem, 21 Temmuz 2016’da alınan

²¹⁵ 24 Ocak 2017 tarihli ve 2017/9756 sayılı Bakanlar Kurulu kararı. Erişim: <http://turkiyevarlilikfonu.com.tr/TR/Portfoy/5>. Erişim tarihi:05.07.2017. Bu tez çalışmasının son dönemlerinde kurulan “Türkiye

Olağanüstü Hal İlanı kararının yürürlükte olduğu “olağanüstü haller” dönemidir (Ülke Genelinde Olağanüstü Hal İlanına Dair Karar, 2016).

Buraya kadar sunduğumuz bütün gelişmeler göstermektedir ki, devlet sermayeye alan açmak için kamuoyuyla paylaşılmayan pek çok girişimde bulunmuştur. Bu süreçte “çaycılarının rızası” önemlidir zira devlete sadakatle bağlı toplumsal yapıda ortaya çıkabilecek olası tepkilerin güçlülüğü göz ardı edilemez. Zamana yayılan gelişmeler içinde “şimdilik” en radikal olan Çaykur’un Türkiye Varlık Fonu’na devredilmesidir. Zira çayın ekonomi politik tarihi göstermektedir ki, radikal kararlar stabil olmayan koşullarda alınmış ve uygulanabilmiştir.

Varlık Fonu’nun kapsamlı bir analizi tarafımızdan yapılmamıştır. Sınırlı sayıdaki çalışmalardan biri için bkz. Kayıran, 2016.

VI. BÖLÜM

6.SONUÇ

Bu çalışmayla; Rize’de devletin çay tarım ve sanayi özelindeki maddi üretim ilişkilerinde üstlendiği etkin rol temelinde; milliyetçiliğin omurgası olan devlete itaatin kalıcılığı ve ulus devletin ideolojisi olan milliyetçiliğin toplumsallaşma sürecinde nasıl ve hangi mekanizmalarla etkili olduğu analiz edilmiştir.

Araştırma verilerinin gösterdiği ve kuramsal olarak iddia ettiği gibi; “*devletin çay tarım ve sanayi alanındaki düzenlemeleri*”, bu düzenlemelerden doğrudan etkilenen insanlar için “yukarıdan aşağıya” aktarılan, öylece özümşenen bir söylemler dizisi değildir. Söz konusu düzenlemelerin; toplumsal hayat ile bağ kuran, insanların çıkar ve beklentilerini temelden kavrayarak biçim veren ve onların taleplerini örgütlerken de başvurduğu bir çerçeve olduğu incelenen örnekleme net olarak görülmektedir.

Bu çerçeveyi tarihsel süreç içinde ele aldığımızda; Rize’de milliyetçiliğin “birinci inşa dönemi” nde, devletin üretim ilişkilerindeki etkin rolüne temel olan nedenin, imparatorluğun son dönemlerinden ulus devlet kuruluş yıllarına kalan sorunlar olduğu tespit edilmiştir. Milli Mücadele sırasında Ankara Hükümeti’ne bağlı olarak çalışan Ziraat Umum Müdürü Zihni Derin’in Rize’de çay yetiştirilebileceğini kesin olarak tespit etmesinin ardından ulus devletin kurucu kadroları dikkatlerini Rize’ye özgün olan toplumsal, ekonomik, siyasal ve güvenlik sorunlarının çay tarım sanayinin kurularak çözülmesine yöneltmişlerdir.

Bu yönelme; ulus devletin, iktisadi ve siyasal alanların bütünlüğünde kurulduğunu ve toplumu hem tepeden hem temelden kavramayı hedeflediğini göstermektedir. Aynı zamanda milliyetçi ideolojinin inşasında da, farklı coğrafi özelliklerin, bölgesel/yerel tarihin, geleneksel-kültürel kodların; kuşaklar öncesinden devralınarak sabitlenen politik ve ideolojik konumların, aile, akrabalık, hemşehrilik

ilişkileriyle toplumsal olarak yeniden üretilen davranış kalıplarının etkilerinin ve etkileşimlerinin devreye girdiği bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Rusya'yla emek göçü yoluyla yakın iktisadi ve sosyal bağları olan bir tarihi geçmişe sahip olan Rizelilerin “boş bırakılmaması” ulus devletin varlığı ve varlığının devamı için özel önem taşımıştır. Zira sınırın her iki tarafında da birbirine zıt ekonomik, toplumsal ve siyasal düzen inşa edilmektedir. Türkiye tarafında yeni bir ulus devlet, yeni üretim ilişkileri ve ideoloji olarak milliyetçiliğin inşasına, sınırın diğer tarafı SSCB'nin inşa sürecinin başarısının olumsuz etkisinin olabileceği riski devlet tarafından göz ardı edilmemiştir. Bu bakımdan da, Türkiye tarafında halkın ekonomik ve toplumsal sorunlar sonucunda “başka bölgelere nakledilmeleri” yeni kurulan devlet için kabul edilebilir bir seçenek olmaktan çok uzaktır. Bu coğrafi bölgede, ulus devlet, nüfusu “yerinde tutma” politikasını benimseyerek, bölgeden göçleri önlemeyi, bizzat devlet eliyle çay tarımında ve sanayisinin kurularak “düzenlenmekte” bulunmuştur. Nairn (2003:325-332)'in “davetiye kartı” metaforunu Rize'ye uyarlarsak; çay tarımıyla birlikte Rizelilere ekonomik ve toplumsal koşullarının iyileştirileceği umudu, ulus devlete sadakate ve onun ideolojisi milliyetçiliğe davettir.

Ulus devletin asıl “başarı”sı, “milliyetçiliğin ikinci inşa dönemi” olan 1935 sonrasında görülmektedir. “Ulusal kendine yeterlik” ve “ekonomik milliyetçilik” tedbirleriyle çay tarım ve sanayisinde “tam teşekküllü devlet desteği” sağlanırken devlet; milliyetçiliği bütün kavramsal öğeleriyle “siyasal yukarıdan inşa”yı; merkezden de yerelden de yürütmüştür. Milliyetçiliğin asli bileşenleri olan; millet ve milli kimliğin devletin ideolojik aygıtlarıyla “söylemsel” inşasındaki sınırlılık ise gündelik hayatın içinde çay tarım sanayiyle aşılmıştır.

Köylülerin “gördüğü” devlet; topraklarını çay cüzdanlarıyla hukuksal olarak korumaya alan ve çayla topraklarına değer katan, kendi evlerinde geçinebilmeleri için

ziraatçilerin önderliğiyle çay bahçelerini kuran, iktisadi varlığıyla onların ekonomik çıkarlarını koruyan ve kollayan devlettir.

Milliyetçilik “sıradan insanların” iştirakiyle toplumsallaşmıştır. Bu iştirak; devletin maddi üretim ilişkilerinden başlayarak insanların gündelik yaşamlarında beklentilerinin karşılanmasına ve çıkarlarının korunduğuna duyulan inancın tesisiyle devlete sadakatini gerektirir. İtici güç; toplumsal taleplerin somut karşılıklarının olması ve toplumsal çıkarların korunmasıdır. Bu nedenle de toplumsal talepler; kapitalist iktisadi ilişkilerin rasyonel mantığına ters bir yönde de olsa belli tarihsel koşullarda devlet tarafından “ekonomik milliyetçilik” ya da “kalkıncı milliyetçilik” tedbirleriyle “tavizler” i de içererek karşılanmıştır.

Toplum tarafından devlete verilen rol iktisadi alanla sınırlı kalmamış ve siyasal alana yansiyarak devlet- toplum arasında dinamik bir ilişkiye dönüşmüştür. Zira maddi üretim insanın yaşamsal gereksinimlerini karşılayan bir üretim olmakla birlikte her üretim eylemi yaşamsal gereksinimleri karşıladığı gibi düşünce alanında da kendisini üretir. Bölgede insanların yeniden üretimlerine olanak veren bir diğer seçeneklerinin olmaması devletin varlığını daha da önemli hale getirmiştir.

Bütün bu süreçte köylülerin gündelik hayatlarında var olan ziraatçi kadrosu, devlet-toplum ilişkisinin kurulmasında önemli bir misyonu yerine getirmişlerdir. “Çaycılıkla” yoksulluktan “kurtuluş yolu” nu öğrettikleri Rizeliler için resmi ideolojisinin taşıyıcısı ya da “toplum mühendisi” olarak görülmemiş olmaları da doğaldır. Onlar “*Cumhuriyet hükümetinin hediyesi çay*” la kentlerinde yaratılan değişimin önderleri olarak kabullenilmişlerdir.

Ulusal devlet, maddi üretim ilişkileriyle “yeni” ve “eski” arasında hafıza kurmayı da ihmal etmemiştir. Köylüye sunulan yaşam olanağının “eskinin köhnemiş düzeninden çok farklı olduğu” üretim ilişkilerinin içinden tekrar tekrar hatırlatılmıştır. Ulus devletin yarattığı değişim, halkın hafızasında imparatorluk dönemini “çaydan

öncesi” nde bırakmıştır. Toplumsal hafızada Rizelilerin tarihi bu nedenle çayı milat almaktadır: “Çaydan önce” ve “Çaydan sonra” . Yerel tarihin, yazılı ve sözlü kaynaklarının “çaydan önce ve çaydan sonra” olarak kuşaktan kuşağa aktardığı; “çay-devlet- toplum- ideoloji” ilişkisidir. 1925’te ulus devletin “laik” ideallerine karşı isyan eden, değişime direnen toplumun devleti onayladığı ve kabullendiği noktada da devletin çay tarım sanayinin gelişmesindeki etkin rolü vardır. Zira bu değişim toplum açısından talep edilen “refahı” getirmiştir.

Ulus devleti yönetenler açısından; vatandaşların devlete itaati, sadakati ve işbirliğinin sağlanması, devletin meşruiyeti ve varlığının devamı açısından gereklidir. Hiçbir devlet sadece baskı ve şiddetle ulusal bir toplum inşa edemez. Toplumda sadece “zor” a dayalı yöntemlerle kendisine tahakküm edilen ideolojiyi kabul eden boş bir alıcı değildir. Toplumun dışında bir güç olarak kalan bir devlet otoritesi baki olamayacağı gibi, uzlaşmasız yeni bir ulus devletin varlığının onaylanması ve varlığının devamı da olası değildir. Rize’de devlete kutsallık atfeden Türk milliyetçiliği, toplumsal ve siyasal hayattaki hegemonyasını sadece “zor” la elde etmemiştir.

Çay tarımının başlangıcına ve çay üretim sahalarının genişletilmesine paralel olarak çay sanayisinin kurulması ve sanayi tesislerinin artışı da devlet eliyle gerçekleşmiştir. İlk çay fabrikasının açıldığı yıllar çok partili siyasal hayata geçiş yılları olmakla birlikte devletin bölgede büyük bir işverene dönüşeceği yıllarında başlangıcıdır. Fabrikada işçi -memur olabilmenin yazılı olmayan koşulu iktidar partileriyle kurulan “yakın ilişkiler” olmuş ve bu “ilişkiler” günümüze kadar her iktidar döneminde devam etmiştir.

Çay fabrikalarının bacalarının yükselmesiyle devletin çay üreticisi yaptığı köylüler, bu konumlarını muhafaza ederek ücretli emek piyasasına “işçi” olarak dahil edilmişlerdir. Çayın merkezi Rize, fabrikalarla işçileşmenin de merkezi olmuştur. Katılımcıların sıklıkla ifade ettiği gibi *“Rize’de her evde bir Çaykur çalışanı ya da*

emeklisi mutlaka vardır” cümlesinin ardında da devlet vardır. Devlet fabrika açarak bir gelir kapısı daha açarken köylülere onlar için son derece önemli bazı sosyal hakları da sunmuştur. Devletin üretim ilişkilerindeki etkin varlığı işçileşme sürecinin de devlet kontrolünde gerçekleşmesine neden olmuştur. Devlet, Rize’de “gerçekte” ne olduğuyla değil “görünen” de ne olduğuyla “baba” olmuştur. Devletin, sermaye birikimi için gerekli koşulları sağlayabilmek için dönemsel ihtiyaçlar zemininde aldığı koruyucu ve düzenleyici önlemler; onun sınıfsal karakterini gizlediği gibi, yönetilenlerin gözünde “Baba”nın hayatı maddi üretim ilişkilerinden doğru kurarak somut karşılığını da hayatın içinden almıştır. “Devlet babanın çocukları”, “zor” değil “iktisadi teşvik” uygulayan babaya itiraz etmeyi değil “talep” etmeyi tercih etmişlerdir.

1950’den sonra sadece Rize’de değil Doğu Karadeniz Bölgesi’nde çay tarım alanları genişlemiş ve köylerde ya da köylere yakın yerleşim alanlarında ve ilçelerde de çay sanayisi kurulmuştur. Çay tarım ve sanayi mekânları genişledikçe toplum devletle tanışmış, devletin hâkimiyet alanı ve milliyetçilik ideolojisi de mekânsal olarak genişlemiştir.

Çayın temel alıcısının devlet olması da Rizeliler için “gurbetçilik” ten vazgeçip doğdukları yerde yaşamlarına devam etmeleri için sunulan “güvence” olmuştur. Rizelilere ilk defa yaşadıkları yerde geçinebilmeleri için bir olanak verilmiş, devlet, olumlu bütün sıfatlarla benimsenmiştir.

Bu dönemde de devlet, “tarımsal kapitalizm” formatına tam olarak uymayan politikalarla çay tarım ve sanayini desteklemeye devam ederek toplumu kontrol altında tutmuştur. Bu düzenlemeler toplumun devlete yönelik olumsuz tepkilerinin; toplumsal sınıf çatışmalarının yükselişte olmadığı dönemlerde de yapılır. Devletin verdiği “tavizler” yönetilenler gözünde devletin “tarafsız” görünmesine neden olurken toplum da, devlet “tarafında” saf tutmuştur. Kurulan sendika da, işçi sınıfı kültürünün bir ögesi

olmaktan uzak; işçi olmayı sadece sistemli çalışmakla, “milli bir ödev ahlakı” yla özdeş kılan kurumsal bir yapı olmuştur.

Ancak devletin çay tarım ve sanayisinde alacağı “radikal” kararların toplumsal öfkeye mahal vermeyecek içerik ve biçimde “düzenlenmesi” gerektiği, Rize’de hayata çayla bağlanmış güçlü bir toplumun var olduğunun somut ispatı 1962 yılında “Yeşil Yaprak Mitingi” nde açığa çıkmıştır. Milliyetçi duygularla yapılan bu miting, devlete karşı bir direniş mitinginden ziyade uzlaşmaya açık “yeni nimetler” talep eden aynı zamanda çayla ilgili iş olanaklarını yitireceklerinden duydukları korkuyu da dile getirdikleri bir mitingdir. Bununla birlikte devlet- toplum arasındaki ilişkinin - uzlaşmaya açık olsa da- durağan bir seyir izlemediğini de göstermiştir.

Milliyetçiliğin omurgasını oluşturan “devlet”in “sıradan insanlar” için anlamı, devletin üretim ilişkilerindeki rolüyle bir mitosun ötesine geçmiştir. Yapılan bütün görüşmelerde ve izlenimlerde “*Rizeli için çayın anlamı nedir?*” sorusunun ortak yanıtı: “*Hayat!*” olmuştur. Zira onlar için “hayat”ı veren çay, çayı veren devlettir. Bu nedenle Rize’de devlet soyut bir güçten çok daha fazlasıdır. Çay üreticileri ve çay üreticisi işçiler için devletin somutlaştığı yerler gözle görünürdür: Çay bahçeleri, çay fabrikaları ve çay tarım sanayiyle değişmiş olan Rize’dir.

Maddi üretim sürecindeki değişim, değerler dünyasını da etkiler ve maddi değerler “tevekkül” ün yerini alır. Dini değerlerin dünyevileşmesinin adımları da üretim ilişkileriyle başlamıştır. Satın almak için satılan çay tüketim alışkanlıklarını da değiştirmiş, ulaşım olanaklarının iyileştirilmesiyle Rize köylerinden şehir merkezine gelen köylüler Rize merkezde de gelişen sosyal hayata karışmışlardır. 1980 öncesi bu dönemde “çay parası” nın getirdiği refahla insanlar eğlenme, dinlenme, tüketim amaçlı seyahatlere çıkmaya başlamışlardır. Geleneksel ve dini değerlere bağımlı kendi içine kapalı bir toplumsal yapı da maddi dünyayla iç içe geçerek değişime uğramıştır.

Coğrafi mekân itibariyle merkeze uzak bu kente çay bahçelerinin ve fabrikalarının artışı paralelinde kent içinde de gözle görünür değişimler yaşanmıştır. Devletin, çay tarımı ve sanayisiyle kente ve bölgeye getirdiği sadece iktisadi ve sosyal refah değil, gündelik hayatın içinde çayla somutlaşan devlet ve onun ideolojisi olan milliyetçiliktir. Bu nedenle de milliyetçiliğin gündelik hayatta “hatırlatıcı” sembolü “çay” olmuştur. “Yerli ve milli içecek” çaya atfen kurumsal yapılarca “icat edilmiş gelenek” “Çay Bayramı” dahi toplum tarafından sahiplenilerek “bütün Rizelinin bayramı” haline gelmiştir. Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Rize’nin çayın başkenti olması, toplum tarafından bir gurur kaynağı olarak yorumlanmıştır.

Bir tek ürün üzerinde uzmanlaşmış çay üreticilerinin gelirleri 1970’lerin ortalarına kadar çay alımındaki taban fiyatlarıyla korunmuştur. Ancak genel tüketim mallarına gelen zamların etkisiyle taban fiyatlarının düştüğü bu yıllardan sonra dönemin hükümetleri ve politikacıları “norm dışı” yaprak alımına göz yumarak, çay bahçelerinin plansız bir biçimde artışına müdahale etmeyerek ve kayıt dışı kurulan ruhsatsız çay bahçeleri için getirilen “ruhsat afları” yla teşvik sağlamıştır. Bu nedenle hükümetler, siyasal seçimler ve politikacılar gündelik hayatın içinde çayla vardır. Bütün bunlar “popülist” denebilecek bölüşüm politikalarının bir parçası olarak yorumlanacağı gibi diğer taraftan devlet, çay üretiminin artışını sağlayarak kırsal alanda sosyal-ekonomik dengeleri de korumuştur.

Türkiye’de ve dünya genelinde 1970’li yılların kitlesel toplumsal hareketlerinin Rize’ye etkisi; çay üreticilerinin çay alımını yapan eksperler ya da fabrika müdürleriyle büyük ya da küçük ölçekli “norm dışı yaprak satışı” kavgalarıyla çaylarını sattıkları yani “iktisadi talepleri” gerçekleştiği anda biten çatışmalardan ibaret olmuştur.

Bu açıdan da devletin üretim ilişkileri aracılığıyla toplumla kurduğu ilişki; devlet açısından oldukça “verimli” dir: Hem ulus devlet meşrulaşmış hem milliyetçilik ideolojisi toplumsal onay almış, hem sermaye birikimi için gerekli alt yapı hazırlanmış

hem de toplumsal sınıfların olası çatışmaları tarihin her döneminde kontrol altında tutulmuştur.

Neo-liberal tarım politikalarının, ihracata dayalı yeni birikim rejiminin hayata geçirilmesi 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından gerçekleşmiştir. Çay üreticileri için askeri yönetimin getirdiği çay alım politikaları “ekonomik darbe”yle sonuçlanmıştır. Çay alımındaki askeri kurallar; birkaç yıl sonra hem iç piyasada çay stoklarının azalması hem de yaklaşan seçimler nedeniyle kaldırılmıştır. Lakin kısa süre sonra çayda devlet tekeli de kaldırılır. Artık üreticinin devlete “ne kadar ürün verirse” satın aldığı dönem kapanmış, çay fabrikası işçileri ve üreticileri için “bir gün devlet fabrikalarının özelleştirileceği” düşüncesinin gölgesinde yaşayacakları yıllar başlamıştır. 1984’ten sonra hem devlet hem özel sektör çay ürünün alıcısıdır. Özel sektör çay fabrikalarının kuruluş yıllarındaki kuralsızlıklar, çay üreticileri kadar özel çay fabrikalarında işçi olanlar için ekonomik zarar yılları olmuştur.

Çayda devlet tekelinin kaldırılmasından önce de belirginleşmeye başlayan toprak- nüfus dengesizliği ve 12 Eylül 1980’in çaya ekonomik darbesi “gelir kayıplarının” nedenidir. 1970’lere kadar fabrikada işçi olmak “sigorta ve emeklilik” hakları için tercih edilirken –ki bu dönemde çay üreticiliğinden elde edilen gelir fabrikada elde edilen gelire göre yüksektir- 1980 sonrasında çoğu aile ek iş arama çabasına girmiştir. Çay fabrikalarında işçi olmak ilk tercihtir. Bölgede işçileşme toprak mülkiyetinden kopmadan ancak topraktan elde edilen gelirin azalmasına paralel olarak ilerlemiştir. Başlangıçta devletin çay tarım sanayini kurarak engellemeyi amaçladığı iç göç yolu 1980 sonrasında yine devletin ekonomi politikalarıyla açılmıştır. Diğer taraftan 1989’da SSCB dağılmış, “tehlike” ortadan kalkmış, Gürcistan kökenli tarım ve çay fabrikası işçileri de dış göçle Doğu Karadeniz Bölgesi’ne yönelmişlerdir.

Devlet, son otuz yıldır çayın tamamen meta formunda piyasa için üretilmesini kesinlikle hedef olarak belirlemesine rağmen, iktisadi ve toplumsal düzenlemelerin

bütününü piyasalar lehine yap(a)mamıştır. Hatta bazı dönemlerde devletin çay alım politikaları özel çay fabrikalarının kapanmasına ve iflasına neden olmuştur. Bölgenin sosyal, ekonomik ve politik dengelerinin bozulmaması, devlete sadakatle bağlı toplumun olası tepkileri de gözetilerek çayın değerinin “piyasada” belirlenme sürecinin “radikal” bir biçimde değil ağır bir biçimde ilerlediği görülmektedir.

Neredeyse altmış yıldır üretim ilişkilerinde sadece devletle ilişkide olan, çay tüccarıyla hiç karşılaşmamış çay üreticileri ve çay fabrikası işçileri için çayda devlet tekelinin kaldırılması zor bir geçiş dönemi olmuştur. Zira yıllar yılı devleti üretim ilişkileriyle içselleştirirken ve milliyetçiliğe tutkuyla sarılırken devlete bağlanmışlardır. Devletin yanında çay ürünün alıcısı olarak karşılına çıkan özel sektör çay fabrikalarının çoğunun kuralsızlıkları, özelleştirme olursa neler olabileceğinin “yaşanarak görüldüğü” bir deneyim olmuştur. Bu nedenle, çayda neo-liberal ekonomi politikaları dönemi, özelleştirmeye karşı savunma hattında, “yeni haklar” için talep değil milliyetçilik zırhıyla statükonun korunmasıdır: Geçici işçiler için “altı aylık” iş güvencesi, düzenli çalışma saatleri, sağlık sigortasının, “garantili gelirin” korunması ve çay üreticilerinin çaylarını devlete satma şanslarının kaybedilmemesidir.

Günümüzde hala özel çay fabrikalarının çoğundaki belirsiz çalışma saatlerinin, sigortasız, sendikasız istihdam koşullarının devam etmesi, buna karşın bölgede istikrarlı ve sosyal hakları veren işverenin devlet olması “devlet kapısı” ndan içeri girmenin önemini arttırmaktadır. İşçiler “grev” deneyiminde görüldüğü gibi sendikalarıyla fabrika dışında olmayı değil, “devlet kapısı” ndan içeri girmeyi tercih etmişlerdir.

Devletin, ihracata dayalı yeni birikim rejimine uygun “düzenlemeler” iyle “baba” olmaktan vazgeçtiği günümüzde Rizeliler için de “görünür” dür. Yine de “çay” la başlayan sohbetlerin başı “devlet baba eskisi gibi değil” olsa dahi sonu “devlet çayda olmazsa olmaz” la bitmektedir. Bu konudaki güvenceleri, tarım sektöründe özelleştirilen pek çok devlet kurumunun varlığına rağmen devletin Rize’deki varlığının

devam etmesidir. Diğer taraftan “ayrıcalık” olarak düşündükleri hemşehrileri olan Rizeli politikacıların kendilerini mağdur etmeyeceğini, beklentilerinin karşılanacağını düşünmeye devam etmektedirler. Devlet sadakati temelli milliyetçilikle hemhal olmuş toplum, sistem içi çözümlerle uzlaşmalara da kapalı değildir.

Bütün bu tarihsel süreç, milliyetçiliğin “güçlü, otoriter, ceberut devlet geleneği” temelinde, sadece “zor” a dayalı yöntemler ve devletin ideolojik aygıtlarıyla “yukarıdan/siyasal” bir inşa olduğu tezinin milliyetçiliğin toplumsallaşmasını anlamak ve açıklamak için kapsayıcı bir analiz olmadığını göstermektedir. Milliyetçiliğin toplumsallaşmasını anlamak ve açıklamak için tamamlayıcı olan; tarihsel olarak devletin sadece siyaset alanından değil aynı zamanda maddi üretim ilişkilerinden doğru yürüttüğü bir inşa sürecinin sonucu olduğudur.

ÖZET

MİLLİYETÇİLİĞİN ÜRETİM İLİŞKİLERİYLE İNŞASI:

ÇAY TARIM-SANAYİ, DEVLET VE TOPLUM

İnal, Rahşan

Doktora, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hayriye Erbaş

Şubat 2018, 292 sayfa

Milliyetçiliğin ana akım tarihsel çalışmaları devletin ideolojik aygıtlarının işlevselliğini vurgular ve milliyetçiliğin inşasını daha çok “yukarıdan/ siyasal” bir müdahale olarak ele alır. Ancak bu değerlendirmeler kitleleri edilgenleştirirken “sıradan insanların” milliyetçiliğe neden tutkuyla sarıldıklarını açıklamada boşluklar bırakır.

Bu araştırma milliyetçiliğin inşasında devletin ideolojik aygıtlarının önemini reddetmez. Bununla birlikte milliyetçiliğin sadece siyasal bir inşa süreci olarak değil aynı zamanda maddi üretim ilişkileri aracılığıyla da geliştirildiğini iddia etmektedir. Milliyetçiliği, devletin maddi üretim ilişkilerinde üstlendiği rolün analiziyle, anlamayı ve açıklamayı amaçlamaktadır. Milliyetçiliğin omurgası olan devlete itaat ve bağlılık düşüncesinin gelişimini anlamak için maddi üretim ilişkileriyle inşasına odaklanılmaktadır. Araştırmada ampirik bulgular tezin iddialarının somutlaştığı çay tarım ve sanayinin tarihsel süreci içerisinde teorik çerçeveye birlikte sunulmaktadır.

Araştırma; bulgularını hem Rize’de gerçekleştirilen bir saha araştırması hem de arşiv çalışmasıyla ortaya koyarak, Rize’de çay tarım ve sanayinde, devletin maddi üretim ilişkilerindeki etkin rolünün; milliyetçiliğin omurgası olan devlete itaatın kalıcılığı ve ulus devletin ideolojisi milliyetçiliğin toplumsallaşmasında da belirleyici olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Anahtar kelimeler: Milliyetçilik, çay, üretim ilişkileri, devlet, toplum

SUMMARY

THE CONSTRUCTION OF NATIONALISM VIA RELATIONS OF PRODUCTION: TEA AGRICULTURE-INDUSTRY, STATE AND SOCIETY

İnal, Rahşan

Ph.D., Ankara University Graduate School of Social Science

Department of Sociology

Supervisor: Prof. Dr. Hayriye Erbaş

February 2018, 292 pages

The studies on nationalism typically highlight the effective and functional role of the ideological apparatus of the state and conceives the construction of nationalism as an intervention of politics from above. Nevertheless, such evaluations could not fully explain how “ordinary people” embrace nationalism passionately, attributing a passive position to masses.

This dissertation by no means denies the significance of the state’s ideological apparatus. However, it also asserts that nationalism is not only a process that merely develops as a political construction, but it is also a process that develops through material relations of production. By this way the thesis aims to understand and explain nationalism through an analysis of the role that state plays in relations of production. It focuses on the construction of the relations of production in order to grasp the emergence of the sentiment of allegiance and subservience to the state, an element which is at the core of nationalist ideas.

The research substantiates these arguments through a fieldwork carried out in Rize as well as an archival research where it is found that relations of production in Rize’s tea farming and industry and the role of the state in this relations of production has played a constitutive role for the consolidation of the allegiance to the state and popularization of nationalist sentiments in this city.

Key words: Nationalism, tea, relations of production, state, society

KAYNAKÇA

- Açıl, F. (1957). *Türkiye Çay İşletmeleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ağaoğlu, S. (1992). *Siyasi Günlük. Demokrat Partinin Kuruluşu*, (haz. Cemil Koçak), İstanbul:İletişim.
- Ak, O. N.(2000). *Rize Tarihi*, Rize Halk Eğitim Müdürlüğü Yayınları 8, Trabzon: Erhan Ofset.
- Akarlı, E. (1985). “II. Abdülhamid (1876-1909)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 5* içinde, (s.1292-1294), İstanbul: İletişim.
- Akça, İ. (2011). 1980’lerden Bugüne Türkiye’de Siyaset ve Hegemonya: Bir Çerçeve Denemesi. *İktisat Dergisi, Ocak- Haziran 515-516*, 25-36.
- Akkaya, Y. (2002). Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık -1 (Kısa Özet). *Praksis*,5, 131-176.
- Akkaya, Y. (2008). “Korporatizmden Sendikal İdeolojiye, Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik Cilt 4* içinde, ed: Tanıl Bora, (s.829-840), İstanbul: İletişim.
- Akkoç, D. A. (2014). *Fırtınalı Denizin Kıyısında Şansal Dikmen Kitabı*, (söyleşi: Derviş Aydın Akkoç), İstanbul: Ayrıntı.
- Akmermer, İ. (1985). “Çay Tekelinin Kaldırılmasından Sonra Türkiye’nin Çay Politikası Paneli”, *Çay Üretimi, İşlenmesi ve Pazarlanması Semineri 27/28 Haziran 1985*, (268-270), İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı.
- Aksamaz, A.İ. (2008). “Laz Kültürel Kimliğini Yaşatma Çabaları”, *Modern Türkiye’de Siyasi DüşünceMilliyetçilik Cilt 4* içinde, ed: Tanıl Bora, (s. 924- 926), İstanbul: İletişim.
- Aksamaz, A. İ.(2014). *Dil, Tarih, Kültür ve Gelenekleriyle Lazlar*, İstanbul: Belge.
- Aksu, C. (2012). Karadeniz’in Sol Köşesi Hopa. Uğur Biryol (Der.), *Karardı Karadeniz* içinde (s.231-288). İstanbul: İletişim.
- Aktan, R. (1946). *Rize’de Çay*. Neşriyat Müdürlüğü: Genel Sayı: 631, Ankara: Çankaya Matbaası.
- Aktar, A. (2000). *Varlık Vergisi ve “Türkleştirme” Politikaları*, İstanbul: İletişim.
- Akyüz, L. (2014). Liminal Alanlar Olarak Sınırlar: Türkiye-Gürcistan Sınırında Ekonomik Yaşam ve Etnik Kimliklerin Sınır Deneyimleri. *Toplum ve Bilim*, 131, 84-104.
- Alpkaya, F. (2008). “Rıza Nur”, *Modern Türkiye’de Siyasi DüşünceMilliyetçilik Cilt 4* içinde, ed: Tanıl Bora, (s. 374-377), İstanbul: İletişim.

Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (çev.İskender Savaşır), İstanbul: Metis.

Arer, R. (1969). *Türkiye’de Çaycılık ve Turistik Sosyal Kültürel Ekonomik Rize*, İstanbul:Çoker Matbaası.

Arıpınar, E. (1966). Türkiye’de Çay Tarımı. *Hayat Tarih Mecmuası*, 11, 34-37.

Arısoy, S. (1966). Doğu Karadeniz’in Kalkınmasını Sağlayan Önder ve Örnek Kooperatifçi Zihni Derin’in Kişiliği. *Karınca Kooperatif Postası*, 355, 30-31.

Arlı, A. (2006). Devletin Sürekliliği, Devrimin Muhafazası, Toplumun Denetimi Sorunu: Merkez Çevre Paradigmasının Sınırlılıkları Üzerine Notlar. *Toplum ve Bilim*, 105,96- 128.

Arslan, Z.,Usta, Y. (2016). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rize’de Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu. Veysel Usta(Ed.), *Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik* içinde (s.192- 207). Trabzon: Serander Yayınevi.

Atabay, M. (2008). “Anadoluculuk”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik Cilt 4* içinde, ed:Tanıl Bora, (s.515-532), İstanbul: İletişim.

Atılğan, G. (2015). Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu (Haz.), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat* içinde (s.389-514). İstanbul: Yordam.

Atikkan, Z. (2014). *Avrupa Benim*, İstanbul: Metis.

Aydın, S. (1993). *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara: Gündoğan.

Ayfer, M. (1986). “Dünya’da ve Türkiye’de Çay Üretimi-Tüketimi ve Sorunları”. *Dünya’da ve Türkiye’de Çay Üretim ve Tüketimi Semineri 27/28 Haziran 1986*, (29-54), İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı.

Aytekin, E. A. (2001). Kitap Eleştirisi. *Praksis*,1, 261-269.

Balibar, E. (2000). Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji. Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein (haz.), (çev.Nazlı Ökten) *Irk, Ulus, Sınıf* içinde (s.109-133). İstanbul: Metis.

Başkaya, F. (1997). *Paradigmanın İflası*, İstanbul: Doz.

Başkaya, F. (1999). *Yediyüz. Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*, Ankara: Ütopya.

Baydar, O. (1994). “1950 Sonrası Göç”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*Cilt 3 içinde (s. 406-410). Ankara: Kültür Bakanlığı&Tarih Vakfı.

Bayrak, M. (1985). *Eşkılar ve Eşkya Türküleri*,Ankara:Yorum.

Bekaroğlu, M. (2017). “Süresi Geçtikten Sonra Gelen Cevap”, “İstanbul Milletvekili Sayın Mehmet Bekaroğlu’na ait 7/11782 esas numaralı yazılı soru önergesinin cevabı”, Erişim: <http://www2.tbmm.gov.tr/d26/7/7-11782sgc.pdf> . Erişim: 02.11.2017.

- Berkes, N. (1997). *200 Yıldır neden Bocalıyoruz? I*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş). İstanbul: YKY.
- Bernstein, H. (2009). *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, (çev.Oya Köymen) İstanbul: Yordam.
- Bijiçkyan,P.M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Bilgin, M. (1997). Rize'nin Tarihine Bir Bakış. *Rize içinde* (s.17-78). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Bilgin, M. (2013). *Karadeniz Dünyası*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi(1938). Meyvecilik- Bağcılık- Sebzeçilik- Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program. Ankara: Ziraat Vekaleti Neşriyatı.
- Bora, T. (2008). "Sunuş". *Modern Türkiye 'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik Cilt 4 içinde*, ed:Tanıl Bora, (s. 15-22), İstanbul: İletişim.
- Bora, T. (2007). *Medeniyet Kaybı*, İstanbul: Birikim.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar*, İstanbul: İletişim.
- Boratav, K. (1974). *100 Soruda Türkiye 'de Devletçilik*, Ankara: Gerçek.
- Boratav, K. (1980). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara:Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Boratav, K. (1988). "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devletçilik ve Ekonomik Yapı", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi Cilt 6 içinde* (s.1886- 1887), İstanbul: İletişim.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2002*, İstanbul: İmge.
- Boratav, K. (2005). *1980'li yıllarda Türkiye 'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: İmge.
- Bordoloi, P.K. (2012). Global tea production and export trend with special reference to India, Research Paper, *Two and a Bud 59(2)*,152-156. Erişim: <http://tocklai.net/wp-content/uploads/2013/07/TwoBud5922012/Global%20tea%20production%20and%20export%20trend.pdf>. Erişim: 02.11.2017.
- Bostan, Dr.M. H. (2002). *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Boyraz, C. (2012). *Class and Nationalism In the Age of Global Capitalism: Post- 1980 Privatization Process in Turkey*. (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Brant, J. (1836). Journey throught a part of Armenia and Asia Minor in the year 1835. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6,187-223. Erişim: <http://www.jstor.org/stable/1797565>, Erişim tarihi:26 şubat 2017.

Breuer, S. (2010). *Milliyetçilikler ve Faşizmler. Fransa, İtalya ve Almanya Örnekleri*, (çev. Çiğdem Canan Dikmen), İstanbul: İletişim.

Breuilly, J. (1993). *Nationalism and The State*, Manchester: Manchester University Press.

Burçak, R.S. (1979). *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Ankara: Olgaç.

Cangızbay, K.(2007). *Hiç Kimsenin Cumhuriyeti*, Ankara: Ütopya.

Cansever, E. (1998). *Mendilimde Kan Sesleri*, (3.Basım). Mehmet Fuat (Der.), *Seçme Şiirler* içinde (s.33-35). İstanbul: Adam.

Carr, E. H. (2006). *Tarih Nedir?* (9. Baskı). (çev. Misket Gizem Gürtürk). İstanbul: İletişim. Orijinal eser 1961 tarihlidir.

Carr, E.H. (2012). *Milliyetçilik ve Sonrası*, (çev. Osman Akınhay), İstanbul: İletişim.

Coşkun, M.K. (2007). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*, Ankara: Dipnot.

Carnoy, M. (2001). Gramsci ve Devlet. (çev. Mehmet Yetiş), *Praksis*,3, 252-277.

Çakmur, E. (1943a). Rize Çaycılığı Üzerindeki Tetkiklerim. *Ziraat Dergisi IV(43)*,16-22.

Çakmur, E. (1943b).Rize Mıntıkasındaki Etütlerim. *Ziraat Dergisi*, 44-45,88-93.

Çavdar, T. (2004). *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, İstanbul: İmge.

Çayır, Ü. (1988). “Sigara ve Çay Fabrikalarında Çalışan İşçilerin Özelliklerine İlişkin Bir Çalışma”, *1. Ulusal Ergonomi Kongresi Ankara*, (235-244), İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.

Çaykur (1973). Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü. *Cumhuriyetimizin 50. Yılında Türk Çayı ve Çaycılığımız*, Rize: Çay Kurumu Yayınları.

Çaykur (2008). Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü. Çaykur Stratejik Plan (2009-2013). Erişim: www.caykur.gov.tr/CMS/Design/Sources/Dosya/Yayinlar/26.pdf Erişim tarihi: 03.11.2017.

Çaykur (2012). Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü. İstatistik Bülten,2012. Erişim: www.caykur.gov.tr/CMS/Design/Sources/Dosya/Yayinlar/41.doc. Erişim tarihi: 03.11.2017.

Çaykur (2013). Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü. Çaykur 2013 Çay Sektörü Raporu. Erişim:<http://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/YayinDetay.aspx?ItemType=5&ItemId=73> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çaykur (2014a). Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü. *Çayın 90 Yılı*, Çaykur. İstanbul: Kesişim Yayıncılık ve Tasarım Hizmetleri&Bersay İletişim Grubu.

Çaykur (2014b). En Sevilen Çay Markası: Çaykur. *Çaylık*, 18, 6-9.

Çaykur (2016a). Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü 2016 Yıllık Faaliyet Raporu. Erişim:<http://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/YayinDetay.aspx?ItemType=2&ItemId=261> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çaykur (2016b). Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü. Çaykur 2016 Çay Sektörü Raporu. Erişim:<http://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/YayinDetay.aspx?ItemType=5&ItemId=221> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çaysiad (2016). “Kuruluş” Erişim: <http://www.caysiad.org.tr/index.php?sayfa=kurulus.27&d=tr>. Erişim tarihi:05.06.2016.

Çaysiad (2017). “Çay Sektöründe Yabancı İşçi Sorunu.” Erişim: www.caysiad.org.tr/dosya/20152016_gurcu_girisi.docxErişim tarihi: 16.11.2017.

Çeşme, V. (2014). Osmanlı’da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928) Kuruluşu ve İdari Yapısı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XV/2, 39-80.

Çetiner, Y. (1968). *Bir Yudum Çay İçin*, İstanbul: Özdemir Basımevi.

ÇSGB. (2007). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Teftiş Kurulu Başkanlığı. Çay Sektörü Teftiş Projesi Genel Değerlendirme Raporu. Ankara. Erişim: http://www3.csgeb.gov.tr/csgebPortal/ShowProperty/WLP%20Repository/itkb/dosyalar/yayinlar/yayinlar2013/2007_23 Erişim tarihi: 03.11.2017.

Danacıoğlu, E. (2001). *Geçmişin İzleri Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*, İstanbul: Tarih Vakfı.

DPT4 (1977). Devlet Planlama Teşkilatı, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Yaş Çay ve Çay Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, No.1577.Ankara: DPT Yayınları.

DPT5 (1982). Devlet Planlama Teşkilatı, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Çay Tarımı ve Çay Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara: DPT Yayınları.

DPT6 (1991). Devlet Planlama Teşkilatı, VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, No.2250. Ankara: DPT Yayınları.

DPT7 (1993). Devlet Planlama Teşkilatı, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara: DPT Yayınları.

DPT8 (2001). Devlet Planlama Teşkilatı, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Gıda Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu Çay Sanayii Alt Komisyon Raporu*,No.2640. Ankara: DPT Yayınları.

DPT9 (2007). Devlet Planlama Teşkilatı, *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013 Gıda Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*,No.2720. Ankara: DPT Yayınları.

Demirel, T. (2005). “Demokrat Parti”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm Cilt 7* içinde, ed: Murat Yılmaz, (s.495-510), İstanbul: İletişim.

Derin, Z. (1952). *Doğu Karadeniz’i Kalkındıralım*, Ankara: Trabzon İlini Kalkındırma Cemiyeti Neşriyatı.

Dığıroğlu, F., Albayrak, G. C. (2013). Rize İskelesi İnşa Projesi. İsmail Kara (Ed.), *Rize Defteri 2* içinde (s.99-115). İstanbul: Dergâh.

Dinler, D. (2003). Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi. *Praksis* 9, 17-54.

Duman, M. (2008). *Çay Kitabı*, İstanbul: Kitabevi.

Ecevit, M. (1999). *Kırsal Türkiye’nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi*, (çev. Çiğdem Çidamlı), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erbaş, H. (1993). *Class and Culture: The Cases of Kırıkkale and Ankara*. (Yayınlanmamış doktora tezi) Orta Doğu Teknik Üniversitesi/ Sosyoloji Bölümü: Ankara.

Erbaş, H. (2016). Bilime Adanmış Bir Yaşam: Efsane Tarihçi Halil İnalcık’ın Bir Söyleşide Önemsedikleri ve Hatırlattıkları *OTAM* 40, 9-26.

Erbaş, H. (2017). Sınıf Çalışmalarında Kültür ve Gündelik Yaşamın Yükseliş: Tarihsel bir İzlek ve Gelecek ‘Umudu’ . *Emek Araştırma Dergisi*, 1, 9-30.

Ercan, F.(2001). *Toplumlar ve Ekonomiler*, İstanbul: Bağlam

Ercan, F. (2002). Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1), Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi. *Praksis* 5, 25-75.

Erdoğan, R.T. (2005). Başbakan’a Teşekkür. *Vakıf Rize, Ağustos-Eylül*, 33, 12- 15.

Erkan, Ü. (2010). *Rize Şer’iyye Sicilleri I 1509 No’lu Sicil Metin ve Tahlil*, İstanbul:Dergâh.

Eroğul, C. (2003). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge.

Freeden, M. (1998). Is Nationalism a Distinct Ideology? *Political Studies*, XLVI, 748-765.

Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra Ersanlı Behar&Günay Göksu Özdoğan), İstanbul: İnsan Yayınları.

Genç, F.(2010). *Türkiye’de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ İktisat Anabilim Dalı Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme Bilim Dalı: İstanbul.

Gökalp, Z. (1988). “Türklüğün Başına Gelenler”, (Haz.Yalçın Toker), *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* içinde (s.35-45). İstanbul: Toker Yayınları.

Guibernau, M. (1996). *Nationalisms The Nation- State and Nationalism in Twentieth Century*, Cambridge: Polity Press.

Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm Devlet ve Sınıflar*, (çev.Osman Akınhay&Abdullah Yılmaz), İstanbul: Belge.

Gülçubuk, B., Albayrak, M., Güneş, E. (2003). *Türkiye’de Çay Üretim- İşleme Ekonomisi ve Çay Politikalarının Üretici Davranışlarına Etkisi*, Ankara: Tek Gıda- İş Sendikası.

Gümüş, N.,Erkan, Ü. (2012). Osmanlının Son Döneminde Rize’de Sosyal Hayat (1911-1913). *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 27-53.

Günaydın, G. (2009). Türkiye Tarım Politikalarında “Yapısal Uyum”: 2000’li Yıllar. *Mülkiye (XXXIII)*,262,175-221.

Gürsoy, D. (2005). *Demlikten Süzülen Kültür Çay*, İstanbul: Oğlak.

Güzel, M. Ş. (1996). *Türkiye’de İşçi Hareketi 1908-1984*, İstanbul: Kaynak.

Hanioğlu, Ş. (1985). “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*Cilt 5 içinde, (s. 1389-1390), İstanbul: İletişim.

Hann,C.,Hann, I.B. (2001). Mazlum Olan Kim? Rize’deki Çay Üreticileri Örneği. *Toplum ve Bilim*, 88, 55-68.

Hann,I.B.,Hann,C. (2012). *İki Buçuk Yaprak Çay; Doğu Karadeniz’de Devlet, Piyasa, Kimlik*, (çev.Pınar Öztamur), İstanbul: İletişim.

Harvey, D. (2012). *Marksist Düşünce Sözlüğü* (5. Baskı). “Coğrafya” maddesi, (çev. Taciser Belge), (s.107–111). İstanbul: İletişim.

Hatipoğlu, Ş.R. (1932a). Ziraat Rükünlerinden: I Ziraat Sanatları. *Dönüm*,4,4-12.

Hatipoğlu, Ş.R. (1932b). Dönüm başyazı. *Dönüm*, 1, 1-5.

Hatipoğlu, Ş.R. (1933a). Cihan iktisadiyatının temayülleri ve Türkiye ziraati. *Dönüm*,15, 1-6.

Hatipoğlu, Ş.R. (1933b). Büyük sermaye temellüklerimi Yoksa Büyük Sermaye terakümlemini? *Dönüm*,10, 1-5.

Hatipoğlu, Ş.R. (1933c). Türkiye’de Ziraat Sanatları ve Endüstri. *Dönüm*, 5, 2-7.

Hatipoğlu, Ş.R. (1939). Türkiye’de Çay İktisadiyatı. Ankara:T.C. Ziraat Vekaleti Yayını.

Hemşinlioğlu, M. (1970). Çay Ziraatinin Bugünkü Durumu ve Çözümü Gereken Önemli Sorunları. *Ziraat ve Yayım Dergisi*,1, 1-4.

Heper, M. (2006). *Türkiye’de Devlet Geleneği*,(çev. Nalan Soyarık), Ankara: Doğu Batı.

- Heper, M. (2011). *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, İstanbul: Doğan Kitap.
- HGK (2017). "İl ve İlçe Yüz Ölçümleri" Harita Genel Komutanlığı. Erişim: https://www.hgk.msb.gov.tr/images/urun/il_ilce_alanlari.pdf. Erişim tarihi: 02.11.2017.
- Hobsbawm, E. (1995a). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, (çev. Osman Akınhay), İstanbul: Ayrıntı.
- Hobsbawm, E.,J. (1995b) . *Sosyal İsyancılar*, (çev.Necati Doğru), İstanbul: Sarmal.
- Hobsbawm,E. (2006). Gelenekleri İcat Etmek, Seri Üretim Gelenekler: Avrupa,1870-1914. Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (der.), (çev. Mehmet Murat Şahin), *Gelenek'in İcadı* içinde, (s.1-18,305-356). İstanbul: Agora.
- Hobsbawm, E.J. (2009). *Tarih Üzerine*, (çev.Osman Akınhay). İstanbul: Agora
- Hoch, M. (2011). *Avrupa'da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, (çev.Ayşe Özdemir), İstanbul: İletişim.
- Hut, D.(2012). Doğu Karadeniz'de Geleneksel Dokumacılık: Rize Keten Bezi(Feretiko) ve Sosya-Ekonomik Etkileri. İsmail Kara(Ed.), *Rize Defteri 1* içinde (s.9-26). İstanbul:Dergâh.
- Hut, D. (2013). Rize Tarihinden Bir Köy, Bir İnsan: Sütlüce(Aron) Köyü ve Muhacir Hoca. İsmail Kara(Ed.), *Rize Defteri 2* içinde (s.74-98). İstanbul: Dergâh.
- İlkyaz, H. (1986). *Doğu Karadeniz Bölgesinde Çay ve Fındığın Üretim Girdi ve Maliyetleri*, Samsun: Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Köy Hizmetleri Samsun Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları.
- İnalcık, H. (1998).Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı. *Doğu Batı*, 5,9-19.
- İnalcık, H. (2011). *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, İstanbul: Timaş.
- İnalcık,H. (2013). *Rönesans Avrupası Seçme Eserleri V. Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnsel, A. (1988). "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devletçilik", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi Cilt 6* içinde (s. 1914-1915), İstanbul: İletişim.
- İnsel, A. (1996). *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye*, (çev.Ayşegül Sönmez), İstanbul: Ayrıntı.
- İnsel, A. (2003). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim.
- İnsel, A. (2005). 30 Yıllık Serüven: Dinlenmek veya Özgür Olmak. *Birikim*,191,30-35.
- İnsel, A. (2009). "Giriş",*Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm Cilt 2* içinde, ed:Ahmet Insel, (s.17-27), İstanbul: İletişim.
- İTO (2005). İstanbul Ticaret Odası Çay Sektör Profil Araştırması. Haz. Hilal Usta. Erişim: <http://www.ito.org.tr/Dokuman/Sektor/1-18.pdf>. Erişim tarihi:02.11.2017.

Kaçar, B. (1987). *Çayın Biyokimyası ve İşleme Teknolojisi*, Ankara: Çay-Kur Yayını No:6.

Kaçar, B. (1991). “Prof. Dr. Burhan Kaçar’ın Konuşması”, *Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Çayda Gübreleme Sorunları ve Çözümleri Paneli Rize 1991*, (21- 28), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Kaçar, B. (1993). *Yapraktan Bardağa Çay*, Ankara: T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları No:23.

Kaçar, B. (2010). *Çay, Çay Bitkisi Biyokimyası Gübrenmesi İşleme Teknolojisi*, Ankara: Nobel.

Kahraman, H.B., Keyman, E. F.(1998). Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite. *Doğu Batı*, 2, 75-88.

Kahraman,İ. (2013). *Fırtınalı Denizin Yolcuları Sedat Göçmen Kitabı*, (söyleşi: İlbay Kahraman), İstanbul: Ayrıntı.

Kakuzo, O. (Tarihsiz). *Çayname*, (çev.Ali Süha Delilbaşı), İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kaptangil, K. (1992). *Çay Tarımının Ülkemizdeki Sosyo- Ekonomik Etkileri ve Değerlendirilmesi*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü: Çaykur Yayını.

Karaca, D. (1979). Adını siz koyun. *Çay*, (1),3, 28- 29.

Karaer, İ. (1992). *Türk Ocakları (1912-1931)*, Ankara: Türk Yurdu Neşriyatı

Karakaş, A.A. (1994). *Rize İli Merkez İlçede Ortapazar Çay Fabrikası Bölgesinde Çay Üreticilerinin Sosyo- Ekonomik Yapısı*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi/ Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı: Ankara.

Karpat,K.H. (1967). *Türk Demokrasi Tarihi. Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller*, İstanbul: İstanbul Matbaası.

Karpat, K.H. (1976). *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*. London: Cambridge University Press.

Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul: Timaş.

Kasaba, R. (2005). *Dünya İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, İstanbul: Kitap.

Kasapoğlu, K. (1998). *Doğu Karadeniz Bölgesinde Çay Tarımının Yapısı, Başlıca Ürünlerle Mukayesesi ve Dış Ticareti*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Programı: Trabzon.

Kasapoğlu, Ş. (1966). *Büyük Zihni Derin*, Ankara: Güneş Matbaacılık.

Kayam, H.C. (2005). Bir ‘Dönüm’ Politika. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 8(4), 61-90.

Kayıran, M. (2016). Türkiye Varlık Fonu'nun Kuruluş Amaçları ve Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme. *Eğitim Bilim Toplum*, 56(14), 55-90.

Kazmaz, S. (2001). *Rize Çayeli Halk Kültürü Araştırmaları II Küçük Sanat Hayatı*, Ankara: TAKAV. Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

Kazmaz, S. (2004). *Kazmaz Ailesinden Hatıralar*, Ankara: Birlik Matbaası.

Kemal, O. (1969). *Küçücük*, İstanbul: Varlık Yayınları.

Kemal, O. (2012). Ali Osman. *Ekmek Kavgası* içinde (s.136-142), (18. Baskı) İstanbul: Everest.

Kemal, O. (2014). *Bereketli Topraklar Üzerinde*, İstanbul: Everest.

Kendir, H. (2003). Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu. *Praksis* 9, 277-300.

Kepenek, Y., Yentürk, N. (2007). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kesici, A. İ. (2013). *Mapavri'den Çayeli'ne 1461-2013*, Trabzon: Kent Ofset Matbaacılık.

Keskin, A.S. (1989). *Türkiye'de Çay Politikası*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı: Ankara.

Keskin, N.E. (2007). *Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi: Türkiye'de İllerin Yönetimi*. (Yayınlanmış doktora tezi). Ankara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Yönetim Bilimleri) Anabilim Dalı. Ankara.

Keskin, N.E., Yaman, M. (2013). *Türkiye'de Tütün Reji'den Tekel'e, Tekel'den Bugüne*, Ankara: Notabene.

Keyder, Ç. (1983). "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 5* içinde, (1254-1272). İstanbul: İletişim.

Keyder, Ç. (1985). "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3* içinde, (s.642-652), İstanbul: İletişim.

Keyder, Ç. (1999). Türkiye'de Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu. Oya Baydar (Ed.), *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde (s:163-172). İstanbul: Tarih Vakfı.

Keyder, Ç. (2014). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim.

Keyder, Ç., Yenal, Z. (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim.

Killinger, C. L. (2002). *The History of Italy*, Westport, CT: Greenwood Press.

Kocaman, T. (2008). Türkiye’de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000). Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü. DPT yayınları. Erişim: <http://ekutup.dpt.gov.tr/nufus/kocamant/icgoc.pdf> Erişim tarihi: 29.06.2017.

Koch, K. (1991). *Rize*, (der. Muzaffer Arıcı, tercüme. Tahir Deveci), Baskı: Odak Ofset. (Özgün eser 1846 tarihlidir)

Koç, Y. (2003). *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, İstanbul: Kaynak.

Koç, Y. (2013). “ÇAYKUR GREVİ NİÇİN YENİLDİ?” 27 Nisan 2013. Erişim: www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1367418646b.pdf Erişim tarihi: 03.11.2017.

Koç, Y. (2015). “ÇALIŞMA BAKANLIĞI, TEKİDA-İŞ VE ÇAYKUR” 31 Ocak 2015. Erişim: www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1422782171b.pdf Erişim tarihi: 03.11.2017.

Koyuncu, R. (2012). Vali Hüsnü Uzgören’in ‘Rize Vilayetinin Genel Durumuna Ait Rapor’u. İsmail Kara(Ed.), *Rize Defteri 1* içinde (s.185-237). İstanbul: Dergâh.

Koyuncu, R. (2014). *Bildiğini Okuyan İmam Zihni*, Çınar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları No:13. Rize: İhlas Gazetecilik.

Koyuncu, R., Arıman, N. (2013). *Çayın Anadolu Serüveni*, Rize: Rize Ticaret Borsası Yayını No:1.

Köseoğlu, S.Z. (1971). Türkiye Çay İşletmesi Kanunu’nun Millet Meclisinde Müzakeresi Sırasında Rize Milletvekili Salih Zeki Köseoğlu’nun Adalet Partisi Grubu Adına Yaptığı Konuşmanın Tam Metni 21.6.1971, Text Metin.

Köymen, O. (2007). *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, İstanbul: Yordam.

Kumbasar, S. (2013). Sami Kumbasar’la Geçmişe, Rize’ye ve Siyasete Dair. İsmail Kara(Ed.), *Rize Defteri 2* içinde(s.173-191). İstanbul: Dergâh.

Kurmuş, O. (2007). *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul: Yordam.

Kuzucu, K. (2012). *Bin Yılın Çayı. Osmanlı’da Çay ve Çayhane Kültürü*, İstanbul: Kapı.

Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (çev. Prof.Dr.Metin Kırıatlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Lowry, H.W. (1981). *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, (çev.Demet ve Heath Lowry), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Makal, A. (2011). *Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İstanbul: İletişim.

- Mardin, Ş. (1991). *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3*, (der.Mümtazer Türköne&Tuncay Önder), İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2007). *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2* (9.Baskı). (der.Mümtazer Türköne&Tuncay Önder), İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2008). *Bütün Eserleri 6 Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1* (15. Baskı). (Der.Mümtaz’er Türköne &Tuncay Önder), İstanbul: İletişim.
- Marr, N. (2016). *Lazistan’a Yolculuk*, (Rusçadan çev.Yulva Muhurcişi), İstanbul: Aras (Özgün eser 1910 tarihli dir).
- Marx, K. (2011a). *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, (çev. Sevim Belli), (7. Baskı), Ankara: Sol. (Özgün eser 1859 tarihli dir).
- Marx, K. (2011b). *Kapital Birinci Cilt*, (çev. Alaattin Bilgi), (10. Baskı), Ankara: Sol. (Özgün eser 1867 tarihli dir)
- Marx, K. (2009). *Kapital Üçüncü Cilt*, (çev. Alaattin Bilgi), (6. Baskı), Ankara: Sol. (Özgün eser 1894 tarihli dir).
- Marx, K., Engels,F. (1996). Engels’ten Königsberg’deki Joseph Bloch’a Londra 21-22 Eylül 1890, (Çev. Yurdakul Fincancı), *Seçme Yazışmalar II 1870- 1895* içinde (s.235-236). Ankara: Sol. (Özgün eser 1890 tarihli dir)
- Marx, K., Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*, (çev.Tonguç Ok&Olca Geridönmez), İstanbul: Evrensel Basım Yayın. (Özgün eser 1845-1846 tarihli dir)
- Meeker, M.E. (2005). *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası*,(çev. Tutku Vardağlı), İstanbul: Bilgi.
- Mumcu, İ. (1979). Çay Ürününün İyileştirilmesi İçin Çayın Dışında Alınacak Önlemler. *Çay,(1)* 2, 22- 23.
- Mutman, M. (2007). “Şarkiyatçılık/Oryantalizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* içinde Cilt 3,, ed: Tanıl Bora, Murat Gültekingil, (s. 189-211), İstanbul: İletişim.
- Mwaura, N.W. (1986). “Birinci oturum soru ve cevapları” . *Dünya’da ve Türkiye’de Çay Üretim ve Tüketimi Semineri 27/28 Haziran 1986*, (93-98), İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı.
- Nairn, T. (2003). *The Break- up of Britain Crisis and Neo-Nationalism*, London:Verso.
- Nairn, T. (2015). *Milliyetçiliğin Yüzleri Janus’a Yeni Bir Bakış*,(çev.Seda Kırdar&Mehmet Ratip), İstanbul: İletişim.
- Nakracas, G. (2006). *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, (çev.İbrahim Onsunoglu), İstanbul: Kitabevi.
- Nur, R. (1993). *Hayat ve Hatıratım I. Rıza Nur Kendini Anlatıyor*, İstanbul: İşaret.

Nurik, H. (1983). *Çay Bitkisi ve Özellikleri*, İstanbul: Çay Kurumu Genel Müdürlüğü Yayını.

Oktar, S., Varlı, A. (2010). Türkiye’de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, (XXVIII), 1, 1-22.

Ollman, B. (2006). *Diyalektiğin Dansı Marx’ın Yönteminde Adımlar*, (çev. Cenk Saraçoğlu), İstanbul: Yordam.

Oral, N. (2006). *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No: 6.

Ozan, E.D. (2011). “*Gülme Sırası Bizde*” , İstanbul: Metis.

ÖİB (2017). Özelleştirme İdaresi Başkanlığı. “Özelleştirme Yöntemleri” Erişim: http://www.oib.gov.tr/T%C3%BCrk%C3%A7e/Kurumsal/Detay/%C3%96zelle%C5%9Firme_Y%C3%B6ntemleri/1488959781.html? Erişim tarihi: 16.11.2017.

ÖYK (2017). Özelleştirme Yüksek Kurulu. “Özelleştirme Çalışmalarında Son Durum” http://www.oib.gov.tr/T%C3%BCrk%C3%A7e/Portfoy/Portfoy_Detay/T%C3%BCrkiye_%C5%9Eeker_Fabrikalar%C4%B1_A%C5%9E/1488904172.html? Erişim tarihi: 16.11.2017.

Öngör, S. (1959). Türkiye de dahili muhaceret hakkında. *Türk Coğrafya Dergisi*, 14-15(18-19), 101-111.

Öz Gıda-İş (1993). Öz Tütün, Müskirat, Gıda Sanayii ve Yardımcı İşçileri Sendikası. Nataşalardan Sonra İvanlar. *Sendikal ve Toplumsal Mücadelede Öz Gıda-İş Aylık Eğitim Dergisi*, 1(1), 18-26.

Özcan, İ.Ç. (2008). *Özelleştirmeye Hazırlanan Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Analizi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı: Ankara.

Özdoğan, İ. (2004). *Rize (Merkez İlçe) Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı(1923-1960)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Muğla Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı: Muğla.

Özel, S. (2012). *Milli Mücadele’de Trabzon*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Özerman, T. (2009). Tekel Özelleştirmesinin Sonuçları. *Mülkiye*, (XXXIII), 262, 293-311.

Özgür, C. (1970). *Çaycının Sesi Yeşil Altının Kara Talihi*, İstanbul: Alpaslan Matbaası.

Özkırımlı, U. (2008a). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu- Batı.

Özkırımlı, U. (2008b). “Türkiye’de Gayriresmi ve Popüler Milliyetçilik”, Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Milliyetçilik Cilt 4* içinde, (s.706-717). İstanbul: İletişim.

Özkırmı, U. (2010). *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

Özkırmı,U.,Sofos, S.A. (2013). *Tarihin Cenderesinde Yunanistan ve Türkiye’de Milliyetçilik*, (çev. Sezin Tekin& Özlem Bülbül),İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

Özlem, D. (1989). *Max Weber’de Bilim ve Sosyoloji*, İstanbul: Ara.

Öztan, G.G. (2012). Türkiye Sağ’ında Devlet Fetişizmine Dair. İnci Özkan Kerestecioğlu, Güven Gürkan Öztan (Der.), *Türk Sağ’ı Mitler Fetişler Düşman İmgeleri* içinde, (s.425-458). İstanbul: İletişim.

Özügürlü, M. (2005). *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, İstanbul: Kalkedon.

Öztürk, Ö. (2005). *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük Cilt 1*(1. Baskı). “Çay” maddesi, (s.257-260). İstanbul: Heyamola.

Özyurt, H. (1985). “Türkiye’de Çay Tekelinin Kaldırılmasından Sonra Beklenen Gelişmeler” , *Çay Üretimi, İşlenmesi ve Pazarlanması Semineri 27/28 Haziran 1985*, (99-194), İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı.

Özyurt, H. (1987). *Çay Ekonomisi*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Özyurt, H. (1989). *Türkiye’de Çay Tarımının Yarattığı Sosyo-Ekonomik Etkilerin Ölçümü*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Pamuk, Ş. (1985). “19. yy’da Osmanlı Dış Ticareti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3* içinde, (s.653-665), İstanbul: İletişim.

Pamuk, Ş. (1988). İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak(Ed.), *Türkiye’de Tarımsal Yapılar* içinde (s.91- 108), Ankara: Yurt.

Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim.

Parlak, M. (1991). “Rize Milletvekili Mustafa Parlak’ın Konuşması”, *Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Çayda Gübreleme Sorunları ve Çözümleri Paneli Rize 1991*, (13- 19), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Potyemkin,V., Bakruşin S., Efimov A., Kosminski E., Mintz İ., Naronçnitski A., Pankratova A., Sergeyev V., Skazin S., Kvostov V., Koltchanovsky N., Tarlé E. (2009). *Uluslararası İlişkiler Tarihi, Diploması Tarihi, Cilt II*, Hazırlayan: SSCB Bilimler Akademisi Üyeleri ve Paris Üniversitesi Üyeleri (çev. Attila Tokatlı), İstanbul: Evrensel Basım.

Punch, K.F. (2014). *Sosyal Araştırmalara Giriş*, (çev.Dursun Bayrak, H. Bader Arslan, Zeynep Akyüz). Ankara: Siyasal.

Quataert,D. (1985). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 6* içinde, (s.1556-1562), İstanbul: İletişim.

Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Quataert, D. (2011). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (çev. Tansel Güney), İstanbul: İletişim.

RTB (2015) Rize Ticaret Borsası. TÜRK ÇAY SEKTÖRÜ GÜNCEL DURUM RAPORU Nisan 2015. Erişim: <http://www.rtb.org.tr/uploads/files/110-CayRaporuNisan2015.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Rize'ye Ferman (2011). Osmanlı Arşivlerindeki Rize Belgeleri. Cevat Ekici (Ed.), Doç. Dr. Yusuf Sarımay (Proje Yöneticisi, Devlet Arşivleri Genel Müdürü). Ankara Rize Dernekleri Federasyonu ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: Çağhan Ofset.

Safı, M. (2005). "Yollar servetin kapılarıdır". *Vakıf Rize, Ağustos- Eylül 33*, 58- 60.

Safı, M. (2007). *Rize Tahrir-i Öşür Envanteri 1850 Rize Sülaleleri*, İstanbul: Dinamik Tanıtım Hizmetleri.

Saklı, A.R. (2008). *Türk Çayının Dünü ve Bugünü Çayın Bölge Tarihindeki Yeri ve Çaykur'un Üreticiye Devri İçin Bir Model Çalışması*, İstanbul: Kaknüs.

Salkaya, M. (1952). Sayın Bakanımızın Kuzey Doğu Anadolu Gezisine Ait Seyahat Notları III. *Tarım Dergisi*, 6, 6-14.

Salkaya, M. (1953). Mahsul Teşvik Müsabakaları. *Türkiye Ziraat Mecmuası*, 5, 85-94.

Saraçoğlu, C. (2010). "Türkiye'de Göç Çalışmalarında 1980 Sonrası Paradigma Değişimi". Erişim: http://politikadergisi.com/sites/default/files/kutuphane/turkiyede_goc_calismalarinda_1980_sonrasi_paradigma_degisimi.pdf Erişim tarihi: 16.11.2017.

Saraçoğlu, C. (2015). 1980-2002 Tank Paletiyle Neoliberalizm. (Hazır. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde (s.749-869). İstanbul: Yordam.

Savcı, M. (2012). *Çay İşletmelerinde Üretim Maliyetlerinin Değer Zinciri Analizi*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Kocaeli Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Muhasebe Finansman Programı: Kocaeli.

Selçuk, C. (1956). Karadeniz Kıyılarında Faydalı Bir Gezi. *Karınca Dergisi*, (22), 229, 12-16.

Sennett, R. (2005). *Otorite*, (çev. Kamil Durand), İstanbul: Ayrıntı.

Seyyid Mehmed İzzet Efendi (2014). *Çay Risalesi*, (Hazırlayan: Kemalettin Kuzucu), İstanbul: Eşik (Özgün eser 1878 tarihlidir).

Sharma, J. (2008). 'Lazy' Natives, Coolie Labour, and the Assam Tea Industry. *Modern Asian Studies*, (06), 43, 1287- 1324. Erişim: DOI: 10.1017/S0026749X08003831, Erişim Tarihi: 20 Kasım 2015.

Silier, O. (1981). *Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi 1923-1928*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Sirman, N. (2008). “Kadınların Milliyeti” Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik Cilt 4* içinde, (s.226-244). İstanbul: İletişim.

Smith, A. D. (1994). *Milli Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim.

Smith, A. D. (2002b). *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, (çev. Derya Kömürcü), İstanbul: Everest.

Smith, A. D. (2002a). *Ulusların Etnik Kökeni*, (çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Ankara: Dost.

Smith, A. D. (2013). *Milliyetçilik Kuram İdeoloji Tarih*, (çev.Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara:Atıf.

Standage, T. (2005). *Altı Bardakta Dünya Tarihi*, İstanbul: Merkez Kitaplığı.

Suiçmez, B.R. (2002). “Tarım Alanındaki Özelleştirmeler” , Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Tarım Haftası Sempozyumu 7-8- Ocak 2002, (74- 120), Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.

Sütlüoğlu, İ. (2014). Ben Çayı Yaşıyorum. *Çaylık*, 17,14-17.

Taşdoğan, B. (2011). *Türkiye Şeker Sanayisinin Özelleştirilmesi Çerçevesinde Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketinin Etkinlik Analizi*.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Maliye (Kamu Ekonomisi) Anabilim Dalı: Ankara.

Tarkan, T. (1973). *Türkiye’de Çay Ziraati ve Endüstrisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:195, Ankara: Sevinç Matbaası.

Taş, İ. (2014a).“Çay olmasa biz de olmazdık” Erişim: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/cay-olmasa-biz-de-olmazdik>. Erişim tarihi: 22.10.2015.

Taş,İ. (2014b). “Özel çay fabrikaları zorda”.Erişim tarihi: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozel-cay-fabrikalari-zorda>. Erişim Tarihi:22.10.2015.

Taşkın, N. (2016). *Bu Bir İsyan Şarkısı Değil*, İstanbul: İletişim.

TBMM (2010). TBMM, Albümü (1920-2010) Cilt 1. TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1. Editörler: Sema Yıldırım- Behçet Kemal Zeynel. Erişim: https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/Cilt1.pdfErişim tarihi: 16.11.2017.

Tekeli, İ.,İlkin,S.(1988). Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları Modernleşme Çabaları. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (Ed.), *Türkiye’de Tarımsal Yapılar* içinde (s.37-89), Ankara: Yurt.

Tekeli, S.T.(1946). Rize’de Çay Yetiştirilmesi ve Rize Çayları Üzerine Araştırmalar. *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, 5, 2(10), 347-387.

Tekeli, S.T. (1961). *Rize Bölgesinde Çay Yetiştirmenin ve İşlemenin Meseleleri*, Tarım Bakanlığı Neşriyat ve Tanıtma Müdürlüğü. Ankara: Güven Matbaası.

Tekeli, S.T. (1962). *Çay Teknolojisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları

Tekeli, S.T. (1976). *Çay Yetiştirme İşleme Pazarlama*, Ankara: Dönüm Yayınları.

Tekeli, S.T., Gökçe, K. (1942). Rize Çayları Üzerine Teknik Araştırmalar II. *Ziraat Dergisi*, (35), 7-15.

TEKGIDA-İŞ (1972a). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. 1969-1971 Dönemi Faaliyet ve Mali Raporu, İstanbul 3-5- Mart 1972.

TEKGIDA-İŞ (1972b). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. *Yurdumuzda Çay Sanayii*, (haz. Muzaffer Daysal). İstanbul: Tekgıda-İŞ.

TEKGIDA-İŞ (1975). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. Karadeniz Çay Sanayi Merkez Şubemizin Önemli Bildirisi. TEKGIDA-İŞ Haber Bülteni, Nisan/ Mayıs 1975.

TEKGIDA-İŞ (1976). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. ÇAY-KUR sözleşmesi müzakerelerine İstanbul'da devam olundu. TEKGIDA-İŞ Haber Bülteni Mart 1976.

TEKGIDA-İŞ (1978). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. Tekel Bakanlığına Bağlı Çaykur Genel Müdürlüğü İşyerlerinde Üç Gündür Devam Eden Direniş Sona Erdi. TEKGIDA-İŞ Haber Bülteni 9 Aralık 1978.

TEKGIDA-İŞ (1986a). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. A. Baltacı Konuşması: Anarşiye dur diyen 12 Eylül Harekatını gönülden tasvip ederken. TEKGIDA-İŞ Aylık Eğitim ve Meslek Dergisi Ekim 1986.

TEKGIDA-İŞ (1986b). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. SUSKUNLUĞUMUZ VE FEDAKÂRLIKLAR DEMOKRASİMİZ VE ÜLKEMİZİN ÇIKARLARI İÇİN YAPILMAKTADIR. TEKGIDA-İŞ Aylık Eğitim ve Meslek Dergisi Ekim 1986.

TEKGIDA-İŞ (1987/1988). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. Çay Özel Sektörünün İlk Toplu Sözleşmesi AKFA'da Bağıtlandı. TEKGIDA-İŞ Aylık Eğitim ve Meslek Dergisi Kasım-Aralık 1987/Ocak 1988.

TEKGIDA-İŞ (1988a). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. 1988 YILININ İLK SÖZLEŞMESİNİ TEKGIDA-İŞ İMZALADI. TEKGIDA-İŞ Haber Bülteni 1988.

TEKGIDA-İŞ (1988b). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. TEKGIDA-İŞ KARÇAY'da Sözleşme İmzaladı. TEKGIDA-İŞ Haber Bülteni 27 Ocak 1988.

TEKGIDA-İŞ (1988c). Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. REŞAT UÇAK'ı KAYBETTİK. TEKGIDA-İŞ Aylık Eğitim ve Meslek Dergisi Şubat 1988.

TEKGIDA-İŞ (1993).Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. TEKGIDA-İŞ Sendikası Genel Başkanı Orhan Balta'nın özelleştirme sempozyumu konuşması. TEKGIDA-İŞ Haber Bülteni.

TEKGIDA-İŞ (2002). *Sanduktan Sendikaya: TEKGIDA-İŞ'in Hikayesi*,Haz.Zeliha Etöz. Ankara: TEKGIDA-İŞ.

TEKGIDA-İŞ (2013).Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası. T.C. Beşiktaş 19. Noterliği Grev kararı sureti. 13 Mart 2013. No: 06186. Erişim: <http://www.tekgida.org.tr/Bildiri-Ve-Haberler/Basin-Bildirileri-Ve-Haberler>. Erişim tarihi: 24.09.2015.

Tezel, Y.S. (1994). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi(1923-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Thompson, P. (1999) *Geçmişin Sesi Sözlü Tarih*, (çev.Şehnaz Layıkel) İstanbul: Tarih Vakfı.

Timur, T. (1998). *Osmanlı Çalışmaları*, İstanbul: İmge.

Timur, T. (2003). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, Ankara: İmge.

Timur, T. (2013). *Türk Devrimi ve Sonrası*, İstanbul: İmge.

Topaoğlu, İ. (1997). *Rus İşgalinde Rize*, Trabzon: Karadeniz Yazarlar Birliği Yayınları.

Toprak, Z. (1985). "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt:5* içinde, (s.1340-1344), İstanbul: İletişim.

Topuz, A. (2011). *Ali Topuz Anlatıyor 1 Değişimi Yaşamak(1932-1972)*, (söyleşi: Hikmet Bila), İstanbul: Doğan.

Tosun,F.,Arslan, S. (2016). 4634 Sayılı Şeker Kanunu Sonrasında Türkiye Şeker Sanayinde Meydana Gelen Gelişmeler. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 328-333.

Tunaya,T.Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Tunçer, H. (1958). *Kırk Yıllık Meslekdaşlarımız*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği Yayını. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Turna, Ö. (2012). *Küresel Yeniden Yapılanma Sürecinde Kentsel Müdahaleler ve Kentsel Kimlik Etkileşimi: Rize Kenti Örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimari Tasarım Programı: İstanbul.

Tuna,G.Ş.,Yaman-Öztürk,M.,Ercan,F. (2008). Günümüz Gerçeğinden Hareketle Geçmişe Bakmak (2006-1960): Kalkınma mı Sermaye Birikimi mi?. *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*,10(4),59-86.

Türkay, M. (2009). *Sermaye Birikimi Kalkınma Azgelişmişlik Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

TÜRK-İŞ (2014). *TÜRK-İŞ Sendikacılar Albümü*, (Hazırlayanlar: Hasan Tahsin Benli ve Refik Erbaş), Ankara:TÜRK-İŞ.

Türkyılmaz, K. (2015). *Türkiye’de Çaylık Alanların ve Üretici Sayılarının İstatistiksel Analizi*, Rize: Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Atatürk Çay ve Bahçe Kültürleri Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü.

TVS. (1869/1993). *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869 Cilt 1*, (Haz.Kudret Emiroğlu). Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı (Özgün eser 1869 tarihli).

TVS. (1870/1993). *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1870 Cilt 2*, (Haz.Kudret Emiroğlu). Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı (Özgün eser 1870 tarihli).

TVS. (1901/2008). *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901 Cilt 19*, (Haz.Kudret Emiroğlu). Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı (Özgün eser 1901 tarihli).

TVS. (1902/2008). *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902 Cilt 20*, (Haz.Kudret Emiroğlu). Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı (Özgün eser 1902 tarihli).

Tüik (2014). İstatistiklerle Türkiye 2014. Erişim: http://www.turkstat.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=5 Erişim tarihi: 02.11.2017.

Tüik (2016).Yıllara Göre İl Nüfusları 2000-2016. http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1590Erişim tarihi: 02.11.2017.

UÇK (2013). Ulusal Çay Konseyi. 2009-2013 Faaliyet Dergisi. Nisan 2013. Sayı: 1. Erişim: <http://ulusalcaykonseyi.org.tr/data/genel/E-Dergi%20Haber.pdf>. Erişim tarihi: 02.11.2017.

Ulusoy, A.,Şeker, M. (2013). Türkiye’de Değişen Çay Tüketim Alışkanlıkları Araştırması. Erişim: http://www.tb.org.tr/dosya/Trabzon_Cay_Kitap.pdf. Erişim tarihi: 02.11.2017.

Üstel, F. (2004). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları (1912–1931)*, İstanbul:İletişim.

Üstün, R. (2009). Çaykur özelleşecek mi?. Pazarlama Özelleşsin. Erişim: <http://biriz.biz/cay/caykurozellesecekmi.htm>. Erişim tarihi: 11.12.2016.

Vakıftan Haberler (2005). “Karar Konferansı”. *Vakıf Rize*, 32, 26-48.

Varlık, B. (1976). *19.Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları

Weber, M. (2011). *Sosyoloji Yazıları*, (çev. Taha Parla), İstanbul: Deniz.

Yeğen, M. (2009). “Kemalizm ve Hegemonya”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm Cilt 2* içinde, ed:Ahmet İnsel, (s.56-74), İstanbul:İletişim.

Yetkin, S. (1997). *Ege’de Eşkiyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Yıldırım, A.E. (2002). Çay Sorunlarla Kaynıyor. *Ekonomik Forum*, 4,29-34.

Yıldırım, E. (2006). Küreselleşen Dünyada Milliyetçilik. *Doğu Batı*, 38, 181-199.

Yıldırım, S.(2010). Kente Yönelen Köylüler Kırsal Yapının Dönüşümü Göç ve Gecekondu. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan (Der.), *Tarih Sınıflar ve Kent* içinde (s. 398-464). Ankara: Dipnot.

Yıldız, A. P. (2012). *Rize Şer’iyye Sicilleri II 1495 No’lu Sicil Metin ve Tahlil*, İstanbul: Dergâh.

Yıldız, A. (2009). “Kemalist Milliyetçilik”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm Cilt 2* içinde, ed:Ahmet İnsel, (s. 210-234), İstanbul:İletişim.

Yıldız, A. (2001). *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, İstanbul: İletişim.

Yıldız, A.H. (2013). Kutup Yıldızı Bir Alim Zavendikli Mustafa Yıldız Hocaefendi. İsmail Kara (Ed.), *Rize Defteri 2* içinde (s.231- 236). İstanbul: Dergâh.

Yılmaz, E. (1979).Türk Çayı ve İhraç Sorunları. *Çay*,(1),2,13-14.

Yılmaz, M. (1985). Devlet Bakanımız Sayın Mesut Yılmaz’ın Çay Semineri’nde Yapmış Olduğu Konuşmanın Tam Metni. *Çaykur Dergisi*, (1), 2-37.

Yılmaz, Ö. (2014) .Victor Fontanier’in Trabzon Konsolosluğu (1830-1832). *OTAM*, 35, 153-195.

Yüksel, A. (2013). *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi.

YSK (1950). Yüksek Seçim Kurulu 1950 – 1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları Erişim: <http://www.ysk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUCM/path/Contribution%20Folders/SecmenIslemleri/Secimler/1950-1977-MVSecimleri/Rize.pdf> Erişim tarihi: 02.11.2017.

YSK (1983). Yüksek Seçim Kurulu 1983 – 2007 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları Erişim: <http://www.ysk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUCM/path/Contribution%20Folders/SecmenIslemleri/Secimler/1983-2007-MVSecimleri/Rize.pdf> Erişim tarihi: 02.11.2017.

Zaman, S., Coşkun, O. (2015). Rize İlinin Nüfus Coğrafyası Özellikleri ve Bunları Etkileyen Etmenler Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,19(2),263-283 Erişim: <http://e-dergi.atauni.edu.tr/ataunisobil/article/view/1020000551> Erişim Tarihi: 02.11.2017.

Zihnioğlu, A. (1960). *Pratik Çay Ziraati*, Ankara: Gürsoy Basımevi .

Zihnioğlu, A. (1998). *Bir Yeşilin Peşinde*, Ankara: Tübitak.

Zürcher, E.J. (2005). *Savaş Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928*, (çev. Ergun Aydınoglu), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Gazeteler

Cumhuriyet Gazetesi

Rize’de Çay Yetiştiriliyor. (18 Ağustos 1930). Cumhuriyet Gazetesi. s.3.

Rıza, N. (11 Kanunisanı 1932). Bizde Çay Yetişmez mi? Cumhuriyet Gazetesi, s.4.

Ferit, İ. (28 Şubat 933). Rize’nin Büyük Derdi Portakalın 1000 Tanesi 6-7 Liraya Satılıyor. Cumhuriyet Gazetesi, s.5.

10 kuruşluk otları çay diye 400 kuruşa satıyorlarmış. (20 Eylül 1936). Cumhuriyet Gazetesi. s.2.

Çay Ziraati, Sanayi Programına O da Dahil Edilecek. (19 İkincikânun 1936). Cumhuriyet Gazetesi. s.3.

Rize’de Çay Bayramı. (31 Mayıs 1939). Cumhuriyet Gazetesi. s.4.

Türkiye’nin Çay Ambarı Rize Turizm ve Rize Çayı. (11 Eylül 1954). Cumhuriyet Gazetesi. s.5.

Rize Çayları.(12 Kasım 1960). Cumhuriyet Gazetesi.s.2.

Felek, B. (29 Eylül 1965). Bardakta Fırtına. Cumhuriyet Gazetesi, s. 3.

Ketenci, Şükran (19 Mayıs 1975), “ Çay Çıkmazı 1, Karadeniz’de aç insan yok ama, herkes yarınından kuşku”, Cumhuriyet Gazetesi, 18.247: 7.

Ketenci, Şükran (20 Mayıs 1975), “Çay Çıkmazı 2, Üretici topladığını satmak için her çareye başvurur”, Cumhuriyet Gazetesi, 18.248: 7.

Ketenci, Şükran (21 Mayıs 1975), “ Çay Çıkmazı 3MİLYONLARCA LİRALIK ÇAY DENİZE DÖKÜLÜYOR”, Cumhuriyet Gazetesi, 18.249:7.

Ketenci, Şükran (23 Mayıs 1975), “Çay Çıkmazı 5 Üreticinin kurtuluşu gelirin yatırıma dönüşmesine bağlı”, Cumhuriyet Gazetesi, 18.251:7.

Çay kurumunun 300 milyon lira tutarında finansman kredisi açıldı. (14 Ağustos 1976). Cumhuriyet Gazetesi. s.5.

Çay üreticileri ile Çay-Kurda çalışan işçiler, MC’nin tutumunu protesto için miting yaptılar. (9 Ekim 1977). Cumhuriyet Gazetesi. s. 9.

Bakoğlu, F.(28 Ağustos 1980).Çay-Kur ödemeyi durdurdu. Cumhuriyet Gazetesi, s.6.

Kansu, I.(26 Ekim 1982). Evren: 10 yıllık siyaset yasağını millet rahat etsin diye koyduk. Cumhuriyet Gazetesi, s.1-11.

Ketenci, Ş. (17 Temmuz 1981).Çayda Eski Tad Yok 3 Üretici furya döneminin sona erdiğinin bilincine varmıştı. Cumhuriyet Gazetesi, s.8.

Ketenci, Ş. (19 Temmuz 1981). Çayda Eski Tad Yok 5 Konulan ilkelere uygun çay toplamak çok zor. Cumhuriyet Gazetesi, s. 8.

Ketenci, Ş. (20 Temmuz 1981).Çayda Eski Tad Yok 6 Ziraat Odası'na göre birkaç yıl sonra çay ithal edebiliriz. Cumhuriyet Gazetesi, s.8.

Ketenci, Ş. (15 Ağustos 1982). Bu çay çok buruk 4 Doğu Karadeniz erkekleri kendilerine yeni iş arıyor. Cumhuriyet Gazetesi, s. 1-9.

Ketenci, Ş. (23 Mayıs 1984). Çayın Tadı Kaçıyor 3 Makasla toplama çay kalitesini olumsuz etkiliyor. Cumhuriyet Gazetesi, s. 8.

Ketenci, Ş. (4 Eylül 1985). Çayda Gelecek Kaygısı 1 Üretici Çay-Kur'un özel sektöre devredilmesine karşı. Cumhuriyet Gazetesi, s.12.

Ketenci, Ş. (7 Eylül 1985). Çayda Gelecek Kaygısı 4 Özel sektöre haksız destek sağlandı. Cumhuriyet Gazetesi, s. 12.

Akfa borçlarını ödeyemiyor. (5 Ağustos 1986). Cumhuriyet Gazetesi.s.11.

Radyasyonlu çay ve fındıklar geri geldi. (16 Şubat 1987). Cumhuriyet Gazetesi.s. 14.

Çayda radyasyon denetimi yok. (12 Kasım 1987).Cumhuriyet Gazetesi. s. 1,7.

AkfaÇay ve Deva İlaç'ta direniş. (21 Temmuz 1988).Cumhuriyet Gazetesi.s. 7.

Kahveci, A. (14 Ağustos 1991). Yeni Ürünler Bölgeye Girmelidir. Cumhuriyet Gazetesi, s. 12.

Ciğirim, C., Bakoğlu, F. (14 Eylül 1992). Çayda özel sektör iflas etti.Cumhuriyet Gazetesi, s. 6.

Güngör, Ş., Bakoğlu, F. (07 Ocak 1993). Radyasyonlu çaylar hala açıkta. Cumhuriyet Gazetesi, s. 14.

Şefik, A.M. (07 Mart 1993). Çayda özel sektör Çay-Kur'a teslim. Cumhuriyet Gazetesi, s. 14.

2 ton sahte çay ele geçirildi. (17 Aralık 1993). Cumhuriyet Gazetesi. s.3.

Çayeli Sulh Ceza Mahkemesi Karar İlanı. (06 Ocak 1995).Cumhuriyet Gazetesi. s.11.

Sahte çayda 4 trilyonluk vurgun. (8 Ocak 1995). Cumhuriyet Gazetesi. s.9.

Taklit çaya dikkat. (16 Mart 1998). Cumhuriyet Gazetesi. s.11.

Oral, M.(10 Temmuz 1999). Kaçak çay, sektörü tehdit ediyor. Cumhuriyet Gazetesi, s.13.

Çayda ‘özel sektör’ tehlikesi. (17 Eylül 2001). Cumhuriyet Gazetesi. s. 1,19.

Şefik, A.M. (25 Mayıs 2004). Kanserde Çernobil Kuşkusu. Cumhuriyet Gazetesi, s. 1,9.

İnsan sağlığını hiçe sayıyorlar.(24 Mart 2011).Cumhuriyet Gazetesi Akdeniz eki.s.1.

Türkel, M. (8 Ağustos 2006). Özel Firmaların Çoğunluğu Kaçak İşçi Çalıştırıyor. Cumhuriyet Gazetesi, Cumhuriyet Tarım Hayvancılık Eki Özel Sayı Çay Geleceğini Arıyor, s.11.

Bayraktutan, H.N. (8 Ağustos 2006). Örgütsüzlük Üretimi Köreltiyor. Cumhuriyet Gazetesi, Cumhuriyet Tarım Hayvancılık Eki Özel Sayı Çay Geleceğini Arıyor, 24:s.21.

Şan, Ö. (23 Nisan 2013). Çaykur’da ilk grev. Cumhuriyet Gazetesi, s. 11.

Çay-İş’in Sesi (Hak ve Emeği Savunan Aylık İşçi Gazetesi)

Güzel Sözler. (5 Eylül 1964). Çay-İş’in Sesi. s.4.

Tekel Bakanı M. Yüceler ile çalışma Bakanı Ecevit Sendikamızı ziyaret ettiler. (21 Eylül 1964a). Çay-İş’in Sesi.s.2.

Sarı, S.(21 Eylül 1964b). Düşündüğüm. Çay-İş’in Sesi, s.3.

Girit, A. (30 Kasım 1964a). Sözde Mübayaa Eksperi. Çay-İş’in Sesi, s.3.

Başkan İstanbul’dan Döndü. (30 Kasım 1964b). Çay-İş’in Sesi. s.4.

Emektar işçiler Jübile mükafatlarını aldılar.(30 Kasım 1964c).Çay İş’in Sesi.s.2 .

Çay bayramı ertelenmiş?.(4 Ekim 1965). Çay-İş’in Sesi. s.1-4.

Müstahsil ve işçi kardeşlerim. (14 Haziran 1965). Çay-İş’in Sesi.s.4.

Kısa Kısa. (30 Mayıs 1966). Çay-İş’in Sesi. s.3.

Sayın Türk-İş icra ve Yönetim Kurulu Azalarına Açık Mektup. (5 Eylül 1966). Çay-İş’in Sesi. s.1.

Çay-iş’ten Üyelerine. (7 Kasım 1966). Çay-İş’in Sesi.s.4.

Girit,A. (6 Mart 1967). Disk için Uyanık olalım. Çay-İş’in Sesi,s.3.

Bize Düşen Görev. (29 Mayıs 1967). Çay-İş’in Sesi.s.4.

Yargıtay, Çalışma Bakanlığına ait yetki kararını iptal etti.(24 Temmuz 1967). Çay-İş’in Sesi. s.1.

Özaktaş, Adnan. (20 Eylül 1967a). ÇAY'DA: Düşük ihraç fiyatı için tedbir almak gerekli. Çay-İş'in Sesi, s.4.

Zevk doğru yolda ifa edilen hizmetten alınır. (20 Eylül 1967b). Çay-İş'in Sesi. s.6.

Fırtına Gazetesi

"Grev yeterli ilgi görmedi".(23 Nisan 2013). Fırtına Gazetesi.s.1.

Çay Dergisi (1979a). *Rize 2. Çay Festivali*, 1:3,5.

Çay Dergisi (1979b). *Karikatür. Çay Yürüyüşü*, 1:3, 25.

Kuzey Ekspres

İşçi ücretleri ödendi üreticiye 400 milyon lira borç kaldı.(13 Ocak 1979). Kuzey Ekspres.s.1.

Rize'li kendi savunuculuğunu kendi yapar, yabancı istemiyoruz. (17 Ocak 1979). Kuzey Ekspres. s.1-4.

Can, M. (22 Mart 1979). Yaz Dostum. Kuzey Ekspres, s.1-4.

Rize'deki Mitinge seçim değil devrim yapılması istendi. (2 Mayıs 1979). Kuzey Ekspres. s.1.

Kapasite yetersizliği yüzünden 57 bin ton yaş çay imha edildi. (31 Temmuz 1979). Kuzey Ekspres.s.1.

ÇAY PARALARININ ÖDENMESİ İÇİN PAZAR GÜNÜ ŞEHİRİMİZDE MİTİNG DÜZENLENDİ. (25 Aralık 1979). Kuzey Ekspres. s.1.

Geçen yıl 100 bin ton çay imha edildi. (7 Mayıs 1980). Kuzey Ekspres. s.1.

Üreticiler Kontenja'nın kaldırılmasını istiyor. (29 Mayıs 1980). Kuzey Ekspres. s.1.

Devlet Başkanı Kenan Evren dün şehrimize gelerek Anayasa hakkında konuşma yaptıktan sonra halkımızdan çayın ikibuçuk yaprak toplanmasını istedi. (26 Ekim1982). Kuzey Ekspres s.1.

Merhaba Karadeniz

Çayad İş Başında. (1994a). Merhaba Karadeniz. 3,15.

1kg Yaş Çay 1 Bardak Sıcak Çay. (1994b). Merhaba Karadeniz. 3,3-4.

Milliyet Gazetesi

Saracoğlu, N. (20.03.1973). Denize dökülen 'Çay'la 2 Boğaz Köprüsü yapılır. Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/2mw0cY1SdYdOATBK0JfUew_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Çaylar gübre oldu.(10.07.1974). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/5_x2B_DCOPcCS7H8JDhX_U5hIyA_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Yüz milyon kilo çayın 3 milyon'u imha edildi. (03.06.1975). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/fkDcwrBer3DfcNCyInptMw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Gürel, Ö.O.(13.04.1977). Son on yılda 500 milyon liralık çay imha edildi. Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/_x2F_6smizZ_x2B_GIXRxPD7Z_x2F_CGbg_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

1 Mayıs Samsun, Çorum, Artvin ve Rize'de olaylı geçti. (2 Mayıs 1979). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/qeZ_x2B_x2F_t6Js_siEQ_x2B_j0zG17Yw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Makasla çay toplama serbest bırakıldı.(21.04.1984). Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/wOsAujd3yu9wDrXz_x2B_BDPGw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

BUGÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNDE AKFA 'ÖZEL' BİR DÖNEM BAŞLATIYOR.(09.08.1985). Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/d9mOmQufdQ13EyJVCHfGsw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Çağlar, S. (03.11. 1985).Arıkan: Parti kurmak, Akfa'nın iznine benzemez. Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/kgz90K_x2B_Eboh7e_x2B_Nq3_x2B_gHA_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

İşten çıkarılanlar. (07.08.1986). Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/lDmoBbTUFdtkpGUlleOocQ_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Akyol, M. (29.09.1986). Çay Temiz Çıktı. Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/kgz90K_x2B_Eboh7e_x2B_Nq3_x2B_gHA_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

700 çay üreticisi mahkemeye başvurdu. (04.10.1986). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/3Gp71Djrd0lbPdztRa_x2B_GQ_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Öz, A.(04.11.1986). AKFA Hükümete Kırgın. Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/9TutBHvhAZ61JwLDucnFdQ_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Evrin, L. (07.05.1987). Çaya Dikkat Edin. Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/4jPAZHJ9KKI6ZhRI2P1fJA_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Arslan, D.(05.08.1987). Çay yine sancılı. Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/gXqIB8Q9UDg1hjPLIUXsfQ_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Çay-Kur'un başı dertte.(14.09.1987). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/LF_x2F_SFhmPrp3_x2F_NuiHM_x2B_GLjA_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Lipton çayı toplatılıyor.(30.10.1987). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/PSW9kpxJ9K9cVwsWEKv9kw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Çay tiryakilerine öğüt. (02.12.1987). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/PSW9kpxJ9K9cVwsWEKv9kw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Tarlan, Ç.(19.08.1988). Akfa'ya haciz. Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/_x2B_hp6wlRUjgMNCTY_x2B_m_x2B_x2B_SAQ_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Demircioğlu, E.(18.09.1988). Çayın da sahtesi var. Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/PSW9kpxJ9K9cVwsWEKv9kw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

25 milyonluk sahte çay. (23.01.1989). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/wcqvmJdUAL1FndMEwkYs_pw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Tarlan, Ç. (02.08.1989). Çay-Kur ödeme krizine düştü. Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/PSW9kpxJ9K9cVwsWEKv9kw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

ŞİRKETLERDEN HABERLER. (13.08.1990). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/PSW9kpxJ9K9cVwsWEKv9kw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

ÇAY-KUR ödemelere pazartesi başlıyor. (25.08.1990). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/PSW9kpxJ9K9cVwsWEKv9kw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Çay-Kur'un zararı 256 milyar lira. (29.08.1990).Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/PSW9kpxJ9K9cVwsWEKv9kw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Orun, N. (10.08.1992). Çaycılar Holding Kuruyor.Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/yWS6eVufAwCTAX6v4S0i0A_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Çay Kur'da politik işe almalar. (07.01.1993). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/kgz90K_x2B_Ebohc7e_x2B_Nq3_x2B_gHA_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Çay borsası kuruluyor. (26.07.1993). Milliyet Gazetesi. Erişim:http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/byFwZUk7A3hMCnsXBIZXNQ_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Orun, N. (27.03.1993). Çay Kanunu değişmezse batarız. Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/_x2B_jNy6qdLXEpOmvB9ysVxpw_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Doğan, Z. (01.11.1994). Refah, Kit'lere El Koydu. Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/byFwZUk7A3hMCnsXBIZXNQ_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Özgentürk, J. (03.11.1994). Kit'ler kim vurduya gitti. Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/byFwZUk7A3hMCnsXBIZXNQ_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Bayrak, M. (05.08.1999). Çay üreticinin elinde kaldı. Milliyet Gazetesi. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/byFwZUk7A3hMCnsXBIZXNQ_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Yardımcı, B. (20. 07.2003). Bu Çay Çay Değil. Milliyet Gazetesi. Business Pazar Eki. Erişim: http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/GmjxSUyqQLhTdypjaB_x2B_AHA_x3D_x3D Erişim tarihi: 02.11.2017.

Çay kanunu geliyor!. (23.01.2016). Milliyet Gazetesi. Erişim: <http://www.milliyet.com.tr/cay-kanunu-geliyor-/ekonomi/detay/2183178/default.htm>. Erişim tarihi: 03.11.2017.

Dünya Gazetesi

Ceylan, H. S. (2 Şubat 2016). Çay Kanunu 2016 Sezonuna Yetiyecek. Dünya Gazetesi. Erişim: <https://www.dunya.com/kose-yazisi/cay-kanunu-2016-sezonunayetiyecek/26993> Erişim tarihi: 03.11.2017.

Rize Gazetesi

Çok Faydalı Bir Konferans. (21 Şubat 1936). Rize Gazetesi.s.3.

Can,S. (29 Şubat 1936). Kurban Paralarını Tayyareye Verelim. Rize Gazetesi, s.1.

HALKEVİMİZİN KONFRANSLARI SERİSİNDEN.(14 Mart 1936a).Rize Gazetesi.s.5.

NARİNCİYE VE ÇAY FİDANLARI.(14 Mart 1936b). Rize Gazetesi.s.5.

Can, S.(18 Nisan 1936a). HALKEVİMİZİN TERTİP ETTİĞİ KONFERANS GECELERİNDEN FAYDALANMA İŞİ. Rize Gazetesi, s. 1.

Yılmazoğlu, S. (18 Nisan 1936b). TÜRKİYEDE ÇAY TARIMI. Rize Gazetesi, s.6.

Yılmazoğlu, S. (25 Nisan 1936). TÜRKİYEDE ÇAY TARIMI (2). Rize Gazetesi,s.6-7.

Yılmazoğlu, S. (2 Mayıs 1936). TÜRKİYEDE ÇAY TARIMI (3). Rize Gazetesi, s.6.

Can, S. (8 Ağustos 1936). Bu Sayımızla Altıncı yıla girmiş Bulunuyoruz. Rize Gazetesi, s.1.

Halkevinden. (19 Eylül 1936a). Rize Gazetesi. s.4.

HALKEVİ GÖSTERİT KOLUNUN VERDİĞİ TEMSİL. (19 Eylül 1936b). Rize Gazetesi.s.4.

Çay Ziraatı Hakkında İlbaylığımızın Tamimi. (19 Eylül 1936c). Rize Gazetesi. s.4.

İLÂN. (26 Şubat 1938). Rize Gazetesi.s.2.

İLÂN. (5 Mart 1938). Rize Gazetesi.s.7.

İLÂN. (12 Mart 1938). Rize Gazetesi.s.7.

İLÂN. (19 Mart 1938). Rize Gazetesi.s.7.

Vilayet Haberleri. Terfi Eden Öğretmenlerimiz.(26 Mart 1938). Rize Gazetesi.s.2.

İHSAN OKUR OPERET HEYETİ.(2 Nisan 1938a). Rize Gazetesi.s.2.

İLÂN. (2 Nisan 1938b). Rize Gazetesi.s.7.

DÖRT ÇAY FABRİKASI KURULACAK. (2 Nisan 1938c). Rize Gazetesi.s.2.

İYİ ÇAY YETİŞTİRENLERE PARA MÜKÂFATI VERİLDİ. (4 Haziran 1938). Rize Gazetesi.s.1.

FİDANLIK ÇAY USTASI.(11 Haziran 1938).Rize Gazetesi. s.2.

Vilayet haberleri. Sayın umumi Müfettişimiz Rizede. (25 Haziran 1938). Rize Gazetesi.s.1.

Rize’de bu sene de Çay satın alınacaktır. (13 Ağustos 1938).Rize Gazetesi. s.2.

1938 Yılında Çay Fidanlığı İçin İstimlak Edilecek Gayrimenkuller İlanı. (2 Temmuz 1938). Rize Gazetesi.s.6.

Güç, R.T. (29 Birinci teşrin 1936). Cumhuriyetin 13üncü Yıl Dönümü.Rize Gazetesi,s.1-2

Çay Fidanlığı İçin İstimlak Edilecek Gayrı Menkuller İlanı. (10 Birinci kânun 1938). Rize Gazetesi.s.4.

Rize Halk Evi Konferansları.(11 Şubat 1939). Rize Gazetesi.s.5.

İçtiğimiz çayı memlekette yetiştireceğiz. (18 Şubat 1939). Rize Gazetesi.s.1-4.

Rize Vilayeti Halkına Beyanname. (23 İnci Kanun 1939). Rize Gazetesi.s.2.

Telgraflar.(30 Mart 1940). Rize Gazetesi.s.3.

Rizede Çay Bayramı.(1 Mayıs 1940). Rize Gazetesi.s.2.

Atila, K. (18 Mayıs 1940). Rize Vilayeti Halkına Faydalı Bilgiler Çay Biyolojisi ve Çay Kimyası. Rize Gazetesi,s.1.

Atila, K. (8 Haziran 1940). Rize Halkına Halkına Faydalı Bilgiler Yapılmış Çayların Tasnifi. Rize Gazetesi,s.2.

Atila, K. (22 Haziran 1940) Rize Vilayeti Halkına Faydalı Bilgiler Çay Harmanları. Rize Gazetesi,s.1.

Atila, K. (25 Haziran 1940). Rize Vilayeti Halkına Faydalı Bilgiler Yapılmış Çayların Tasnifi. Rize Gazetesi,s.1.

Vilayetimizin Yıllık Faaliyetleri Ziraat İşleri.(19. 1 inci Teşrin 1940). Rize Gazetesi.s.2.

İşıkdemir, Z. (8 Şubat 1941). Rizede Çay Ziraati ve Meyvacılık. Rize Gazetesi,s.1.

İşıkdemir, Z. (1 Mart 1941). Rizede Dokumacılık- Tezgâhlar Niyazi Ağun iplik bükme makinesi. Rize Gazetesi,s.1

ÇAY BAYRAMINDA İYİ ÇAY BAHÇESİ SAHİPLERİNE NAKDİ İKRAMİYELER VERİLDİ. (14 Haziran 1941). Rize Gazetesi.s.1-4.

FİDANLIKLAR MÜDÜRLÜĞÜNDEN. (2 Ağustos 1941). Rize Gazetesi.s.4

Ekmen, R. (27 1inci Kanun 1941). Çay Bahçesi. Rize Gazetesi,s.1-4.

Vatandaş kurbanımızı kurban parasını veya Kurban Derisini Hava Kurumuna Verelim.(29 1 inci Kanun 1941a). Rize Gazetesi.s.1.

Alova, H. (29 1 inci Kânun 1941b).Faydalı Ziraat Bilgileri. Rize Gazetesi,s.1.

Ekmen, R. (29 1 inci Kânun 1941c). Rize Çayı. Rize Gazetesi,s.1.

Alova, H. (17 2inci Kânun 1942). Faydalı Ziraat Bilgileri. Rize Gazetesi,s.1-4.

Alova, H. (11 Nisan 1942). Faydalı Ziraat Bilgileri. Rize Gazetesi,s.1.

RİZE DOKUMACILAR KÜÇÜK SANAT KOOPERATİFİ STATÜSÜ İLÂN.(2 Mayıs 1942). Rize Gazetesi.s.2.

Çay İstihsalâtından Bahçe sahipleri memnun. (30 Mayıs 1942). Rize Gazetesi.s.1.

Rize Postası

Ve nihayet üreticiye çay paraları ödeniyor. (5 Eylül 1980). Rize Postası. s.1.

Çay üreticilerine müjde!(15 Kasım 1980).Rize Postası.s.1.

Çay üreticisine 1,5 Milyar Ödendi. (17 Ekim 1980). Rize Postası. s.1.

Çay-Kur üreticiden günde dekar başına 10 kilodan fazla çay alınmayacak. (4 Mayıs 1981). Rize Postası. s.1.

Şehrimizde 3 ncü ÇAY FESTİVALİ DÜZENLENDİ. (27 Haziran 1981). Rize Postası. s.1.

Zümrüt Rize Gazetesi

Görmüş,E. (5 Mayıs 1950). Bir Röportaj dolayısıle. Zümrüt Rize Gazetesi,s. 1-3.

Karikatür. (21 Temmuz 1950). Zümrüt Rize Gazetesi. s.1.

Suyabatmaz,A.(4 Ağustos 1950). Çay Ziraati İçin Temennimiz. Zümrüt Rize Gazetesi, s.1.

Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifi. (9 Aralık 1950). Zümrüt Rize Gazetesi, s.1-4.

Rus Zulmü Altında Karadeniz Bir Aile Nasıl Mahvoldu. (9 Şubat 1952). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Ardaloğlu, M. (3 Şubat 1952).Çay Fiatları. Zümrüt Rize Gazetesi,s.1.

Ardaloğlu,M. (4 Şubat 1952). Çay Fiatları. Zümrüt Rize Gazetesi,s.1.

Alemdar, R. (14 Şubat 1952). Bir Güneycelinin Mektubu. Zümrüt Rize Gazetesi, s.1-2.

İdari Teşkilatta Yeni Zihniyet.(26 Şubat 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s. 1-2.

Çay Bahçesi Yapmak İçin Musade Verildi. (5 Mart 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.1.

İlan Tekel Çay fabrikası Müdürlüğünden. (29 Mart 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.1.

Gönüllü,B. (22 Nisan 1952). Reklam ve Rize Çayı. Zümrüt Rize Gazetesi,s.1.

Zihnioğlu, A. (28 Nisan 1952). Çay kooperatifimi faydalıdır, çay bankası mı? Zümrüt Rize Gazetesi, s.1.

Ardal,M. (7 Mayıs 1952). çay işçilerinin bir derdi daha. Zümrüt Rize Gazetesi, s.1.

Suyabatmaz, A. (10 Mayıs 1952). Rize Çayı. Zümrüt Rize Gazetesi, s.1.

Ardal, M. (20 Mayıs 1952). çay alım memurlarının derdi. Zümrüt Rize Gazetesi. s.2.

Çay fabrikasının en yaşlı işçisi Musa ceylan. (15 Temmuz 1953). Zümrüt Rize Gazetesi. s.1.

Kolçak, B. (18 Ağustos 1952). Teşekkür. Zümrüt Rize Gazetesi, s.1.

Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendika Tüzüğü. (12 Eylül 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.4.

Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendika Tüzüğü. (14 Eylül 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.4.

Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendika Tüzüğü. (16 Eylül 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.4.

Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendika Tüzüğü. (18 Eylül 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.4.

Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendika Tüzüğü. (20 Eylül 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.4.

Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendika Tüzüğü. (22 Eylül 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.4.

Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendika Tüzüğü. (24 Eylül 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.4.

Rize Tekel Çay Fabrikası İşçileri Sendika Tüzüğü. (25 Eylül 1952). Zümrüt Rize Gazetesi. s.4.

İlan Tekel Çay Fabrika İşçileri Sendikası Başkanlığından. (7 Ekim 1952). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

3 Yıl 27 yılı gölgede Bırakdı.(15 Aralık 1953). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1-3.

Asırların acısı üç yılda yok ediliverdi. (17 Aralık 1953). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Ardal, M. (11 Mayıs 1954). İşçi Pavyonu. Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

çay fabrikası müşkül durumda.(14 Mayıs 1954). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Çay fabrikasının kararı.(22 Mayıs 1955). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Külliyetli miktarda yaş çay yaprağı yandı.(23 Mayıs 1955). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Ardal,M. (20 Şubat 1956). İşçi pavyonu.Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Çay fabrikaları için işçi kayıtları devam ediyor. (25 Nisan 1956). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Çay fiyatları kafi imiş. (19 Mart 1957). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Aziz Rizeliler. (11 Ekim 1957). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Erkan. M. (6 Eylül 1958). Sayın Nazim Ünere Açık Mektup. Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Çaybank'ın İstikbali. (29 Haziran 1959). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

CHP Camıdağı Kongresi. (15 Mart 1960). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Çay Yaprığı alımı.(16 Mayıs 1960). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Çay parası ve hayır işleri (22 Haziran 1960). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Akşam Teknikerleri Gösteri Yürüyüşü Yaptılar.(8 Ocak 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Kapatamazsın vekil bey. (26 Mart 1962a). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1-4.

Pulatoğlu İstifa Etmelidir. (26 Mart 1962b). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1-4.

Yeşil yaprak mitingi çok muazzam oldu. (27 Mart 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

30 bin kişilik yeşil yaprak mitingi tertip komitesi Başkanlığına. (14 Nisan 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Tekel bakanı böyle derken. (21 Nisan 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1-3.

ÇAY YETİŞTİRME ve Sanayii Satışı ile ilgili işleri görüşülmek üzere Teşekkül eden Komisyon Raporu. (3 Mayıs 1962). Zümrüt Rize Gazetesi. s.1.

ÇAY YETİŞTİRME ve Sanayii Satışı ile ilgili işleri görüşülmek üzere Teşekkül eden Komisyon Raporu(2). (4 Mayıs 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

ÇAY YETİŞTİRME ve Sanayii Satışı ile ilgili işleri görüşülmek üzere Teşekkül eden Komisyon Raporu(3). (5 Mayıs 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

ÇAY YETİŞTİRME ve Sanayii Satışı ile ilgili işleri görüşülmek üzere Teşekkül eden Komisyon Raporu(4). (6 Mayıs 1962). Zümrüt Rize Gazetesi. s.1.

ÇAY YETİŞTİRME ve Sanayii Satışı ile ilgili işleri görüşülmek üzere Teşekkül eden Komisyon Raporu(5). (8 Mayıs 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

ÇAY YETİŞTİRME ve Sanayii Satışı ile ilgili işleri görüşülmek üzere Teşekkül eden Komisyon Raporu(6). (9 Mayıs 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

ÇAY YETİŞTİRME ve Sanayii Satışı ile ilgili işleri görüşülmek üzere Teşekkül eden Komisyon Raporu(7). (10 Mayıs 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Tekel bakanının mektubu.(18 Mayıs 1962). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

Kuru çay paketleme tesisi konusunda bütün Rize bir vücut. (31 Ekim 1963). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

ÇAYKUR'DAKİ YETKİ MÜCADELESİ KİTAPLAŞTIRILDI. (17 Eylül 2011). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

BU GREVİN DÖNÜŞÜ YOK DEDİLER, ÖNCE KENDİLERİ DÖNDÜLER. (24 Nisan 2013). Zümrüt Rize Gazetesi.s.1.

TBMM Tutanak Dergileri

TBMM. (1338). T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları. Devre:1, cilt:2, içtima:2, inikat: 156. celse: 3, 7 Şubat 1338 (1922). Erişim:<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT02/gcz01002156.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

TBMM. (1339). T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, cilt:27, 181. İçtima, 27.1.1339,s:6,7.Erişim:<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c027/tbmm01027181.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

TBMM. (1340a). Zabıt Ceridesi, cilt:5, 91. İçtima, 28 Kânunusani 1340 Pazartesi.Erişim:<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c005/tbmm02005091.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

TBMM. (1340b). T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, cilt:5, 95. İçtima, 4 Şubat 1340 Pazartesi. Erişim:<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c005/tbmm02005095.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

TBMM. (1340c). T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, cilt:5, 96. İçtima, 6 Şubat 1340 Çarşamba. Erişim:<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c005/tbmm02005096.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

TBMM. (1940a) T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima:1, cilt:9, 28. İnikad, 18.03.1940 Pazartesi. Erişim:<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c009/tbmm06009028.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

TBMM. (1940b) T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. Devre: VI, İçtima:1, cilt:9, 29. İnikad, 20.3.1940.Erişim:<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c009/tbmm06009029.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

TBMM. (1940c). T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. Devre: VI, İçtima: 1, cilt:9,32. İnikad. 27.3.1940.Erişim:<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c009/tbmm06009032.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

TBMM. (1951). T.B.M.M. Tutanak Dergisi. Elli ikinci birleşim, cilt:5, dönem: IX, toplantı: 1, 26.11.1951 Pazartesi. Erişim:<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c005/tbmm09005052.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

TBMM. (1984). T.B.M.M. Tutanak Dergisi, cilt:8, dönem:17, yasama yılı: 2, 33. Birleşim, 4.12.1984 Salı. Erişim: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c008/tbmm17008033.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Resmî Gazeteler

Rize Vilâyetiyle Borçka Kazâsında Fındık, Portakal, Limon, Mandarina, ve Çay Yetiştirilmesi Hakkında Kânun. 407.(1924, 21 Şubat). *Resmî Gazete*(Sayı: 59). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/59.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/59.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay, Şeker ve Kahve İthalinin Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun.(1932, 6 Temmuz). *Resmî Gazete*(Sayı:2143). Erişim:<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2143.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2143.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Hakkında Kanun. (1938, 13 Kanunusani). *Resmî Gazete* (Sayı: 3807). Erişim:<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://>

www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3807.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3807.pdf Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Kanunu.(1940, 2 Nisan). *Resmi Gazete*(Sayı: 4474). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4474.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4474.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Kahve ve Çay İnhisarı Kanunu(1942, 25 Mayıs). *Resmi Gazete* (Sayı: 5114). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5114.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5114.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun. (1947, 26 şubat). *Resmi Gazete*(Sayı: 6542). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6542.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6542.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Görev ve Kuruluş Kanunu. (1949, 13 Haziran). *Resmi Gazete*(Sayı: 7231). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7231.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7231.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Hakkındaki Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun.(1951, 2 Mart). *Resmi Gazete*(Sayı:7748).Erişim:<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7748.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7748.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Kanununa Ek Kanun.(1953, 15 Temmuz). *Resmi Gazete* (8458). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8458.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8458.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

3788 Sayılı Çay Kanununun 5748 sayılı Kanunla muaddel 4 ncü maddesinin (B) fıkrası ile Çay Kanununa ek 6133 sayılı Kanunun birinci maddesinin değiştirilmesine dair Kanun(1956, 30 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı:9346). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9346.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9346.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Kayıt Dışı Olarak Mevcut 65.000 Dekar Çay Bahçesinin, Tesis Kredisi Verilmemek Kaydı ile, Çay Dikim Alanına Alınması Hakkında Kararname. (1968, 21 Mart). *Resmi Gazete* (Sayı: 12854). Erişim:<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12854.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12854.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Kurumu Kanunu (1971, 18 Aralık). *Resmi Gazete* (Sayı:14046). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14046.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14046.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname.(1984,8 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı: 18435 Mükerrer)). Erişim: http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18435_1.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18435_1.pdf Erişim tarihi: 16.11.2017.

10 Kamu İktisadı Kuruluşunun Ana Statüleri (1984,28 Ekim). *Resmi Gazete* (Sayı:18559) Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18559.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18559.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Kanunu.(1984, 19 Aralık). *Resmi Gazete* (Sayı: 18610). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18610.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18610.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Bahçesi Kuracak Üreticilere Ruhsatname Verilmesinde Uygulanacak Esaslar Hakkında Yönetmelik.(1985,24 Ağustos). *Resmi Gazete* (Sayı: 18852). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18852.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18852.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Bahçesi Kuracak Üreticilere Ruhsatname Verilmesinde Uygulanacak Esaslar Hakkında Yönetmelik. (1985, 13 Ekim). *Resmi Gazete* (Sayı: 18897). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18897.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18897.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Türkiye Atom Enerjisi Kurumunca Kullanılmasına İzin Verilmeyen 1986 Ürünü, 44,773 Ton Çayın İmha Edilmesine Dair Karar.(1988, 19 Ocak). *Resmi Gazete*(Sayı:19699). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19699.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19699.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Bahçesi Ruhsatlarının Yeniden Düzenlenmesinde Uygulanacak Esaslar Hakkında Yönetmelik (1994, 19 Ocak 1994). *Resmi Gazete* (Sayı: 21823). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21823.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21823.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Bahçesi Ruhsatlarının Yeniden Düzenlenmesinde Uygulanacak Esaslar Hakkında Yönetmeliğin Bir Maddesinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik (1996,29 Haziran) *Resmi Gazete* (Sayı: 22681). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22681.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22681.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Bahçesi Ruhsatlarının Yeniden Düzenlenmesinde Uygulanacak Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. (1999,29 Aralık). *Resmi Gazete* (Sayı: 23921). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23921.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23921.pdf> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Bahçesi Ruhsatlarının Yeniden Düzenlenmesinde Uygulanacak Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. (2004,8 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı: 25486). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/06/20040608.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/06/20040608.htm> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Bahçesi Ruhsatlarının Yeniden Düzenlenmesinde Uygulanacak Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik.(2005,19 Ağustos). *Resmi Gazete* (Sayı: 25911). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/08/20050819.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/08/20050819.htm> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Ulusal Çay Konseyinin Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik.(2008, 8 Mayıs). *Resmi Gazete*(Sayı: 26870). Erişim: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/05/20080508.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/05/20080508.htm> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Tarım Alanlarının Belirlenmesi ve Bu Alanlarda Çay Tarımı Yapan Üreticilere Ruhsatname Verilmesine Dair Karar. (2012,27 Nisan). *Resmi Gazete* (Sayı:28276). <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/04/20120427.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/04/20120427.htm> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Çay Bahçesi Kuracak Olanlara Ruhsatname Verilmesinde Uygulanacak Esaslara Dair Yönetmelik.(2013, 30 Temmuz).*Resmi Gazete* (Sayı: 28723). <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/07/20130730.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/07/20130730.htm> Erişim tarihi: 16.11.2017.

Ülke Geneline Olağanüstü Hal İlanına Dair Karar(2016,22 Temmuz). *Resmi Gazete* (Sayı: 29778). Erişim:<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160722.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160722.htm> Erişim tarihi: 16.11.2017.

EKLER

EK-1: Rize Vilâyetiyle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandarina ve ay Yetiştirilmesi Hakkında Kanun.

BİRİNCİ MADDE- Rize vilâyetiyle Artvin vilâyetinin Borçka kazası dahilinde mevcut arazideki çalılık ve kıvıl ağaçların ziraat fen memurunun vereceği rapora nazaran kat ve kaliyle yerlerine arazinin istidadı tahliyesine göre fındık, portakal, limon, mandarina ve çay ve emsali nafi fidanların garsına eshabı mecburdur.

İKİNCİ MADDE- Hükümet, vilâyetin en müsait bir mahallinde bir çay ve mandarina fidanlığı tesis ve idaresini ameli bir mütehassısa tevdi eder.

ÜÇÜNCÜ MADDE- Gars olunacak fidanları Hükümet meccanen ita eder.

DÖRDÜNCÜ MADDE- İşbu kanunun tarihi neşrinden itibaren altı ay zarfında Hükümet tarafından icabeden tetkikatı fenniye bilicra garsiyat mıntakaları tesbit ve eshabına tebliğ olunur. Bu ameliyenin ikmalini müteakip eshabı tarlalarını ihzar ve nihayet üç sene zarfında garsiyatı ikmale mecburdur.

BEŞİNCİ MADDE- Miadında garsiyat yapılan araziden on sene müddetle arazi vergisi istifa olunmaz.

ALTINCI MADDE- İşbu kanun tarihi neşir ve ilânından itibaren meriyülicradır.

YEDİNCİ MADDE- İşbu kanunun icrasına Dahiliye, Maliye ve iktisat vekilleri memurdur. 29 cemaziyelâhir 1342 ve 6 şubat 1340

EK- 2: 1940 ay Kanunu

Kabul tarihi: 27/3/1940 Sayı: 3788

Madde 1- Bu kanunda yazılı hükümler icra Vekilleri Heyetinin tesbit edeceği mıntakalarda tatbik olunur. Bu mıntakalarda kurulacak veya kurulmuş olan çay bahçelerinin Ziraat Vekletinin tesbit edeceği teknik esaslar dairesinde kurulması ve bakılması mecburidir.

Madde 2- ay bahçesi kuracaklar ziraat idaresinden ruhsatname almak mecburiyetindedirler.

Madde 3- ay bahçesi kurulacak arazideki ağaç ve ağacıklar köklenerek çay bahçesi haline tahvil olunabilir.

Madde 4- Ziraat Vekâleti ay bahçesi kuracak olanlara:

A) ay tohumu veya fidanını, kimyevî gübre ve mualeceyi ve yeşil gübre tohumunu, bahçeye tohum ekiminden veya fidan dikiminden itibaren beş sene müddetle parasız verir.

B) ay bahçesinin beher beş arı veya beş yüz ağacı için birer sene ara ile  defada yirmişer liraya kadar faizsiz para ikraz ettirir. Bu paranın ikraz şekli, şartları, zaman ve mikdarı Veklete tesbit olunur.

Madde 5- 30 000 dekar çay bahçesi kuruluncaya kadar bahçe kuracaklara dördüncü maddenin (B) fıkrası hükmünce vukubulacak ikrazat Ziraat Bankasınca yapılır. Bu ikrazat bir milyon lirayı geçemez. Her mal sene içinde ikraz edilen para Ziraat Vekletinin müteakib sene bütçesine konulacak olan tahsisattan Ziraat Bankasına faizile birlikte ödenir.

Madde 6- Ziraat Bankası tarafından bahçe sahiblerine ikraz edilen para, bunların Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumuna satacakları yaprak bedelinden kesilmek suretile ödetilir. deme muamelesi bahçeye tohum ekildiğinin veya fidan dikildiğinin altıncı senesi iptidasından başlayarak beş senede nihayet bulur.

Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumunca borçlulardan kesilecek paralar Ziraat Bankası vasıtasile Hazineye teslim edilir.

Madde 7- Devletin, hüküm ve tasarrufu altında olup umumun menfaatine tahsis edilmiş olmayan ham toprak ve çalılık gibi yerlerde çay ziraati vücade getirmek isteyenlere beş dekarı geçmemek ve topraksız ve az toprağı olanlar sırası ile tercih edilmek üzere vekâletçe tesbit edilecek şartlar dairesinde çay ziraati yapmak müsaadesi verilebilir.

Bu müsaadeyi istihsal eden eşhas tarafından bu suretle vücade getirilmiş olan çay bahçeleri kendilerine veya mirasçılarına bedelsiz ve harçsız olarak temlik olunur.

Madde 8- Bir taraf arazi vermek ve diğer taraf çay bahçesi kurmak ve sonra paylaşmak şartile iki taraf arasında yapılacak noterlikçe musaddak mukavelenamelerin tanzimini müteakib tapu kaydına şerh verilir ve sonradan mukavele hükümleri dairesinde vücade getirilerek paylaşılmış olan bahçeler tescil olunur.

Tapuya konulacak şerhler arazinin tedavül ve iktisab suretile geçtiğı sahibler için de muteberdir.

Madde 9- Bir kimse fiilî tasarrufu altında bulunan bir yerde çay bahçesi kurmak üzere ruhsat isteyib de o yerin maksada elverişli olduğı anlaşıldığı takdirde arazinin mevkii, mikdarı ve zilyedinin isim ve hüviyetile ruhsatname verileceğı, muhtarlık ve Hükümet veya belediye daireleri kapılarına talik suretile ilân olunur. İlân tarihinden itibaren bir ay zarfında her hangi bir itiraz vaki olmazsa talibine ruhsatname verilir. Ruhsatname üçüncü şahısların o yer üzerindeki mülkiyet haklarına halel vermez.

Ancak bu suretle vücade getirilmiş olan çay bahçelerinin mülkiyetinde tebeddül vuku bulursa malikler ruhsatname hükümlerine ve Ziraat Vekâletince tesbit edilmiş olan şartlara riayete mecburdurlar.

Madde 10- Yetiştirilen yaş çay yaprağını satın almak, çay kurutma fabrikaları kurmak, çay yaprağını işlemek ve harman yapıp paketlemek ve satmak ve sattırmak işleri Devlet Ziraat işletmeleri Kurumuna tevdi edilmiştir.

Çay yapraklarını tesbit edilen bedel ile kurum almaya mecburdur.

Madde 11- Devlet Ziraat işletmeleri Kurumunca halktan satın alınacak yaş yaprağın fiatları her yıl seçilecek beş kişilik bir heyet marifetile tesbit edilir. Bu heyet mahallî ziraat odasının seçeceği çay müstahsillerinden iki, Ticaret Odasından bir, Ziraat Vekâleti ve Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu mümessili olan birer zattan tereküb eder. Heyetin teşekkül tarihi ve çalışma tarzı Ziraat Vekâletince tesbit olunur.

Madde 12- Hariçten getirilecek çay tohumu gümrük resminden, çay bahçeleri kuruluşundan itibaren sekiz sene müddetle arazi vergisinden, 2 nci maddede zikri geçen ruhsatnamelerle taahhüdnâmeler, 7 nci madde hükmünce temlik edilecek çay bahçelerinin temlik muameleleri ve 8 inci maddedeki tescil işleri her türlü harç ve resimlerle damga resminden muaftır.

Madde 13- Birinci maddede yazılı esaslara veya dokuzuncu maddenin son fıkrasında zikredilen vecibeye riayet etmeyenler hakkında iki liradan on liraya kadar hafif para cezası hükmolunur.

Madde 14- Bu kanun mucibince istikraz ettikleri parayı zamanında ödemeyenlerle avans aldıkları halde vaktinde çay bahçesi kurmayanların borçları, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası tarafından 3202 sayılı kanun hükümlerine göre tahsil olunur.

Madde 15- Ziraat Vekâleti memurlarından raporla müsaade alınmadıkça hiç bir kimse bu kanuna göre yardım görerek kurulan çay bahçelerini sökemez. Hilafı harekette bulunanlar 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezasile cezalandırılır.

Muvakkat Madde — 1939 malî senesinde Ziraat işletmeleri Kurumundan bu iş için zürraa avans olarak verilen para Ziraat Bankasından verilecek bir milyon liradan

kurama faizile birlikte iade edilir. Bu kanunun mer'iyetinden önce Devlet Ziraat işletmeleri Kurumu tarafından zürradan alınmış olan taahhüdnameler bütün hak ve vecibelerile Ziraat Vekâletine intikal eder.

Madde 16-Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 17- Bu kanunun hükümlerini icraya Adliye, Dahiliye, Gümrük ve inhisarlar, Maliye, Ticaret ve Ziraat Vekilleri memurdur. 29/3/1940

EK- 3: Katılımcıların Özellikleri

No	Cinsiyet	Yaş	Sattığı Çay (ton)	İstihdam
1.K.	Erkek	90	30	Emekli –çay üreticisi (Sözlü tarih)
2.K.	Erkek	82	30	Emekli işçi - çay üreticisi (Sözlü tarih)
3. K.	Erkek	65	5	Emekli -uzaktan çay üreticisi
4. K.	Erkek	62	8	Emekli -uzaktan çay üreticisi
5. K.	Erkek	41	Yok	Daimi İşçi
6. K.	Erkek	47	9-10	Daimi İşçi-Üretici
7. K.	Erkek	48	3	Daimi İşçi-Üretici
8.K.	Erkek	45	6	Daimi İşçi-Üretici
9.K.	Erkek	40	8	Geçici İşçi-Üretici
10.K.	Erkek	41	10	Geçici İşçi-üretici
11.K.	Erkek	42	3	Geçici İşçi-üretici
12.K.	Erkek	46	15	Geçici İşçi-üretici
13.K.	Erkek	36	10	Geçici İşçi-üretici
14.K.	Kadın	37	12-13	Geçici İşçi-üretici
15.K.	Erkek	41	7	Geçici İşçi-üretici
16.K.	Erkek	47	9	Geçici işçi- üretici
17.K.	Erkek	41	10	Geçici İşçi-üretici
18.K.	Erkek	42	6	Geçici İşçi-üretici
19.K.	Erkek	45	9	Geçici İşçi-üretici
20.K.	Erkek	40	12	Geçici İşçi-üretici
21.K.	Erkek	42	7	Geçici İşçi-üretici
22.K.	Erkek	39	3	Geçici İşçi-üretici
23.K.	Erkek	40	10	Geçici İşçi-üretici
24.K.	Kadın	37	2	Geçici İşçi-üretici
25.K.	Kadın	34	4	Geçici İşçi-üretici
26.K.	Kadın	31	8	Geçici İşçi-üretici

EK- 4: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Soruları

Çay Sektörü ve Rize

1. Bugünkü Rize ile büyüklerinizden dinlediğiniz ya da çocukluğunuzdaki Rize'yi karşılaştırır mısınız?
2. Rizeli için çayın anlamı nedir? (Çay tarımı ile ilgili sorularda bu soruda sorulmuştur. Çay nasıl toplanır? Nasıl ve nerede satılır? Çayınız var mı? Ne kadar?)
- 3.Çayınızı satarken özel sektör mü yoksa devleti mi tercih ediyorsunuz?

Emek Süreci

- 1.Fabrikada çalışmaya nasıl başladığınızı anlatır mısınız?
2. İstihdam açısından devlet ve özel sektörün koşullarını karşılaştırır mısınız?
3. Sendikaların faaliyetlerini nasıl değerlendiriyorsunuz?
4. “Devletin verdiği kararlar her zaman doğrudur” yargısına katılır mısınız?
5. Bazen işçiler grev ya da miting yapıyorlar. Bu konudaki düşünceleriniz nelerdir?
6. Kamu kurumlarının özelleştirilmesiyle ilgili düşünceleriniz nelerdir?

Gündelik Hayat:

- 1.Aylık geliriniz tatil yapmanıza, kültürel sanatsal faaliyetleri takip etmenize, çocuklarınızın ihtiyaçlarını karşılamanız için yeterli mi?
2. Çalışarak zengin olunabilir mi?

Sözlü tarih soruları:

1.Kişisel alan soruları (Doğduğunuz yeri ve evinizi anlatır mısınız? Çocukluğunuzda çevrenizde neler vardı? Komşularınız kimlerdi? Onlar nasıl geçiniyorlardı? Nasıl geçinirdiniz? Evde hangi yemekler yapılırdı? En sevdiğiniz yemek hangisiydi? Hangi oyunlar oynanırdı? Okula nerde başladınız? Hangi okullara gittiniz? Ne zaman evlendiniz? Kaç çocuğunuz var? Onlar ne iş yapıyorlar? Rize’de sinema tiyatrosu var mıydı?)

2.Eskiden Rize nasıl bir yerdi? Şimdi nasıl?

3.Rizeli için çayın anlamı nedir?

4.Çay dikilmesi ve yetiştirilmesi ile ilgili bilgi verir misiniz? Çay bahçesine nasıl bakılmalı?

5.Çay tarımına ne zaman ve nasıl başladınız?

- 6.Devlet nasıl bir teşvik politikası uyguluyordu?
- 7.Hangi yıllar ve hangi hükümetler döneminde çaydan iyi gelir elde edildi?
- 8.Nasıl eksper olunurdu?
- 9.Ne zaman elle çay toplanmaktan vazgeçildi? Makasla kesmenin zararı nedir?
- 10.2.5 yaprak kuralı nedir?
- 11.Çaylar neden yakılır, denize dökülürdü?
- 12.Çay paralarını nasıl alıyordunuz?
- 13.Çay tarımı zahmetli midir? Diğer ürünlerle kıyaslarsak farklılıklar var mı?
- 14.Fabrikada çalışmaya nasıl başladınız?
- 15.Çay fabrikasında yaptığınız işi tam olarak anlatabilir misiniz?
- 16.Çalışma saatleriniz nasıldı?
- 17.Çayda devlet tekelinin kaldırılması, özel fabrikaların kurulması neyi değiştirdi?
- 18.Çay tamamen özel sektöre bırakılabilir mi?
- 19.Çay toplama zamanı dışında Mayıs-Eylül üretici hangi işleri yapar?
- 20.Bugün çay tarımını nasıl değerlendiriyorsunuz?
- 21.Çay hasadında neden işçi kiralanıyor? Tercihiniz hangi işçiler oluyordu?

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Çaykur ve Özel Sektöre Ait Çay Fabrikalarının İllere Göre Sayı ve Kapasiteleri (2016)

İLLER	ÇAYKUR		ÖZEL SEKTÖR		TOPLAM	
	Kapasite (ton/gün)	Sayı	Kapasite (ton/gün)	Sayı	Sayı	Kapasite (ton/gün)
RİZE	32	6.080	183	7.955	215	14.035
TRABZON	8	1.510	26	1.225	34	2.735
ARTVİN	4	880	7	310	11	1.190
GİRESUN	1	180	12	480	13	660
ORDU	-	-	1	30	1	30
TOPLAM	45	8.650	229	10.000	274	18.650

Kaynak: Çaykur,2016b:21

Tablo 2: Dünya Kuru Çay Üretim- Tüketim- İhracatı (2013) (Bin ton)

Ülkeler	Kuru Çay Üretimi	Kuru Çay Tüketimi	Kuru Çay İhracatı
Çin	1924.5	1614.2	329.7
Hindistan	1200.4	1001.4	209.2
Kenya	436.3	26.6	415.9
Sri Lanka	343.1	Veri yok	311.0
Türkiye	227.0	228.0	Veri yok
Vietnam	185.0	31.7	133.5

Kaynak: Fao,2015. World tea production and trade current and future development ,by Kaisan Chang – Secretary FAO Intergovernmental Group on Tea A Subsidiary Body of the FAO Committee on Commodity Problems (CCP) Erişim: <http://www.fao.org/3/a-i4480e.pdf>. Erişim tarihi: 10.10.2016

Tablo 3: Rize’de Yaş Çay Yaprağı Alım Fiyatları, Satın Alınan Yaş Yaprak Miktarı, Toplam Ödenen Para Miktarı (1939-1950)

Yıl	Yaş Çay Yaprağı Alım Fiyatları (Kilo-Kuruş)	Satın alınan Yaş Yaprak (Ton)	Toplam Ödenen Para (TL)	Yıl	Yaş Çay Yaprağı Alım Fiyatları (Kilo-Kuruş)	Satın alınan Yaş Yaprak (Ton)	Toplam Ödenen Para (TL)
1939	60	0,810	489	1945	180	255,0	405.158
1940	60	0,855	513	1946	180	382,3	688.168
1941	60	1,700	1620	1947	180	411,3	740.374
1942	150	32,9	49375	1948	180	647,4	1165357
1943	150	60,3	102519	1949	150-200	679,0	1237269
1944	180	160,2	288.439	1950	883,5	160-190	1607013

Kaynaklar: Tekeli,1961:28-29;Tekeli,1976:200.

Tablo 4: Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Yıllara Göre Üretici Sayısı, Üretim Sahası, Satın Alınan Yaş Çay ve Kuru Çay Üretimi (1940-2016)

Yıl	Üretici Sayısı	Üretim sahası (Dekar)	Satın Alınan Yaş Çay Yaprığı- (Ton)		Kuru Çay Üretimi (ton)
			Devlet	Özel	Devlet
1940	5.052	7.301	0.855	-	0.19
1945	9.736	17.823	225	-	53
1950	11.976	26.423	883	-	207
1955	45.342	73.347	5.438	-	1.190
1960	63.497	134.880	25.958	-	5.815
1965	94.273	196.018	59.620	-	14. 338
1970	129.620	483.621	153.330	-	33.431
1975	127.732	502.876	262.000	-	56.463
1980	178.805	538.110	476.085	-	91.800
1985	202.366	669.000	602.474	-	132.978
1990	202.904	905.750	472.211	200.000	95.948
1995	201.657	766.090	427.180	300.000	83.295
2000	204.491	767.500	499.110	258.327	91.373
2005	202.699	766.250	603.512	591.817	109.999
2010	202.494	758.641	590.378	715.000	106.808
2015	209.084	762.413	680.921	642.000	131.755
2016	212.692	829.505	687.515	608.000	138.718

Kaynaklar: Üretici sayısı ve üretim sahası: 1940-1965(Keskin,1989:31); 1970-1975 (DPT4, 1977: 3); 1980-1985 (DPT 6, 1991: 11);1990-2010(Tüik, 2017); 2015- 2016(Çaykur,2016a:24). Satın alınan yaş çay yaprağı ve kuru çay üretimi: 1940-1975(Tekeli, 1976:200-201); 1995(DPT8,2001:33); 2005(Çaykur, 2008:26); 2010-2016 (Çaykur, 2016b:22-23). Satın alınan yaş çay yaprağı: 1980-1990 (Gülçubuk, Albayrak ve Güneş, 2003:25); 2000 (ÇSGB,2007:8). Kuru çay üretimi: 1980(Ayfer,1986:36); 1985-1990(DPT7,1993:24); 2000(İTO,2005:20).Yaş çay alımı özel sektör verileri: 1990-1995(DPT8,2001:10); 2000-2005(ÇSGB,2007:8);2010-2016(Çaykur,2016b:14).

Tablo 5: Yaş Çay Yaprığı İmhaları (Ton) (1967- 1982)

Yıl	Fabrikalarda İmha	Yıl	Fabrikalarda İmha	Üreticilerde kalarak imha
1967	1.471	1975	4.148	
1968	1.655	1976	23.489	
1969	3.893	1977	37.268	
1970	1.370	1978	45.859	
1971	10.248	1979	91.738	
1972	5.364	1980	40.230	
1973	615	1981	-	100.000
1974	9.023	1982	-	50.000

Kaynaklar: 1967-1970(DPT 4,1977:21); 1971-1982(DPT5,1982:18).

Tablo 6: Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Belirli Yıllara Göre Devlet Çay Fabrikalarında Daimi- Geçici(Mevsimlik) İşçi İstihdamı

Yıl	Daimi İşçi	Geçici İşçi	Toplam	Yıl	Daimi İşçi	Geçici İşçi	Toplam
1964	4.006	11.431	15.437	1995	420	23.917	24.337
1970	5.784	24.289	30.073	1996	254	21.541	21.795
1971	6.419	26.991	33.410	1997	183	20.400	20.583
1976	7.259	29.717	36.976	1998	135	23.690	23.825
1977	7.227	32.871	40.098	1999	98	22.754	22.852
1978	7.049	34.523	41.572	2000	88	21.737	21.825
1979	6.615	35.463	42.078	2001	81	19.805	19.886
1980	6.367	36.247	42.614	2002	40	18.343	18383
1981	5.666	26.800	34.466	2003	1.560	14.542	16.102
1982	4.560	27.226	31.786	2004	1.464	13.923	15.387
1983	3.948	29.605	33.553	2005	1.371	13.514	14.885
1984	3.496	34.567	38.063	2006	1.331	12.965	14.296
1985	3.164	32.433	35.597	2007	3.878	10.566	14.444
1986	2.935	30.333	33.268	2008	3.686	9.838	13.524
1987	2.744	29.667	32.411	2009	3.501	9.079	12.580
1988	2.405	26.992	29.397	2010	3.423	8.467	11.890
1989	1.653	25.915	27.568	2011	3.077	7.892	10.969
1990	1.653	25.915	27.568	2012	2.772	7.275	10.047
1991	1.190	28.530	29.720	2013	2.569	6.708	9.277
1992	1.190	28.530	29.720	2014	2.366	6.112	8.478
1993	695	27.937	28.632	2015	2.151	8.987	11.138
1994	561	25.883	26.444	2016	1.885	8.572	10.457

Kaynaklar: 1964,1970,1971(Tek Gıda-İş,1972b: 51-53);1976- 1982(DPT5,1982:30); 1983-1985(Kaptangil,1992:80);1986-1988(DPT6,1991:54);1989-1999(Saklı,2008:221);2000-2002(Çaykur, 2012: 9); 2003-2007 (Çaykur,2008:40); 2008-2013(Çaykur, 2013:8); 2014-2016(Çaykur,2016b:12).

Tablo 7: Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Belirli Yıllara Göre Devlet ve Özel Sektöre Ait Yaş Çay İşleme Fabrika Sayısı ve Fiili Kapasiteleri

Yıl	Devlet	Fiili Kapasite Ton/Gün	Özel	Fiili Kapasite Ton/Gün
1985	45	6.000	16	1.060
1986	45	6.000	19	1.885
1987	45	6.000	23	2.210
1988	45	6.070	65	3.276
1990	45	6.080	104	3.800
1992	45	6.600	312	11.089
1999	45	6.585	230	7.369
2003	45	6.750	200	9.400
2013	45	7.055	229	10.000
2016	45	8.650	229	10.000

Not: 1999'da özel sektör yaş çay işleme fabrikalarının 170'i aktif, 60'ı aktif değildir.

Kaynaklar: 1985- 1988 (DPT6,1991:29); 1990, 2003 (İTO,2005:22); 1992 (DPT7,1993:22); 1999 (DPT8,2001:14-22); 2013 (Çaykur,2013:16); 2016 (Çaykur, 2016b:21).